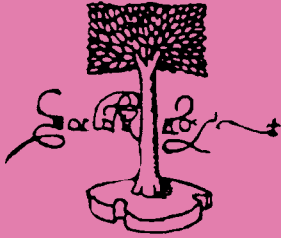


Año L. urtea

125 - 2018

Urtarrila-ekaina

Enero-junio



# FONTES

## LINGVÆ

### VASCONVM

#### STVDIA ET DOCUMENTA

**Fontes Linguae Vasconum. Studia et Documenta**

Año L. urtea - N.º 125. zk. - 2018

Urtarrila-ekaina / Enero-junio



## FONTES LINGVAE VASCONUM. STUDIA ET DOCUMENTA

Euskal hizkuntzalaritzako aldizkaria, 1969. urteaz geroztik argitaratua.

Seihilabetekaria.

<http://culturana Navarra.es/eu/fontes-lingvae-vasconvm>

### ERREDAKZIO KONTSEILUA:

ZUZENDARIA: Ekaitz Santazilia Salvador (Universidad Pública de Navarra/Nafarroako Unibertsitate Publikoa)

Iñaki Camino Lertxundi (Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea - UPV/EHU)

Joakin Gorrotxategi Txurruka (Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea - UPV/EHU)

José Ignacio Hualde (University of Illinois at Urbana-Champaign, USA)

Joseba Lakarra Andrinua (Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea - UPV/EHU)

Céline Mounole Hiriart-Urruty (Université de Pau et des Pays de l'Adour - UPPA, IKER UMR 5478, Frantzia)

Blanca Urgell Lázaro (Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea - UPV/EHU)

IDAZKARIA: Paz Ezcurra Barrena (Nafarroako Gobernua)

### ERREDAKZIOA ETA ADMINISTRAZIOA:

Nafarroako Gobernua

Argitalpen Bulegoa

Navarrería kalea, 39

31001 Iruña

TEL: 848 424 732

[fontes@navarra.es](mailto:fontes@navarra.es)

### HARPIDETZAK:

Nafarroako Gobernuaren Argitalpen Funtsa

Navas de Tolosa kalea, 21

31002 Iruña

TEL: 848 427 121

[fondo.publicaciones@navarra.es](mailto:fondo.publicaciones@navarra.es)

<https://publicaciones.navarra.es>

Jatorrizko bakoitza aztertzeke, sistema anonimo bat erabiliko da (itsu bakoitza), kanpoko gutxienez ere bi aditu izanen direlarik aztertzaile.

Artikuluen gaineko erantzukizun osoa egileena da.

Debekatuta dago erreproduzitzea, osorik nahiz zatika, argialetxearen baimenik izan ezean, eta betiere jatorria.

Aldizkari hau ondoko hauetan dago sartuta:

Dialnet, Centro de Documentación César Borgia, LLBA; REGESTA IMPERII; ISOC; DICE; Latindex; COPAC; SUDOC; ZDB; ISSN Register online; ULRICH's; Recolectaf; RESH; MIAR.

ANEP, CIRC eta CARHUSeko C kategorian sailkatua.

© Nafarroako Gobernua

Kultura, Kirol eta Gazteria Departamentua

Vianako Printzea Erakundea-Kultura Zuzendaritza Nagusia

© Egileena.

LG: NA 184-1969

ISSN: 0046-435X

ISSN-e: 2530-5832

DISEINUA: Giovanni Malucelli

KONPOSIZIOA: NB Servicios Gráficos

INPRIMAKETA: xxxx



## FONTES LINGVAE VASCONUM. STUDIA ET DOCUMENTA

Revista de lingüística vasca, editada desde 1969.

Publicación semestral.

<http://culturana Navarra.es/es/fontes-lingvae-vasconvm>

### CONSEJO DE REDACCIÓN:

DIRECTOR: Ekaitz Santazilia Salvador (Universidad Pública de Navarra/Nafarroako Unibertsitate Publikoa)

Íñaki Camino Lertxundi (Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea - UPV/EHU)

Joakin Gorrotxategi Txurruka (Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea - UPV/EHU)

José Ignacio Hualde (University of Illinois at Urbana-Champaign, USA)

Joseba Lakarra Andrinua (Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea - UPV/EHU)

Céline Mounole Hiriart-Urruty (Université de Pau et des Pays de l'Adour - UPPA, IKER UMR 5478, Francia)

Blanca Urgell Lázaro (Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea - UPV/EHU)

SECRETARIA: Paz Ezcurra Barrena (Gobierno de Navarra)

### REDACCIÓN Y ADMINISTRACIÓN:

Gobierno de Navarra

Negociado de Publicaciones

Navarrería, 39

31001 Pamplona

TEL: 848 424 732

[fontes@navarra.es](mailto:fontes@navarra.es)

### SUSCRIPCIONES:

Fondo de Publicaciones del Gobierno de Navarra

Navas de Tolosa, 21

31002 Pamplona

TEL: 848 427 121

[fondo.publicaciones@navarra.es](mailto:fondo.publicaciones@navarra.es)

<https://publicaciones.navarra.es>

Cada original será sometido a un sistema anónimo (doble ciego)  
de revisión por pares de al menos dos especialistas externos.

El contenido de los artículos es de exclusiva responsabilidad de los autores.

Prohibida la reproducción total o parcial sin permiso de la Editorial y,  
en cualquier caso, citando su procedencia.

Revista incluida en:

Dialnet, Centro de Documentación César Borgia, LLBA; REGESTA IMPERII; ISOC; DICE;  
Latindex; COPAC; SUDOC; ZDB; ISSN Register online; ULRICH's; Recolectaf; RESH; MIAR.

Clasificada dentro de la categoría C de ANEP, CIRC y CARHUS.

© Gobierno de Navarra

Departamento de Cultura, Deporte y Juventud

Dirección General de Cultura-Institución Príncipe de Viana

© De los autores

DL: NA 184-1969

ISSN: 0046-435X

ISSN-e: 2530-5832

DISEÑO: Giovanni Malucelli

COMPOSICIÓN: NB Servicios Gráficos

IMPRESIÓN: xxxx



## FONTES LINGVAE VASCONUM. STUDIA ET DOCUMENTA

Journal of Basque Linguistics, aimed at the academic community and published since 1969.

Biannual publication.

<http://culturana Navarra.es/en/fontes-lingvae-vasconvm>

### EDITORIAL BOARD:

CHIEF EDITOR: Ekaitz Santazilia Salvador (Public University of Navarra)  
Iñaki Camino Lertxundi (University of the Basque Country - UPV/EHU)  
Joakin Gorrotxategi Txurruka (University of the Basque Country - UPV/EHU)  
José Ignacio Hualde (University of Illinois at Urbana-Champaign, USA)  
Joseba Lakarra Andrinua (University of the Basque Country - UPV/EHU)  
Céline Mounole Hiriart-Urruty (Université de Pau et des Pays de l'Adour - UPPA, IKER UMR 5478, France)  
Blanca Urgell Lázaro (University of the Basque Country - UPV/EHU)  
SECRETARY: Paz Ezcurra Barrena (Government of Navarra)

### EDITORIAL OFFICE AND ADMINISTRATION:

Gobierno de Navarra  
Negociado de Publicaciones  
Navarrería, 39  
31001 Pamplona, Spain  
TEL: +34 848 424 732  
[fontes@navarra.es](mailto:fontes@navarra.es)

### SUBSCRIPTIONS:

Fondo de Publicaciones del Gobierno de Navarra  
Navas de Tolosa, 21  
31002 Pamplona, Spain  
TEL: +34 848 427 121

[fondo.publicaciones@navarra.es](mailto:fondo.publicaciones@navarra.es)  
<https://publicaciones.navarra.es>

Each original text is subjected to double-blind peer review by at least two external specialists.

The contents of the articles are the sole responsibility of the authors.

Total or partial reproduction prohibited without the permission of the Publisher and, in all events, citing the source when reproduced.

### Journal included in:

Dialnet, Centro de Documentación César Borgia, LLBA; REGESTA IMPERII; ISOC; DICE; Latindex; COPAC; SUDOC; ZDB; ISSN Register online; ULRICH's; Recolectaf; RESH; MIAR.

Classified in ANEP, CIRC and CARHUS group C.

© Government of Navarre  
Department for Culture, Sports and Jouth  
General Directorate of Culture-Príncipe de Viana Institution

© The authors.

LD: NA 184-1969  
ISSN: 0046-435X  
ISSN-e: 2530-5832

DESIGNED BY: Giovanni Malucelli  
LAYOUT BY: NB Servicios Gráficos  
PRINTED BY: xxxx  
Country of Publisher: Spain

# Sumario / Aurkibidea

## Fontes Linguae Vasconum. Studia et Documenta

Año L. urtea - N.º 125. zk. - 2018

Urtarrila-ekaina / Enero-junio

Azpeitiko euskararen hiztegi dialektal bat – I Ander Beristain	7
Ezeztapenaren hurrenkera euskal egitura perifrastikoetan: hurbilpen diakroniko-tipologikoa Iker Salaberri	55
Jean Etxepare eta Pío Baroja Aitor Ortiz de Pinedo	85
Oiartzungo azentuera zaharra José Ignacio Hualde	113
Erroibarko aldaeraren inguruan (eta 6 – Esteribarko erdialdeko azpialdaera. Bigarren erdia) Koldo Artola	133
Representaciones transtextuales y heterolingües (para la memoria) en la novela <i>Manu militari</i> Ana Gandara, Miren Ibarluzea	191
Jean Barbier-en <i>Piarres</i> XX. mendearen lehen erdiko euskal eleberrigintzan Ana M. Toledo	221
Erreseinak / Reseñas / Reviews	251
Idazlanak aurkezteko arauak / Normas para la presentación de originales / Rules for the submission of originals	257



# Azpeitiko euskararen hiztegi dialektal bat – I

---

Un diccionario dialectal del euskera de Azpeitia – I

---

A dialectal dictionary of Azpeitia Basque – I

Ander BERISTAIN  
University of Illinois at Urbana-Champaign  
anderb2@illinois.edu

Lehenik eta behin, nire esker ona adierazi nahi nioke proiektu honetan modu batera edo bestera parte hartu duen pertsona orori. Ama, aita, Joseba, Eneko, izeba Kontxi, osaba Oscar, eta lagunok, eskerrik asko beti laguntzeko prest egoteagatik. Ondoren, esker berezi bat eman nahi nieke Ostaizka Belaustegiri, Pello Elorzari eta Lierni Varelari hiztegiari azken ukituak ematen laguntzeagatik. Hiztegia goitik behera irakurri eta zuzenketa zurrinak eman dizkidaten bi errebisatzaile anonimoei ere, eskerrik asko. Amaitzeko, Jose Ignazio Hualde eskertu nahi nuke proiektu hau egin nezala proposatzeagatik eta hiztegiaren garapen prozesuan hainbeste lagundu izanagatik. Milesker emandako babesarengatik eta konfiantzarengatik, eta nirekin partekatutako jakintasunagatik.

Jasotze data: 18/10/2017. Behin-behineko onartze data: 08/11/2017. Behin betiko onartze data: 08/01/2018.



## LABURPENA

Hiztegi honen ildo nagusiak Azpeitiko euskararen azentua eta fonologia dira. Hiztegian, azpeitieraz gertatzen diren aldaketa fonologikoak azaldu dira. Izenen eta izenondoan kasuetan, hiru forma aurkeztu dira. Lehena, flexiorik gabeko absolutiboko forma mugagabea da, eta ondorengo biak kopuladunak, bai singularrean bai pluralean. Hiru formak azentu aldaketa adierazteko erabili dira. Aditzen kasuan, partizipio perfektiboan eta ez-perfektiboan ageri zaizkigu, beti ‘da/du’ aditz laguntzailearekin. Bestelako hitz motak forma bakarrean datoz. Lan hau hiztegi osoaren lehen erdia da.

**Gako hitzak:** euskal dialektologia; Azpeitiko euskara; hiztegia; lexikoia; soinu egituraketa.

## RESUMEN

Este diccionario se centra en la acentuación y fonología del euskera de Azpeitia. En el diccionario se describen los cambios fonológicos presentes en dicha variedad. Asimismo, los sustantivos y adjetivos aparecen en tres formas: la forma nuda, y seguidamente la forma de singular y plural en caso absolutivo. Estas tres formas se utilizarán para observar cualquier cambio de acentuación que haya entre ellas. Los verbos aparecen en dos formas, el participio perfectivo e imperfectivo, seguido por el auxiliar de tercera persona. Las demás categorías verbales solo muestran una forma. Este trabajo es la primera mitad del diccionario dialectal.

**Palabras clave:** dialectología vasca; euskera de Azpeitia; diccionario; lexicón; estructura fonológica.

## ABSTRACT

This dictionary focuses on the accent and phonology of Azpeitia Basque. The dictionary provides a statement of the main phonological rules of such variety. In the dictionary, nouns and adjectives are shown in three different forms: uninflected, absolute singular and absolute plural. The three forms are used to indicate any change in stress. Regarding verbs, two different forms are used throughout the dictionary: the perfective and non-perfective forms, followed by a third person singular auxiliary. As for the remaining word categories, only one form is given. This is the first half of the complete dictionary.

**Keywords:** Basque dialectology; Azpeitia Basque; dictionary; lexicon; sound structure.

1. HITZAURREA. 2. CORPUSA. 3. METODOLOGIA. 3.1. Parte-hartzaileak. 3.2. Corpusa erakitzen. 3.3. Datu bilketa. 4. NOLA IRAKURRI/INTERPRETATU HIZTEGIA? 5. AZPEITIKO EUSKARA. 5.1. Azpeitiko euskararen soinu inbentarioa. 5.2. Soinuaren eta ortografiaren arteko elkarrekikotasuna. 5.3. Azpeitiko herriaren kokapen geografikoa. 5.4. Azpeitiko euskararen gertatzen diren aldaketa fonologikoak. 5.4.1. Bokalak. 5.4.1.1. Arauak. 5.4.1.2. Arauen sekuentziazioa. 5.4.2. Kontsonanteak. 5.4.2.1. Palatalizazioa edo bustidura. 5.4.2.2. Bokal arteko kontsonante galera. 5.4.3. Azentuazioa. 6. HIZTEGIA. 7. ERREFERENTZIAK.

## 1. HITZAURREA

Eremu formaletan erabiltzen dugun euskarak eta egunerokotasunean darabilgunak, askotan, ez dute antzekotasun handirik batak bestearekin, ortografiari eta azentuari dagokienez. Hizkuntza batek aurrera jarrai dezan, forma estandarren mantentzea garrantzitsua dela erakutsi digute. Bestalde, hizkuntza baten aldaeren buruz berri ematea aurrekoa bezain garrantzitsua da; izan ere, aldaera bakoitzak hizkuntzek jasan ditzaketen aldaketa fonologiko, morfologiko eta sintaktikoak azaleratu ditzake. Egun, euskal dialektologiaren arloari so eginez gero, Aurrekoetxea (2003, 2008, 2010, beste askoren artean), Camino (1994, 1999, 2000, 2001, 2003, 2005, askoren artean), Gaminde (1992, 1997, 2000, 2002a, 2002b, 2002c, 2002d, 2003a, 2003b, besteak beste) eta Zuazo (2008, 2014) ditugu lanik emankorrenak plazaratu dituztenak.

Aldakortasunean topatzen ditugu berezitasunak, eta atal hori dugu ustiatu beharrekoa. Bestalde, entzuten, irakurtzen eta hitz egiten ditugun hizkuntzen lexiko iturrietara, hau da, hiztegietara, jotzen dugunean, gaur egun gure artean ditugun gehientsuenak aldaera estandarren isla dira. Halere, baditugu tokian tokiko lexikoa bildu nahi izan duten zenbait hiztegi, hala nola Eibarko euskararen hiztegia, Toribio Etxebarriak (1965-1966) idatzitakoa. Geroago, Argoitiak, Azkaratek eta Gezuragak (1998) lagundu zuten arloan, eta ale berriena Eibarko Euskara Mintegiak eginiko *Eibarko Hiztegi Etnografikoa* (2003) da. Izaguirrek 1970ean Oñati eta haren inguruko hizkeren hiztegia kaleratutakoan jarri zuen bere alea hiztegi dialektalen eremuan, eta Elexpuruk, berriz, 2005ean argitaratu zuen Bergarako euskararen hiztegia.

Gipuzkoan jarraituz, beste hiztegi dialektal batzuk baditugu eskuragarri: Iturainek eta Loidik (1995) Orioko hizkera jorratu zuten; Frailek eta Frailek (1996), Oiartzungoa; eta

Del Castillok, Romok eta Giraltek (2001) Azkoitiko euskararen hiztegi lexiko bat aurkeztu ziguten. 2009an, Gipuzkoako hegoaldeko euskara kontuan hartzen duen hiztegi bat argitaratu zen, Aitor Azpiazuk idatzitakoa. Bertan, Brinkolako euskara azaltzen da.

Argitaraturiko hiztegi dialektalez gain, badira Interneten dauden beste hainbat hiztegi lexiko, pixkanaka-pixkanaka handitzen doazenak: Azpeitia, Azkoitia, Bergara, Eibar, Ondarroa eta beste zenbait herri murgildurik daude horrelako proiektuetan. Corpusei erreparatuz gero, *Erizkizundia* eta *Euskararen Herri Hizkeren Atlas*a (EHHA) dira nagusienak euskal dialektologiari dagokionez. Lehena R.M. Azkuek, Euskaltzaindiaren lehenengo buru izan zenak, egin zuen eta 1925ean argitaratu zen. Bertan, erizkundi hirukoitza egin zuen (fonologikoa, morfologikoa, eta lexikografikoa). Bigarrena corpus modernoagoa dugu, 2005etik aurrera Euskaltzaindiaren Dialektologia Batzordeak argitaratu duen hizkuntza atlas da.

Hitzaurre honekin amaitzeko, azaldu nahi da hiztegi dialektal honen xedea dela euskal dialektologiaren tradizioarekin jarraituz, gaur egungo azpeitiar gazteen euskararen azentuaren eta fonologiaren berri ematen duen iturri sendo bat plazaratzea<sup>1</sup>. Lan osoaren luzera dela-eta, hiztegia bitan banatzea erabaki da. Lehenengo atal honetan, corpusaren nondik norakoak, erabilitako metodologiak, Azpeitiko euskararen ezaugarri fonologiko nagusienak, eta hiztegi dialektalean A hizkitik G hizkira dauden lexiko sarrerek azaldu dira. Hiztegiaren bigarren erdian, ezaugarri fonologiko zein metodologikoen laburpena egin da eta gainontzeko hizkien (I-Z) lexiko sarrerek daude.

## 2. CORPUSA

Hiztegi honen egitura eta definizio gehientsuenak Hualde, Elordieta eta Elordietatik (1994) eskuratu dira. Lan horren corpus originala lan sendoa iruditu zaigu, izan ere, gisa eta testuinguru askotariko hitzen bilkura sendoa plazaratzen du. Bestelako hiztegi dialektalekin konparatuz, non asko lexikoan bakarrik zentratzen diren, Hualde et al.-en (1994) lanak aspektu fonologiko, morfologiko zein sintaktikoak lantzen ditu. Hori dela eta, iturri sendoa iruditu zaigu lan honen corpora eraikitzeko.

Lan hori Lekeitioko hizkerari buruzkoa da eta lehenengo atalean fonologia lantzen da, hau da, Lekeitioko euskararen prozesu fonologiko esanguratsuenak azaltzen dira. Ondoren, atal morfo-sintaktikoa dago, eta azkenik, hiztegi bat. Azken atal horrek lexikoa nabarmentzen du, baina ez azentua. Aurkezten diren hitz asko Lekeitioko hizkeran soilik ageri dira, eta beste asko, berriz, Lekeitioko biztanleen egunerokotasunarekin lotuta daude (itsasoarekin lotutakoak, esaterako). Hala, Azpeitiko euskararen hiztegi dialektal honetarako, lan horren corpusetik abiatu gara. Esan beharra dago, Lekeitioko hitz berezi

<sup>1</sup> Hiztegi honetan aurkezten diren sarrera lexikoen formak zein azentuerak 18-24 urte bitarteko 20 gazte azpeitiarrek darabiltzatenean isla dira. Aurreko belaunaldietan desberdintasun nabarmenik gertatuko balitz, azpi-ohar gisa adieraziko dira.

guztiak eta Azpeitiko euskararen ohikoak ez direnak baztertu egin direla. Halere, Azpeitiko euskararen ohikoagoak diren hitzak gehitu dira corpus dialektologikoa eraikitzeko.

Hiztegian ingelerazko eta gaztelaniazko itzulpenak ematearen arrazoi nagusia euskal dialektologiak son internazionala eskuratu ahal izatea da. Sarrera euskaraz idatzita egon arren, hiztegia irakurtzerako orduan euskara ama hizkuntzatzat ez duten hiztunak erakarri ditzake. Honela, euskara batuaren itzulpen bat eman beharrian, non euskal hiztunek bakarrik ulertuko zuketean, ingelerazko eta gaztelaniazko itzulpenak emanda, euskal aldaera honen berri eman ahal izango dugu lurralde ezberdinetan.

### 3. METODOLOGIA

#### 3.1. Parte-hartzaileak

Hiztegi honen xedea Azpeitiko euskararen lexikoiaren eta soinu egituraketaren iturri eguneratu bat argitaratzea da, eta, horregatik, hiztegiaren parte hartu duten hiztun gehienak gazteak dira.

Proiektu honetan 20 gazte azpeitiarrek hartu dute parte, adin tartea = 18-24 izan da, eta batz besteko adina = 23.3 izan da. Hogei hiztunetatik 10 emakumezkoak dira eta gainontzeko 10ak gizonezkoak. Proiektua egitean, guztiek zituzten gutxienez erdi-mailako ikasketak bukatuta, eta partaideen erdiek unibertsitate ikasketak bazituzten. Nabarmentzekoa da partaide guztiek Azpeitian D ereduko ikastetxe batean jaso zutela beren hezkuntza.

#### 3.2. Corpora eraikitzen

Aurrez esan den bezala, lehenengo urratsa Hualde et al.-ek (1994) bildutako corpora Azpeitiko aldaerara moldatzea izan da. Lehen urrats hori Azpeitiko hiztegi dialektal honen egileak egin du bere kabuz. Egilea Azpeitian jaio eta hezi den hizkuntzalari bat da, eta bertako hizkera darabilki bere egunerokotasunean. Hori horrela, Lekeitioko hiztegiaren agertzen den lexiko sarrera bakoitza, banan-banan, Azpeitiko aldaerara moldatu du, forma absolutiboa mantenduz eta kopula eta artikuludun forma singular zein pluralak gehituz. Azken batean, 2.793 lexiko sarreradun corpus dialektala sortu da. Hitz formak, ordea, gehiago dira, 4. atalean azaldu den bezala, hitz motaren arabera forma gehiago edo gutxiago izango ditu sarrera lexikoak. Hurrengo urratsa hainbat parte-hartzaileei hitz zerrenda bat ematea izan zen, eta haiek emandako emaitzekin, corpusak fidagarritasuna eta objektibotasuna lortu zuen.

#### 3.3. Datu bilketa

Behin-behineko hitz zerrenda eraikita, 20 gazte azpeitiarrei bi ariketa motetatik bat egitea eskatu zaie. Hitzun batzuek gaztelaniazko hitz forma batetik Azpeitiko euskarara itzuli behar izan dute. Adibidez, «*un/a X, el/la X, los/las X*» formak Azpeitiko euskararen emateko eskatu zaie, azentua markatuz. Esaterako, *casa* formatik hiztunek *etxé*

(bat), *etxié*, *etxiék* formak idatzi zituzten. Corpusean ez da *bat* zenbatzailea agertuko flexiorik gabeko absolutiboko forma mugagabeen.

Bigarren ariketan, berriz, autoreak hasiera batean proposatutako Azpeitiko hiru formak emanda, hiztunek horiek zuzenak ala okerrak ziren esan behar zuten. Forma bat baino gehiago erabiliko lituzketen kasuetan, forma horiek zeintzuk diren azaldu zuten. Desberdintasun horiek azpi-ohar gisa adierazi dira corpusean.

Azkenik, hiztun gazte batek hiztegi osoa errebisatu du. Ondoren, aurreko belaunaldian aldaketarik baden edo ez jakiteko, 58 urteko gizona Azpeitiar batek hiztegi osoa errebisatu du, bi belaunaldien hizkeretako aldeak adieraziz. Ezberdintasun horiek azpi-ohar gisa adierazi dira hiztegian.

#### 4. NOLA IRAKURRI/INTERPRETATU HIZTEGIA?

Hiztegian lexiko sarrerak alfabetikoki daude atonduta. Lexiko sarrerei dagokienez, hainbat kategoriatako hitzak topatuko ditugu. Hona hemen erabilitako legenda (*Elhuyar Hiztegia*, 2014):

<i>ad.</i> : aditza	<i>izord.</i> : izenordaina
<i>adb.</i> : adberbioa	<i>junt.</i> : juntagailua
<i>aurrizk.</i> : aurrizkia	<i>onomat.</i> : onomatopeia
<i>erak.</i> : erakuslea	<i>posp.</i> : posposizioa
<i>gald.</i> : galdetzailea	<i>pred. adj.</i> : predikatu adjektiboa
<i>interj.</i> : interjekzioa	<i>zenb.</i> : zenbakia
<i>iz.</i> : izena	<i>zenbtz.</i> : zenbatzailea
<i>izond.</i> : izenondoa, adjektiboa	

Hitz motaren arabera sarrera bakoitzak forma kopuru gehiago edo gutxiago ditu. Esaterako, izenak, izenondoak eta aditzak ez diren hitz motetan forma bakarra jaso da. Izenen eta izenondoen kasuan, berriz, hiru forma aurkeztuko dira. Lehena flexiorik gabeko forma izango da; absolutiboan doan forma mugagabea, alegia. Hurrengo bi formak kopula eta artikulatu singularra eta plurala dutenak dira. Azkenik, hitzen azentua edo bokal tonikoa markatzen da azentu markaren (´) bidez. Hona hemen adibide bat Azpeitiko formak eta Euskara Batuan (eusk. bat.) ditugunak erkatuta:

- (1) *txorí* (1), *txoriyé* (2), *txoriyek* (3) (iz.): bird / pájaro
- 1) *txorí* bat (eusk. bat.: *txori* bat) [abs. mugagabea]
  - 2) *txoriyé* da (eusk. bat.: *txoria* da) [abs.+ izan sg.]
  - 3) *txoriyek* die (eusk. bat.: *txoriak* dira) [abs.+ izan pl.]

Aditzen kasuan, bi forma aurkeztuko dira: forma burutua eta ez-burutua, beti hirugarren pertsona singularrari dagozkionak. Hirugarren pertsona erabiltzeak badu bere arrazoiak: lehenik eta behin, aditza iragankorra edo iragangaitza den erakutsiko digu, eta bigarrenik, aditzak forma burutuan eta ez-burutuan azentu aldaketarik nabaritzen

duen edo ez ikusaraziko digu. Hualde eta Bilbao (1992: 42) azaldu zuten aditz batzuen forma burutuek eta ez-burutuek azentua silaba ezberdinetan dutela, esaterako *ikúsi* baina *íkusten*, edo *emón* baina *émoten*. Alabaina, *bóta* eta *erábilli* bezalako aditzak salbuespenak dira (Hualde & Bilbao, 1992: 43). Horietan, azentua berdin mantentzen da forma burutu zein ez-burutuan. Honela, hirugarren pertsona erabiltzeak Azpeitiko euskararen aditz formetan egon daitezkeen azentu alternantziak ulertzen lagunduko digu.

Euskara Batuarekin erkatuz gero, Azpeitiko euskararen aditz iragankorrek eta iragan-gaitzek forma ezberdinak dituzte:

- (2) *ikusí du (1), ikústeu (2)* (iragankorra)
- 1) Forma burutua: *ikusí du* (eusk. bat.: (hark) *ikusi du*)
  - 2) Forma ez-burutua: *ikústeu* (eusk. bat.: (hark) *ikusten du*)
- etorri da (1), etórtzea (2)* (iragangaitza)
- 1) Forma burutua: *etorri da* (eusk. bat.: (hura) *etorri da*)
  - 2) Forma ez-burutua: *etórtzea* (eusk. bat.: (hura) *etortzen da*)

## 5. AZPEITIKO EUSKARA

### 5.1. Azpeitiko euskararen soinu inbentarioa

Azpeitiko euskararen 5 bokal ditugu: *a, e, i, o, u*. Kontsonanteei dagokienez, Azpeitiko euskararen aurki ditzakegun fonemak 1. taulan azaltzen dira, *fonema {ortografikoki}* moduan:

1. taula. Azpeitiko euskararen kontsonante inbentarioa<sup>2</sup>

	Ezpain- karia	Horz- karia	Hortzobietako bizkarkaria	Hortzobietako apikala	Sabai- karia	Belarra
Herskaria (a-)	p {p}	t {t}			c {tt}	k {k}
Herskaria (a+)	b {b}	d {d}			ʒ {-dd-}	g {g}
Igurzkaria (a-)	f {f}		s {z, s}		ʃ {x}	x {j}
Afrikaria (a-)			ts {tz, ts}		tʃ {tx}	
Sudurkaria	m {m}			n {n}	ɲ {ñ}	
Albokaria				l {l}	ʎ {ll}	
Dardarkari bakuna				r {-r-}		
Dardarkari anitza				r {r-}, {-rr-}		
Hurbilkaria					j {y-}, {-i-}	

2 Hualde, Lujanbio, eta Zubiritik (2010, 113. or.) jasota eta Azpeitiko aldaerarako birmoldatuta.

Soinu horiek hainbat testuingurutan azal daitezke, baina ez beti guztietan. Bigarren taulan Azpeitiko euskararen fonemak eta haien balizko ingurune linguistikoak ditugu.

2. taula. Azpeitiko euskararen fonemak eta haien balizko ingurune linguistikoak<sup>3</sup>

	Hitz Hasieran	Hitz Barnean	Hitz Amaieran
/p/	<i>paxíra</i> [paʃíra] 'paseo, stroll'	<i>trapú</i> [trapú] 'trapo, rug'	-
/t/	<i>tálo</i> [tálo] 'talo, corncake'	<i>até</i> [até] 'puerta, door'	<i>bat</i> [bat] 'uno, one'
/c/	<i>ttántta</i> [cánca] 'gotita, little drop'	<i>atté</i> [acé] 'padre, father'	<i>politté</i> [policé] 'bonito, beautiful'
/k/	<i>kótxe</i> [kótʃe] 'coche, car'	<i>akér</i> [akér] 'carnero, male goat'	<i>menditík</i> [menditík] 'desde el monte, from the mountain'
/b/	<i>besó</i> [besó] 'brazo, arm'	<i>abixú</i> [aβíʃú] 'aviso, warn'	-
/d/	<i>dotoré</i> [dotoré] 'elegante, elegant'	<i>adñ</i> [adɲ] 'edad, age'	-
/ʎ/	-	<i>onddó</i> [oɲó] 'hongo, fungus'	-
/g/	<i>gezúr</i> [gesúr] 'mentira, lie'	<i>magál</i> [mayál] 'regazo, lap'	-
/f/	<i>fedé</i> [fedé] 'fé, faith'	<i>afái</i> [afái] 'cena, dinner'	<i>úf</i> [úf] 'interj. de cansancio, interj. of tiredness'
/s/	<i>zoró</i> [soró] 'loco, crazy'	<i>azaldú</i> [asaldú] 'explicar, aparecer/ to explain, appear'	<i>gorríz</i> [gorís] 'en rojo, in red'
/ʃ/	<i>xagú</i> [ʃagú] 'ratón, mouse'	<i>ixildú</i> [iʃildú] 'callarse, to shut up'	<i>erréx</i> [eréʃ] 'fácil, easy'
/x/	<i>jakíñ</i> [jakín] 'saber/conocer, to know'	<i>ajáu</i> [axáu] 'ajar, to be worn out'	<i>aj</i> [ax] 'interj. de asco, interj. of disgust'
/ts/	<i>maiátz</i> [maiáts] 'mayo, May'	<i>átzeaka</i> [átseaka] 'hacia atrás, backwards'	<i>maátz</i> [maáts] 'grape'
/tʃ/	<i>txíngorra</i> [tʃíngora] 'granizo, hail'	<i>atxurré</i> [atʃuré] 'borrachera, drunkenness'	-
/m/	<i>makál</i> [makál] 'lento, slow'	<i>ámama</i> [ámama] 'abuela, grandmother'	-
/n/	<i>neké</i> [neké] 'cansancio, tiredness'	<i>Saninásiyo</i> [saninásijo] 'S. Ignacio, St. Ignatius'	<i>entzún</i> [entsún] 'escuchar, to listen'
/ɲ/	<i>ño</i> [ɲó] 'interj. de sorpresa, interj. of surprise'	<i>belañó</i> [belanó] 'bruma, low fog'	<i>áiñ</i> [áɲ] 'tan, so'
/l/	<i>loré</i> [loré] 'flor, flower'	<i>eláu</i> [eláu] 'helado, ice-cream'	<i>ostirél</i> [ostirel] 'viernes, friday'

3 Hualde et al. (2010, 114. or.)-tik jasota eta Azpeitiko euskarara birmoldatuta.

	Hitz Hasieran	Hitz Barnean	Hitz Amaieran
/k/	<i>llaberó</i> [laβeró] 'llavero, keychain'	<i>olló</i> [oɫó] 'gallina, hen'	<i>íll</i> [iɫ] 'morir, to die'
/r/	-	<i>saré</i> /saré/ 'red, net'	-
/r/	<i>róxa</i> [róʃa] 'rosa, pink'	<i>arratói</i> [aratói] 'rata, rat'	<i>sagár</i> [sayár] 'apple'
/j/	<i>Jon</i> [jón] 'Jon (nombre), Jon (name)'	<i>égiye</i> [égije] 'la verdad, the truth'	-

## 5.2. Soinuaren eta ortografiaren arteko elkarrekikotasuna

Ortografiari dagokionez, aldaketa batzuk egin ditugu euskara batutik. Lehenik, <h> hizkia ez dugu erabili ortografikoki letra hori dagoen kasuetan. Honela, esaterako, *hamar* hitza *amar* idatzi da.

Gero, Azpeitiko euskararen, /ʃ/ hortzobietako soinu bizkarkariaren (euskara batuan <z> grafiaz irudikatua) eta /s/ hortzobietako soinu apikalaren (euskara batuan <s> grafiaz aurkeztua) neutralizazioa gauzatu da. Bi soinu horiek /ʃ/ bezala ahoskatzen dira (Beristain, 2018; Hualde, 2010). Beristainen (2018) emaitzen arabera, neutralketa nagusi den ere, pixkanaka galtzen ari den prozesua izan daiteke irakaskuntzaren eraginagatik. Haren lanean, Azpeitiko hainbat hiztunek, 4/12, <s> eta <z> bereizi baitzituzten. Hori dela eta, hiztegiaren ortografiari dagokionez, bi hizkiak erabiltzea erabaki da euskara batuaren arauei jarraikiz. Honela, *zazpi* eta *sare* bezalako hitzek soinu txistukari bera izango lukete, baina lehena «Z» atalean dago, eta, bigarrena, «S»-n. Lan honetan, ordea, /s/ fonema erabiltzen da soilik, marka diakritikorik gabe.

## 5.3. Azpeitiko herriaren kokapen geografikoa

Azpeitia Gipuzkoa erdialdeko udalerrri bat da, Urola bailaran dagoena. Izarraitz mendilerroaren magalean dago. Iparraldean Zestoa du; ekialdean, Errezil eta Beizama; hegoaldean, Urrestilla, Nuarbe eta Matxinbenta; eta mendebaldean, Azkoitia, eta ondoren, Elgoibar.

## 5.4. Azpeitiko euskararen gertatzen diren aldaketa fonologikoak

Bonaparte (1863) printzearen lehen sailkapen dialektologikoak euskalkiak, azpieuskalkiak, hizkerak eta azpihizkerak bereizi zituen. Azpeitiko aldaera argi markatzen da hark egindako mapan. Yrizarrek (1991, 3-5, 307-310. or.) Bonaparteren sailkapena berrerabiliz Azpeitiko hizkera iparraldeko gipuzkeraren barnean kokatzen du. Azpeitiko auzoak diren Urrestilla eta Matxinbenta Azpeitiko hizkera barruan kokatzen ditu.

Gaur egun, ordea, Zuazoren (2008, 2014) euskalkien sailkapena dugu nagusia. Hor, Azpeitiko aldaera sartaldeko euskararen barruan, Urolaldeko hizkeretan dagoen barietatea da. Ondoren azalduko diren aldaketa fonologiko ugari bestelako aldaera



Gipuzkoarretan ere jazotzen dira. Gertakari fonologiko bakoitzarekin batera, beste azpi-euskalki batzuetan zer-nolako ezberdintasunak ditugun azalduko da.

#### 5.4.1. Bokalak

##### 5.4.1.1. Arauak

Bokalei dagokienez, hauek dira Azpeitiko euskaran gertatzen diren aldaketa nagusienak:

###### a) $a \rightarrow e / \_a$

Lehenengo erregela /a/ bokalaren igoera da [e]-rantz <a> bokalaren aurrean dagoenean. Erregela hau inguruko hizkeretan ere topatzen dugu, Elgoibarkoan esaterako (Makazaga, 2010). Arau hau duten hizkera guztietan araua singularrean aplikatzen da baina pluralean ez, ezta lokatiboan ere: *eskolan*, *gelan*. Ondorengo arauetan azaltzen den bezala, bokalek hurrengo aldaketak jasaten dituzte Azpeitiko euskaran: *aa > ea > ia > ie*.

Hala eta guztiz ere, badira euskal hizkera anitzetan ditugun salbuespenak, esaterako *aita* eta *ama* hitzak, hauek ez baitira \**amie* edo \**attie* (Makazaga, 2010, 46. or.). *Aita* eta *ama* hitzak izen propio bezala erabiltzen dira, eta pentsa genezake hori dela bokal aldaketa sekuentziazioa ez aplikatzearen arrazoia. Familia bereko beste hitz batzuk, ordea, aldakortasuna erakusten dute hizkeratik hizkerara. Esaterako, *alaba* hitzak forma ezberdinak ditu Elgoibarko eta Azpeitiko euskaran; Elgoibarko euskaran *alabie* da, baina Azpeitikoan *alaba*. Mugatutzat jotzen ditugun hitz-taldean dago *alaba* hitza Azpeitiko euskaran. Honelako beste batzuk ere badaude, *aza* hitza esaterako. Hualde eta Beristainen (2017, 74. or.) lanean hitz honek aldakortasuna zuen. Izan ere, hiztun batzuk determinatzailea gehitzerakoan *azie* zioten, baina beste batzuk, berriz, *aza*. Gertakari hau egun gertatzen ari den fenomeno dela dirudi, eta etorkizunean sakonago aztertu beharrekoa da.

###### b) $\emptyset \rightarrow [j] / i\_V$

Bokal arteko kontsonante epentesia euskal hizkera askotan gertatzen den fenomeno bat da (Gaminde, 2002d). Azpeitiko aldaeran [j] soinu sabaikariaren epentesia gertatzen da bokal arteko eremuan (grafikoki <y> bezala adierazten dena), lehen bokala [i] den kasuetan (Altuna, 1956, 1985; De Rijk, 1970; Hualde & Gaminde, 1997), adib. eusk. bat. *egia*, baina Azp. eusk. *egiye*.

Deskribapen sakonagoa eginez, Zuazok (2008) dio bokal arteko kontsonante epentesiak hedadura nabarmena duela euskal hizkeretan, Gipuzkoako iparraldean, Deba ibar osoan, Bizkaiko eremu zabalean, Lapurdiko itsasbazterrean eta Nafarroako alderdi bitan zabalduz berrikuntza hau. Azpeititik iparralderantz, hau da, Zestoa, Zumaia<sup>4</sup>, eta

4 Aurreko belaunaldietan <x>-ren epentesia gauzatzen zen Zumaian, gaur egungo gazteengan, berriz, ez.

Zarautzen, esaterako, [j] soinu sabaikariaren epentesia dago. Esaterako, Zestoan *familiya* esaten da (Azpeitia, 2003, 79. or.), eta Nafarroako Bortzirietan eta Sunbillan kontsonante epentesi berdina gertatzen da (Zuazo, 2008). Azpeititik ekialderantz Errezil dago, eta hizkera horretan ez dago kontsonante epentesirik; hegoalderantz Urrestilla eta Nuarbe daude eta herri hauetako euskeran Azpeitikoan gauzatzen den kontsonante epentesi bera dugu; eta mendebalderantz, adibidez, Azkoitia eta Elgoibarren, [ʃ] sabaiaurreko frikari ahoskabearen epentesia dugu, esaterako, Azpeitia *familiye*, baina Azkoitia *familixe* (Del Castillo et al., 2001, 56. or.), eta Elgoibar *familixa* (Makazaga, 2010, 61. or.).

Mendebaldeko euskalkian bi aldaera izan ditzakegu, sabaiaurreko frikari ahostuna, hots, [ʒ] <dx>, eta sabaiaurreko frikari ahoskabea, hau da, [ʃ] <x>. Gernika eta Busturialde gehiengan, bai eta Nerbioi ibarraren iparraldean, Otxandio-Legutio aldean eta Durangoaldean erabiltzen da sabaiaurreko frikari ahostuna (Gaminde, 2007). Gamindek (2002d, 7. or.) eta Hualdek (1991, 48. or.) azaltzen duten bezala, Markinan edo Ondarroan <x> da gehitzen den kontsonante soinua, Bermeon eta Lekeition, berriz, Deba ibarrean eta Artibai eskualdean, berriz, forma ahostuna darabilte <dx>.

Azpeitiko aldaeraren eta bestelako aldaeren kasuan, aldaketa hori ez da gertatzen testuinguru morfologiko guztietan. Esaterako, Hualde et al.-ek (1994, 39-41. or.) fenomeno hori ager daitekeen testuinguru guztiak aztertu zituzten. Azpeitiko aldaera eta Lekeitiokoa alderatuz gero, lehenik eta behin esango dugu azpiko formetan /i/ bokalak agertu beharko duela, eta ez beheko edo erdiko bokal baten ondorioz sorturiko [i] bat, /mendi-a/ > Azpeitian *mendiye*, eta Lekeition *mendidxa* da; baina *etxea* /etʃe-a/ forma Azpeitiko forman [etʃie] da, eta ez \*[etʃije]. Honen zergatia <i> bigarrenkari izateari dagokio.

Lekeitioko euskaran gertatzen den bezala, kontsonante epentesia prozesu emankorra da *-ia* edo *-oa* formez amaitzen diren maileguekin: esaterako gaztelaniazko *radio*, *armario* eta *vicio* hitzak, *radidxo*, *armaridxo*, *bisidxo* dira Lekeitioko euskaran (Hualde et al., 1994, 39. or.), eta *rádiyo*, *ármayyo* eta *bíziyo* Azpeitiko aldaeran. Hualde et al.-ek (1994, 39-40. or.) aurkeztu zituzten maileguetatik Lekeitioko *espidxa* (espiatu) forma Azpeitiko euskaran *espiau* da. Autoreek azaltzen dute badirela zenbait hitz forma non epentesia hitz barnean (eta ez amaieran, determinatzailearen aurretik) gertatu daitekeen *-io* eta *-ia* konbinazioekin. Esaterako, Lekeition *konfidxantza*, *kridxada*, *kridxau*, eta *meridxenda* bezalako formak ditugu (Hualde et al. 1994, 40. or.), baina hauek gutxi batzuk baino ez dira, izan ere, gehiengoetan ez da transformaziorik jazozen, ikus, esaterako *kurioso*, *gobierno*, *persiana*, *nerbiosa*, etab. (Hualde et al., 1994, 40. or.). Bokal sekuentzia hiatoa edo diptongoa den kontuan eduki behar da. Aurreko adibideetan ikusten den bezala, hiatoa dugun kasuetan kontsonante epentesia gauzatu da, baina ez diptongoen kasuan. Azpeitiko euskararen kasuan, hitz barnean ez da jazozen, hitz amaierara murriztuko da kontsonantearen epentesia.

Kontsonante epentesia ez da gertatzen hitz konposatuetan (Gaminde, 2002d; Hualde et al. 1994). Adibidez, Eusk. Bat. *begiokerra*, Azp. Eusk. *begiokerra*, baina ez \**begiyokerra* [beyjokera]. Albokideak diren hitzen artean ez da gertatzen, esaterako *mendi*

*aundi bat* [mendí.aúndí.βat]. Ikus daitekeen bezala, kasu honetan [i] eta [a]-ren artean ez da epentesirik gertatuko. Lekeitioko euskaran berdin gertatzen da (Hualde et al. 1994, 40. or.).

Eratorpen morfemen mugei erreparatuz, Lekeitioko euskaran zenbait hitzetan epentesia gertatu daiteke, baina ez da prozesu emankorra testuinguru honetan (Hualde et al. 1994). Adibidez, autoreek /lodi-era/ forma *lodidxera* bezala ahoskatu daitekeela azaltzen dute. Halere, /-ar/, /-ago/, /-egi/, /-en/ atzizkietan epentesirik ez da izango Lekeitioko euskaran (40-41. or.). Autoreek *gitxienes* (gutxienez) eta *gitxiago* (gutxiago) adberbioen kasua azaleratzen dute, non Lekeitioko euskaran ez den epentesirik jazo-tzen. Azpeitiko euskararen kasuan, ordea, hitz horietan epentesia egongo da, honela *gútxiyenez* eta *gutxiyo* formak izanik, baina horiek salbuespenak baino ez dira (Altuna, 1956, 172. or.).

$$c) \left( \begin{array}{c} -\text{goiko} \\ -\text{beheko} \end{array} \right) \rightarrow \left( \begin{array}{c} +\text{goiko} \end{array} \right) / \_V$$

$$e \rightarrow i / \_V$$

/e/ bokalaren igoera jazotzen da ([i]-ra) bokalurreko eremuetan. Hiato horietan dauden bi bokalak aldatu ohi dira [ikus De Rijk-en (1970, 154. or.) *Rea* araua; Hualde & Gaminde (1997)], adib. eusk. bat. *umea*, baina Azp. eusk. *umie*. Aldaketa hori beste hainbat aldaeratan gertatzen da, esaterako, Bizkaiko hainbat herritan (Gaminde, 2002d). Orokorrean gertatzen ez den baina Azpeitiko euskaran jazo daitekeen beste aldaketa bat da aldatu den bokala, hau da, *-a* artikulua determinatzailea, desagertu egiten dela (Hualde & Beristain, 2017). Interesgarria da horrelako kasuetan desagertu den segmentua azentudun fonema bat izatea, hau da: *umié* > *umí*. Halere, esan bezala, hori ez da fenomeno orokor bat Azpeitiko euskaran. Beste aldaera batzuetan, ordea, orokorrean gertatzen den fenomeno da hori, esaterako, Ondarroan (Zuazo, 2014).

Aldaketa hori, hots, *e > i*, ez da gertatzen bi hitzen artean Azpeitiko aldaeran, esaterako euskara batuan *ume hura* [ume.ura], Azpeitiko euskaran *ume are*<sup>5</sup> [umé aré] da. Bokal txandaketa hori gerta daiteke *-a* artikulua determinatzailea eta aditz bat ageri ez den kasuetan ere. Esaterako, *zehar* hitza *zier* da Azpeitiko euskaraz; aldiz, *behar* ez da *\*bier* baizik eta *ber*. Hipotesi gisa, esan daiteke homonimia sailhesteko erabiltzen dela *ber* forma *bier* forma beharrean. Izan ere, Azpeitiko euskaran *bier* formak euskara batuko *bihar* formari dagokio.

5 *ume uré* [umé.uré] forma ere erabiltzen da, baina haren erabilera ez da [aré] bezain ohikoa.

**o → u / \_\_V**

Aurreko arauan gertatzen den bezalaxe (e→i), erdiko beste bokalaren igoera gertatzen da; kasu honetan /o/-tik [u]-ra, bokalaurreko testuinguruetan (Hualde & Gaminde, 1997). Hiato horietan dauden bi bokalak aldatu egin ohi dira (hurrengo arauan azalduko den bezala), adib. eusk. bat. *etxekoa*, baina Azp. eusk. *etxekue*.

Badira beste testuinguru batzuk non bokal txandaketa ez den gertatzen, hitz konposatuz ari gara. Izan ere, bokalak mantendu egiten dira, esaterako *etxekoandre* hitza berdin mantentzen da Azpeitiko euskararen. Hitz desberdin artean ez da aldaketarik egiten: *otso hau* [otsó au].

**d) a → e / {u,i}(C)\_\_\_**

Aurreko bi adibideetan azaldutakoarekin jarraituz, /a/ bokalaren igoera gertatzen da ([e]-ra), baldin eta /a/-ren aurretik goiko bokal bat, hots, /u/ edo /i/, badago [ikus De Rijk-en (1970) *Rui* araua; Gaminde (2002d); eta Zuazo (2008, 239. or.)]. Honela, adib. eusk. bat. *umea*, *etxekoa*, *laguna*, baina Azp. eusk. *umie*, *etxekue*, *lagune* formak ditugu. Zenbait hizkeretan, Ondarrokoa barne, bi bokalen sekuentziazioa dugunean bokalen arteko asimilazio osoa dugu (Zuazo, 2008). Honelakoetan, *umí*, *etxekú*, bezalako formak ditugu (Zuazo, 2008, 207. or.).

Aldaketa hori hitzean bertan gertatzen da soilik. Hitzen artean denean ez da gauzatu: *buru hura*, Azp. eusk. *buru are* [burú aré]. Aurreko arauak ez bezala, 4. araua bi bokalen artean kontsonanteren bat dagoenean ere aplikatzen da; adib. eusk. bat. *laguna* baina Azp. eusk. *lagune*; eusk. bat. *mutila*, baina Azp. eusk. *mutille*. Hitz barnean araua ez da beti aplikatzen, adib. Azp. eusk. *zutabe*, ez *\*zutebe*. Hau lexikoki baldintzatutako araua dela dirudi. Nabarmentzekoa da beste hainbat hitzetan <i> bokalak eragindako asimilazio prozesu bat gauzatzen ari dela. Izan ere, *izan*, *bizar*, *kristal*, *ikasi*, *bizkar* hitzak, Azpeitiko euskararen *izan/lizen*, *bizar/bizer*, *kristal/kristel*, *ikaxi/ikexi/ikixi*, *bizkar/bizker* formak baimentzen dira.

Azpeitiko aldaeran *a → e / {u,i}(C)\_\_\_* araua murrizta da. Orokorrean, lexema barruan eta artikulatu formari dagokionean baino ez da gauzatzen. Hualde eta Beristainek (2017) ikusi zuten bezala, adlatiboan gertatu daitekeen arren, esaterako, *mendire* forman, egungo belaunaldietan galdu den fenomeno dugu. Azkoitiko euskararen arau honek barreiadura bera du (Del Castillo et al., 2001). Elgoibarko hizkeran araua oraindik eta murriztagoa da, izan ere, lexema barruan baino ez da jazotzen, ikus Makazaga Eizagirreraren (2010, 53. or.) hurrengo adibideak: *astua* (eta ez *\*astue*), *ganaua* (eta ez *\*ganaue*), *eguna* (eta ez *\*egune*). Beste hizkera batzuetan, ordea, aplikazio eremua zabalagoa da. Gamindek (2002d, 8 or.) azaltzen du Bizkaiko hainbat hizkeratan eratorpen atzizkiei, *-ka > -ke*, aplikatu dezaketela, baina ez *-tasun*, *-garri* eta *-bako* bezalako atzizkiekin.

Zuloagak (2017, 172. or.), Hualderen (1991) aurkikuntzak laburbilduz, arau honek eratorpen atzizkietan duen indarra azaltzen du, bestelako lau euskal aldaerei aplikatuz. Haren hitzetan:

Araua indar handiagoa du Arbizuko hizkeran Baztangoan baino; halaber, Arbizuko euskararen berrikuntza ez da klitikoetara zabaldu, Baztangoan eta Gernikakoan ez bezala: hain zuzen ere, beheko bokalaren asimilazioa testuinguru bertsuetan gertatzen da bi herri horietan, baina ez Ondarroan, non araua betetzeko baldintza fonologikoak Baztanen eta Gernikan baino askoz murriztagoak diren, eta Arbizukoei erabat kontrajartzen zaizkien.

#### 5.4.1.2. Arauen sekuentziak

Aldaketa fonologikoak gertatzen direnean hurrenkera finko batean gertatzen dira bata bestearen atzetik, hots, lehenik (1), ondoren (2), gero (3), eta (4) azkenik (Hualde, 1991; De Rijk, 1970).

Lan honetan euskara batuko formatik abiatu gara, hots, prozesu fonologikorik gabeko formatik; tarteko formak, Azpeitiko euskararekin bat ez etorri arren, prozesuan gertatzen diren urratsak dira. Azkenik, azaleko forma (ingelesezko *surface representation*) Azpeitiko forma izango genuke. Gehitu beharrekoa da tarteko prozesuak lekukoturik daudela Azpeitiko hizkeratik gertu dauden beste hizkera batzuetan, esaterako Zestoa eta Zumaiakoan (*etxia, mendiya, etxekua*) vs. Azpeitiko euskararen (*etxie, mendiye, etxekue*).

Honela, adibidez, *mendia* hitzak Azpeitiko euskararen aurretik azaldutako (2) eta (4) urratsak baino ez ditu jasaten (Hualde & Gaminde, 1997):

- (3) (1) ---  
 (2) *mendia* → *mendiya*  
 (3) ---  
 (4) *mendiya* → *mendiye*

Bestalde, *neska+a* hitz forma *neskie* da Azpeitiko euskararen. Forma hori izatera iristeko (1), (3) eta (4) erregelak jasan behar izan ditu, baina ez (2).

- (4) (1) *neska+a* → *neske-a*  
 (2) ---  
 (3) *neskea* → *neskia*  
 (4) *neskia* → *neskie*

Beste adibide batzuk gehitzearren, ikusi 3. taula:

3. taula. Bokalki sekuentzia aldaketan zenbait adibide Azpeitiko euskaraz

Araua ↓	Azpiko forma →	<i>neska+a</i>	<i>etxe+a</i>	<i>mendi+a</i>	<i>mendiko+a</i>	<i>egur+a</i>
1		<i>neske-a</i>	---	---	---	---
2		---	---	<i>mendi-ya</i>	---	---
3		<i>neski-a</i>	<i>etxi-a</i>	---	<i>mendiku-a</i>	---
4		<i>neski-e</i>	<i>etxi-e</i>	<i>mendi-ye</i>	<i>mendiku-e</i>	<i>egur-e</i>
<b>Azaleko forma</b>	<b>→</b>	<i>neskie</i>	<i>etxie</i>	<i>mendiye</i>	<i>mendikue</i>	<i>egurre</i>

### 5.4.2. Kontsonanteak

Aldaketa kontsonantikoei dagokienez, palatalizazioa eta bokal arteko kontsonanteen galera dira nabarmendu beharrekoak:

#### 5.4.2.1. Palatalizazioa edo bustidura

Palatalizazioa edo bustidura aipatzen dugunean, euskarari dagokionez bi motatako bustidurak izango ditugula jakin behar dugu: «bustidura adierazgarria» (Mitxelena (2011, 183. or.) *palatalización expresiva* izena eman zion eta Hualdek (1991, 121-122. or.), berriz, *affective palatalization*) eta «asimilazio bustidura» (Hualde, 1991; Oñederra, 2004; Zuazo, 2008, 243. or.). Zuazok (2008) asimilazio bustidurak euskal aldaeren artean duen hedakuntza erakusten digu, non argi ikusten den Bizkaiko mendebaldean, hain zuzen ere, Txorierrin, Zeberion, Orozkon, Arratia eta Nerbioi ibarreko hegoaldean busdura ahula dela. Bestelako mendebaldean, Arabako Aramaion, oro har Gipuzkoa osoan, eta Nafarroako ipar-mendebaldean bustidura indartsua dugu (ikus Zuazo, 2008, 245. or.). Osterantzean, Lapurdin eta Nafarroa Beherean ez dago bustidurarik.

Azpeitiko euskararen kasuan, hemen azaltzen diren bustidura kasuetatik ia guztiak asimilaziozko kasuak dira, bakarra izanik adierazgarria ( $t \rightarrow [c] \langle tt \rangle$ ). /i/ bokal erdiaren eraginez sortutako kasuak asimilazio bustiduraren adibide dira. Bokal altua izanik, atzetik duen kontsonante hobikaria sabaikari izatera igarotzen da (Zuazo, 2008). Bustidura adierazkorra, berriz, Zuazoren (2008, 243. or.) arabera «txikitasuna edo goxotasuna adierazi nahi denean» erabiltzen dena da.

#### a) $l \rightarrow \lambda / i \_ V$

Hau da, /l/  $\rightarrow$  [λ] bihurtzen da bokal arteko eremuetan, lehen bokala /i/ bada (edo honen alofonia den [j]). /i/ bokala goiko bokala denez, /l/ soinuaren palatalizazioari lagunduko dio, adib. *mutila* hitza Azp. eusk. *mutille* [mutiλe] da. /k/ fonema, ordea, ez da hizkera guztietan gauzatzen, izan ere, Euskal Herrian bai euskarari bai gaztelaniari dagokienez, *yeismoa* zabaltzen ari den prozesua dugu, hau da, /k/ eta /j/ soinuen neutralketa [j]-rantz (Oñederra, 2012). *Yeismoa* duten hizkerek, eusk. *mutila* [mutija], eta gaztelaniaz *pollo* [pojo] esango zuket. Azpeitiko euskararen ordea, orokorrean, /k/ eta /j/ fonemak garbi bereizten dira bai euskaraz (Hualde & Beristain, argitarabidean-a), bai gaztelaniaz, orokorrean. Elgoibarko euskararen kasuan, adinekoek mantentzen dute soinu alternantzia, baina gazteengan galdu dela dirudi (Makazaga, 2010, 41. or.).

Bestalde, alternantzia hori hitz amaieran dagoenean, beronen erabilera ez da orokorrean jazotzen Azpeitiko euskararen. Hau da, *mutil* hitza Azp. Eusk. [mutil]~[mutiλ] bezala ahoskatu daiteke. Alternantzia hori kontsonante baten aurretik gertatzen bada, ordea, hitz barnean edo bi hitzen artean, ez dago palatalizaziorik, adib. Eusk. Bat. *mutil bat hil da*, Azp. Eusk. [mutiλ bat il dá], artikulazioari dagozkion arrazoiak direla eta. Bi hitzen artean ez da jazotzen bustidura Azpeitiko euskararen; esaterako, *mendi luzea* [mendi lusie] bezala ahoskatuko da. Kontuan izan behar da arau horiek badituztela kontra-adibideak. Esaterako, eusk. bat. *abila*, eta Azp. Eusk. *abillé* forman araua

betetzen den arren, gaur egungo gazte azpeitiarren euskaran *abilidadade* forman ez da gertatzen<sup>6</sup>.

Hualdek (1991) azaltzen du Baztaneko hizkeran /l/ eta /n/-k palatalizazioa jasateko baldintza gehiago behar dituztela izan. Horien kasuan, kontsonantearen aurretik erdi bokal bat egon behar da. Eta gero, bokal bat izan behar dugu kontsonantearen ondoren palatalizazioa gertatu dadin. Kontsonantea hitz amaieran agertzen bada, nahiz eta erdi bokal bat izan aurretik, ez dago palatalizaziorik. Honela, *erdoil* hitza [erðoɪl] da, baina *erdoila* [erðoɪla] da Baztaneko hizkeran. Beste hizkera batzuetan, berriz, Gernikakoan esaterako, kontsonantea /i/ soinuaren ostean dagoenean hitz amaieran beti izango dugu bustidura, esaterako, Gernika /ibilten/ → [iβiɫcen] (Hualde, 1991, 60-61. or.). Azpeitiko euskaran ez da horrela. Kontsonantea hitz barnean badugu, /i/ soinua izanik aurretik eta atzetik beste kontsonante bat, kasu horretan ez dugu bustidurarik izango, esaterako *albaitaria* hitza Azpeitiko euskaran [alβaitáje]<sup>7</sup> da.

b)  $n \rightarrow \eta$  / i\_\_# ;  $n \rightarrow \eta$  / i\_\_V

Bustidurari dagokionez, /n/ soinu hobikariaren palatalizazioak badu ezberdintasun bat. Soinu hau, hitz amaierako testuinguruan beti izango da [ɲ], Zestoako zein Elgoibarko hizkeretan bezala (Azpeitia, 2003; Makazaga, 2010). Adibide gisa Azp. Eusk. *miñ forma* dugu.

Gero, Azpeitiko euskaran /n/-ren palatalizazioa ez da gauzatuko kontsonante aurretik bada, nahiz eta /i/ soinua izan aurretik, esaterako *intolerantziye* (intolerantzia). Zestoako hizkeran berdin gertatzen da, *intentoak* (saiakerak) hitza, esaterako, *intentuak* esaten da (Azpeitia, 2003, 112. or.).

Bokal arteko ingurunean /n/-ren palatalizazioa gauzatuko da orokorrean. Zestoan *haina* hitza [aɲa] da (Azpeitia, 2003, 24. or.), eta Ondarroan *binaka* [biɲaka] da, Azpeitian bi forma ditugu [biɲaka]~[biɲeka]. Bestalde, beste hizkera batzuk, Baztanekoak esaterako, murriztasun handiagoa erakusten dute arau honi dagokionez, aurretik azaldu den bezala, hizkeran /n/-ren palatalizazioa gertatu dadin kontsonantearen aurretik erdibokal bat beharko dugu eta atzetik bokal bat; esaterako, Baztanen *artzain* [artʃaɪn] da, baina *artzaina* [artʃaɲe] (Hualde, 1991, 114. or.); Azpeitiako kasuan, bi formatan dago bustidura, *artzain* [artʃaɲ] eta *artzaina* [artʃaɲe].

Palatalizazioko (a) atalean azaldu den bezala, Gernikako euskarak hainbat desberdintasun ditu palatalizazioa gertatzeko izan genitzakeen ingurune edo kontestuei dagokionez, izan ere, kasu honetan, kontsonante baten aurretik gertatu ahal izango da, adibidez Gernika /ipinten/ → [ipiɲcen] bezala ahoskatzen da (Hualde, 1991, 61. or.).

6 Adibide horretako palatalizazioa gazteengan galdu den arren, aurreko belaunaldietan mantentzen da, hots, *abilidadade* forma erabil dezakete (ikus corpus hau).

7 Edo *beténayue*.

Erregela honek baditu salbuespenak Azpeitiko euskararen: izen propioak eta mailegu berriak. Izen propioei dagokienez, *Ina* eta *Ináziyo* bezalako izenak ditugu, non bustidura ez den emankorra. Mailegu berrietan, esaterako, *seminariyue*, *minerue*, *kasinue*, ez dugu bustidurarik, aldiz, sudurkari hobikaria mantentzen da. Testuinguru morfologikoei dagokienez, sudurkari hobikariaren bustidura ez da jazoko bi hitzen artean edo hitz konposatuen artean. Esaterako, \**zazpi ñeska* ez da gauzatuko, baik eta [saspi neska] bezala ahoskatuko da. Hitz konposatuen kasuan, *erdi-nahasia* eta *erdi-lotan* bezalako formak lexikalizatuta ez egon arren, bustidurarik ez dagoela ikusi dezakegu.

c) s → ʃ / i\_\_k

Hortzobietako [s] soinu bizkarkaria sabaikari bihurtzen da aurretik /i/ bokala duenean eta atzetik /k/ kontsonante belarra, adib. eusk. bat. *aizkora*, *izkina*, *iskanbila*, *ezkutatu* Azp. eusk. *aixkora*, *ixkiña*, *ixkanbilla*, *ixkutau*. Lehen gertatu den bezala, ordea, nahiz eta /i/ soinuaren ostean gertatzen den, alternantzia hori hitz amaieran edo /k/ ez den beste kontsonante baten aurretik gertatzen bada, ez da palatalizatorik egongo orokorrean. Esaterako, Azp. eusk. *berriz*, *berriztagarriye*, edo /s/ hitz artean gertatzen denean, eusk. bat. *berriz kendu du*, Azp. Eusk. [berís kendu dú] da. Corpus honetan dauden salbuespenetako batzuk *ixpillu*, *irrixtau*, *ixtutu* dira.

Bestelako bi adibide gehitzearren, Hualdek (1991, 60. or.) Gernikako euskararen kasua aipatzen du, non /s/ → [ʃ] aldaketa gertatzen den, honen kasuan aurretik /i/ bokala eta atzetik edonolako beste bokal bat duenean. Lekeitioko hizkerak ezaugarri bertsuak erakusten ditu zentzu honetan, salbuespenekin (ikus Hualde et al., 1994, 29-30. or.).

Badira beste hainbat kasu non s-ren bustidura jazotzen den, baina ez aurretik duen *i* bokalaren ondorioz. Hitz jakin batzuetan gauzatzen den fenomeno da hori, esaterako *sei* [ʃei] da Azpeitian eta Azkoitian, eta *azeria* [aʃeje] Azpeitian bakarrik dela. Forma horien nondik norakoa sakonago aztertu beharreko kontua da.

d) t → [c] (<tt>) / i\_\_V [-goiko, -beheko]

Azken palatalizazio prozesua /t/ soinuarena da, [c]-rantz, <tt> grafiaz errepresentatzen dena euskara batuan. Bi bustidura mota ditugu <t> → <tt> aldaketan, bata asimilazio bustidura da, eta bestea bustidura adierazkorra.

Lehena /i/ ondoren eta bokal aurreko eremuetan gertatzen da. Azpeitiko euskararen kasuan ez dugu asimilazioz (bakarrik) gertatzen den bustidurarik. Topatu ditzakegun hitz gehienek kutsu adierazkorra baitute, esaterako, eusk. bat. *aita*, Azp. eusk. *atte* [ace] (*aita* hitza sarri erabiltzen da, ordea), edo eusk. bat. *polita*, Azp. Eusk. *politte* [police]. Kontestu hau duen hitz bat *attau* (*aipatu*) hitza izan daiteke, Zestoako hizkeran ere agertzen dena (Azpeitia, 2003, 24. or.). *Ditugu*, *gaitu*, *aditu*, *baita* hitzek, eta antzekoek ere, ordea, ez dute palatalizatorik jasaten.

Azkoitiko euskararen eta Arbizukoan, berriz, araua ez da Azpeitiko hizkeran bezain murrizta. Izan ere, /i/ ostean dugun eta bokal baten aurretik dugun /t/ soinu bat [c]



izango da bai morfema barnean denean, bai inflexio atzizki gehientsuenekin (ikus Hualde, 1991, 46. or.). Azkoitiko euskararen Del Castillo et al.-ek (2001, 121. or.) emandako adibidean ikus daitekeen bezala, «Axkoittikuei xakelak otseiteiube», eusk. bat, «Azkoitikoei 'zakelak' hots egiten digute», /t/-ren bustidura gauzatzen da aurretik /i/ eta atzetik bokal bat dagoen testuinguruetan. Ikusten den bezala *Azkoitiko* eta *hots egiten* hitzek ez dute balio adierazkorrik.

Bi bustidura horien kontestuei erreparatuz, asimilazio bustidura lexemari dagokionean aplikatzen da, morfema mugan ez du indarrik Azpeitiko euskararen. Esaterako, Elgoibarko euskararen badu indarra morfema mugan, ikus *mendi+tik* [mendicik], *bi mendi+tako* [bi mendicako] (Makazaga Eizagirre, 2010, 63. or.), baina Azpeitiko euskararen [menditik] eta [menditako] da. Bustidura adierazkorriari dagokionez, Makazaga Eizagirrek (2010, 66. or.) hurrengo azaltzen du: «Erabilera adierazgarrietan [...] ez du izaten zerikusirik testuinguru fonikoak, ez arauaren automatikotasunak ere, baizik hizkuntzaren erabilera berezi bat, zeinetan txikitasuna, hurbiltasuna, biguntasuna, gozotasuna... adierazi nahi baita».

Honela, esaterako, *potolo* hitza dugu Azpeitiko euskararen, baina *pottolo* ere erabil daiteke kontestu adierazkorretan, berdin *tanta-ttanta*, edo *tipi-tapa-ttipi-ttapa* formekin. Bustidura mota honetan, euskaraz, /s/ > [ʃ], /ts/ > [tʃ], /t/ > [c], /d/ > [j] <dd>, /l/ > [ʎ], /n/ > [ɲ], r > dd, ll, Ø bezalako aldaketak gertatu daitezke (Hualde, 1991, 121-122. or.). Nabarmenezkoa da aldaketa hauetariko asko Azpeitiko euskararen gauzatzen diren prozesu berak direla, nahiz eta Azpeitiko euskararen guztiak ez diren lotzen afektibitatearekin.

#### 5.4.2.2. Bokal arteko kontsonante galera

Beste prozesu bat bokal arteko kontsonanteen galerarena da. Honen agerpena ez da orokorra, aldakortasuna baitago hiztunetik hiztunera. Halere, hurrengo testuinguruek galera baimentzen dute:

##### a) r → Ø / V[-goikoa]\_\_V[+goikoa edo +behekoa]

Hualdek (1991, 65. or.) azaltzen duen moduan, euskal hizkera askotan bokal arteko /b, d, g, r/-ren galera gauzatzen da. Ondarroako hizkeran, esaterako, galera hautazkoa da, eta hitz batzuetan jazotzea ohikoagoa dela esaten digu Hualdek (1991). Honekin bat dator Hualde eta Beristain (argitarabidean-a). Azpeitiko euskararen bokal arteko <r> baten galera gauzatzeko lehenengo araua hurrengo da: beheko edo erdiko bokal baten eta goiko bokal baten artean egon behar da. Konbinazio hori izan arren, Hualde eta Beristainen (argitarabidean-a) lanean galera eman dadin hitzaren morfologia kontuan eduki beharreko faktorea dela topatu zuten. Esaterako, hitz eratorri bat sortzerakoan galera dago (*pelotari* → [pelotai]), baina ez dago galerarik konbinazioa hitzaren erroan dagoenean (*haria* → [arije] eta ez \*[aije]).

Kasu adlatiboan <r>-ren galera dago aurreko eta atzeko bokalak /a/ direnean. Kasu honetan atzetik datorren soinua desagertuko da. Esaterako, *eskolara nijoa* → *eskó-la nijue*. Aurreko bokala goikoa denean, ordea, ez dago galerarik, esaterako *mendirra*

[mendirá], *burura* [bururá]<sup>8</sup>. Orokorrean, esan genezake aurreko bokala goikoa ez denean eta atzekoa, berriz, erdikoa denean, <r>-ren galera badagoela (ikus *etxera* [etʃeá], *basora* [basoá], *Bilbora* [bílboa]). Zestoako hizkeran ere, esaterako, *atzero*, *atzea* esaten da (Azpeitia, 2003, 25. or.). Hualde & Beristainen (argitarabidean-a) lanean, salbuespen bakarra *ohera* [oera] forma izan zen. Haien hipotesia zen bokal sekuentzi luzeegia izan zitekeela. Oraindik sakonago aztertu beharreko kontua da bokal arteko <r>-ren galera.

#### b) d → Ø / V\_\_ [+goikoa edo +behekoa]

Aurretik azaldu den bezala, hainbat kontsonante galera ez dira orokorrak, eta hitzuntetik hitzuntara aldakortasuna dugu, <d> kontsonantearen galera prozesu horietako bat da. Hualde & Beristainek (argitarabidean-a) aztertu zuten gai hori, eta euren lanean, kontsonantearen aurretik zetorren bokala behekoa, erdikoa edo goikoa izatea suertatu zitekeen, baina atzetik zetorrenak ezin zen erdikoa izan. Esaterako, *ederra* [eára], *bederatzi* [beatsi], baina *udara* [uðera] da. Elgoibarko hizkeran ere prozesu hau gauzatzen da (Makazaga, 2010). Proposatutako hipotesi bat hitzaren maiztasunak duen eraginarena da. Hau da, maiztasuna zenbat eta altuagoa izan, orduan eta errazagoa izango da bokal arteko kontsonante galera gauzatzea (ikus *eduki* (aditza) [euki], baina *edukia* (izena) [eðukije]).

#### c) d → r

Ez orokorrean, baina [ð] soinuaren *lenizioa* (ahultzea) gertatzen da testuinguru batzuetan Azpeitiko euskararen. Inguruko hizkerak ere badute ezaugarri hau, esaterako Elgoibarko euskarak, ikus *bidia/biria*, eta *edolero* (Makazaga, 2010, 75. or.). Ondarroako euskarak ezaugarri bertsuak erakusten ditu, *bidel/bire*, *abadelabare*, etab. (Hualde, 1991, 76. or.). Azpeitiko euskararen ordea, kasu batzuetan lenizioa kontsonantearen desagerpeneraino (→ Ø) iritsi daiteke. <d> /e/ eta /a/ artean dagoenean ohikoa da [r] soinu dardarkari bakuna bezala produzitzea. Gainera, honen desagertzea jazo daiteke. Adibidez, eusk. bat. *edan*, baina Asp. Eusk. *erán* edo *eán* da. <d> bi /i/ soinuaren artean gertatzen denean ahuldu daiteke. Ohikoena bada ere, ez da modu orokor batean jazotzen hitzunt guztiengan; adibide gisa ikusi eusk. bat. *idía*, *inbídía*, baina Asp. eusk. *iriyé*, *inbíríye*. Beraz, hitz batzuentzat /d/ fonemak [ð] eta [r] alofonoak lituzke. /o/ eta /u/ soinuaren artean prozesu bera gertatzen da, eta horrela ditugu *modu* bezalako hitzak [moru]~[moðu] bezala ahoskatuta.

Esan behar da [ð] eta [r] elkarren alofono izan daitezkeela. Aurretik esan bezala, nahiz eta orokorrean ez gertatu, hitzunt batzuetan jazotzen dira *inbidi* ([imbiri]~[imbiði]), *airea* ([airie]~[aiðie]) edo *ura* ([ure]~[uðe]) bezalako alternantziak (Hualde & Beristain, argitarabidean-a)<sup>9</sup>. Hualde eta Beristainen (argitarabidean-a) arabera, /d/ → [r] aldaketa aukerakoa da, eta lexikoak baldintzatzen du. Hurrengo taulak Hualde eta Beristainen (argitarabidean-a) emizak laburtzen ditu:

<sup>8</sup> -ré forma ere ager daiteke adlatiboaren kasu-marka gisa, honela: *mendiré*, *bururé*. Hau, ordea, aurreko belaunaldietan jazotzen da batez ere (Hualde & Beristain, argitarabidean-a).

<sup>9</sup> Hauen lanean, aztertu ziren 12 hitzuntetik bik baino ez zuten egin r → d aldaketa, eta kopuru baxuan, 7/675 hain zuzen ere. Bi hitzunt hauek aurreko belaunaldikoak ziren.

4. taula. <d> eta <r>-ren ahoskera posibleak Azpeitiko euskaran (Hualde eta Beristain, argitarabidean-a, 4. or.)

ortografia/ fonema euskara batuan	Ahoskera posibleak Azpeitiko euskaran		
-d- /d/	d [ð] <i>adarra</i>	r [r] <i>eraten</i> (edaten), <i>bire</i> (bide)	0 <i>earra</i> (ederra), <i>iruitzen</i> (iruditzen)
-r- /r/	d [ð] <i>aidie</i> (airea), <i>ude</i> (ura)	r [r] <i>astero</i>	0 <i>kalea</i> (kalera), <i>azenayue</i> (azenarioa)

### 5.4.3. Azentuazioa

Azpeitiko euskarak azentu bereizgarria du, hau da, azentuaren kokagunea aldatuz esanahiak bereiz daitezke, esaterako, *básue da* (edalontzia da) baina *basué da* (basoa da) esaten da Azpeitian (Altuna, 1985, 334. or.). Hualde & Beristainek (2017, 70. or.) azaltzen duten bezala, «araurik orokorrenaren arabera –hitz gehienei singularrean eta mugagabeen aplikatzen zaiena– azentua hirugarren silaban kokatzen da, silaba hori hitz prosodikoaren azkena ez bada». Pluralaren kasuan, hitz gehienekin azentua atzeratu egiten da eta bigarren silaban kokatzen da.

Halere, esan beharra dago, aldakortasuna dagoela hiztunetik hiztunera zenbait hitzetan eta ez dela betetzen arau orokor hori. Aldakortasun hori Altunaren (1985) lanean ere aipatzen da. Haren lanean, adinekoengan *batzókiye* forma erabiltzen zela zioen eta, gazteengan, berriz, *batzokíye* (Altuna, 1985, 340. or.). Hitz batzuetan singularrak eta pluralak azentua kokagune berdinean dute (ikusi *giltzurrún*, *giltzurrúne*, *giltzurrúnek*), baina beste kasu batzuetan azentuaren kokagunea aldatzen da, esaterako *iturri*, *iturriye*, *iturriyek* edo *alkaté*, *alkatíe*, *alkatíek*. Aldakortasun hori lexikoak baldintzatzen duela dirudi. Asko mailegu berriak dira: *pintúra*, *pintúrie*, *pintúrak*; *pintóre*, *pintoríe*, *pintóriek*; *esklábo*, *esklábue*, *esklábuek*, besteak beste. Horrelakoetan, hiztegian parte hartu duten parte-hartzaileek bi azentu ezberdin zituzten formak onartu zituzten, aukera posibleak silaba azentuduna azken bigarrena edo azkena izanik. Guztiak bat zetozen, ordea, hobesten zuten azentudun silaba azkena zela; hots, *pinturá*, *pintoré*, *esklabó*. Beste formei, hau da, *pintúra*, *pintóre*, *esklábo*, gaztelaniazko kutsua egotzi zieten. Honen inguruko ikerketa sakonagoa egitea komenigarria litzateke oraindik. Azpeitiko azentuaren azalpen sendoago bat izateko, ikusi Hualde & Beristain (2017) eta Hualde & Beristain (argitarabidean-b).

## 6. HIZTEGIA

### A

*agindú du*, *agíntzeu* (ad.): 1. to order, to command 2. to promise / 1. ordenar, mandar  
2. prometer.

*aguántau du*, *aguántatzeu* (ad.): to support, to bear / aguantar.

*abarká*, *abarkíe*, *abárkak* (iz.): type of sandal/abarca, tipo de sandalia.

*aberáts*, *aberátsa*, *aberátsak* (izond.): rich, wealthy / rico.

*abendú*, *abendúe*, *abénduek* (iz.): December / diciembre.

- aberástu da, aberástea* (ad.): to become rich / hacerse rico.  
*aberí, aberíye, aberíyek* (iz.): damage, breakdown / avería.  
*abilidade*<sup>10</sup>, *abilídadie, abilídadiek* (iz.): skill / habilidad.  
*abill, abillé, abíllek* (izond.): skillful / hábil.  
*abiói, abióye, abióyek* (iz.): airplane / avión.  
*abixáu du, abixátzeu* (ad.): to warn, to call / avisar.  
*abixú, abixúe, abixuek* (iz.): call, warning / aviso.  
*abizén, abizéna, abizénak* (iz.): family name / apellido.  
*abusáu du, abusátzeu* (ad.): to abuse / abusar.  
*abuztú, abuztúe, abúztuek* (iz.): August / agosto.  
*adár, adarrá, adárrak* (iz.): 1. branch 2. horn / 1. rama 2. cuerno.  
*áfai, áfaye, áfayek* (iz.): supper / cena.  
*afaldú du, afáltzeu* (ad.): to have supper / cerrar.  
*afektáu du, afektátzeu* (ad.): to affect / afectar.  
*afizíyo, afizíyue, afizíyuek* (iz.): fondness / afición.  
*agertú da, agértzea* (ad.): to appear / aparecer.  
*agúr, agurré, agúrrek* (iz.): good bye / adiós.  
*agurtú du, agúrtzeu* (ad.): to greet / saludar.  
*áiba* (interj.): interjection of surprise / interjección de sorpresa. E.g.: *áiba! Nola in du ba hori?* ‘Gee! how did (s)he do it?’ / ‘¡ahí va! (¿cómo lo ha hecho?)’  
*ainbéste* (adb.): so much / tanto.  
*aingerú, aingerúe, aingéruek* (iz.): angel/ángel.  
*áiñ* (adb.): so / tan.  
*aitá, atté, áttek* (iz.): father (used without the determiner) / padre.  
*aitagiñarreba, aitagíñarrebak* (iz.): father in law / suegro.  
*aitazúlo, aitazúlue, aitazúluek / attezúlo, attezúlue, attezúluek* (pred. adj.): daddy’s kid / niño/a pegado/a a su padre.  
*aitortú du, aitórtzeu* (ad.): to confess / confesar.  
*aitzáki, aitzákiye, aitzákiyek* (iz.): excuse / excusa.  
*aixkírau da, aixkíratzea* (ad.): to make peace, to make up / hacer las paces.  
*áixkora, áixkorie, áixkorak* (iz.): axe / hacha.  
*aizé, aizié, aizíek* (iz.): wind / viento.  
*aizpé, áizpek* (iz.): sister of woman / hermana de mujer.  
*ajáu, ajátzeu/ajátzea* (ad.): to get crumpled / ajar(se).  
*ajáu, ajáue, ajáuek* (izond.): crumpled / ajado.  
*ajéntzi, ajéntziye, ajéntziyek* (iz.): agency / agencia.  
*akelárre, akelárrie, akelárriek* (iz.): witches’ Sabbath, coven / aquelarre.  
*akér, akerrá, akérrak* (iz.): billy goat / macho cabrío.  
*akonséjau, akonséjatzeu* (ad.): advise / aconsejar.  
*akórdau, akórdatzea* (ad.): to remember / acordarse.  
*ál da* (ad.): to be able / poder.

10 Aurreko belaunaldian *abilidade* forma agertzen da, fonema sabaikariarekin.

- alabá, alábak* (iz.): daughter / hija.  
*alargún, alargúne, alargúnek* (iz.): widow(er) / viudo-a.  
*alargúndu, alargúntzea* (ad.): to become a widow(er) / enviudar.  
*albé, albué, albuék* (iz.): side / lado.  
*aldagéla, aldagélie, aldagélak* (iz.): dressing room, locker room / vestuario.  
*aldapá, aldapíe, aldápak* (iz.): uphill, slope / pendiente, cuesta.  
*aldé, aldié, aldiék* (iz.): side, zone / zona, lado.  
*aldendú da, aldéntzea* (ad.): to disappear, to get lost / desaparecer, perderse.  
*alderdí, alderdíye, alderdíyek* (iz.): 1. side 2. political party, esp. Basque Nationalist Party / 1. lado 2. partido político, esp. PNV.  
*aldi(e)n* (adb.): 1. in comparison (with genitive) 2. (carrying) with oneself / 1. en comparación (con genitivo) 2. encima, con uno mismo. E.g.: *zu abille zea nere aldi(e)n* ‘you are skillful compared with me’ / ‘en comparación conmigo (a mi lado), eres hábil’; *emantzazu dirué beti aldi(e)n* ‘always carry your money with you’ / ‘lleva siempre el dinero encima’.  
*aldrebés* (adb.): wrongly / al revés.  
*alegíndu da, alegíntzea* (ad.): to make an effort, to try / esforzarse, intentar.  
*alegíñ, alegíñe, alegíñek* (iz.): effort / esfuerzo.  
*álik eta* (junt.): as... as possible; / lo más posible. E.g.: *álik eta óndoen* ‘as best as possible’ / ‘lo mejor posible’.  
*alkár* (izord.): each other / uno al otro.  
*alkaté, alkatíe, alkatíek* (iz.): mayor / alcalde.  
*alkatxófa, alkatxófie, alkatxófak* (iz.): artichoke / alcachofa.  
*alkawéte, alkawétie, alkawétiek* (iz.): go-between, gossip, confidant / alcahuete.  
*alkilér, alkilerra, alkilerrak* (iz.): rent / renta, alquiler.  
*alkóndai, alkóndaye, alkóndayek* (iz.): shirt / camisa.  
*almoáda, almoádie, almoádak* (iz.): pillow / almohada.  
*alpér, alperrá, alpérrak* (izond.): lazy / vago, perezoso.  
*alperkái, alperkáye, alperkáyek* (iz.): laziness / pereza.  
*alperrík* (adb.): in vain / en vano.  
*altaré, altaríe, altáriek* (iz.): altar / altar.  
*alturá, alturíe, altúrak* (iz.): height / altura.  
*altxór, altxorrá, altxórrak* (iz.): treasure / tesoro.  
*altzáu du, altzátzeu* (ad.): to get up; to lift / alzar(se), levantar(se).  
*altzó, altzúe, altzúek* (iz.): lap / regazo.  
*amá, ámak* (iz.): mother (used without the determiner) / madre.  
*amabí* (zenb.): twelve / doce.  
*Amabírjiñ, Amabírjiñe, Amabírjiñek* (iz.): the Virgin Mary / Virgen María.  
*amabóst* (zenb.): fifteen / quince.  
*amagíñarreba, amagíñarrebak* (iz.): mother in law / suegra.  
*amaiká*<sup>11</sup> (zenb.): eleven / once.

11 Aurreko belaunaldietan *amaiké* forma ere erabiltzen da.

- amairú* (zenb.): thirteen.
- amaláu* (zenb.): fourteen / catorce.
- ámama, ámamak* (iz.): grandmother / abuela.
- amánte, amántie, amántiek* (iz.): lover / amante.
- amaórde, amaórdie, amaórdiek* (iz.): step-mother / madrastra.
- amár* (zenb.): ten / diez.
- amarráu du, amarrátzeu* (ad.): to tie / amarrar.
- amarréko, amarrékue, amarrékuek* (iz.): coin of ten cents /centavo.
- amaxéi* (zenb.): sixteen / dieciséis.
- amazúlo, amazúlue, amazúluek* (izond.): mom's kid / niño apegado a su madre.
- amétz, ametzá, amétzak* (iz.): dream / sueño.
- amezgáizto, amezgáiztue, amezgáiztuek* (iz.): nightmare / pesadilla.
- amistáde, amistádie, amistádiek* (iz.): friendship / amistad.
- amorráute* (pred. adj.): anxious, angry / ansioso, furioso. E.g.: *txakurré amorráute dao katué ikusíta* 'the dog is angry after seeing the cat' / 'el perro está furioso habiendo visto el gato'.
- amorrú, amorrúe, amorrúek* (iz.): desire; anger / deseo; rabia.
- amorrúe eukí* (ad.): to hate / odiar, tener odio. E.g.: '*amorrue diyot pa, tipo horri!*' 'I hate that guy' / 'le tengo tirria a ese tipo'.
- amú, amué, amúek* (iz.): fishing hook / anzuelo.
- anáí, anayé, anáyek* (iz.): brother of man / hermano de hombre.
- andará, andaríe, andarak*<sup>12</sup> (iz.): doll / muñeca (juguete).
- anderéño, anderéñue, anderéñuek* (iz.): female teacher / profesora.
- andrá, andrié, ándrak/andriék* (iz.): woman; wife / mujer; esposa.
- andra-gízon, andra-gízonak* (iz.): married couple / matrimonio.
- angúla, angúlie, ángulak* (iz.): baby eel / angula.
- ángulo, ángulue, ánguluek* (iz.): corner, angle / ángulo.
- anilla, aníllie, aníllak* (iz.): ring / anilla.
- animáli, animáliye, animáliyek* (iz.): animal/animal.
- animáu du, animátzeu* (ad.): encourage / animar.
- ánimo, ánimue, ánimuek* (iz.): courage, spirit / ánimo.
- animóso, animósue, animósuek* (izond.): spirited, lively / animoso.
- anix, anixé, aníxek* (iz.): anisette / anís.
- anká, ankié, ánkak* (iz.): leg / pierna.
- ankapúnttetan* (adb.): on tiptoe / de puntillas.
- ankapúnttetan jarri da, ankapúnttetan jartzea*<sup>13</sup> (ad.): to tiptoe / ponerse de puntillas.
- ánkautzik* (adb.): barefoot / descalzo.
- antiguáleko, antiguálekue, antiguálekuek* (izond.): ancient / antiguo.
- antíjo, antíjuek* (iz.): eyeglasses / gafas.
- antipátiko, antipátikue, antipátikuek* (izond.): disagreeable, nasty / antipático.

12 Aurreko belaunaldian andarák azentudun forma hobesten da pluralerako.

13 Hemen t > tt palatalizazioa dugu. Hau, ordea, espresio honetan baino ez da gauzatuko. Esterako, *punta* hitzak ez du palatalizaziorik jasaten.

*antxóa, antxóie, antxóak* (iz.): anchovy / anchoa.  
*ántz, antzá* (iz.): resemblance; aspect / parecido; aspecto.  
*ántzar, ántzarra, ántzarrak* (iz.): goose / ganso.  
*antzekó, antzekúe, antzékuek* (izond.): similar / similar.  
*aó, aué, aúek* (iz.): mouth / boca.  
*aorkáu da, aorkátzea* (ad.): to hang (oneself) / ahorcar(se).  
*aótz, aotzá, aótzak* (iz.): voice / voz.  
*ápaiz, ápaize, ápaizek* (iz.): priest / cura.  
*apál, apalá, apálak* (izond.): humble / humilde.  
*aparáto, aparátue, aparátuek* (iz.): instrument / aparato.  
*aparkámentu, aparkámentue, aparkámentuek* (iz.): parking lot, parking spot / aparcamiento.  
*aparkáleku, aparkálekue, aparkálekuek* (iz.): parking lot, parking spot / aparcamiento.  
*aparkáu du, aparkátzeu* (ad.): to park / aparcar.  
*apár, aparrá, apárrak* (iz.): foam / espuma.  
*apartámento, apartámentue, apartámentuek* (iz.): apartment / apartamento.  
*apartáu du, apartátzeu* (ad.): to remove / apartar.  
*apárte* (adb.): apart / aparte.  
*ápatx ein du, ápatx (e)itéu* (ad.): to sit down (child talk) / sentarse (lenguaje infantil).  
*apirill, apirille, apirillek* (iz.): april / abril.  
*apostáu du, apostátzeu* (ad.): to bet / apostar.  
*apro(b)étxau du, apro(b)étxatzeu* (ad.): to take advantage, to profit / aprovechar.  
*aprobáu du, aprobátzeu* (ad.): to pass (an exam) / aprobar.  
*aprobáu, aprobáue, aprobáuek* (iz.): passing grade / aprobado.  
*apropós* (adb.): Lon purpose 2. jokingly / 1. aposta, a propósito 2. de broma.  
*apúntau du, apúntatzeu* (ad.): to jot down / apuntar.  
*apúnte, apúntie, apúntiek* (iz.): notes / apunte.  
*apúr, apurré, apúrrek* (iz.): crumb / miga.  
*apustú, apustúe, apústuek* (iz.): bet / apuesta.  
*ar, arrá, árrak* (iz., izond.): 1. Male; 2. worm / 1. Macho; 2. Gusano.  
*aragí, aragíye, aragíyek* (iz.): flesh / carne.  
*aráu, araué, aráuek* (iz.): norm / norma.  
*arbél, arbelá, arbélak* (iz.): blackboard / pizarra, encerado.  
*árbola, árbolie, árbolak* (iz.): tree / árbol.  
*ardí, ardiyé, ardíyek* (iz.): sheep / oveja.  
*ardó, ardué, ardúek* (iz.): wine / vino.  
*ardurá, arduríe, ardúrak* (iz.): worry; responsibility / preocupación; responsabilidad.  
*ardurádun, ardurádune, ardurádunek* (izond.): person in charge / responsable.  
*arduráu da, ardurátzea* (ad.): to worry, to take responsibility / responsabilizarse.  
*aré<sup>14</sup>* (izord.): that over there / aquel.  
*argál, argalá, argálak* (izond.): thin, skinny / delgado.

14 Aurreko belaunaldietan *auré* forma ere erabiltzen da.

- argaldú da, argáltzea* (ad.): to thin, to become skinny / adelgazar.
- argazkílai, argazkílaye, argazkílayek* (iz.): photographer / fotógrafo.
- argí ta garbí* (adb.): obviously, clearly / obviamente, claramente.
- argí, argiyé, argíyek* (izond.): 1. light, bright 2. evident, clear 3. bright, smart / 1. claro, luminoso; 2. Evidente; 3. Inteligente, lúcido.
- argí, argiyé, argíyek* (iz.): light / luz.
- argításun, argításune, argításunek* (iz.): brightness, clarity / claridad.
- argitú du, argítzeu* (ad.): to make or become clear, to lighten, to illuminate / clarear(se), iluminar(se).
- argízai, argízaye, argízayek* (iz.): wax / cera.
- arí, ariyé, aríyek* (iz.): thread / hilo.
- arítz, arítzé, arítzek* (iz.): oak / roble.
- arkátz, arkatzá, arkátzak* (iz.): pencil / lápiz.
- arkumé, arkumíe, arkúmiek* (iz.): lamb / cordero.
- arkúpe, arkúpie, arkúpiek* (iz.): porch, arcade / soportal.
- ármayo, ármayue, ármayuek* (iz.): cupboard, wardrobe / armario.
- armiárma, armiármie, armiármak* (iz.): spider / araña.
- arnás, arnasá, arnásak* (iz.): breath / respiración.
- arnasá artú du, arnasá artzéu* (ad.): to breathe / respirar.
- arnaséstu, arnaséstue, arnaséstuek* (iz.): pant / jadeo, resuello.
- árpei, árpeye, árpeyek* (iz.): face / cara.
- arpói, arpoyé, arpóyek* (iz.): harpoon / arpón.
- arrái, arrayé, arráyek* (iz.): fish / pez, pescado.
- arrándeí, arrándeye, arrándeyek* (iz.): fish market / pescadería.
- arránkau du, arránkatzeu* (ad.): to root out / arrancar.
- arrántzure jun da, arrántzure jutea* (ad.): to go fishing / ir de pesca.
- arrantzále, arrantzálíe, arrantzálíek* (iz.): fisherman, sailor / marinero, pescador.
- arrapáu du, arrapátzeu* (ad.): to catch / atrapar.
- arrasáu du, arrasátzeu* (ad.): arrasar / arrasar.
- arrástaka* (adb.): dragging, trawling / a rastras.
- arrastán* (adb.): dragging / arrastrando.
- arrastráu du, arrastrátzeu* (ad.): to drag / arrastrar.
- árrausi, árrausiye, árrausiyek* (iz.): yawning / bostezo.
- árrautz, árrautzie, árrautzek* (iz.): egg / huevo.
- arrazói, arrazóye, arrazóyek* (iz.): motive, reason / motivo, razón.
- arrebá, arrebá, arrebak* (iz.): sister of man / hermana de hombre.
- arregláu du, arreglátzeu* (ad.): to fix / arreglar.
- arrí, arriyé, arríyek* (iz.): 1. stone 2. kitchen sink / 1. piedra 2. fregadero.
- arrikóxkor, arrikóxkorra, arrikóxkorak* (iz.): pebble / piedrecilla.
- arrimáu da, arrimátzea* (ad.): to bring or come close / arrimar(se).
- arrítute* (pred. adj.): surprised / sorprendido.
- arró, arrué, arrúek* (izond.): conceited, pretentious / pretencioso.
- arrotú da, arrótzea* (ad.): to become proud / enorgullecerse.
- arróz, arrozá, arrózak* (iz.): rice / arroz.
- artabúru, artabúrue, artabúruek* (iz.): 1. ear of corn 2. clumsy, silly / 1. mazorca 2. atolondrado.



- árte* (adb.): up to, until / hasta.  
*árte, ártie, ártiek* (iz.): art / arte.  
*árti(e)n* (adb.): between / entre.  
*artista, artístie, artístak* (iz.): artist / artista.  
*artístiko, artístikue, artístikuek* (izond.): artistic / artístico.  
*artó, artué, artúek* (iz.): corn / maíz.  
*artú du, ártzeu* (ad.): to take / tomar.  
*artzái, artzayé, artzáyek* (iz.): shepherd / pastor.  
*ása, ásie, ásak* (iz.): handle / asa, mango.  
*asarrárazi du, asarrárazteu* (ad.): to make angry / hacerle enfadar a alguien.  
*asarráu da, asarrátzea* (ad.): to get angry / enfadarse.  
*asarré, asarríe, asárriek* (iz.): anger / enfado.  
*así du/da, ásteu/ástea* (ad.): to begin / empezar.  
*así(e)ra, así(e)rie, así(e)rak* (iz.): beginning / comienzo.  
*asignátura, asignáturie, asignáturak* (iz.): course / asignatura.  
*askatásun, askatásune, askatásunek* (iz.): freedom / libertad.  
*askáu du, askátzeu* (ad.): to free / liberar.  
*askó* (adb.): a lot / mucho.  
*askotán* (adb.): often, frequently / frecuentemente.  
*ásma, ásmá, ásmak* (iz.): asthma / asma.  
*asmakízun, asmakízune, asmakízunek* (iz.): invention / invención.  
*asmáu du, asmátzeu* (ad.): to make up / inventar.  
*asmó, asmué, asmúek* (iz.): plan, intention / plan, intención.  
*aspaldí* (adb.): long time ago / hace mucho.  
*aspaldíko!* (izond.): used as an exclamation upon meeting again someone not seen for a long time / ¡tanto tiempo!, exclamación al encontrar de nuevo a un viejo conocido.  
*aspaldíko, aspaldíkue, aspaldíkuek* (izond.): old, of long time ago / de antaño.  
*aspegárrri, aspegárrriye, aspegárrriyek* (izond.): boring / aburrido.  
*aspermén, asperména, asperménak* (iz.): boredom / aburrimiento.  
*aspertú du/da, aspértzeu/aspértzea* (ad.): to bore; to get bored / aburrir(se).  
*aspirádora, aspirádorie, aspirádorak* (iz.): vacuum cleaner / aspiradora.  
*aspirína, aspirínie, aspirínak* (iz.): aspirine / aspirina.  
*astakéi, astakéye, astakéyek* (iz.): exaggerated action / burrada, exageración.  
*astápotro, astápotrue, astápotruek* (izond.): stupid, uncouth / bruto, basto.  
*asté, astié, astíek* (iz.): week / semana.  
*asteárte, asteártie, asteártiek* (iz.): Tuesday / martes.  
*asteázken, asteázkena, asteázkenak* (iz.): Wednesday / miércoles.  
*astebúkaera, astebúkaerie, astebúkaerak* (iz.): weekend / fin de semana.  
*astebúru, astebúrue, astebúruek* (iz.): Weekend / fin de semana.  
*astélen, astélena, astélenak* (iz.): Monday / lunes.  
*astesántu, astesántue, astesántuek* (iz.): Holy Week / Semana Santa.  
*astindú du, astíntzeu* (ad.): to beat (a carpet or a person) / sacudir; dar una paliza.  
*astó, astué, astúek* (iz.): donkey / burro.  
*asún, asuné, asúnek* (iz.): nettle / ortiga.  
*atá, atíe, átak* (iz.): duck / pato.  
*atakáu du, atakátzeu* (ad.): to attack / atacar.

- atáke, atákie, atákiek* (iz.): attack / ataque.
- até, atíe, atíek* (iz.): door / puerta.
- ateá du, ateátzeu* (ad.): take out / sacar.
- atentáu, atentáue, atentáuek* (iz.): terrorist assault / atentado.
- aterí* (adb.): clear sky / cielo despejado.
- aterpe, atérpie, atérpiek* (iz.): cover, esp. from the rain / refugio, esp. de la lluvia.
- atertú du, atértzeu* (ad.): to clear up after the rain / despejar.
- attáu du, aittátzeu* (ad.): to mention / mencionar.
- Attesántu, Attesántue, Attesántuek* (iz.): Pope, Holy Father / Papa, Padre Santo.
- átitite, áttittek* (iz.): grandfather / abuelo.
- atún, atuné, atúnek* (iz.): tuna / atun.
- atximúrka ein du, atximúrka (e)iteu* (ad.): to scratch / pellizcar.
- atximúrka, atximúrkie, atximúrka* (iz.): scratch / pellizco.
- atxó, atxué, atxúek* (iz.): old woman / anciana. (In informal settings, the younger population of Azpeitia-Basque speakers use this word to mean «girl». In Standard Basque the form *atso* is used to refer to «old women» / En contextos informales, la población joven de Azpeitia utiliza esta palabra con significado de «chica». En la variedad estándar, la forma *atso* se utiliza para hacer referencia a una «mujer mayor/anciana»).
- atxotú da, atxótzea* (ad.): to become an old woman / hacerse vieja.
- atxózar, atxózarra, atxózarrek* (iz.): old woman (slightly despective) / anciana, vieja (algo despectivo).
- atxúr, atxurré, atxúrrek* (iz.): 1. hoe, 2. drunkenness / 1. azada, 2. borrachera.
- átzalde, átzaldie, átzaldiek* (iz.): evening / tarde.
- átze, átzie, átziek* (iz.): back / parte de atrás.
- átzea* (adb.): again / de nuevo.
- átzea botá du, átzea botatzeu* (ad.): to revoke, to reject / revocar, rechazar.
- átzeaka* (adb.): backwards / hacia atrás.
- atzeáka, atzeákaye, atzeákayek* (iz.): rejection / rechazo.
- atzeáu da, atzeátzea* (ad.): to delay, to postpone / atrasar.
- atzeáu, atzeáue, atzeáuek* (izond.): delayed; (mentally) retarded / atrasado; retrasado (mental).
- átzekalde, átzekaldie, atzekáldiek* (iz.): back side / parte de atrás.
- atzerrí, atzerríye, atzerríyek* (iz.): abroad, foreign land / extranjero.
- átzien* (adb.): in back / detrás, atrás.
- atzó* (adb.): last night / anoche.
- áu* (izord.): this / este.
- áuek* (izord.): these / estos.
- aukerá, aukeríe, aukérek* (iz.): opportunity, chance. / oportunidad.
- aulkí, aulkíyé, aulkíyek* (iz.): chair / silla.
- aumentáu da, aumentátzea* (ad.): increase / aumentar.
- auménto, auméntue, auméntuek* (iz.): increase / aumento.
- aundikéi, aundikéye, aundíkeyek* (iz.): show of greatness or wealth / ostentación de riqueza o importancia.
- aunditú da, aundítzea* (ad.): to grow, to become big / crecer.
- áurre ein du, áurre (e)iteu* (ad.): to confront / hacer frente.
- áurrea* (adb.): onward, (let's) go on / adelante.

*aurreá du, aurreátzeu* (ad.): to advance / adelantar.  
*áurreko, áurrekue, áurrekuek* (izond.): in front, anterior / de delante.  
*aurreántzien* (adb.): from now on / de ahora en adelante.  
*áurrie artú du, áurrie artzéu* (ad.): to take the lead / tomar la delantera.  
*aurtén* (adb.): this year / este año.  
*autobús, autobúse, autobúsek* (iz.): bus / autobus.  
*áutz, autzé, áutzek* (iz.): dirt, powder / polvo.  
*auzó, auzué, auzúek* (iz.): neighborhood / vecindario.  
*auzokíde, auzokídie, auzokídiek* (iz.): neighbor / vecino.  
*áyek* (izord.): those over there (abs edo erg) / aquellos (abs o erg).  
*áyeneka ibilí da, áyeneka ibiltzea* (V, *ai ene* ‘oh my!’ + *ka* ‘adverbializer’): to moan / lamentarse.  
*azá, azálazié, ázak* (iz.): cabbage / col.  
*azafáta, azafátie, azafátak* (iz.): stewardess / azafata.  
*azafrán, azafrána, azafrának* (iz.): safran / azafrán.  
*azál, azalá, azálak* (iz.): peel, skin of fruit / piel.  
*azénayo, azénayue, azénayuek* (iz.): carrot / zanahoria.  
*azí, aziyé, aziyek* (iz.): seed / semilla.  
*azkár / axkár* (adb.): quickly / rápidamente.  
*azkén* (pred. adj.): last / último. E.g.: *Peru azken geráu da* ‘Peru has arrived the last’ / ‘Peru ha quedado último’.  
*azkén, azkená, azkénak* (izond.): final, last / último, final.  
*azkenéko, azkenékue, azkenékuek* (izond.): last / último.  
*azoká, azokíe, azókak* (iz.): market / mercado.  
*Azpeití(ye)* (iz.): Azpeitia / Azpeitia.  
*azpéitiar, azpéitiarra, azpéitiarrak* (izond.): Azpeitian, from Azpeitia / Azpeitiarra.  
*azpí, azpiyé, azpiyek* (iz.): bottom / parte de abajo.  
*azpiyén* (adb.): under / debajo.  
*aztú du, ázteu* (ad.): to forget / olvidar.  
*azúkree, azúkrie, azúkriek* (iz.): sugar / azúcar.

## B

*ba* (junt.): then, so / pues.  
*ba-* (aurrizk.): 1. affirmative prefix used with focalized synthetic verbs; 2. if (conditional prefix); whether, if (prefix in indirect questions) / 1. prefijo usado con verbos sintéticos para focalizar la afirmación. E.g.: *ba(d)ator atté* ‘father is coming’ / ‘(sí que) viene el padre’; *ba(d)ijue etxeá* ‘s/he is going home’ / ‘(sí que) va a casa’; 2. si (condicional o en preguntas indirectas). e.g. *ez baezu pagatzén eztizue emango* ‘if you don’t pay for it, they won’t give it to you’ / ‘si no pagas, no te lo van a dar’.  
*babá, babié, bábak* (iz.): 1. blister; 2. dribble / 1. ampolla; 2. Baba.  
*bába, bábak* (iz.): bean; / alubia.  
*bagói, bagoyé, bagóyek* (iz.): wagon / vagón.  
*bai* (adb.): yes / sí.  
*báita* (adb.): also / también.  
*bajilla, bajillie, bajillak* (iz.): dishes / vajilla.

- bajó, bajué, bajuék* (iz.): bass / bajo (instrumento).  
*bajú* (pred. adj.): low / bajo. E.g.: *músikie bajú dao* ‘the music is low’ / ‘la música está baja’.
- bakállau, bakállau, bakállauék* (iz.): cod / bacalao.  
*bakardáde, bakardádie, bakardádiek* (iz.): loneliness / soledad.  
*bakarrík* (adb.): 1. only 2. alone / solo.  
*bakazíyo, bakazíyue, bakazíyuek* (iz.): holidays / vacaciones.  
*bakóitz, bakoitzé, bakoitzék* (izord.): each (one) / cada.  
*balántzaka* (adb.): stumbling / a trompicones.  
*baldá, baldié, baldak* (iz.): shelf / balda, anaquel.  
*baldé, baldié, baldiek* (iz.): pail, bucket / cubo, balde.  
*bále, bálíe, bálíek* (iz.): pass / vale, pase.  
*balé, balié, baliék* (iz.): whale / ballena.  
*baliénte, baliéntie, baliéntiek* (izond.): courageous / valiente.  
*baliyó, baliyúe, baliyuek* (iz.): price, value / valor.  
*balkói, balkoyé, balkóyek* (iz.): balconny / balcón.  
*bálla, bállie, bállak* (iz.): fence / valla.  
*balói, baloyé, balóyek* (iz.): large ball / balón.  
*baloré, baloríe, balórik* (iz.): 1. courage 2. value / l. valor, valentia 2. valor, valía.  
*báltza, báltzie, báltzak* (iz.): raft / balsa.  
*baná* (adb.): one (for) each / uno a cada uno. E.g.: *karamelo bana eman tziyoben* ‘s/he gave each of them a piece of candy’ / ‘les dio un caramelo a cada uno’.  
*banan-bánan* (adb.): one by one / uno a uno.  
*banáu du, banátzeu* (ad.): to distribute / distribuir, repartir.  
*bandá, bandié, bándak* (iz.): band, music group / banda de música.  
*banderá, banderíe, bandérak* (iz.): flag / bandera.  
*bankeró, bankerúe, bankéruek* (iz.): banker / banquero.  
*bankéta, bankétie, bankétak* (iz.): 1. stool / banqueta. 2. banquet / banqueta.  
*bankillo, bankíllue, bankílluek* (iz.): bench / banquillo.  
*bánko, bánkue, bánkuek* (iz.): 1. bank; 2. bench / banco.  
*bañáu du/da, bañátzeu/bañátzea* (ad.): to bathe / bañar(se).  
*bañera, bañerie, bañérak* (iz.): bath tub / bañera.  
*bañó* (junt.): 1. than, comparative conj / que, conj comparativa. E.g.: *zu ni bañó txikiyo zea* / you are smaller than I am / ‘tú eres más pequeño que yo’ 2. but, adversative conj used when the first conjoint is negative / sino, conj adversativa. E.g.: *ez ekarri patatak, arrautzek bañó* / don’t bring potatoes, but eggs / no traigas patatas, sino huevos’ 3. except, only, nothing but / sino, excepto, más que. E.g.: *emen lau katu baño eztaude* ‘there is nothing but four cats here’ i.e. ‘there is hardly a soul here’ / ‘aquí no hay más que cuatro gatos’.
- bañú, bañué, bañúek* (iz.): bath / baño.  
*bápo* (interj.): finished! (baby talk) / terminado (lenguaje infantil).  
*barberó, barberúe, barbéruek* (iz.): barber / barbero.  
*baré* (adb.): calm (said of the sea) / en calma, serena (mar).  
*baretú da, barétzea* (ad.): to become calm / calmarse, apaciguarse.  
*baríz, baríze, barízec* (iz.): varicous vein / variz.  
*barizéla, barizélie, barizélak* (iz.): chickenpox / varicela.

*barka éske* (adb.): asking for forgiveness / pidiendo perdón.  
*barkamén, barkaména, barkaménak* (iz.): apology, excuse / disculpa.  
*barkaména eskáu du, barkaména eskatzéu* (ad.): to apologize, to excuse (oneself) / disculpar(se).  
*barkáu du, barkátzeu* (ad.): to pardon, to forgive / perdonar.  
*barkillo, barkillue, barkilluek* (iz.): rolled wafer / barquillo.  
*bárko, bárkue, bárkuek* (iz.): boat / barco.  
*barrú, barrué, barrúek* (iz.): inside / parte de dentro.  
*barrukó erropá, barrukó erropié, barruko errópak* (iz.): underwear / ropa interior, muda.  
*basamórtu, basamórtue, basamórtuek* (iz.): desert / desierto.  
*báserri, báserriye, báserriyek* (iz.): farm / caserío.  
*baserrítar, baserrítarra, baserrítarrak* (iz.): farmer / granjero.  
*basílika, basílikie, basílikak* (iz.): basilica / basílica.  
*báso, básue, básuek* (iz.): glass / vaso.  
*basó, basué, basúek* (iz.): forest / bosque.  
*básto, bástue, bástuek* (izond.): rough, uncouth / basto.  
*bastói, bastoyé, bastóyek* (iz.): walking stick / bastón.  
*bat* (zenb.): one / uno.  
*báta, bátie, batak* (iz.): robe / bata.  
*batallói, batallóye, batallóyek* (iz.): batallion / batallón.  
*batasún, batasúne, batasúnek* (iz.): unity (neologism) / unidad.  
*batayáu du/da, batayátzeu/batayátzea* (ad.): to baptize / bautizar(se).  
*batáyo, batáyue, batáyuek* (iz.): baptism / bautizo.  
*batazbéste, batazbéstie, batazbéstiek* (iz.): average / promedio.  
*bateá* (adb.): together / a una, juntos.  
*batekó, batekúe, batekuek* (iz.): ace (cards) / as.  
*batél, batelá, batélak* (iz.): type of boat / batel, tipo de barco.  
*bátez* (Pro, *bat e ez*): nothing, not one / ni uno.  
*batéz e* (adb.): mainly, mostly, especially / especialmente.  
*batidóra, batidórie, batidórak* (iz.): blender / batidora.  
*batiú du, batítzeu* (ad.): to beat (e.g. eggs) / batir.  
*batú du, bátzeu* (ad.): to unite/ unir.  
*bátxe, bátxie, bátxiak* (iz.): pothole; slump / bache.  
*bátxu(r)i, bátxuiye, bátxuiyek* (iz.): garlic / ajo.  
*batzár, batzarrá, batzárak* (iz.): meeting, reunion / reunión.  
*bátzuk* (izord.): some / algunos.  
*bázkai, bázkaye, bázkayek* (iz.): dinner / comida del mediodía.  
*bazkaldú du, bazkáltzeu* (ad.): to have dinner / comer al mediodía.  
*bázpáre* (adb., *badaezpada ere*): just in case / por si acaso.  
*baztér, bazterrá, baztérak*<sup>15</sup> (iz.): corner / rincón.

<sup>15</sup> *baztár, baztarrá, baztárak* formak ere erabiltzen dira.

*baztertú du, baztértzeu* (ad.): 1. to corner; to put in a corner; 2. to reject / 1. arrinconar  
2. rechazar.

*beá* (izord.): he, she, it / él, ella.

*bedeinkáu du, bedeinkátzeu* (ad.): to bless / bendecir.

*bedeinkáziyo, bedeinkáziyue, bedeinkáziyuek* (iz.): blessing / bendición.

*begí, begiyé, begíyek* (iz.): eye / ojo.

*begióker, begiókerra, begiókerrak* (izond.): cross-eyed / bizco.

*béi, beyé, béyek* (iz.): cow / vaca.

*béñ* (adb.): once / una vez.

*béira eón da, béira eoteá*<sup>16</sup> (ad.): to be watching / estar mirando.

*beitú du, béitzeu* (ad. *begiratu*): to look / mirar.

*belañó, belañúe, belañuek* (iz.): fog / niebla.

*belár, belarrá, belárrak* (iz.): grass / hierba.

*bélarri, bélarriye, bélarriyek*<sup>17</sup> (iz.): ear / oreja.

*belarrítako, belarrítakue, belarrítakuek* (iz.): earring / pendiente.

*beláun, beláuné, beláunek* (iz.): knee / rodilla.

*beláuníko* (adb.): kneeling / de rodillas.

*beleró, belérue, beléruek* (iz.): sail boat / velero.

*bélo, bélue, béluek* (iz.): veil / velo.

*belozídade, belozídadie, belozídadiek* (iz.): speed / velocidad.

*beltz, beltzá, béltzak* (izond.): black / negro.

*belztú du/da, bélzteu/bélztea* (ad.): to blacken; to become black, to get a tan / oscurecer; ponerse negro o moreno, ennegrecerse.

*bénetan* (adb.): truthfully / de veras.

*bénga* (interj.): come on, let's go! / ¡venga, vamos!

*bengántza, bengántzie, bengántzak* (iz.): revenge / venganza.

*bengáu da, bengátzea* (ad.): to take revenge / vengar(se).

*bénta, béntie, béntak* (iz.): 1. sale 2. place where fish is sold in auction / 1. venta 2. lugar donde.

*bentajá, bentajíe, bentájak* (iz.): advantage / ventaja.

*ber, berrá, bérrak* (iz.): job, work / trabajo, tarea.

*berakó, berakúe, berákuek* (iz.): diarrhea / diarrea.

*berandú* (adb.): late / tarde.

*bérbo, bérbue, bérbuek edo adítz, adítzé, adítzek* (iz.): verb / verbo.

*berdé, berdié, berdiék* (izond.): 1. green 2. obscene / 1. verde 2. verde, obsceno.

*berdekéi, berdekéye, berdekéyek* (iz.): obscene comment / verdulería, dicho obsceno.

*berdindú du, berdíntzea* (ad.): to make even / igualar.

*berdíñ, berdíñé, berdíñek* (izond.): same / mismo.

16 *béire* forma ere erabiltzen da.

17 Hitz honek *belárri, belárríye, belárríyek* formak ere baimentzen ditu (Hualde & Beristain, 2017).

- berdñ-berdñe* (adb.): same / mismo, igualito.  
*berdurá, berdurie, berdúrak* (iz.): vegetables / verdura.  
*beréz* (adb.): by nature / por naturaleza, de por sf. E.g.: *orí ezta aldaukó, berez da olakúe* ‘that one is not going to change, s/he is like that by nature’ / ‘ese/-a no te va a cambiar, es así por naturaleza’.  
*beró, berué, berúek* (iz., izond.): 1. heat 2. hot / 1. calor 2. caliente.  
*berotú du/da, berótzeu/berótzea* (ad.): to warm up / calentar(se).  
*berri, berriyé, berriyek* (izond.): new / nuevo.  
*berritú du, berrítzeu* (ad.): to renovate / renovar.  
*berríze* (adb., berriz ere): again / de nuevo.  
*berrúga, berrúgie, berrúgak* (iz.): mole (skin) / verruga.  
*bertán* (adb.): right there / allí mismo.  
*bértzo, bértzue, bértzuek* (iz.): verse, poem / verso, poema.  
*bertzólai, bertzólaye, bertzólayek* (iz.): oral poet, versesinger / versolari.  
*berún, beruné, berúnek* (iz.): lead / plomo.  
*besó, besué, besúek* (iz.): arm / brazo.  
*béste, béstie, béstiek* (izord.): other, another / otro.  
*beté da/du, betétzeu/betétzeu* (ad.): to fill / colmar, llenar(se) completamente.  
*beteká, betekáye, betekáyek* (iz.): repletion / llenazo, hartazgo.  
*beténayo, beténayue, beténayuek* (iz.): veterinarian / veterinario.  
*betí* (adb.): always / siempre.  
*betié, betié, betiék* (izond.): full / lleno.  
*betondó, betondúe, betónduek* (iz.): frown / entrecejo, ceño.  
*betún, betuné, betúnek* (iz.): shoe polish / betún.  
*bezelákotxe, bezelákotxie, bezelákotxiek* (adb.): like / como.  
*bezíno, bezínue, bezínuek* (iz.): neighbors in a building / vecinos en un edificio.  
*bézpera, bézperie, bézperak* (iz.): eve / víspera.  
*bi* (zenb.): two / dos.  
*biajáu du, biajátzeu* (ad.): to travel / viajar, ir de viaje.  
*biáje, biájie, biájiek* (iz.): trip / viaje.  
*bialdú du, biáltzeu* (ad.): to send / enviar.  
*biberói, biberóye, biberóyek* (iz.): baby bottle / biberón.  
*Bíblia, BÍblia, BÍbliak* (iz.): Bible / Biblia.  
*bidé, bidié, bidiek* (iz.): path, road / camino.  
*biderkáu du, biderkátzeu* (ad.): to multiply / multiplicar.  
*bidérketa, bidérketie, bidérketak* (iz.): multiplication / multiplicación.  
*bidói, bidoyé, bidóyek* (iz.): barrel / bidan.  
*bigóte, bigótie, bigótiek* (iz.): moustache / bigote.  
*biún, biuné, biúnek* (izond.): soft / blando.  
*bíkaiñ, bikañé, bikañek* (iz.): A grade / sobresaliente (nota).  
*bíki, bíkiye, bíkiyek* edo *bíxki, bíxkiye, bíxkiyek* (iz.): twin / gemelo.  
*bikó, bikúe, bikúek* (iz.): two (cards) / dos (naipes).  
*bildúrta, bildúrtye, bildúrtyek* (izond.): fearful / miedoso.  
*bildurtú da, bildúrtzea* (ad.): to get scared / asustarse.  
*billé ibillí da, billé ibíltzea* (ad.): to be looking for / andar buscando.  
*billéte, billétie, billétiek* (iz.): bill, note, ticket / billete.

- billobá, billobá, billóbak* (iz.): grandson, granddaughter / nieto, -a.  
*billuzík* (adb.): naked / desnudo.  
*biñáka* edo *biñéka* (adb.): two by two / de dos en dos.  
*biótz, biotzá, biótzak* (iz.): heart / corazón.  
*biribíll, biribílle, biribíllek* (iz., izond.): 1. round 2. circle / 1. redondo 2. círculo.  
*bistá, bistié, bístak* (iz.): sight, view / vista.  
*bitárte, bitártie, bitártiek* (iz.): interlude, intercalation / intermedio.  
*bitártien* (adb.): 1. in between 2. in the meantime / 1. entre 2. mientras tanto. E.g.:  
*bitartien zeba etzuez dendá?* ‘in the meantime, why don’t you go to the store?’ / mientras tanto ¿por qué no vas a la tienda?’.  
*biundú du, biúntzeu* (ad.): to soften / ablandar.  
*biuné* (izond.): soft / suave, blando.  
*biurrikéi, biurrikeye, biurrikeyek* (iz.): mischief / barrabasada.  
*bixigú, bixigúe, bixigúek* (iz.): sea bream / besugo.  
*bixitá, bixitíe, bixítak* (iz.): visit / visita.  
*bixitáu du, bixitátzeu* (ad.): to visit / visitar.  
*biyér, bier* (adb.): tomorrow / mañana.  
*bizí da, bizítzea* (ad.): to live / vivir.  
*bizí, biziyé, bizíyek* (iz.): life / vida.  
*bizík* (adb.): alive / vivo.  
*bizikléta, biziklétie, biziklétak* (iz.): bicycle / bicicleta.  
*bizimódu, bizimódue, bizimóduek* (iz.): way of life / modo de vida.  
*bíziyo, bíziyue, bíziyuek* (iz.): vice / vicio.  
*bizér, bizerrá, bizérrak* (iz.): beard / barba.  
*bizerdún, bizerdúne, bizerdúnek* (izond.): bearded / barbudo.  
*bizkáiera, bizkáierie, bizkáierak* (iz.): Biscayan Basque dialect / dialecto vizcaíno.  
*bizkáitar, bizkáitarra, bizkáitarrak* (izond.): Biscayan / vizcaíno.  
*Bízkaí, Bízkaíe, Bízkaíek* (iz.): Biscay / Vizcaya, Bizkaia.  
*bizkár, bizkarrá, bizkárrek* edo *bizkér, bizkerrá, bizkérrak* (izond.): quick, nimble / ágil.  
*bizkór, bizkorrá, bizkórrak* edo *bixkór, bixkorrá, bixkórrak* (izond.): quick, nimble / ágil.  
*bizkortú du/da, bizkórtzeu/bizkórtzea* (ad.): to quicken / agilizar(se).  
*blúsa, blúsie, blúsak* (iz.): blouse / blusa.  
*bolánte, bolántie, bolántiek* (iz.): steering wheel/volante.  
*boletín, boletíne, boletínek* (iz.): bulletin / boletín.  
*bolígrafo, bolígrafue, bolígrafuek* (iz.): ballpen / bolígrafo.  
*bonbilla, bonbíllie, bonbíllak* (iz.): lightbulb / bombilla.  
*borobíl, borobílle, borobíllek* (iz.): circle / círculo.  
*borondáte, borondátie, borondátiek* (iz.): will / voluntad.  
*borradóre, borradórie, borradóriek* (iz.): eraser; draft / borrador.  
*borragóma, borragómie, borragómak* (iz.): pencil eraser / goma de borrar.  
*bost* (zenb.): five / cinco.  
*bostekúe emán du, bostekúe ematéu* (ad.): shake hands / dar la mano.  
*bostéun* (zenb.): five hundred / quinientos.  
*botá du, botátzeu* (ad.): to throw; to throwaway / tirar, echar.



*botá, botié, bótak*<sup>18</sup> (iz.): 1. boot 2. winebag / bota (calzado o de beber).  
*bótaka (e)in du, bótaka (e)itáu* (ad.): to vomit / vomitar.  
*botilla, botillie, botíllak* (iz.): bottle / botella.  
*bóto, bótue, bótuek* (iz.): vote / boto.  
*botói, botoyé, botóyek* (iz.): button / botón.  
*bróma, brómie, brómak* (iz.): joke / broma.  
*brómatan* (adb.): jokingly / en broma.  
*buéltaka* (adb.): rolling / a vueltas.  
*bueltau da, bueltátzea* (ad.): to return / volver.  
*búitre, buítrie, buítriek* (iz.): vulture / buitre.  
*bukáera, bukáerie, bukáerak* (iz.): end / fin, final.  
*bukáu du/da, bukátzeu/bukátzea* (ad.): to finish / terminar(se).  
*búlla, búllie, búllak* (iz.): scream / chillido, bulla.  
*búllaka* (adb.): screaming / chillando.  
*bultzáu du, bultzátzeu* (ad.): to push / empujar.  
*burbúja, burbújie, burbújak* (iz.): bubble / burbuja.  
*burú, burué, burúek* (iz.): head / cabeza.  
*buruáundi, buruáundiye, buruáundiye* (izond.): big-headed / cabezón, cabezudo.  
*burugóorra, burugóorra, burugóorrak* (izond.): stubborn / terco/a.  
*burútik jóta daó, burútik jóta eótea* (ad.): to be crazy / estar loco/a.  
*burúz* (adb.): by heart / de memoria.  
*buztán, buztaná, buztának*<sup>19</sup> (iz.): tail / rabo, cola.  
*buztí du/da, buztítzeu/buztítzeu* (ad.): to (get) wet / mojar(se).  
*buztí, buztiyé, buztíyek* (izond.): wet / mojado/a.

## D

*damú, damué, damúek* (iz.): repentance / arrepentimiento.  
*damutú da, damútzea* (ad.): to repent / arrepentirse.  
*dána, dának* (izord.): everything, all / todo.  
*dantzá (e)in du, dantzá (e)itáu* (ad.): to dance / bailar, danzar.  
*dantzá, dantzié, dántzak* (iz.): dance, ball/baile, danza.  
*daóneko* (adb.): for now / para ahora, ya.  
*dardará, dardarie, dardárek* (iz.): tremor / temblor.  
*debozíyo, debozíyue, debozíyuek* (iz.): devotion / devoción.  
*dedikáu da, dedikátzea* (ad.): to devote or dedicate oneself / dedicarse.  
*dedikáziyo, dedikáziyue, dedikáziyuek* (iz.): dedication / dedicación.  
*defendíu da, defendítzea* (ad.): to defend (oneself) / defender(se).

18 *bóta, bótie* formak ere onartzen dira. Hauei, ordea, gaztelania kutsua izatea egozten zaie.

19 *buztén, buztená, buzténak* formak ere erabiltzen dira.

- deféntza, deféntzie, deféntzak*: defense (also in sports) / defensa (también en deportes).
- deitú du, déitzeu* (ad.): to call / llamar.
- delfiñ, delfiñé, delfiñek* (iz.): dolphin / delfín.
- demóniyo, demóniyue, demóniyuek* (izond.): devil, little devil (said to children) / demonio, diablillo.
- demóntré* (interj.): darned! / demontres.
- dénbora, dénborie, dénborak* (iz.): time / tiempo.
- dendá, dendié, déndak* (iz.): store, shop / tienda.
- dentistá, dentistíe, dentístak* (iz.): dentist / dentista.
- deprimíu da, deprimítzea* (ad.): to get depressed / deprimirse.
- derétxo, derétxue, derétxuek* (iz.): right; Law / derecho; Derecho.
- derri(g)órrez* (adb.): mandatorily, obligatorily / necesariamente, de rigor.
- desagértu da, desagértzea* (ad.): to disappear / desaparecer.
- deséin du, deséintzeu* (ad.): to undo / deshacer.
- deséo, deséue, deséuek* (iz.): desire / deseo.
- desgastáu du, desgastátzeu* (ad.): to wear out / desgastar.
- desgrázi, desgráziye, desgráziyek* (iz.): mishap / desgracia.
- desiáu du, desiátzeu* (ad.): to desire / desear.
- desilúsiyo, desilúsiyue, desilúsiyuek* (iz.): disillusion, disappointment / desilusión.
- desilusionáu du/da, desilusionátzea/desilusionátzeu* (ad.): to disillusion, to disappoint / desilusionar(se).
- deskargáu du, deskargátzeu* (ad.): to unload / descargar.
- deskonfiantza, deskonfiantzie, deskonfiantzak* (iz.): mistrust / desconfianza.
- deskonfíau du, deskonfíatzeu* (ad.): to mistrust / desconfiar.
- deskuénto, deskuéntue, deskuéntuek* (iz.): discount / descuento.
- desmontáu du, desmontátzeu* (ad.): to dismount / desmontar.
- desnibél, desnibéla, desnibélak* (iz.): unevenness / desnivel.
- desobedeziú du, desobedeziúteu* (ad.): to disobey / desobedecer.
- desobédiente, desobédientie, desobédientiek* (izond.): disobedient / desobediente.
- desórden, desórdena, desórdenak* (iz.): disorder, disarray, mess / desorden.
- desordenáu du, desordenátzeu* (ad.): to disarray / desordenar.
- despedída, despedídie, despedídak* (iz.): goodbye / despedida.
- despedíu du/da, despedítzeu/despeditzea* (ad.): to say goodbye / despedir(se).
- dezidíu du, dezidítzeu* (ad.): to decide / decidir.
- diar, diarrá, diárrak edo búlla, búllie, búllak* (iz.): scream / grito.
- dibidíu du, dibidítzeu edo zatitú du, zatítzeu* (ad.): to divide, to distribute / dividir.
- dibortziáda, dibortziádie, dibortziádak* (iz.): divorcee / divorciada.
- dibortziáu da, dibortziátzea* (ad.): to divorce / divorciar(se).
- dibortziáu, dibortziáue, dibortziáuek* (iz.): divorce(e) / divorciado.
- dibórtziyo, dibórtziyue, dibórtziyuek* (iz.): divorce / divorcio.
- diferénte, diferéntie, diferéntiek* (izond.): different / diferente.
- diferéntzi, diferéntziye, diferéntziyek* (iz.): difference / diferencia.
- diferéntziau du, diferéntziatzeu* (ad.): to differ; to distinguish / diferenciar(se).
- dijeríu du, dijerítzeu* (ad.): to digest / digerir.
- dijestíyo, dijestíyue, dijestíyuek* (iz.): digestion / digestión.
- diktadóre, diktadórie, diktadóriek* (iz.): dictator / dictador.

*diktadura, diktadúrie, diktadúrak* (iz.): dictatorship / dictadura.  
*diktáu, diktaué, diktáuek* (iz.): dictation / dictado.  
*diputáziyo, diputáziyue, diputáziyuek* (iz.): provincial government / diputación.  
*dirú, dirué, dirúek* (iz.): money / dinero.  
*dirudún, dirudúne, dirudúnek* (izond.): rich, wealthy / rico, adinerado.  
*disgustáu da, disgustátzea* (ad.): to displease; to be displeased / disgustar(se).  
*disgústto, disgústue, disgústuek* (iz.): disgust / disgusto.  
*dísco, dískue, dískuek* (iz.): disk, record / disco.  
*diskusíyo, diskusíyue, diskusíyuek* (iz.): discussion / discusión.  
*diskutíu du, diskutítzeu* (ad.): to discuss / discutir.  
*diximúlau du, diximúlatzeu* (ad.): to disguise, to conceal / disimular.  
*diximúlo, diximúlue, diximúluek* (iz.): dissimulation / disimulo.  
*dizípulo, dizípulue, dizípuluek* (iz.): disciple / discípulo.  
*dobláu du, doblátzeu* (ad.): to fold / plegar.  
*dóble, dóblie, dóbliek* (iz.): double / doble.  
*dokuméntu, dokuméntue, dokuméntuek* (iz.): document / documento.  
*domináu du, dominátzeu* (ad.): to dominate / dominar.  
*domináziyo, domináziyue, domináziyuek* (iz.): domination / dominio.  
*donánte, donántie, donántiek* (iz.): donor / donante.  
*donazíyo, donazíyue, donazíyuek* (iz.): donation, gift / donación.  
*dósi, dósiye, dósiyek* (iz.): dose / toma, dosis.  
*dotoré* (izond., adb.): elegant(ly) / elegante(mente).  
*dozéna, dozénie, dozénak* (iz.): dozen / docena.  
*dudá, dudié, dúdak* (iz.): doubt / duda.  
*dútxa, dútxie, dútxak* (iz.): ducha.  
*dutxáu da, dutxátzea* (ad.): to take a shower / ducharse.

## E

*e* (adb.): also / también.  
*e(g)arrí, e(g)arríye, e(g)arríyek* (iz.): thirst / sed.  
*é(g)uardi, é(g)uardiye, é(g)uardíyek* (iz.): 1. Midday, 2. midday meal / 1. mediodía 2. comida del día.  
*e(g)ún, e(g)uné, e(g)únek* (iz.): day / día.  
*e(g)únero* (adb.): every day / cada día.  
*e(g)unéz* (adb.): in the day / por el día, de día.  
*e(g)únnon* (iz.): good morning (salutation) / buenos días (saludo).  
*ean* (ad.): to drink / beber.  
*eár, earrá, eárrak* (izond.): nice / bueno.  
*earkí* (adb.): very well, beautifully / perfectamente, hermosamente.  
*ebakí, ebakíye, ebakíyek* (iz.): cut / corte.  
*ebanjélista, ebanjélistie, ebanjélistak* (iz.): evangelist / evangelista.  
*ebanjéliyo, ebanjéliyue, ebanjéliyuek* (iz.): gospel / evangelio.  
*edadé, edadé, edadéek* (iz.): age / edad.  
*edadéko, edadékue, edadékuek* (izond.): old / mayor, de edad.

- edái, édaye, édayek*<sup>20</sup> (iz.): drink / bebida.  
*edifíziyo, edifíziyue, edifíziyuek* (iz.): building / edificio.  
*efékto, eféktue, eféktuek* (iz.): effect, impression / impresión.  
*égan* (adb.): flying; quickly / volando; muy rápido.  
*égi, égiye, égiyek* (iz.): truth / verdad.  
*egoáize, egoáizie, egoáiziek* (iz.): south wind / viento del sur.  
*egó, egué, egúek* (iz.): wing; fin / ala; aleta.  
*egoísta, egoístie, egoístak* (izond.): egoist / egoísta.  
*egósí du, egósteu* (ad.): to boil, to cook / cocer, cocinar.  
*egúr, egurré, egúrrek* (iz.): wood, timber / leña, madera.  
*egurrézko, egurrézkue, egurrézkuek* (izond.): wooden / de madera.  
*eizién ibillí da, eizién ibiltzeá* (ad.): to hunt / andar de caza, cazar.  
*ejértzito, ejértzitue, ejértzituek* (iz.): army / ejército.  
*ejertzíziyo, ejertzíziyue, ejertzíziyuek* (iz.): exercise / ejercicio.  
*ekarrí du, ekártzeu* (ad.): to bring / traer.  
*ekipáje, ekipájie, ekipájiek* (iz.): luggage / equipaje.  
*ekípo, ekípue, ekípuek* (iz.): team / equipo.  
*eláu, elaué, eláuek* (iz.): ice cream / helado.  
*eldú, eldué, eldúek* (izond.): ripe / maduro.  
*ele(g)ánte, ele(g)ántie, ele(g)ántiek* (izond.): elegant / elegante.  
*elejú du, elejítzeu* edo *aukeráu du, aukerátzeu* (ad.): to choose / elegir.  
*elektrizidade, elektrízidadie, elektrízidadiék* (iz.): electricity / electricidad.  
*elektrizista, elektrízistie, elektrízistak* (iz.): electricist / electricista.  
*elekzíyo, elekzíyue, elekzíyuek* (iz.): election / elección.  
*eleménto, eleméntue, eleméntuek* (iz.): element; guy / elemento; individuo.  
*elizá, elizíe, elizak* (iz.): church / iglesia.  
*elkartú da, elkártzea* (ad.): to get together / reunirse.  
*eltxó, eltxué, eltxúek* edo *moskíto, moskítue, moskítuek* (iz.): mosquito / mosquito.  
*elúr, elurré, elúrrek* (iz.): snow / nieve.  
*elurbústi, elurbústiye, elurbústiyeek* (iz.): sleet / aguanieve.  
*emakúme, emakúmie, emakúmiek* (iz.): woman / mujer.  
*emán du, emáteu* (ad.): 1. to give; 2. to carry / 1. dar; 2. llevar.  
*emé, emié, emíek* (iz.): female (said of animals) / hembra (de animal).  
*eméndik áurree* (adb.): from now on / de ahora en adelante.  
*emerétzi* (zenb.): nineteen / diecinueve.  
*emezázpi* (zenb.): seventeen / diecisiete.  
*emezórtzi* (zenb.): eighteen / dieciocho.  
*enána, enánie, enának* (iz.): female dwarf / enana.  
*enáno, enánue, enánuek* (iz.): male dwarf / enano.  
*enbajáda, enbajádie, enbajádak* (iz.): embassy / embajada.  
*enbidióso, enbidiósue, enbidiósuek* (izond.): envious / envidioso.

20 Hitz honetan d>r aldaketa baimentzen da Azpeitiko hitzun batzuetan. Honela, *érari, éraríye, éraríyek* formak onartuz (ikus Hualde & Beristain, argitarabidean-a).

*enbolbíu du, enbolbítzeu* (ad.): to wrap / envolver.  
*enemígo, enemígue, enemíguek* (iz.): enemy / enemigo.  
*enkargáu du, enkargátzeu* (ad.): to commission / encargar.  
*enkargáu, enkargáue, enkargauék* (iz.): person in charge / encargado.  
*enkargú, enkargúe, enkarguek* (iz.): commission / encargo.  
*enkuésta, enkuéstie, enkuéstak* (iz.): poll, survey / encuesta.  
*enpatxáu da, enpatxátzea* (ad.): to get indigestion / empacharse.  
*enpatxó, enpatxúe, enpatxuek* (iz.): indigestion / empacho.  
*enpolláu du, enpollátzeu* (ad.): to cram, to study hard / empollar.  
*enpollói, enpollóye, enpollóyek* (izond.): bookworm (male) / empollón.  
*enpollóna, enpollónie, enpollónak* (izond.): bookworm (female) / empollona.  
*enprésa, enprésie, enprésak* (iz.): enterprise / empresa.  
*enredáu du/da, enredátzea/enredátzeu* (ad.): to entangle, to get entangled / enredar(se).  
*ensaláda, ensaládie, ensaládak* (iz.): salad / ensalada.  
*enterráu du, enterrátzeu* (ad.): to bury / enterrar, dar tierra.  
*entiérro, entiérrue, entiérruek* (iz.): burial / entierro.  
*entráda, entrádie, entrádak* (iz.): entrance / entrada.  
*entregáu du, entregátzeu* (ad.): to deliver / entregar.  
*entreténiu du, entreténitzeu* (ad.): to entertain / entretener.  
*entzaiáu du, entzaiátzeu* (ad.): to try, to rehearse / ensayar.  
*entzáio, entzáyue, entzáyuek* (iz.): rehearsal / ensayo.  
*entzún du, entzúteu* (ad.): to listen, to hear / oír, escuchar.  
*eo edo o* (junt.): 1. or; 2. approximately, about / 1. o; 2. a eso de. E.g.: *ordúbitako eo allaukó gea* ‘we will arrive around two o’clock’ / ‘llegaremos a eso de las dos’.  
*eón da, eótea* (ad.): to be, to stay / estar.  
*eonóiz* (zenbtz.): any time / en cualquier tiempo, cualquier día.  
*eónon* (zenbtz.): anywhere / (en) dondequiera.  
*eóze* (zenbtz.): anything / cualquier cosa.  
*eozéiñ* (zenbtz.): anybody / quienquiera.  
*epél, epelá, epélak* (izond.): mild (temperatura) / templado (temperatura).  
*epeldú du, epéltzeu* (ad.): to warm up / templar, entibiar.  
*epér, eperrá, epérrak* (iz.): partridge / perdiz.  
*er(re)lójó, er(re)lójue, er(re)lójuek* (iz.): watch, clock / reloj.  
*éra, érie, érak edo modú, modué, modúek*<sup>21</sup> (iz.): form / modo.  
*éranun* (iz.) (adb.): day before yesterday / antes de ayer.  
*erabáki, erabákiye, erabákiyek* (iz.): decision / decisión.  
*eragíñ, eragíñe, eragíñek* (iz.): influence, clout / influencia, poder.  
*erakútzi du, erakúzteu* (ad.): 1. to show 2. to teach / enseñar.  
*erantzún, erantzúne, erantzúnek* (iz.): answer, reply / respuesta.  
*eráztun, éráztune, éráztunek*<sup>22</sup> (iz.): ring (jewel) / anillo.

21 Hitz honek baimentzen ditu *morú, morué, morúek* formak ere (Hualde & Beristain, argitarabidean-a).

22 Hitz honek baimentzen ditu *éraztun, éráztune, éráztunek* formak ere.

- érdera, érderie, érderak* (iz.): Spanish language / lengua castellana.
- erdí, erdiyé, erdíyek* (iz.): 1. half 2. middle / 1. mitad; 2. medio.
- erdíbana* (adb.): fifty-fifty, half for each / a medias (en un reparto).
- érdizka* (adb.): so so, half done / así así, a medias.
- eriótz, eriótza, eriótzak* (iz.): death / muerte.
- eriú du/da, erítzeu/erítzea* (ad.): to (get) hurt / herir(se).
- erlé, erlié, erlíek* (iz.): bee / abeja.
- ermitá, ermitié, ermitak* (iz.): hermitage / ermita.
- erói da, eróitzea* (ad.): to fall / caer(se).
- erosí du, erósteu* (ad.): to buy / comprar.
- erramiénta, erramiéntie, erramiéntak* (iz.): tool / herramienta, cacharro.
- errátz, erratzá, errátzak* (iz.): broom / escoba.
- erratzá pasau du, erratzá pasatzéu* (ad.): to sweep / barrer.
- erré du/da, errétzeu/errétzea* (ad.): to burn / quemar(se).
- erre(g)álau du, erre(g)álatzeu* (ad.): to give as a gift / regalar.
- erre(g)álo, erre(g)álue, erre(g)áluek* (iz.): gift / regalo.
- erregé, erregíe, erregíek* (iz.): king / rey.
- erregiñ, erregiñe, erregiñek* (iz.): queen / reina.
- erreká, errekíe, errekak* (iz.): stream / riachuelo.
- errekáu, errekáue, errekáuek* (iz.): errand / recado.
- errémeyo, errémeyue, errémeyuek* (iz.): remedy / remedio.
- errén, errená, errénak* (iz.): limp / cojera.
- errespétau du, errespétatzeu* (ad.): to respect / respetar.
- errespéto, errespétue, errespétuek* (iz.): respect / respeto.
- erréta* (izond.): 1. burnt; 2. exhausted, lacking energy / 1. quemado 2. falta de energía.
- erretráto, erretrátue, erretrátuek* edo *argázki, argázkiye, argázkiyek* (iz.): portrait / retrato, foto.
- erreúsai, erreúsaiye, erreúsayek* (iz.): smell of burning / olor a quemado.
- erréx, errexá, erréxak* (izond.): easy / fácil.
- erréx*<sup>23</sup> (adb.): easily / fácilmente.
- errezáu du, errezátzeu* (ad.): to pray / rezar.
- errí, erriyé, erríyek* (iz.): village, country / pueblo, país.
- errobéra, errobérie, errobérek* (iz.): wheel / rueda.
- erroméi, erroméye, erromeyek* (iz.): festive gathering, normally at a local shrine / romería, verbena.
- erropá, erropíe, erropak* (iz.): clothes / ropa, vestido.
- errósaio, errósayue, errósayuek* (iz.): rosary / rosario.
- errudún, errudúne, errudúnek* edo *kulpáble, kulpáblie, kulpábliek* (izond.): guilty / culpable.
- esáera, esáerie, esáerak* (iz.): saying / dicho.
- esámiñ, esámiñe, esámiñek* (iz.): exam / examen.

23 *erréz* forma ere erabiltzen da adberbio gisa.

*esán du, esatéu* (ad.): to say / decir.  
*eskalé, eskalíe, eskáliek* (iz.): beggar / mendigo.  
*eskándalo, eskándalue, eskándaluek* (iz.): scandal / escándalo.  
*eskapárate, eskapáratie, eskapáratiek* (iz.): showcase / escaparate.  
*eskapáu da, eskapátzea* (ad.): to escape / escapar.  
*eskáu du, eskátzeu* (ad.): pedir / to ask for.  
*eskéla, eskélie, eskélak* (iz.): death notice / esquela.  
*éskerrak emán ditu, éskerrak emateitú* (ad.): to thank, to give thanks / agradecer, dar las gracias.  
*eskerrík asko*: thank you / gracias.  
*eskertú du, eskértzeu* (ad.): to thank / agradecer.  
*eskértzarreko, eskértzarrekue, eskértzarrekuek* (izond.): ungrateful / desagradecido.  
*eskién ibillí da, eskién ibiltzeá* (ad.): to beg / mendigar.  
*esklabízau du, esklabízatzea* (ad.): to enslave / esclavizar.  
*esklabó, esklabúe, esklabúek*<sup>24</sup> (iz.): slave / esclavo.  
*eskóla, eskólie, eskólak* (iz.): school / escuela.  
*eskopéta, eskopétie, eskopétak* (iz.): rifle / escopeta.  
*eskritó(r)iyo, eskritó(r)iyue, eskritó(r)iyuek* (iz.): desk / escritorio.  
*eskú, eskué, eskúek* (iz.): hand / mano.  
*eskubí, eskubíye, eskubíyek* (iz.): right (hand) / derecha.  
*eskulán, eskulána, eskulának* (iz.): craft / artesanía, manualidad.  
*eskumútur, eskumúture, eskumúturek* (iz.): wrist / muñeca (de la mano).  
*eskurtziyo, eskurtziyue, eskurtziyuek* edo *ibilláladi, ibilláladiye, ibilláladiyek* (iz.): excursion / excursión.  
*esné, esnié, esniék* (iz.): milk / leche.  
*espantáu du, espantátzeu* (ad.): to scare away / espantar, ahuyentar.  
*esperántza, esperántzie, esperántzak* (iz.): hope / esperanza.  
*esperiéntzi, esperiéntziye, esperiéntziyek* (iz.): experience / experiencia.  
*espiáu du, espiátzeu* (ad.): to spy / espiar.  
*espíritu, espíritue, espírituek* (iz.): spirit / espíritu.  
*esplikáu du, esplikátzeu* (ad.): to explain / explicar.  
*esplikáziyo, esplikáziyue, esplikáziyuek* (iz.): explanation, explicación.  
*esplosíyo, esplosíyue, esplosíyuek* (iz.): explosion / explosión.  
*esplotáu du, esplotátzeu* (ad.): to explode / explotar.  
*espónja, espónjie, espónjak* (iz.): sponge / esponja.  
*estaziyo, estaziyue, estaziyuek* (iz.): station / estación.  
*esté, estié, estíek* (iz.): intestine / intestino.  
*estimáu du, estimátzeu* (ad.): to appreciate, to be grateful, to esteem / estimar, apreciar, agradecer.  
*estiráu da, estirátzea* (ad.): to stretch / desperezarse.  
*estirói, estiróye, estiróyek* (iz.): pull / estirón.

24 Hitz honek baimentzen ditu *esklábo, esklábue, esklábuek* formak ere. Halere, gaztelaniarako kutsu nabarmenagoa izatea azpimarratu zuten hiztegia irakurri zuten azpeitiarrek.

*estorbáu du, estorbátzeu* edo *molestáu du, molestátzeu* (ad.): to bother, to get in the way / estorbar.

*estorbú, estorbúe, estórbuek* (iz.): bother / molestia, estorbo.

*estropáda, estropádie, estropádak* (iz.): regatta / regata, competición de traineras.

*estropeáu du, estropeátzeu* (ad.): to spoil / estropear.

*estropúz (e)in du, estropúz (e)iteu* (ad.): to trip / tropezar.

*estu, estué, estúek* (izond.): narrow / estrecho.

*estudiáu du, estudiátzeu* edo *ikaxí du, ikáxteu* (ad.): to study / estudiar.

*estúdiyo, estúdiyue, estúdiyuek* (iz.): study / estudio.

*estutú du/da, estútzeu/estútzea* (ad.): 1. tighten 2. to worry / 1. apretar. 2. apurar(se).

*etorri da, etórtzea* (ad.): to come / venir.

*etorri, etorríye, etorríyek* (iz.): fluency / oratoria, labia.

*etxé, etxié, etxiék* (iz.): house / casa.

*etxekó, etxekúe, etxekúek* (iz.): familiar / familiar.

*etxekoándre, etxekoándrie, etxekoándrak* (iz.): housewife / ama de casa.

*etxezúlo, etxezúlue, etxezúluek* (izond.): home-loving / apegado a la casa, que sale poco de casa.

*etzán da, etzátea* (ad.): to lie down / tumbarse.

*etzí* (adb.): day after tomorrow / pasado mañana.

*eukí du, eukítzeu* (ad.): to have / tener.

*eulí, euliyé, eulíyek* (iz.): fly / mosca.

*éun* (zenb.): a hundred / cien.

*eurí, euriyé, euríyek* (iz.): rain / lluvia.

*éuro, éurue, éuruek* (iz.): euro / euro.

*euskáldun, euskáldune, euskáldunek* (izond.): Basque, Basque speaker / vasco, vasco-parlante.

*éuskera, éuskerie, éuskerak* (iz.): Basque language / lengua vasca.

*eutzí du, euzteu* edo *eldú du, éltzeu* (ad.): to hold / sostener, agarrar.

*éuzki, éuzkiye, éuzkiyek* (iz.): sun / sol.

*ewaldí, ewaldíye, ewaldíyek* (iz.): weather / tiempo (meterológico).

*exerí da, exértzea* (ad.): to sit / sentarse.

*ez* (adb.): no, not / no.

*ezagún, ezagúne, ezagúnec* (izond.): known; acquaintance / conocido.

*ezautú du, ezáutzeu* (ad.): to know, to be acquainted with / conocer.

*ezérrez* (Pro, ezer+ere+ez): nothing / nada.

*ezezágun, ezezágune, ezezágunek* (izond.): unknown / desconocido.

*ezík* (adb.): except / salvo, excepto.

*ezín du, ezín izeteu* (ad.): not to be able / no poder. E.g.: *ezin det ekarrí* ‘I cannot bring it’ / ‘no puedo traerlo’; *okerro eziñ* ‘it couldn’t be worse’ / ‘peor imposible’.

*eziñézko, eziñézkue, eziñézkuek* edo *inposible, imposible, imposiblek* (izond.): impossible / imposible.

*ezizén, ezizéna, ezizénak* (iz.): nickname / mote, apodo.

*ezkáz, ezkazá, ezkázak* edo *exkáx, exkaxá, exkákak* (izond.): little, of little value / es-caso, menudo, de poco valor.

*ezkeó* (junt.): if, provided that, in case of / supuesto que, en caso de. E.g. *etorri ezkeo* ‘in case of coming’ / ‘en caso de venir’.



*ezkér, ezkerrá, ezkérarak* (iz.): left (hand) izquierda.  
*ezkerróneko, ezkerrónekue, ezkerrónekuek* (izond.): thankful, grateful / agradecido.  
*ezkértiar, ezkértiarra, ezkértiarrak* (izond.): left-handed / 1. zurdo; 2. de izquierdas.  
*ezkondú da, ezkóntzea* (ad.): to marry / casar(se).  
*ezpañ, ezpañé, ezpañek* (iz.): lip / labio.  
*ezpañetako, ezpañetakue, ezpañetakuek* (iz.): lipstick / pintalabios.  
*ezpatá, ezpatie, ezpátak* (iz.): sword / espada.  
*ezpatádantza, ezpatádantzie, ezpatádantzak* (iz.): sword-dance / ezpatadantza, danza tradicional vasca de las espadas.  
*éztarri, éztarriye, éztarriyek* (iz.): throat / garganta.  
*éztarriko miñ, éztarriko miñé, éztarriko miñék* (iz.): throat ache / dolor de garganta.  
*eztí, eztiyé, eztiyek* (iz.): honey / miel.  
*eztúl, eztulé, eztulék* (iz.): cough / tos.  
*ezúr, ezurré, ezúrrek* (iz.): bone / hueso.

## F

*fabórez* (adb.): please / por favor.  
*fábrica, fábríkie, fábríkak* (iz.): factory / fábrica.  
*faltá da, faltátzea* (ad.): to lack / faltar.  
*famíli, famíliye, famíliyek* (iz.): family / familia.  
*famosá, famosíe, famosák* (izond.): famous (female) / famosa.  
*famosó, famosúe, famosúek*<sup>25</sup> (izond.): famous (male) / famoso.  
*fanfarrói, fanfarróye, fanfarróyek* (iz.): braggard / fanfarrón.  
*farmázi, farmáziye, farmáziyek* (iz.): pharmacy / farmacia.  
*fáro, fárué, fáruék* (iz.): lighthouse / faro.  
*farolá, farolíe, farólak*<sup>26</sup> (iz.): street light / farola.  
*fedé, fedíe, fedíek* (iz.): faith / fe.  
*fededún, fededúne, fededúnek* (izond.): believer / creyente.  
*festá, festíe, festák* (iz.): party / fiesta.  
*fiáu da, fiátzea* (ad.): to trust / fiarse.  
*fíla, fílie, fílak edo illerá, illeríe, illérak* (iz.): row / fila.  
*fiñ, fiñé, fiñek* (izond.): fine, well-behaved, honest / fino, cortés, honesto.  
*fláuta, fláutie, fláutak* (iz.): flute / flauta.  
*flétxa, flétxie, flétxak* (iz.): arrow / flecha.  
*flotáu du, flotátzeu* (ad.): to float / flotar.  
*fóliyo, fóliyue, fóliyuek* (iz.): folio / folio.  
*formál, formalá, formálak* (izond.): formal / formal.

25 Hitz honen forma femenino zein maskulinoek baimentzen dituzte *famósol/famósa, famosuel/famosíe*, formak ere. Halere, aurreko kasuan bezala, gaztelaniazko hitzaren kalko nabarmenagoa izatea leporatzen zaio, eta azentua silaba bat aurrerago izatea hobesten da.

26 Hitz honek hainbat azentu erakutsi ditzake: *faróla, farolíe, farólak*.

*formaldú du/da, formáltzeu/formáltzea* (ad.): to make or become formal / formalizar(se).  
*frallé, frallié, fralliek* (iz.): monk, friar / fraile. *Cfr. praillé.*  
*frantzés, frantzesa, frantzésak* (iz., izond.): French(man) / francés.  
*frantzésa, frantzésie, frantzésak* (iz., izond.): Frenchwoman / francesa.  
*fregáu du, fregátzeu* (ad.): to mop / fregar el suelo.  
*fregáu, fregaué, fregáuek* (iz.): mopping / fregado del suelo.  
*fregóna, fregónie, fregónak* (iz.): mop / fregona.  
*frenillo, frenillue, frenilluek* (iz.): muscle under the tongue / frenillo.  
*frexkotú edo prexkotú du, frexkótzeu edo prexkótzeu* (ad.): to become chilly (weather) / refrescar (el tiempo).  
*frexkó, frexkúe, frexkúek edo prexkó, prexkúe, prexkúek* (izond.): fresh; chilly / fresco.  
*frontói, frontoyé, frontóyek* (iz.): ball court or wall / frontón.  
*frutá, frutié, frútak* (iz.): fruit / fruta.  
*fuból, fubolá, fubólak* (iz.): football / fútbol.  
*fuérte, fuértie, fuértiek* (izond.): strong / fuerte.  
*fundaménto, fundaméntue, fundaméntuek* (iz.): judgement, sense / fundamento, sentido.  
*fusiláu du, fusilátzeu* (ad.): to shoot with rifles / fusilar.  
*fusill, fusillé, fusillek* (iz.): rifle / fusil.

## G

*gabé* (posp): without / sin.  
*gabón, gabónak* (iz.): Christmas / Navidades.  
*Gabón!*: good night! (greeting) / ¡buenas noches!  
*Gabonégun, Gabonégune, Gabonégunek* (iz.): Christmas day / día de nochebuena.  
*gái, gayé, gáyek* (iz.): topic / tema.  
*gaixkí* (adb.): badly / mal, de mala manera.  
*gaixó, gaixué, gaixúek* (iz., izond.): sick, ill / enfermo.  
*gaixotásun, gaixotásune, gaixotásunek* (iz.): illness / enfermedad.  
*gaixotú da, gaixótzea* (ad.): to become ill / enfermar.  
*gaiztakéi, gaiztakéye, gaiztákeyek* (iz.): mischief / travesura, travesura.  
*gaiztó, gaiztué, gaiztúek* (izond.): bad, evil / malo, malvado.  
*gaiztotú da, gaiztótzea* (ad.): to become evil / volverse malvado.  
*galánt, galantá, galántak* (izond.): large, robust / grande, robusto.  
*gáldera, gálderie, gálderak* (iz.): question / pregunta.  
*galdéu du, galdétzeu* (ad.): to ask / preguntar.  
*galdú du/da, gáltzeu/gáltzea* (ad.): to lose, to get lost / perder(se).  
*galléta, gallétie, gallétak* (iz.): cookie, wafer / galleta.  
*ganáu, ganaué, ganáuek* (iz.): cattle / ganado vacuno.  
*gánbara, gánbarie, gánbarak* (iz.): chamber in a ship; attic / camarote; ático, desván.  
*gánora, gánorie, gánorak* (iz.): sense, judgement / juicio, sentido.  
*ganorágabe, ganorágabie, ganorágabiek* (izond.): senseless, thoughtless / sin sentido.  
*gañ, gañé, gañek* (iz.): top / parte de arriba.  
*gáñea* (adb.): besides / además.  
*gáñezka éin du, gáñezka eiteu* (ad.): to overflow / rebosar.

*garbantzó, garbantzüe, garbántzuek*<sup>27</sup> (iz.): garbanzo bean / garbanzo.  
*garbí, garbiyé, garbíyek* (izond.): clean / limpio.  
*garbitásun, garbitásune, garbitásunek* (iz.): cleanliness / limpieza.  
*garbiú du, garbítzeu* (ad.): to clean, to wash / lavar, limpiar.  
*gárbo, gárbue, gárbuek* (iz.): jauntiness / garbo, confianza.  
*garí, gariyé, garíyek* (iz.): wheat / trigo.  
*garrafói, garrafóye, garrafóyek* (iz.): big bottle / garrafón.  
*garrátz, garratzá, garrátzak* (izond.): sour, bitter / amargo.  
*garún, garuné, garúnek edo zerébro, zerébrue, zerébruek* (iz.): brain / cerebro.  
*gas, gasá, gásak* (iz.): gas / gas.  
*gasá, gásie, gásak* (iz.): gauze / gasa.  
*gasolína, gasolínie, gasolínak* (iz.): gasoline / gasolina.  
*gasolínera, gasolínerie, gasolínerek* (iz.): gas station / gasolinera.  
*gastáu du, gastátzeu* (ad.): to spend / gastar.  
*gatz, gatzá, gátzak* (iz.): salt / sal.  
*gatzipéko, gatzipékue, gatzipékuek* (*gatzik+gabe*) (izond.): without salt / soso, sin sal.  
*gáu, gaué, gáuek* (iz.): night / noche.  
*gáur* (adb.): today / hoy.  
*gáur egún* (adb.): nowadays / hoy en día.  
*gauzá, gauzié, gáuzak edo gauzé, gauzié, gáuzek* (iz.): thing / cosa.  
*gazí, gaziyé, gazíyek* (izond.): salty / salado.  
*gazitú du, gazítzeu* (ad.): to salt / salar.  
*gaztá, gatzayé, gatzáyek* (iz.): cheese / queso.  
*gazté, gaztié, gatzíek* (izond.): young / joven.  
*gaztetán* (adb.): in one's youth / de joven.  
*gaztetásun, gaztetásune, gaztetásunek* (iz.): youth / juventud (edad).  
*geáu du/da, geátzeu/geátzea* (ad.): to stop / parar(se), detener(se).  
*géiketa, géiketie, géiketak* (iz.): addition / suma (operación aritmética).  
*geitú du, géitzeu* (ad.): to add / sumar.  
*geldí, geldiyé, geldíyek* (izond.): slow / lento, parado.  
*geó* (adb.): later / después, luego.  
*geráu du, gerátzeu* (ad.): to stop; to stay; to remain / quedar, parar.  
*gerrá, gerrié, gérrak* (iz.): war / guerra.  
*gerrí, gerriyé, gerriyek* (iz.): waist / cintura.  
*gerrikó, gerrikúe, gerrikuek* (iz.): belt / cinturón.  
*gertú* (adb.): near / cerca.  
*gerturáu da, gerturátzea* (ad.): to approach / acercarse.  
*géyen bat* (adb.): most of all / sobre todo.  
*géyo* (adb.): more / más.  
*gezúr, gezurré, gezúrrek* (iz.): lie / mentira.  
*gezúrti, gezúrtiye, gezúrtiyek* (izond.): liar / mentiroso.

27 Hitz honek baimentzen ditu *garbantzo, garbántzue, garbántzuek* formak ere.

- gibél, gibelá, gibélak* (iz.): liver / hígado.
- giltzurruín, giltzurruíne, giltzurruínek* (iz.): kidney / riñón.
- gipúzkerá, gipúzkerie, gipúzkerak* (iz.): Gipuzkoan Basque dialect / dialecto guipuzcoano.
- Gipúzku, Gipúzkué, Gipúzkuék* (iz.): Gipuzkoa / Guipúzcoa, Gipuzkoa.
- gitárra, gitárrie, gitárrak* (iz.): guitar / guitarra.
- gixája, gixájie, gixájak* (izond.): poor woman / pobre mujer.
- gixájo, gixájue, gixájuek* (izond.): poor guy / pobre hombre.
- gizén, gizená, gizénak* (izond.): fat, fatty meat / grasa, gordo de la carne.
- gizón, gizoná, gizónak* (iz.): man / hombre.
- gizondú da, gizóntzea* (ad.): to become a man / hacerse hombre.
- gizonésko, gizonéskue, gizonéskuek* (izond.): male / hombre.
- go(g)ó, go(g)ué, go(g)úek* (iz.): intention, desire, will / intención.
- go(g)ór, go(g)orrá, go(g)órrak* (izond.): strong, hard, violent / fuerte, duro, violento.
- go(g)ortásun, go(g)ortásune, go(g)ortásunek* (iz.): hardness / dureza.
- go(g)ortú du, go(g)órtzeu* (ad.): to harden / endurecer.
- go(g)óz kóntra* (adb.): against one's will, by necessity / en contra de la voluntad, por necesidad. E.g. *au gogoz kontra ai naiz iten, ez nai detelako* 'I am doing this against my will, not because I like it' / 'lo hago contra mi voluntad, no porque quiera'.
- gobernáu du, gobernátzeu* (ad.): to govern, to direct / gobernar.
- gobernú, gobernúe, gobernúek* (iz.): government / gobierno.
- gói, goyé, góyek* (iz.): top / parte de arriba.
- goitibéra, goitibérie, goitibérek* (iz.): wooden child cart / goitibehera, especie de carrito que usan los jóvenes para bajar cuestras.
- goiz, goizé, góizek* (iz.): morning / mañana.
- goizaldé, goizaldíe, goizaldiek* (iz.): early morning / temprano por la mañana.
- goizetík* (adb.): early / temprano.
- gólpe, gólpie, gólpiek* (iz.): blow / golpe.
- góna, gónie, gónak* (iz.): skirt / falda.
- gor, gorrá, górrak* (izond.): deaf / sordo.
- goráintzi, goráintziye, goráintziyek* (iz.): greetings, regards / recuerdos.
- gordé du, gordétzeu* (ad.): to keep / guardar.
- gordiñ, gordiñé, gordiñek* (izond.): raw; green, not ripe / verde, no maduro; crudo.
- gordiñík* (pred. adj.): raw / crudo. E.g. *aragiyé gordiñík jan du* 's/he has eaten the meat raw' / 'se ha comido la carne cruda'.
- gorpú, gorpué, gorpúek* (iz.): corpse / cadáver.
- gorpút, gorputzé, gorpútzeak* (iz.): body / cuerpo.
- gorrí, gorriyé, gorriyek* (izond.): red / rojo.
- gorringó, gorringúe, gorringuek* (iz.): yoke / yema.
- gorritásun, gorritásune, gorritásunek* (iz.): redness / rojez.
- gorritú da, gorrítzea* (ad.): to redden / enrojarse.
- gorrotó, gorrotúe, gorrótuek* (iz.): hatred / odio.
- gósai, gósaye, gósayek* (iz.): breakfast / desayuno.
- gosaldú du, gosáltzeu* (ad.): to have breakfast / desayunar.
- gosé, gosié, gosíek* (iz.): hunger / hambre.
- gosetú da, gosétzea* (ad.): to become hungry / tener hambre.

*gosetú, gosetúta* (izond.): hungry, starved / hambriento.  
*gosík akátzen daó, gosík akátzen eótea* (ad.): to be starving / estar muerto de hambre.  
*gotéra, gotérie, gotérak* (iz.): drip / gotera.  
*goxóki, goxókiye, goxókiyek* (iz.): candy / caramelo.  
*goxó, goxué, goxúek* (izond.): sweet; delicious / dulce; sabroso.  
*gozozále, gozozálie, gozozáliek* (izond.): sweet-toothed / goloso.  
*grádu, grádue, gráduek* (iz.): grade; degree / grado.  
*granáte, granátie, granátiek* (izond.): granate / granate.  
*gráno, gránue, gránuek* (iz.): 1. grain 2. pimple / 1. grano (semilla); 2. grano (piel).  
*grásá, grasié, grásak* (iz.): grease / grasa.  
*grípe, grípie, grípiek* (iz.): influenza / gripe.  
*grix, grixé, gríxek* (izond.): grey / gris.  
*guardiazíbil, guardiazíbill, guardiazíbillak* (iz.): Guardia Civil, Spanish police(man) / guardia civil.  
*gudarí, gudaríye, gudaríyek* (iz.): Basque soldier / soldado vasco.  
*gúraizek, gúraizek* (iz.): scissors / tijeras.  
*guráso, gurasúe, gurasúek* (iz.): parents / padres.  
*gurutzé, gurutzíe, gurútziek* (iz.): cross / cruz.  
*gustáu zaio, gustátze zaio* (ad.): to like / gustar.  
*gústó, gústue, gústuek* (iz.): taste, gusto / gusto.  
*gústoko, gústokue, gústokuek* (izond.): preferred / preferido.  
*gutxí* (adb.): little / poco.  
*gútxi(ye)nez* (adb.): at least / al menos.  
*gutxigórabera* (adb.): more or less / más o menos.  
*gutxitú da, gutxítzea* (ad.): to decrease, to diminish / disminuir.  
*guztí, guztiyé, guztiyek* (izond.): everything / todo.

## 7. ERREFERENTZIAK

- Altuna, P. (1956). Azpeitiko euskerea aztertuz. *Euskera*, 1, 169-173.
- Altuna, P. (1985). Azpeitiko euskal ebakeraz. *Euskera*, 31(2), 333-340.
- Argoitia, J. A., Azkarate, N., & Gezuraga, X. (1998). *Eibarko euskararen esaerak eta bestelako berezitasun batzuk*. Eibar: Eibarko Udala.
- Aurrekoetxea, G. (2003). *Dimako etxe eta leku-izenak*. Dima: Dimako Udala.
- Aurrekoetxea, G. (2008). Sociolinguistic Variation in Dima Basque. *Euskalingua*, 12, 17-26.
- Aurrekoetxea, G. (2010). Sociolinguistic and Geolinguistic Variation in the Basque language. *Slavia Centralis*, 1, 88-100.
- Askoren artean. (2014). *Elhuyar hiztegia*. Durango/Usurbil: Elhuyar Fundazioa.
- Azpeitia, A. (2003). *Zestoarren erretolika: hitzen, esamoldeen eta atsotitzen bilduma*. Zestoa: Zestoako Udala.
- Azpiazu, A. (2009). *Gipuzkoako hegoaldeko euskara*. Legazpia: Burdinola.
- Basauri, S. & Sarasua, A. (2003). *Eibarko Hiztegi Etnografikoa*. Eibar: Eibarko Udala.
- Beristain, A. (2018). *Basque dialectal substrate in the realization of /s/ in L2 Spanish* (Master tesia). Urbana-Champaign: University of Illinois.
- Bonaparte, L. L. (1863). *Carte des sept provinces basques, montrant la délimitation actuelle de l'euscara*. Londres: Stanford's Geographical Establishment.
- Camino, I. (1994). Etxenike eta Aezkoako lekukotasun dialektologikoa. *Euskera*, 39(2), 417-434.
- Camino, I. (1999). Goñerriko hizkera (I). *ASJU*, 33(1), 5-78.
- Camino, I. (2000). Goñerriko hizkera (II). *ASJU*, 34(1), 137-196.
- Camino, I. (2001). Goñerriko hizkera (III). *ASJU*, 35(2), 445-509.
- Camino, I. (2003). Hego-nafarreraren egituraz. *FLV*, 94, 427-468.
- Camino, I. (2005). Arakilgo euskara: kokagunearen auzia eta daguen fidagarritasuna. *FLV*, 99, 265-286.
- De Rijk, R. (1970). Vowel interaction in Biscayan Basque. *FLV*, 5(2), 149-168.
- Del Castillo, V., Romo, J. A. & Giralt, B. (2001). *Azkoittiko euskerie*. Azkoitia: Azkoittiko Udala.
- Elexpuru, J. M. (2005). *Bergara aldeko berbak*. Bergara: Bergarako Udala.
- Etxebarria, T. (1965-1966). Lexicón del euskera dialectal de Eibar. *Euskera*, 10-11, 1-658.
- Fraile, I. & Fraile, A. (1996). *Oiartzungo hizkera*. Oiartzun: Oiartzungo Udala.
- Gaminde, I. (1992). *Urduliz eta Gatikako Herri hizkeren Azterketa Linguistikoa*. Deusto: Deustuko Unibertsitatea.
- Gaminde, I. (1997). *Gatikako Euskaraz*. Gatika: Gogoz.
- Gaminde, I. (2000). *Zamudio Berbarik Berba*. Bilbo: Labayru.
- Gaminde, I. (2002a). *Meñakako laminaren urregorria*. Meñaka: Meñakako Udala.
- Gaminde, I. (2002b). Leioako azentueraz. *FLV*, 90, 233-247.
- Gaminde, I. (2002c). Gaurko Bilboko Euskararen Ezaugarriak. In A. Arejita, A. Elejabeitia, C. Isasi & J. Otaegi (arg.), *El espacio lingüístico. Simposio 700 Aniversario* (391-414 or.). Deusto: Deustuko Unibertsitatea.
- Gaminde, I. (2002d). Bizkaiko euskararen ezaugarri fonologiko batzuen inguruan. *Euskalingua*, 1, 4-14.

- Gaminde, I. (2003a). *Zaldibar Berbarik Berba*. Zaldibar: Zaldibarko Udala.
- Gaminde, I. (2003b). Intonazio ereduak Zeanurín. *FLV*, 93, 287-308.
- Goikoetxea, J. (1967). Loyola inguruan osatutako iztegitxoak. *Euskera*, 12, 25-60.
- Hualde, J. I. (1991). *Basque Phonology*. Routledge: New York.
- Hualde, J. I. (1997). *Euskararen azentuakerak*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia & Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Hualde, J. I. (1998). A gap filled: Postpostinitial accent in Azkoitia Basque. *Linguistics*, 36, 99-117.
- Hualde, J. I. (2010). Neutralización de sibilantes vascas y seseo en castellano. *Oihenart*, 25, 89-116.
- Hualde, J. I. & Beristain, A. (2017). Azpeitiko azentuaren gauzatze fonetikoaz. *FLV*, 123, 65-86.
- Hualde, J. I. & Beristain, A. (argitarabidean-a). *Bi alofonia-gertakari Azpeitiko euskararen*. Urbana-Champaign: University of Illinois.
- Hualde, J. I. & Beristain, A. (argitarabidean-b). *Analyzing new Basque varieties: Accentuation and grammatical number in Standard Basque and local dialects*. Urbana-Champaign: University of Illinois.
- Hualde, J. I., Elordieta, G. & Elordieta, A. (1994). *The Basque Dialect of Lekeitio*. Donostia: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Hualde, J. I. & Bilbao, X. (1992). *A Phonological Study of the Basque Dialect of Getxo*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia eta Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Hualde, J. I. & Gaminde, I. (1997). Vowel interaction in Basque: A nearly exhaustive catalogue. *ASJU*, 31(1). 211-245.
- Hualde, J. I., Lujanbio, O. & Zubiri, J. J. (2010). Goizueta Basque. *Journal of the International Phonetic Association*, 40(1). 113-127.
- Iturain, I. & Loidi, L. (1995). *Orioko Euskara*. Orio: Orioko Udala.
- Izaguirre, C. (1970). El vocabulario vasco de Oñate-Aránzazu y zonas colindantes. *ASJU*, 4, 3-248.
- Makazaga Eizagirre, J. M. (2010). *Elgoibarko ahozko hizkera*. Villatuerta: Euskal Herriko Unibertsitatea eta Euskaltzaindia.
- Mitxelena, K. (2011 [1961]). *Fonética histórica vasca*. (Berrarg. in *Obras completas VI*. J. Lakarra & I. Ruiz Arzallus (arg.), *ASJU*ren gehigarriak LVIII).
- Oñederra, M. L. (2004). *Fonetika eta fonologia hitzez hitz*. Donostia: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Oñederra, M. L. (2012). Sobre la deslateralización de las palatales o «yeísmo». In B. Camus Bergareche (arg.), *El castellano del País Vasco* (139-154 or.). Bilbo: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Yrizar, P. (1991). *Morfología del verbo auxiliar guipuzcoano: Tomo I, Subdialecto Septentrional*. Zarautz: Euskaltzaindia.
- Zuazo, K. (2008). *Euskalkiak: euskararen dialektoak*. Donostia: Elkar.
- Zuazo, K. (2014). *Euskalkiak*. Donostia: Elkar.
- Zuloaga, E. (2017). Beheko bokalaren asimilazioaren historiarako: mendebaleko lekukotasunak. *FLV*, 123, 167-199.

# Ezeztapenaren hurrenkera euskal egitura perifrastikoetan: hurbilpen diakroniko-tipologikoa

---

El orden de la negación en las construcciones perifrásticas en euskera: un enfoque diacrónico-tipológico

---

The order of negation in Basque periphrastic constructions: a diachronic-typological approach

Iker SALABERRI

Nafarroako Unibertsitate Publikoa, UPNA/NUP

ikersalaberr@gmail.com

Patxi Salaberrri Zaratiegiri eskerrak eman nahi nizkioke, artikulua ginean egindako iruzkin eta zuzenketak guztiengatik.

Jasotze data: 18/10/2017. Behin-behineko onartze data: 03/12/2017. Behin betiko onartze data: 19/02/2018.



## LABURPENA

Lan honen helburua euskarazko ezezko perpausetako aditz nagusiak eta laguntzaileak historian zehar izan duten hurrenkera aztertzea da. Hizkuntzaren historiako hainbat testuren hitz-hurrenkerari begiratuz, *aditz nagusia - ezezkoaren marka - aditz laguntzailea* ordena (*ikusi ez zuen* modukoa) perpaus nagusietan desagertzen eta mendekoe-tan gordetzen dela erakusten da, eta, aldi berean, desberdintasun horri azalpen tipologikoa emateko saioa egiten da. Ezeztapenaren hurrenkerari eragiten dioten zenbait faktoreren inguruan ere (perpaus mota, euskalkia etab.) hausnarketa egiten da.

**Gako hitzak:** Euskararen idatzizko historia; ezeztapena; egitura perifrastikoa; diakronia; tipologia.

## RESUMEN

Este estudio tiene como objetivo investigar el desarrollo histórico del orden de los verbos principal y auxiliar en oraciones negativas en euskera. En el artículo se muestra, tras realizar un análisis del orden de palabras en textos históricos, que en las oraciones principales se pierde el orden en el que la partícula negativa va entre el verbo principal y el auxiliar (como en *ikusi ez zuen*), mientras que en las subordinadas dicho orden se mantiene. Se intenta explicar esta asimetría en términos tipológicos y se toman en consideración ciertos factores que afectan al orden de la negación, como el tipo de oración o el dialecto.

**Palabras clave:** Historia del euskera escrito; negación; construcción perifrástica; diacronía; tipología.

## ABSTRACT

This study aims to investigate the historical development in Basque of the order of the main and auxiliary verb in negated clauses. By analyzing word order in a number of historical texts it is shown that the pattern according to which the negative particle follows the main verb and precedes the auxiliary (as in *ikusi ez zuen*) is lost in main clauses. At the same time, subordinate clauses are shown to preserve this pattern. An attempt is made to account for this asymmetry in typological terms. A number of factors that affect the order of negation, such as clause type and dialect, are also considered.

**Keywords:** History of written Basque; negation; periphrastic construction; diachrony; typology.

1. SARRERA. 1.1. Ezeztapena egungo euskaran. 1.2. Ezeztapena euskararen historian. 1.3. Ezeztapena perpaus nagusietan eta mendekoetan. 2. EZEZTAPENAREN HURRENKERA HISTORIAN ZEHAR. 2.1. Ezeztapena literaturan. 2.1.1. Ezeztapena XVI. mendean. 2.1.2. Ezeztapena XVII. mendean. 2.1.3. Ezeztapena XVIII. mendean. 2.1.4. Ezeztapena XIX. mendean. 2.1.5. Ezeztapena XX. mendean. 2.2. Ezeztapena: datuen interpretazioa. 2.3. Ezeztapena zenbait faktoreren arabera. 2.3.1. Perpaus mota. 2.3.2. Euskalkia. 3. ONDORIOAK. 4. ERREFERENTZIAK.

## 1. SARRERA

Lan honen helburua ezezko perpausetako aditz nagusiak eta laguntzaileak historian zehar izan duten hurrenkera aztertzea da. Hainbat testuren hitz-hurrenkerari begiratu, *aditz nagusia - ezezko marka - aditz laguntzailea ordena (ikus ez zuenen erakoa)* perpaus nagusietan desagertzen eta mendeko perpausetan gordetzen dela erakusten da, eta desberdintasun honi azalpen tipologikoa emateko saioa egiten da. Xede hau kontuan izanik, 1.1 atalean ezezko egitura perifrastikoen ikuspegi sinkronikoa aurkezten da. 1.2 atalean, berriz, egitura hauen berauen ikuspegi diakronikoa erakusten da, eta euskararen historian ezezko egitura perifrastikoei jasan dituzten aldaketan inguruan idatzitako azterketa kritikoa egiten da. 1.3 atalean aztergai hartu diren perpaus motak definitzen dira, eta hauei buruzko aipu tipologikoa egiten. 2.1 atalean euskararen historiako hainbat testutako datuak bildu eta eztabaidatu ondoren, 2.2 eta 2.3 ataletan datu horiek interpretatu eta eragin diezaieketen hainbat faktoreren inguruan hausnarketa egiten da. Hirugarren atalean, azkenik, ondorioak ateratzen dira.

### 1.1. Ezeztapena egungo euskaran

Eguno euskaran, baiezko perpaus nagusietan, hitz-hurrenkera markatugabea aditz nagusia aditz laguntzailearen aurretik duena da (1a). Ezezkoetan, berriz, aditz nagusiak aditz laguntzaileari darraio (1b) (Laka, 1990, 27. or.; Hualde & Ortiz de Urbina, 2003, 519, 559-561. or.). Gainera, ezezko perpaus nagusietan aditz laguntzailea aditz nagusiaren atzetik paratzeak esaldia agramatikal bihurtzea dakar (1c-d); ez, ordea, mendeko perpausetan (1e-f):

- (1) a. *Dirua ikusi dut*  
 b. *Ez dut dirurik ikusi*  
 c. *\*Ez dirurik ikusi dut<sup>1</sup>*  
 d. *\*Dirurik ikusi ez dut*  
 e. *Dirurik ikusi ez dudalako*  
 f. *Ez dudalako dirurik ikusi*

Perpau nagusien eta mendekoen arteko desberdintasun hau azaltzeko De Rijkek (1969, 330. or.) hurrengo proposamena egiten du: mendeko perpausetan *ezezko marka - aditz laguntzailea - aditz nagusia* (E-A<sub>L</sub>-A<sub>N</sub><sup>2</sup>) hurrenkera *Aux(iliary)-Movement* delakoagatik sortzen da, hots, *-la-z* bestelako edozein atzizki daraman aditz laguntzaile orok nagusiari jarraitu behar dio; beraz, (2a) bezalako esaldietan, aditz laguntzailea (*da*) aditz nagusiaren aurrean (*etorri*) ager daiteke, menderagailua *bait-* delako. Aldiz, (2b)-n aditz laguntzaileak *-lako* darama, eta horregatik ezin du aditz nagusiaren aurretik agertu (2c):

- (2) a. *Ez dut ikusi, ez bait da etorri*  
 b. *Etorri ez delako ez dut ikusi*  
 c. *\*Ez delako etorri ez dut ikusi*

Perpau nagusietan, berriz, *Aux(iliary)-Movement* nahitaezkoa da, hots, E-A<sub>L</sub>-A<sub>N</sub> hurrenkera ezinbestekoa da halako perpausetan<sup>3</sup>. Azalpen honek balio sinkronikoa dauka, eta hizkuntzalaritza sortzaile-bihurtzailearen printzipioei jarraituz (Chomsky 1965, 128-147, 1986, 68) bi egitura hartzen ditu aintzat: *sakoneko egitura (D(eep)-Structure)*, sintaxi eragiketak osatu aurretik esaldiaren osagaiak sortzen direna, eta *azaleko egitura (S(urface)-Structure)*, sintaxi eragiketen emaitza erakusten duena. De Rijken (1969, 331. or.) proposamenaren arabera, euskaraz sakoneko egituran hitz hurrenkera A<sub>N</sub>-A<sub>L</sub> da (3a), eta ezeztapenak *Aux-Movement* eragiketa gauzatzea dakar (3b). Honek azaleko egituran A<sub>L</sub>-A<sub>N</sub> sortzen du (3c):

- 1 Alabaina, (1c)-ren moduko esaldiak *ez* lokailutzat erabiltzean gramatikalak direla esan beharra dago: *Ez dirurik ikusi dut, ez lanik egin dut*. Ikus hurrengo atala *ez* lokailua ikerketa honetan nola tratatu den jakiteko.
- 2 Hemendik aurrera hurrengo laburdurak erabiliko dira: «E» = ezezko marka, «A<sub>N</sub>» = aditz nagusia, «A<sub>L</sub>» = aditz laguntzailea, «(pn)» = perpau nagusia, «(m)» = mendeko perpausa.
- 3 *Aux(iliary)-Movement* delakoa baiezko perpausetara ere zabal daiteke eta, horregatik, ezezko perpau nagusietako aditz nagusia eta laguntzailea tokialdatzeko eragiketak baiezko perpau nagusiei ere eragin diezaietke (De Rijk, 1969, 334. or.). Honen adibideak Iparraldeko euskalkietan izaten dira, *Egun ogia erosi dutlegun dut erosi ogia* moduko pareetan. *Egun dut erosi ogia* bezalako perpausetan galdegaiak (*egun-ek*) aditz nagusia eta laguntzailea lekualdatzea ahalbidetzen du (Lafitte, 1944, 47. or.; Ortiz de Urbina, 1987, 342-343. or.). Honen harira, De Rijkek (1969, 334. or.) iradokitzen du Iparraldeko euskalkietan *Aux(iliary)-Movement* delakoa baiezko perpau nagusietan nahiz ezezkoetan egiteko aukera dagoela, baina Hegoaldean bakarrik ezezkoetan gauzatu daitekeela. Edozein modutan, Iparraldeko euskalkietako baiezko perpau nagusietan aditz nagusia eta laguntzailea tokialdatzeko aukera berrikuntza dela dirudi: «[T]he testimony of older writers indicate [sic] that the modern system – or lack of system – is an innovation» (ibid.). Horrek ez luke, beraz, euskarazko ezeztapenaren ikerketa diakronikorako bestelako ondorioz izan behar. Beste alde batetik, egungo euskaraz *Aux(iliary)-Movement* delakoa mendeko perpausetan ez ezik, *Ezagutuko ez dut ba!*-ren moduko harridura perpausetan ere ez da gertatu: ezezko harridura perpausak esamolde finkoak, hots, fosilizatuak dira (Reguero-Ugarte, 2013, 435. or.).

- (3) a. Lehen urratsa: \**Etorri ez da* (sakoneko egitura,  $A_N-A_L$ )  
 b. Bigarren urratsa: *Aux-Movement* (eragiketa sintaktikoa)  
 c. Hirugarren urratsa: *Ez da etorri* (azaleko egitura,  $A_L-A_N$ )

Hizkuntzalaritza sortzaile-bihurtzailearen esparruko beste ikertzaile batzuek ere euskarazko ezeztapenaren antzeko azterketa proposatu dute<sup>4</sup> (Goenaga, 1980; Ortiz de Urbina, 1987, 342-349. or.; Laka, 1990, 27-31. or.; 1991, 908-910. or.). Hurbilpen hau, nolana ere, gaur egungo euskarari dagokio. Hurrengo atalean erakutsiko den moduan, euskararen historian zehar edireten den ezeztapenaren hurrenkera ez da erabat egungo euskararen aurki daitekeena.

## 1.2. Ezeztapena euskararen historian

Euskararen historian zehar, ezezko egitura perifrastikoetan, batik bat lau konbinazio daude lekukotuta: *ezezko marka - aditz laguntzailea - aditz nagusia* perpaus nagusietan ( $E-A_L-A_N$  (pn)) (4a-b) zein mendekoetan ( $E-A_L-A_N$  (m)) (4e), eta *aditz nagusia - ezezko marka - aditz laguntzailea* bai perpaus nagusietan ( $A_N-E-A_L$  (pn)) (4c, 4d (?)) eta bai mendekoetan ( $A_N-E-A_L$  (m)) (4f):

- (4) a. *Aytzetec mendecaceco onlacoac eztu sines escacen* (Berriain, 1621, 93. or.)  
 b. *Ni emen nayzala eçuen scribatu bear berçeri* (Juan de Irañeta, 1549; Mitxelena, 1964, 59-60)  
 c. *Gure eusquerac bazter oietan orrelaco guizaseme andien patu onic izan ez du* (Kardaberatz, 1761b; Altuna & Zulaika, 2004, 24. or.)  
 d. *Guec ajutu eç dugu* (Donemiliagako glosa, ≈ 1000; Irigoien, 1975, 170. or.)<sup>5</sup>  
 e. *Munduac balecusa eztuçula batere iuramēturic eguiten* (Axular, 1643, 265. or.)  
 f. *Ascotan jarraituten dira bere oñean, gueroric guero andiagotuten ezpadira* (Añibarro, 1803, 32. or.)

Aurreko atalean azaldu den moduan, gaurko euskararen (4c) bezalako hitz-hurrenkera agramatikala da perpaus nagusietan, baina ez, ordea, mendekoetan. (4c)-k erakusten duenez, hala ere, XVIII. mendeko euskararen bi hitz-ordenak, hots, (4a-b)-ren eta (4c)-ren modukoak ziren gramatikalak perpaus nagusietan. Horrek iradokitzen du gaur egungo euskararen perpaus nagusietan baitezpadakoa den *Aux(iliary)-Movement* arau sintaktikoa XVIII. mendean aukerakoa zela. Aipatutako gizaldiko euskararen eta

4 Alabaina, mendeko perpausetako ezeztapenaren hurrenkeraren analisisa ez da horren sinplea, hemen aipatu ez diren bestelako faktore batzuek ere –hala nola aditza jokatua edo ez-jokatua izateak–, hitz ordenari eragiten baitiote (Etxepare & Uribe-Etxebarria, 2009, 344. or.).

5 *Ajutu* hitzaren balioa ziurra ez denez (Irigoien, 1975, 170. or.), ezin da zalantzarik gabe baieztatu Donemiliagako glosa (4c) bezalakoa dela, hots,  $A_N-E-A_L$  (pn) hurrenkera islatzen duela.

egungoaren arteko desberdintasun hori du ikerketa honek aztergai, izan ere<sup>6</sup>. Gainera, ez dago garbi euskararen historian E-A<sub>L</sub>-A<sub>N</sub> eta A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> hurrenkeren arteko aldakortasuna zer faktorek baldintzatzen duten, eta hau argitzeko saioa ere egingo da.

Ezezko egitura perifrastikoen bilakaera landu duten ikerketei begira, aipatzekoa da ez dagoela hau ikergai bakartzat hartu duen lanik, honetan zentratu denik. Ezeztape-naren hurrenkera orain arte iragaitzaz baizik ez da ukitu, hizkuntzaren beste alder-di batzuk landu bidenabar: adibidez euskararen oinarrizko hitz-hurrenkera (De Rijk, 1969, 330-334. or.; Mitxelena, 1978, 223-224. or.) eta euskalkien ezaugarriak (Lakarra, 1986, 655. or.) aztertzean, edo testuren baten edizioan (Lakarra, 1996, 254-255. or., 18. oin oharra). Mitxelenaren (1978, 223-224. or.) arabera, XVIII. eta XIX. mendeko Gipuzkoako idazleen artean bi joera ikus daitezke, hitz hurrenkerari zein bestelako kontuei dagokienez: alde batetik Agirre Asteasukoak ez du A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> (pn) hurrenkera erabiltzen, bere idazkera herrikoiagoa delako, eta Lardizabalek berriz bai<sup>7</sup>, teoriarik eta gramatika arauemailean aritua delako:

En resumen, podría apuntarse [...] que en la gran tradición guipuzcoana [...] la que va más o menos de 1750 a 1850, aunque cuente después con valiosos epígonos que la prolongan, se manifiestan al menos dos tipos de narración, una, acaso más próxima a modelos populares, que hemos personificado en Aguirre, y otra más libresca, más gramatical, para la cual hemos tomado de cabeza de turco a Lardizabal (Mitxelena, 1978, 224. or.)

Honen harira, erraza da Lardizabalen lanetan A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> (pn) hurrenkera aurkitzea, (5a-b) pasartetxoetan, kasu; Agirre Asteasukoak, aldiz, bere garaiko ahozko euskar-  
an ohikoa zen hurrenkera besterik ez du erabiltzen, nonbait, (5c-d) lekukotasunetan esaterako:

- (5) a. *Anchume bat egundaño eman ez didazu* (Lardizabal, 1908, 530. or.)  
 b. *Zure semearen icenic ere mereci ez det* (Lardizabal, 1908, 531. or.)  
 c. *Baña etcion iñorc ematen nai adiña* (Agirre, 1978)  
 d. *Baña ez dira contentatu Erregue berac onembesterequin* (Agirre, 1978)

Baieztape hau garrantzitsua da, XIX. mendearen erdialderako A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> (pn) hurrenke-  
ra ahozko hizkeratik desagertua zela iradokitzen duelako. Bigarren atalean erakutsiko

6 Bestelako egiturek ere, hots, baiezko perpausak eta aditz trinkoa daukaten ezezko perpausak ere, aldakortasuna erakusten dute euskararen historian zehar, baina horien bilakaeraren azterketa lan honen helmenetik kanpo dago. Horregatik (4a-f) moduko ezezko egitura perifrastikoak baizik ez dira izango hemendik aurrera aztergai. Ikerketa honetatik lekora gelditu dira, orobat, *ezin izan* aditz modala daramaten perpausak. *Ez* lokailutzat erabiltzen duten perpausak ere, hau da, *Ez lanik egiten du, ez lanik egiten uzten du*-ren modukoak, eztabaidatik at utzi dira, aparteko hitz-hurrenkera baitute (Altuna, 2004, 104. or., 102. oin oharra).

7 Ezin da baztertu, beste alde batetik, Lardizabalek (1856) erabiltzen duen A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> (pn) hurrenkera zuzenean Larramendirengandik (1729) hartua delako susmoa, lehena pasarte askotan bigarrenaren hitzez hitzeko kopia baita (Mitxelena, 1978, 224. or.). Honek Lardizabalen adibideen balioa zalantzan jartzen du.

denez, gizaldi horren erdialdetik aurrera  $A_N$ - $E$ - $A_L$  (pn) hurrenkera oso gutxitan ikusten da, baina autore batzuek erabiltzen dute, eta ezin da guztiz baztertu, beraz, garai horretan oraindik ere erabiltzen zelako ustea. Beste alde batetik, Lakarrak (1986, 655) dio, bizkaiera zaharraren ezaugarri bereziak eztabaidatzean, euskalki honetan  $A_N$ - $E$ - $A_L$  (pn) hurrenkera lekukotuta dagoela, baina  $E$ - $A_L$ - $A_N$  (pn) askoz ere ohikoagoa dela.  $A_N$ - $E$ - $A_L$  (pn) hurrenkera zinez ohikoa da bizkaiera zaharreko testuetan, Lakarrak berak ematen dituen adibideek erakusten duten moduan (6a-b). Alabaina,  $E$ - $A_L$ - $A_N$  (pn) ordena ere garai eta euskalki bereko testuetan agertzen da (6c-d), bai eta  $A_N$ - $E$ - $A_L$  (pn) hurrenkera garai bereko beste euskalkietan ere (6e-f):

- (6) a. *Lagun esteyo guerrara* (1688; Lakarra, 1984, 120. or.)  
 b. *Galdu çe eguic aldia ta ydoro dayc naya* (1596; Lakarra, 1996, 330. or.)  
 c. *Aranguiño estau ondo arguitu* (Micoleta, 1653; Fita, 1897, 22, 30)  
 d. *Basuac beste acayti estaude gausaric eguiten artex* (Micoleta, 1653; Fita, 1897, 22. or.)  
 e. *Egun hartan gal ezquiten aycinetic veguira* (Etxepare, 1545; Altuna, 1980, 48. or.)  
 f. *Niorc ere esanen estu ni<c> estudan partiduric* (Amendux, 1564; Mitxelena, 1964, 108. or.)

Adibide hauek ikusirik, ez dirudi  $A_N$ - $E$ - $A_L$  (pn) hurrenkera bizkaiera zaharraren ezaugarri berezia denik. Hala ere, hurrenkera honen erabilera eta galera euskalkiaren arabera aldatzen ote diren egin daitekeen galdera da; bigarren atalean helduko zaio berriz honi. Lakarrak (1996, 254-255. or., 18. oin oharra) dio ezezko perpausetako  $A_N$ - $E$ - $A_L$  hurrenkera esaldi positiboak oinarri hartuta sortu zela, eta gero  $E$ - $A_L$ - $A_N$  bilakatu zela: «[D]iakronikoki oinarrizko ordena positibokoa izanik (*Ad. Nag. - Ad. Lag.*), hortik negatiboarena sortu (*Ad. Nag. - EZ - Ad. Lag.*) eta beranduago berrantolatu dela baitirudi (*EZ - Ad. Lag. / - Ad. Nag.*)». Baieztapen honek iradokitzen du  $A_N$ - $E$ - $A_L$  hurrenkera  $E$ - $A_L$ - $A_N$  baino zaharragoa dela, bai perpaus nagusietan bai mendekoetan. Reguero-Ugartek (2013, 434. or.) ere hala uste du: «[A]nother word order is also found with periphrastic verbs, which seems to be older».

Donemiliagako glosa (4d)  $A_N$ - $E$ - $A_L$  (pn)-ren adibidetzat hartzeak ez du esan nahi  $E$ - $A_L$ - $A_N$  (pn) ordena berriagoa dela. Lehen testu luzeetan bai (4a-b) eta bai (4c) motako hurrenkera lekukotuta dagoela kontuan izanik, datuetan bakarrik oinarrituta zaila da  $E$ - $A_L$ - $A_N$  (pn) berria dela frogatzea. Berdin zaila da  $E$ - $A_L$ - $A_N$  zaharra dela baieztatzea, Mitxelenak egiten duen bezala: «[E]z dute ikusiko *que es, y siempre parece haber sido, la forma corriente de expresar la negación*» (Mitxelena, 1978, 224. or.).

Beste alde batetik, hizkuntzaren ekonomia printzipioari jarraituz (Zipf, 1949, 1-2. or.), ideia bera adierazteko egitura formal bat baino gehiago izatea (kasu honetan, ezeztapena adierazteko bi hitz-hurrenkera, hots,  $E$ - $A_L$ - $A_N$  eta  $A_N$ - $E$ - $A_L$ ) *luxutzat* ikus daiteke, hau da, giza hizkuntzak egin daitekeen ahalegin txikienarekin ahalik eta gehien komunikatzeko joera daukanez gero, sinkronikoki bi hitz-hurrenkera izateko arrazoia, segur aski, diakronikoki bata bestea ordezkatzan ari izatea izango da. Hartara,  $A_N$ - $E$ - $A_L$  hurrenkera zahartzat hartuz gero,  $E$ - $A_L$ - $A_N$  berritzailatzat eman

beharko litzateke, eta alderantziz. Zentzu honetan, forma zaharra eta berritzailea luzaroan batera eta aldizka erabiltzea hizkuntza aldaketan espero izatekoa da (Kroch, 2001, 720. or.). Lan honen asmoa da  $A_N$ - $E$ - $A_L$  (pn) hurrenkera zaharra ote den argitzen laguntzea.

Laburbilduz, beraz, ikerketa honek ondoko lau galderen erantzuna bilatuko du: (1) Noiz galdu zen zehatz-mehatz  $A_N$ - $E$ - $A_L$  (pn) hurrenkera euskararen historian? (2) Zein faktorek baldintzatzen dute  $E$ - $A_L$ - $A_N$  eta  $A_N$ - $E$ - $A_L$  hurrenkeren arteko aldakortasuna? (3) Zer desberdintasun daude euskalkien artean  $A_N$ - $E$ - $A_L$  (pn) hurrenkeraren erabilerari eta galerari dagokienez? (4)  $A_N$ - $E$ - $A_L$  hurrenkera  $E$ - $A_L$ - $A_N$  baino zaharragoa da?

### 1.3. Ezeztapena perpaus nagusietan eta mendekoetan

Aurreko ataletan erakutsi den moduan, ezezko egitura perifrastikoen hitz-ordena aldatu egiten da, perpausa nagusia edo mendekoa izan. Horregatik, egitura hauen diakronia aztertzen duen edozein ikerketak perpaus nagusien eta mendekoen artean bereizketa garbia egin beharko luke. Alabaina, perpaus nagusi eta mendeko azpimota asko dago, eta azpimota hauek kontuan ez hartzeak ikerketan xehetasun ugari galtzeko arriskua lekarke. Horregatik, perpaus nagusiei dagokienez, Euskaltzaindiaren (2002, 2. or.) lanaren ildo beretik, perpaus nagusi jokatuak eta jokatugabeak bereiziko dira, eta lehen taldearen barruan adierazpenezkoak (7a), agintezkoak (7b) eta galdezkoak (7c)<sup>8</sup>:

- (7) a. *Escátzen ezut nic justicia erchia* (Lizarraga, 1821; Apezetxea, 1983, 65. or.)  
 b. *Nehor obraz hil etçacu* (Suarez d'Aulan, 1740, 9. or.)  
 d. *Cegaiti lauoi bardin on erechi ez derausteçu euren amoreetan?* (Lazarraga, 1602; Bilbao et al., 2011, 28. or.)

Mendeko perpausekin hainbat sailkapen desberdin egiteko aukera dago. Mounolek (2011, 11. or., 9. oin oharra), adibidez, eta ikerketa erraztearren mendeko perpausekin bi multzo egiten ditu: *-(e)n* atzizkia daramatenak lehenik, hots, erlatiboak eta kausazkoak, eta *-la* atzizkia daramatenak gero, hau da, osagarriak eta zirkunstantzialak. De Rijckek (1969, 330-334. or.) *-la* atzizkiak *Aux(iiliary) Movement* blokeatzeari buruz dioena kontuan izanik, ezeztapenaren hurrenkera ikertzean ez dirudi ideia txarra denik *-la* daramaten perpaus guztiak alde batean eta gainerakoak bestean ezartzea. Hala ere, hemengoa bezalako ikerketa batean segur aski sailkapen bitarra orokorregia litzateke, eta xehetasun gehiegi geldituko lirarteke aintzat hartu gabe.

Euskaltzaindiak (1999; 2005), bestalde, askoz ere banaketa finagoa egiten du, mendeko perpaus osagarriak, erlatiboak, konparaziozkoak, ondoriozkoak, baldintzazkoak,

8 Egitura perifrastikoak normalean jokatuak direnez, Euskaltzaindiak (2002, 2. or.) aipatzen dituen perpaus jokatugabeak ez dira aintzat hartu. Gainera, harridura perpausak kontuan eduki ahal izateko gutxiagian agertzen dira ikerkutatuko corpusean, eta, beraz, hauek ere ikerketatik kanpo utzi dira.

denborazkoak, helburuzkoak, kausazkoak, kontzesiozkoak eta moduzkoak (hamar guztira) bereizten baititu. Hau Mounolenaren (2011) parean oso sailkapen zehatza da, baina hainbat arrazoiengatik hemengoa bezalako ikerketa baten irismenetik kanpo dago horren banaketa fina egitea. Horrela bada, bitarteko konponbidetzat lau perpaus mota ohikoenak hartuko dira hemen kontuan: osagarriak (-*la*) (8a), erlatibozkoak (-*en*, *zein(a)*, *non*) (8b), baldintzazkoak (*ba-*, *balidin*) (8c) eta kausazkoak (*bait-*, *-lako*, *-gatik*, *ezen*, *zeren*) (8d). Gainerakoak *bestelako-tzat* sailkatuko dira (*nahiz (eta)*, *harik eta*, *baizik (eta) etab.*) (8e):

- (8) a. *Ni bezain gaizqui vicitudenac ez luqueala ni nagoen lecuac egon behar* (Mikelestorena, 1751, 43. or.)  
 b. *Dantzaan sartuten ez dirianac* (Fraibartolome, 1816, 69. or.)  
 c. *Baldiñ sensuec uqitcen ezpadute eguia* (Gazteluzar, 1686, 251. or.)  
 d. *Ecen ezitite ikutzen bere escuac oguia iaten dutenean* (Leizarraga, 1571; Linschmann & Schuchardt, 1990, 336. or.)  
 e. *Bekhatuic ez eguitecotz ardura behardu herioaz* (Tartas, 1666, 13. or.)

Menderagailuei dagokienez, *zeren*, *nahiz (eta)*, *ezen*, *zeinalnon*, *harik eta*, eta *baizik (eta)* partikuletatik bat daukan esaldi oro mendekotzat hartu eta goian adierazitako bost motetako batean sartu da, menderagailuaren arabera. Honen arrazoia da partikula hauek menderakuntza adierazten dutela, ez elkarketa (Garzia, 2014, 51. or., 28. oin oharra). *Zeren* partikula daramaten esaldietan maiz aditzak *bait-* edo *-en* hartzen du, eta horrelakoetan *zeren* menderagailutzat erabiltzen da (Euskaltzaindia, 1990, 178. or.). Ondorioz, *bait-* eta *-en* mendekotasun markatzat hartu dira.

Mendekotasunaren gaineko azken ohar gisa, euskarazko ezeztapenaren hurrenkera aldaketa eta galera hobeki ulertzen lagun lezakeen kontua aipatu beharra dago. Hizkuntza aldaketaren eta tipologiaren inguruko literaturan askotan esan izan da mendeko perpausak perpaus nagusiak baino gordetzailleagoak direla<sup>9</sup>, hau da, aldaketa perpaus nagusietan mendekoetan baino lehenago burutzen dela<sup>10</sup>, besteak beste hitz-hurrenkeraren aldaketari dagokionez (Givón, 1979, 259-261. or.; Lightfoot, 1982, 154. or.; Hock, 1986, 332. or.; Frajzyngier, 1996, 165-173. or.; Matsuda, 1998, 2-3. or.; Bybee, 2002, 4-5. or.; Crowley & Bower 2010, 231. or.), baina baita analogiazko aldaketari (Matsuda, 1993, 20. or.), berranalisiari (Mitchell, 1956, 80-86. or.; Bybee

9 Ikerketa honetako datuak ulertzeko moduaren arabera, hitz-hurrenkera bat galtzea (kasu honetan  $A_N$ -E- $A_L$  (pn)) berrikuntzat ikus daiteke, eta ondorioz hurrenkera bera mantentzea ezaugarri gordetzailatzat. Horrela bada, eta joera tipologikoari jarraikiz, euskaraz ere perpaus nagusiak berritzaileak direla esan daiteke, eta mendeko perpausak gordetzailleak (ikus 2. puntuko eztabaida).

10 Kontrako baieztapena ere, mendeko perpausak berritzaileak eta perpaus nagusiak gordetzailleak direlakoa alegia, egin da literaturan, batez ere hitz-hurrenkeraren aldaketari (Stockwell & Minkova, 1991, 399-400. or.) eta *pro-drop* ezaugarriaren galerari (Axel, 2007, 307-314, 321-325. or.) dagokienez. Egia esan, eztabaidak dagoeneko hamarkada batzuk dituen arren, ez dago inondik inora itxita, eta hizkuntza gehiagotako datuak jaso ahala ondorioak eta orokortzeak aldatuz joango dira. Oraingoz, behintzat, mendeko perpausak gordetzailleak direla segurtatzeko datu gehiago daude, eta autore gehiagok hala onartu dute.



et al., 1994, 230-231. or.) eta ezaugarri morfosintaktikoen galerari (Poplack, 1997, 293, 296-297. or.) begira ere. Mendeko perpausen gordetzailetasunak, beraz, gramatikaren alderdi frankori (morfologiari, morfosintaxiari, sintaxiari) eta hizkuntza aldaketa mekanismo gehienei (analogiari, berranalisiari, hedapenari, galerari) eragiten diela dirudi.

Izaera gordetzaille horren emaitza sinkroniko muturrekoena perpaus nagusietan eta mendekoetan hitz-hurrenkera desberdinak izatea da. Hau da, esate baterako, nederlanderaren eta hebreera biblikoaren kasua (Givón, 1977, 192. or.). Oro har, hortaz, mendeko perpausen gordetzailetasunak arealki, tipologikoki eta genetikoki lotuta ez dauden hizkuntzen sinkroniari aski eragiten diola ematen du. Hau eta aurreko ataleko adibideak ikusirik, interesgarria izan daiteke mendeko perpausen gordetzailetasuna euskararen garapenean aztertzea<sup>11</sup>.

## 2. EZEZTAPENAREN HURRENKERA HISTORIAN ZEHAR

### 2.1. Ezeztapena literaturan

Ikerketa honetako corpora osatzeko XVI. mendetik XX.era idatzitako hainbat testu hartu dira. Gainera, hizkuntzaren lagina ahalik eta adierazgarriena izan dadin eta emaitzak objektiboak eta alderagarriak izan daitezen, hainbat generotako testuak eduki dira kontuan, euskalki nagusi guztietakoak<sup>12</sup>: corpus honetan mendebaldeko eta erdialdeko euskararen, nafarreraren, nafar-lapurteran eta zubereraren idatzitako testuak daude<sup>13</sup>. Azkenik, ezeztapenaren hurrenkeraren garapena garbiagoa izan dadin, testuak mendez mende banatuta ikertu dira, ondoko ataletan ikus daitekeen bezala.

11 Euskararen mendeko perpausen gordetzailetasuna lehenago ere aipatu da: ikus Aldai (2002, 262; 2015, 332) eta Mounole (2011, 11-12, 298, 340. oin oharra).

12 Hurrengo generoek eta testuek osatzen dute ikertutako corpora: olerkiak (Etxepareren *Linguae vasconum primitiae*, Bertso bizkaitarrak, *Cantica ezpiritualac*, Dagerrenen *Othoitce eta cantica ezpiritualac*, Lizarragaren *Koplak*, *Euscaldunen eliz-cantac*, Gallophen *Vingt-cinq chansons populaires* eta Lauaxetaren *Bide barriak*), hitz laua (Axularren *Guero*), antzerkia (Jakes Oihenarteren *Kaniko eta Belxitina*), saiakera (Kardaberatzen *Eusqueraren berri onac*), saiakera erlijiosoa (Leizarragaren *Catechisme*, Beriainen *Tratado de como se ha de oyr Missa*, Tartasen *Onsa bilceco bidia* eta Arima *penitentaren occupatione devota*), Etxeberri Sarakoaren *Lau-urdirri gomendiozco carta, edo guthuna*, Suarez d'Aulanen *Catichima*, Ubillosen *Christau doctriñ berri-ecarlea* eta Frai Bartolomeren *Euscal-errietaco olgüeta*), itzulpenak (Betolatzaren eta Otxoa de Arinen *Doctrina christianak*, Larregiren *Testamen çaharreco eta berrico historia*, Bruneten *Jesu Cristoren euanjelioa* eta Arrueren *Santa Genovevaren vicitza*), legezko testuak (*Laphurdico comitatearen adierazpena*), gutunak, epaiketetan esandakoak eta bestelako testu laburrak (ikus atal bakoitza), esaera zahar bildumak (*Refranes y sentencias*), ipuinak eta eleberririk (Wentworth Websterren *Euskal ipuinak*, Muxika Egañaren *Umientzako ipuyak*, Coyosen *Zubererazko istorioak* eta Errose Bustintzaren *Euskalerriko ipuñak*), eta olerki eta hitz lau nahasketa (Lazarragaren *Eskuizkribua*). Ez litzateke ahaztu behar, jakina, corpus honen ezaugarriek emaitzetan eragina izan dezaketela, hots, corpus handiagoa edo desberdina ikertzeak agian bestelako emaitzak sortuko lituzkeela.

13 Euskalkien banaketa Zuazoren (2008) arabera egin da.

### 2.1.1. Ezeztapena XVI. mendean

Hitz hurrenkerari dagokionez, hasiera-hasieratik ezezko egitura perifrastikoen testigantzek aldakortasuna erakusten dute. Horrela, Lakarraren (1996, 254-255. or., 18. oin oharra) eta Reguero-Ugarteren (2013, 434. or.) aburuz berritzailea den E-A<sub>L</sub>-A<sub>N</sub> ordena testu askotan dago lekukotuta, ondoko perpaus nagusietan (9a-h) ikus daitekeen moduan:

- (9)
- a. *Eçayz yxilduco ardancopa matela* (1536; Maiora, 2011, 30. or.)
  - b. *Estou oussyc eguinan soury hin er darstura eguy harm* (Rabelais, 1542; Mitxelena, 1964, 148. or.)
  - c. *Eceyn iaunec eztu nahi muthil gaixtoa eduqui* (Etxepare, 1545; Altuna, 1980, 10. or.)
  - d. *Ni emen nayzala eçuen scribatu bear berçeri* (Juan de Irañeta, 1549; Mitxelena, 1964, 59-60. or.)
  - e. *Ezta erran nahi botherea baduela* (Leizarraga, 1571; Linschmann & Schuchardt, 1990, 1293. or.)
  - f. *Batez ere arreposturic ezitic vqhven* (Beltran d'Echoux, 1584; Mitxelena, 1964, 155. or.)
  - g. *Hao ysian eztoa sartu eullia, ta aldi guztietan ezta eder eguia* (1596; Lakarra, 1996, 280. or.)
  - h. *Ydi çarrari çe eguioc alauneris sorosi* (1596; Lakarra, 1996, 288. or.)

Hurrengo adibideek erakusten dute E-A<sub>L</sub>-A<sub>N</sub> hurrenkera, perpaus nagusietan baino gutxiagotan agertzen bada ere, hasieratik mendeko perpausetan ere ez dela arraroa (10a-c):

- (10)
- a. *Ceren eztu eçagucen hala hongui eguina* (Etxepare, 1545; Altuna, 1980, 130. or.)
  - b. *Eta deus ezteela eguiten harçaz baicen* (Leizarraga, 1571; Linschmann & Schuchardt, 1990, 1296. or.)
  - c. *Erran draut eçela aren echetic alaco despachuric probeytu* (1598; Maiora, 2011, 106. or.; Santazilia, 2015, 129-130. or.)

Hala ere, esan beharra dago batez ere gizaldi honetan A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> hurrenkera nahiko hedatuta dagoela, hurrengo adibideetako perpaus nagusietan (11a-g) ikusten den bezala. Gainera, hitz-ordena hau adierazpenezko (11a-c, f) nahiz aginterazko (11d-e, g) esaldietan aurki daiteke:

- (11)
- a. *Esquer hon bat vqhen eztut çuyeganic vician* (Etxepare, 1545; Altuna, 1980, 64. or.)
  - b. *Niorc ere esanen estu ni<c> estudan partiduric* (Amendux, 1564; Mitxelena, 1964, 108. or.)
  - c. *Valizco oleac burniaric eguin eçtaroa* (1571; Garibai, 1854)
  - d. *Echiezeyguçu jausten tentaciñoan* (Betolatza, 1596; Arana-Martija, 1986, 3. or.)
  - e. *Çagoquez exilic ta ençun eztayçu guextoric* (1596; Lakarra, 1996, 254. or.)
  - f. *lazquereac parrahua eguite ez du* (1596; Lakarra, 1996, 302. or.)
  - g. *Emongo badeustaçu luzatu çe eguidacu* (1596; Lakarra, 1996, 364. or.)

Azkenik,  $A_N$ - $E$ - $A_L$  hurrenkeraren testigantzak mendeko perpausetan ere aurkitzea erraza da (12a-e), bai erlatiboekoetan (12a, e), bai osagarrietan (12b), bai kausazkoetan (12d) eta bai bestelakoetan (12c) ere:

- (12) a. *Esango dabee yn bidiaç aurqui esango bearr ez tirean gauçaac* (1537; Sarasola, 1983, 98-99. or.)  
 b. *Hora il daguien mendian guiçona idoro ez didila* (1571; Garibai, 1854)  
 c. *Asi dira, ta onegaz vrten daude beralan oñeztar barruangoac çein erre ez citeçan* (1588; Mitxelena, 1964, 83. or.)  
 d. *Pena eternea gorde ez cituelaco* (Betolatza, 1596; Arana-Martija, 1986, 4. or.)  
 e. *Apizetan eztina edarayté da* (1596; Lakarra, 1996, 368. or.)

Hurrengo taulak XVI. mendeko corpusaren ikerketaren emaitzak erakusten ditu:

1. taula. Ezezko egitura perifrastikoak XVI. mendean

Idazlana	Urtea	$E$ - $A_L$ - $A_N$ (pn)	$A_N$ - $E$ - $A_L$ (pn)	$E$ - $A_L$ - $A_N$ (m)	$A_N$ - $E$ - $A_L$ (m)
<i>Linguae vasconum</i>	1545	27 (% 62.8)	16 (% 37.2)	6 (% 22.2)	21 (% 77.8)
<i>Gutunak, epaiketak</i> <sup>14</sup>	1550	9 (% 81.8)	2 (% 18.2)	1 (% 50.0)	1 (% 50.0)
<i>Catechismea</i>	1571	95 (% 99.0)	1 (% 1.0)	36 (% 42.4)	49 (% 57.6)
<i>Doctrina christiana</i>	1596	0 (% 0.0)	1 (% 100)	0 (% 0.0)	7 (% 100)
<i>Refranes y sentencias</i>	1596	8 (% 23.5)	26 (% 76.5)	0 (% 0.0)	7 (% 100)
<b>Oso tara</b>		139 (%75.1)	46 (% 24.9)	43 (% 33.6)	85 (% 66.4)

Datuei begira, esanguratsua da XVI. gizaldiko testu batzuetan, Betolatzaren *Doctrina christiana* eta *Refranes y sentencias*en adibidez,  $E$ - $A_L$ - $A_N$  hurrenkeraren testigantzarik ez egotea ia, ez perpaus nagusietan ez mendekoetan. Leizarragaren *Catechismean*, berriz, kasik ez dago  $A_N$ - $E$ - $A_L$  (pn) hurrenkeraren lekukotasunik. Zentzu honetan, datu hauek Lakarraren (1986, 655) iradokizuna bermatzen dute: beste euskalkien parean  $A_N$ - $E$ - $A_L$  (pn) hurrenkera bizkaiera zaharrean dagoela hedatuen XVI. mendeko testuetan. Nolanahi ere, (11a-b) eta (12a) adibideek gizaldi honetan  $A_N$ - $E$ - $A_L$  hurrenkera beste euskalkietan ere erabiltzen zela erakusten dute.

14 (9-12) adibideetan emandako testigantzez gain, hurrengo perpausak izan dira kontuan gutunak, epaiketak atalean corpuseko estatistikak osatzeko orduan: «*Avnque las causas principales eztitut scriviçen por buenos respettos*» (1545; Mitxelena, 1964, 60. or.); «*Batre eztici pagatu nahi vquen*» eta «*Lehiac ez taraçut ezcribacen luçazago*» (1584; Mitxelena, 1964, 155. or.); «*Heure bician estuc trataçen falçueriatan bayce*» (Pedro Martínez de Betolatza, 1596; Urrizola, 2007, 300. or.; Santazilia, 2015, 124. or.) eta «*Es omen çen alcateen baytan firmatu*» (1598; Maiora, 2011, 107. or.; Santazilia, 2015, 129-130. or.).

### 2.1.2. Ezeztapena XVII. mendean

Hurrengo gizaldian, XVII.ean, egoera bestelakoa da. Oraindik aldakortasun zerbait ikus badaiteke ere, E-A<sub>L</sub>-A<sub>N</sub> hurrenkera ohikoago bihurtzen da, bereziki perpaus nagusietan (13a-h). E-A<sub>L</sub>-A<sub>N</sub> hitz-ordena, adierazpen perpausetan (13a-d, g-h) ez ezik, galdera perpausetan (13e-f) ere lekukotuta dago:

- (13)
- a. *Beronec bere ezteidio falta gueiago damari* (Lazarraga, 1602; Bilbao eta beste, 2011, 69. or., 6. oin oharra)
  - b. *Vorondateas eztu alacoac, sines escatcen* (Berriain, 1621, 91. or.)
  - c. *Beharriez baicen ez tut hor carela sinhetzten* (Etxeberri Ziburukoa, 1665, 51. or.)
  - d. *Baina nic orai presenteon, ez tut bat baicen eccarrico* (Axular, 1643, 221. or.)
  - e. *Cergatic ezaiz leheneco gogoan, eta sinhestean fin egotu?* (Axular, 1643, 132. or.)
  - f. *Eztoçu Paternosterrean, eta Aue Marian laungoicoagaz, eta bere ameagaz verba eguiten?* (Kapanaga, 1656, 42. or.)
  - g. *Ezta oraiño aditu çure haurretaric duela laincoac abandonatu* (Gazteluzar, 1686, 32. or.)
  - h. *Ez eban nay çeruac gura euquean pobluc* (1688; Lakarra, 1984, 118. or.)

Mendeko perpausetan ere E-A<sub>L</sub>-A<sub>N</sub> hurrenkeraren testigantza asko daude (14a-g), bai osagarrietan (14a, d), kausazkoetan (14b-c, f-g) eta baldintzazkoetan (14e):

- (14)
- a. *Bere bician oy ez ebela gente obaric topadu* (Lazarraga, 1602; Bilbao eta beste, 2011, 83. or.)
  - b. *Eta ezpayluque sartunay vere viotzean* (Berriain, 1621, 126. or.)
  - c. *Non sainduric baicen deus ezpaita sarcen* (Haranburu, 1635, 54. or.)
  - d. *Eztioela cigorrac minic equinen* (Axular, 1643, 305. or.)
  - e. *Leguiaç ezpalu erran, ezteçala desira iniustoqui* (Tartas, 1666, 28. or.)
  - f. *Ezpaçara etorcen demboran* (Voltaire, 1684, 41. or.)
  - g. *Ceren espiritu bat ezpaitate eracoux* (1696; Belapeire, 1983, 54. or.)

Hala ere, E-A<sub>L</sub>-A<sub>N</sub> ordenaren maiztasun honek ez du inondik inora esan nahi A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> hurrenkeraren lekukotasunak gutxi direnik. Hurrengoak ordena honen perpaus nagusietako lekukotasunak dira (15a-f):

- (15)
- a. *Neure bician ecusi ez dot ayn gauça abisaduric* (Lazarraga, 1602; Bilbao eta beste, 2011, 86. or.)
  - b. *Nic eztaquit jauna, ni<c> ycusi ezaytut* (1611; Sarasola, 1983, 108. or.)
  - c. *Eta falta ez dira machetaç sorrotsaq* (1619; Ulibarri, 2011, 368. or.)
  - d. *Behiñere ichilduco ezta hequin ahoa* (Etxeberri Ziburukoa, 1665, 195. or.)
  - e. *Gauça gasqui irabaciac eguiten estute secular etorcen fiñ onic* (Voltaire, 1684, 13. or.)
  - f. *Yzango esta ne[u]re ustean ain golpe segurua* (1688; Lakarra, 1984, 117. or.)

Azkenik, mendeko perpausetan  $A_N$ - $E-A_L$  hurrenkera ere aurki daiteke (16a-e), bai osagarrietan (16b), bai baldintzazkoetan (16c-d), bai kausazkoetan (16e) eta bai beste-lakoetan (16a) ere:

- (16) a. *Cegaiti artu ez daiquean* (Lazarraga, 1602; Bilbao et al., 2011, 79. or., 4. oin oharra)  
 b. *Eztuela halaco guerlaric eta eguitecoric sentitcen* (Axular, 1643, 479. or.)  
 c. *Incoa ezpada giten asqui sarri gure socorritcera* (Tartas, 1672, 40. or.)  
 d. *Vizicea ezaguzen espadaue* (1688; Lakarra, 1984, 117. or.)  
 e. *Cerren laungoicoa apartadu ez da gorpuceean ez arimeaganic* (1691; Sarasola, 1983, 151. or.)

Hurrengo taulak XVII. mendeko corpusaren ikerketaren emaitzak erakusten ditu:

2. taula. Ezezko egitura perifrastikoak XVII. mendean

Idazlana	Urtea	$E-A_L-A_N$ (pn)	$A_N-E-A_L$ (pn)	$E-A_L-A_N$ (m)	$A_N-E-A_L$ (m)
<i>Eskuizkribua</i>	1602	53 (% 60.9)	34 (% 39.1)	13 (% 29.5)	31 (% 70.5)
<i>Tratado</i>	1621	39 (% 100)	0 (% 0.0)	26 (% 57.8)	19 (% 42.2)
<i>Guero</i> (I-XV)	1643	171 (% 100)	0 (% 0.0)	75 (% 50.7)	73 (% 49.3)
<i>Onsa hilceco bidia</i>	1666	154 (% 100)	0 (% 0.0)	125 (% 76.7)	38 (% 23.3)
<i>Arima penitentaren</i>	1672	85 (% 98.8)	1 (% 1.2)	30 (% 81.1)	7 (% 18.9)
<i>Eguia catholicac</i>	1686	188 (% 98.4)	3 (% 1.6)	89 (% 71.8)	35 (% 28.2)
<i>Bertso bizkaitarrak</i>	1688	8 (% 72.7)	3 (% 27.3)	2 (% 66.7)	1 (% 33.3)
<b>Oso tara</b>		698 (% 94.5)	41 (% 5.5)	360 (% 63.8)	204 (% 36.2)

Datu hauek ikusita bi ondorio nagusi atera daitezke: alde batetik,  $E-A_L-A_N$  hurrenkera ohikoagoa da, XVI. mendearen aldean, batez ere perpaus nagusietan. Beste alde batetik, perpaus nagusietako  $A_N-E-A_L$  hurrenkeraren galera dela eta, XVI. mendean ikus zitezkeen joera are garbiagoa da XVII. gizaldian: mendebaldeko euskaran hurrenkera hau oraindik nahiko arrunta da, Lazarragaren *Eskuizkribuan* adibidez. Aldiz, ekialdeko euskalkietan ordena hori ia erabat desagertu da: Axularrek, Gazteluzarrek eta Tartasek ia ez dute erabiltzen, beren idazkiak nahiko luzeak diren arren. Datuek, beraz, goian aipatutako Lakarraren (1986, 655. or.) iradokizuna bermatzen dute.

### 2.1.3. Ezeztapena XVIII. mendean

Gizaldi honetan aurreko mendeko  $E-A_L-A_N$  hurrenkera nagusitzeko joerak neurri batean atzera egiten duela ematen du. Halarik ere, artean ere  $E-A_L-A_N$  da hitz-ordenarik arruntena, kasu hontan perpaus nagusietan (17a-g). Hurrenkera hau ohikoa da adierazpen perpausetan (17a-d, g) eta galderetan (17e-f):

- (17) a. *Escuarac eztu gambiaduratic hartu* (Etxeberri Sarakoa, 1712; Urkixo, 1907, 43. or.)

- b. *Orregatican ere nay izandu ez ceban aitaric izan ceguian lurrean* (Otxoa de Arin, 1713, 26. or.)
- c. *Baña atricioac eztu au eguyten* (Elizalde, 1735, 68. or.)
- d. *Ez alzaitú antústeac amildúco* (Larramendi, 1747; Telletxea, 1990)
- e. *Animen salvacioagatic, cer ez degu eguin bear?* (Kardaberatz, 1761b; Altuna & Zulaika, 2004, 21. or.)
- f. *Jauna, ez digu ezer erosten?* (Munibe, 1762; Altzibar, 1991, 253. or.)
- g. *Ordean Faraonec etçuen entçun eguiten ciçaioen othoitz humila* (Larregi, 1775, 121. or.)

Mendeko perpausetan ere E-A<sub>L</sub>-A<sub>N</sub> hurrenkeraren testigantzak ez dira gutxi (18a-e), hala nola baldintzazkoetan (18a-c), osagarrietan (18e) eta bestelakoetan (18d):

- (18) a. *Bainan gogoan eta bihotcetán duguna ez badugu eracusten hitcetán* (Etxeberri Sarakoa, 1718; Bilbao, 2006, 332. or.)
- b. *Ezpadupagacén ebatsi duena* (Elizalde, 1735, 57. or.)
- c. *Jaincoac emán ezpacizún Jesúsén biotzaréquico dezún jayerá hori* (Larramendi, 1747; Telletxea, 1990)
- d. *Alaco moduz nun momenturic laburrena ez det galduco* (1761; Kardaberatz, 1896, 72. or.)
- e. *Uste dut ez nazulà utcico ni galduric* (Mendiburu, 1765, 200. or.)

Ezeko marka hasieran daukan hurrenkera ohikoena bada ere ere, honek ez du esan nahi XVIII. mendean A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> hurrenkera gutxitan kausitzen dela. Hurrengo adibideak perpaus nagusiak dira, bai adierazpenak (19a-d) eta bai galderak (19e):

- (19) a. *Guizonic aguerí ezta* (Larramendi, 1729, 4. or.)
- b. *Gogoac ematen dizuna baicic eguiten ez dezu* (Mendiburu 1747, 141. or.)
- c. *Ceruco doai, añ ugari Jaun onec eman naidizquitzunac, artcen ezdituzu* (Kardaberatz, 1761a, 336. or.)
- d. *Bestelako tratamenturic merezitzen ez dozu* (Munibe, 1764; Altzibar, 1991)
- e. *Cer behar ez-ciçaión gosta haren amudioari ume maite baten sacrificatcea?* (Larregi, 1775, 221. or.)

Azkenik, A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> hurrenkera hainbat mendeko perpaus motatan aurki daiteke, besteak beste baldintzazkoetan (20a-b), osagarrietan (20c), erlatibozkoetan (20e) eta bestelakoetan (20d):

- (20) a. *Içaten ezbanaiz* (1714; Urte, 1900, 154. or.)
- b. *Batbatetàn aditzen ezpadirá* (Larramendi, 1747; Telletxea, 1990)
- c. *Seygarrena araguiazco beccaturic eguin estazagula* (1749; Reguero-Ugarte, 2017, 149. or.)
- d. *Ucatuco ez didazulaco ustean* (Mendiburu, 1765, 54. or.)
- e. *Vici bat secula acaba eztadiena* (1780; Santazilia, 2016, 77. or.)

Hurrengo taulak XVIII. mendeko corpusaren ikerketaren emaitzak erakusten ditu:

3. taula. Ezezko egitura perifrastikoak XVIII. mendean

Idazlana	Urtea	E-A <sub>L</sub> -A <sub>N</sub> (pn)	A <sub>N</sub> -E-A <sub>L</sub> (pn)	E-A <sub>L</sub> -A <sub>N</sub> (m)	A <sub>N</sub> -E-A <sub>L</sub> (m)
<i>Doctrina christiana</i>	1713	37 (% 94.9)	2 (% 5.1)	14 (% 19.4)	58 (% 80.6)
<i>Lau-urdiri gomendio</i>	1718	7 (% 100)	0 (% 0.0)	6 (% 17.6)	28 (% 82.4)
<i>Catichima edo fedia</i>	1740	29 (% 72.5)	11 (% 27.5)	37 (% 61.2)	23 (% 38.8)
<i>Gutunak eta abar</i> <sup>15</sup>	1750	25 (% 92.6)	2 (% 7.4)	24 (% 60.0)	16 (% 40.0)
<i>Eusqueraren berri o.</i>	1761	5 (% 25.0)	15 (% 75.0)	2 (% 15.4)	11 (% 84.6)
<i>Testamen çaharreco</i>	1775	178 (% 100)	0 (% 0.0)	122 (% 78.2)	34 (% 21.8)
<i>Christau doctriñ be</i>	1785	29 (% 74.4)	10 (% 25.6)	10 (% 21.7)	36 (% 78.3)
<i>Laphurdico comitate</i>	1790	12 (% 100)	0 (% 0.0)	6 (% 60.0)	4 (% 40.0)
<b>Oсотara</b>		322 (% 89.0)	40 (% 11.0)	221 (% 51.4)	209 (% 48.6)

Datuak ikusita argi dago Mitxelenak (1978, 223-224. or.) proposatzen duen 1750 eta 1850 arteko idazle herrikoien eta gramatikarien bereizketa XVIII. gizaldian oraindik ez dela garbia: hainbat idazlek agertzen dute perpaus nagusietako A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> hurrenkera, besteak beste Kardaberatzek, Larramendik, Otxoa de Arinek, Ubillosek eta Suarez d'Aulanek. Gainera, oro har A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> ordena XVII. gizaldian baino ohikoagoa da, baina ez XVI. mendekoa bezainbeste. Egia da, bestalde, beste idazle batzuek –tartean Etxeberri Sarakoa eta Larregi daude– ez dutela hurrenkera hau biltzen. Honek Iparraldean A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> (pn) ordena gutxitan erabiltzen dela erakusten badu ere, bereziki Suarez d'Aulanen lanean agertzeak idarokitzen du A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> (pn) hurrenkera ez dela bakarrik mendebaldeko euskararen ezaugarria, XVIII. mendean behintzat.

#### 2.1.4. Ezeztapena XIX. mendean

Aurreko mendeekin alderatuta ikusten da E-A<sub>L</sub>-A<sub>N</sub> hurrenkerak XIX. mendean atzera egin duela, ez aurrera. Hala ere, E-A<sub>L</sub>-A<sub>N</sub> da ohikoena perpaus nagusietan (21a-e), hala nola adierazpenetan (21b, d-e) eta galderetan (21a, c):

15 (20c, e) adibideetan emandako testigantzez gain, hurrengo perpausak izan dira kontuan *gutunak eta abar* atalean corpuseko estatistikak osatzeko orduan: «*Cer da ansi, enzunle gueyenac erausi hura aditzen ezpadute?*», «*Icasi ez dutenen artean, botatze eztituzten andican bera*», «*Eztute icen obeagoric mereci*», «*Oyec utzi bear eztitugu*» eta «*Eztezu ayetan aurquituco*» (Larramendi, 1747; Telletxea, 1990); «*Ceren guardatu echitusten*», «*Bigarrena estaguigula iuramenturic banoqui*», «*Bosgarrena nior ill eztecegula*», «*Seygarrena araguiazco beccaturic eguin estazagula*», «*Zazpigarrena deusic ebatchi estezagula*», «*Zorcigarrena falso testimonioriq alsa estezagula*», «*Bedezigarrena berceren senarriq edo emasteriq desececegula*» eta «*Amargarrena berceren ontasuniq desececegula*» (1749; Reguero-Ugarte, 2017, 360. or.); «*Vici bat deus ere falta eztaquitana, trabajuric igare eztezana*», «*Eztuela irabazten asqui mantenaceco*», «*Eztuzu caimbere trabaju bear*», «*Eztiten gendeac gal*», «*Eztiten guisa contan pasageroac gal*», «*Eztiatequezu gueyago desece*», «*Eziaucuzun Jaungoicoac berce legueric eman*», «*Eztugularic usacen*», «*Ezitela sar contuan zure sierboequin*», «*Eztezazula juzga zure sierboac*» eta beste hainbeste (1780; Santazilia, 2016, 76-96. or.).

- (21) a. *Cegaitic auxe berau eztozue ceuroc gaitic uste izaten?* (Añibarro, 1803, 33. or.)  
 b. *Baina ez dau onec gueure bijotzetati quenduten alegrija eguijazcua* (Frai Bartolome, 1816, 22. or.)  
 c. *Norc bada eztu deseyetuco, deseyo ta aleguiñ guciequi alaco diche?* (≈ 1850; Salaberri & Urrizola, 2008, 265. or.)  
 d. *Ez dute hunkituko hortakoz khilurik* (Berjes, 1867, 1. or.)  
 e. *Etzan ezer entzuten inguru ayetan* (Artzak, 1894, 15. or.)

Ordena hau berau mendeko perpausetan ikus daiteke (22a-d), besteak beste osagarrietan (22a), baldintzazkoetan (22c), erlatibozkoetan (22d) eta bestelakoetan (22b):

- (22) a. *Ez dezala Jaincoac nai inoiz Belgiacoac buruac arrotzea* (Mogel, 1802; Mahn, 1857, 51-52. or.)  
 b. *Çouretaco baici ezteçan hasperenic eguin* (Dagerre, 1823, 30. or.)  
 c. *Ferdinanek ez balu ordenuan bertzela egin* (Daskonagerre, 1870, 72. or.)  
 d. *Zeñac ez dira izan sortuac odolez* (Brunet, 1884, 4. or.)

Ezezko marka hasieran daraman hurrenkera XIX. gizaldian ohikoagoa izateak ez du esan nahi, hala ere,  $A_N$ -E- $A_L$  ordena gutxitan aurki daitekeenik. Horren adibide dira hurrengo perpaus nagusietako testigantzak (23a-f):

- (23) a. *Iguituco ez da ecertara* (Mogel, 1802; Mahn, 1857, 47. or.)  
 b. *Secúlan aditu eztá bat berére otói acuditu zaióna beñére* (Lizarraga, 1821; Apezetxea, 1983, 30. or.)  
 c. *Ecarri ez dituzu sagárrac* (Lardizabal, 1856, 66. or.)  
 d. *Jaungoicoác naigabe munduan iñorc ere gordetzen ez nau* (Arrue, 1882, 13. or.)  
 e. *Zeñen gana etorri nai ez dezute, bizia izan dezazuten?* (Brunet, 1884, 5. or.)  
 f. *Jaunaz oroitzen ez da* (Campion, 1884, 231. or.)

Azkenik,  $A_N$ -E- $A_L$  hurrenkera mendeko perpausetan ere ez da gutxitan aurkitzen, tartean erlatibozkoetan (24a), osagarrietan (24b), baldintzazkoetan (24d) eta bestelakoetan (24c):

- (24) a. *Necesidadericbaga trabajace eztauenac* (≈ 1800; Salaberri, 2004, 538. or.)  
 b. *Adizáze, causa aurquitzen eztudála* (Lizarraga, 1821; Apezetxea, 1983, 95. or.)  
 c. *Norc berac communiatcen ez duenean errealki* (Animoa, 1846, 34. or.)  
 d. *Aitortuko ezpanu bijotzik eznuke* (Artzak, 1894, 11. or.)

Hurrengo taulak XIX. gizaldiko corpusaren ikerketaren emaitzak erakusten ditu:



4. taula. Ezezko egitura perifrastikoak XIX. mendean

Idazlana	Urtea	E-A <sub>L</sub> -A <sub>N</sub> (pn)	A <sub>N</sub> -E-A <sub>L</sub> (pn)	E-A <sub>L</sub> -A <sub>N</sub> (m)	A <sub>N</sub> -E-A <sub>L</sub> (m)
<i>Cantica izpiritualac</i>	1804	16 (% 100)	0 (% 0.0)	2 (% 50.0)	2 (% 50.0)
<i>Euscal-errijetaco o.</i>	1816	86 (% 90.5)	9 (% 9.5)	30 (% 28.8)	74 (% 71.2)
Lizarragaren <i>Koplak</i>	1821	136 (% 81.4)	31 (% 18.6)	63 (% 58.3)	45 (% 41.7)
<i>Othoitze eta cantica</i>	1823	38 (% 100)	0 (% 0.0)	18 (% 58.1)	13 (% 41.9)
<i>Jesu Cristoren evan.</i>	1834	166 (% 96.5)	6 (% 3.5)	47 (% 48.5)	50 (% 51.5)
<i>Kaniko eta Belxitina</i>	1848	64 (% 100)	0 (% 0.0)	21 (% 65.6)	11 (% 34.4)
<i>Euskal ip.</i> (1-110)	1877	161 (% 100)	0 (% 0.0)	52 (% 76.5)	16 (% 23.5)
<i>Santa Genovevaren</i>	1882	25 (% 23.4)	82 (% 76.6)	4 (% 9.5)	38 (% 90.5)
<b>Osotara</b>		692 (% 84.4)	128 (% 15.6)	237 (% 48.8)	249 (% 51.2)

Datuek lehenbiziko begiradan erakusten dute XIX. mendean A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> hurrenkera XVII. eta XVIII. mendeetan baino ohikoago bihurtu dela, perpaus nagusietan nahiz mendekoetan. Hala ere, idazleei begiratuz gero ikus daiteke joera honen erantzuleak bi autore direla: Lizarraga eta, batez ere, Arrue. Hauen lanak alde batera utziz gero, ikusten da E-A<sub>L</sub>-A<sub>N</sub> hurrenkera perpaus mota guztietan orokortu dela. Euskalkiei dagokienez, ez dago banaketa garbirik, A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> (pn) hurrenkera *zaharra* autore bizkaitarrek (Frai Bartolome), gipuztek (Arrue, Brunet) eta nafarrek (Lizarraga) erabiltzen dutelako. Hori bai, Dagerrek eta Oihenartek hurrenkera hori bera ez erabiltzeak iradokitzen du A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> (pn) Iparraldean galdu zela lehenik.

#### 2.1.5. Ezeztapena XX. mendean

Aurreko gizaldiko joerari jarraituaz, XX. mendearen lehen erdian A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> (pn) hurrenkeraren azkeneko testigantzak ikus daitezke. Horrela, XX. gizaldiko corpusean autore gutxi batzuek baizik ez dute ibiltzen ordena hau: Lauaxetak (25c), Lopez de Mendizabal gramatikariak (25b) eta autore ezezagun batek (25a), adierazpen perpausetan (25b) nahiz galderetan (25a, c):

- (25) a. *Urricarriz biotza norc urratuco ez du?* (Anonimoa, 1906, 4. or.)  
 b. *Potoko esnea baño geiago estutzen ez da* (Mendizabal, 1908, 134. or.)  
 c. *Maitatzen eztozu?*<sup>16</sup> (Lauaxeta, 1931, 57. or.)

16 Lauaxetak (1931, 57. or.) *Maitatzen eztozu?* hurrenkera darabil, baina hau *metri causa* egiten du: olerkieren errima *x-a-x-a* da, eta lerro honetako azken silabak (-zu) bigarrenekoarekin errima egin dezan aditz laguntzaileak azken tokian joan behar du (*Zer esaten dautzu ... Maitatzen eztozu*). Idazleak hurrenkera markatugabea erabili balu (*Eztozu maitatzen*) errima hautsiko zuen. Horrela bada, adibide hau A<sub>N</sub>-E-A<sub>L</sub> (pn) hurrenkeratzat hartzea zalantzazkoa da.

Lopez de Mendizabalek (1908)  $A_N$ - $E$ - $A_L$  (pn) hurrenkera erabiltzen duela De Rijkek (1969, 333) eta Mitxelenak (1978, 224) aipatzen dute, baina ez, ordea, Lauaxetak (1931) eta autore ezezagunak (1906) gauza bera egiten dutela. Horregatik, XX. mendearen lehen erdian  $A_N$ - $E$ - $A_L$  (pn) hitz-ordenaren erabilpena orain arte uste zen baino hedatuago zegoela esan daiteke. Egia da, hala ere, garai bereko idazle eta gramatikari gehienek gaur egungo euskaran ohikoa den  $E$ - $A_L$ - $A_N$  hurrenkera besterik ez dutela erabiltzen, perpaus nagusietan (26a-e):

- (26) a. *Lenengo Antontxo'k ez ziyen erantzuten eiztariyaren galderari* (Muxika, 1914, 10. or.)  
 b. *Sare andirik be eztabe artzen* (Altube, 1920, 21. or.)  
 c. *Ondoko urrikiak ez du balio deus* (Gallop, 1928, 31. or.)  
 d. *Xoko-moko gūziak ikertūrik deūs ere ez dūe edireiten* (Coyos, 2013, 24. or.)  
 e. *Aitak ez balu untzia aurdiki atzo* (Lafitte, 1944, 49-50. or.)

Hurrengo taulak XX. gizaldiko corpusaren ikerketaren emaitzak erakusten ditu:

5. taula. Ezezko egitura perifrastikoak XX. mendean

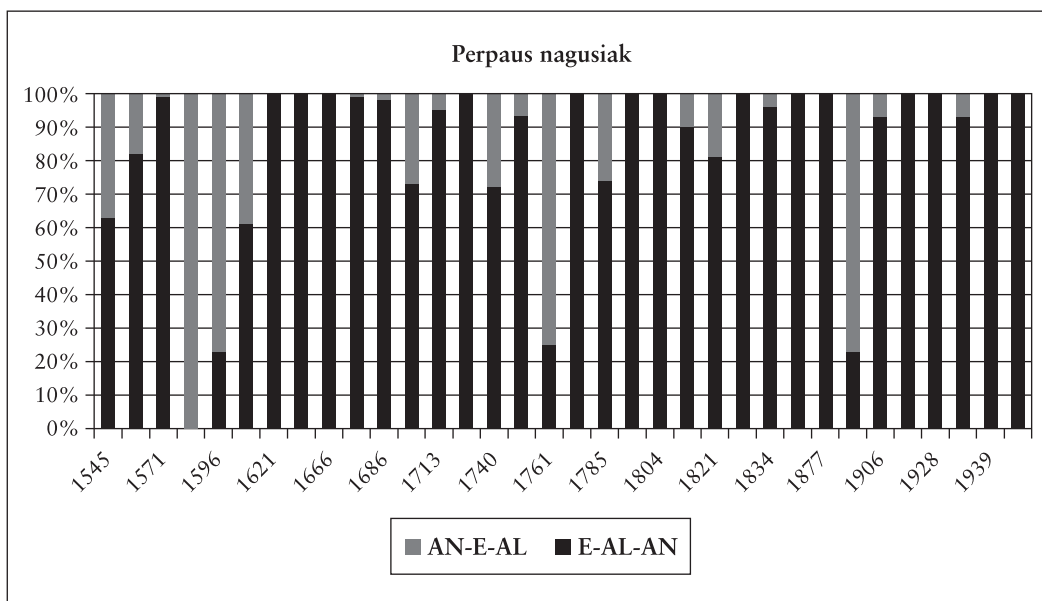
Idazlana	Urtea	$E$ - $A_L$ - $A_N$ (pn)	$A_N$ - $E$ - $A_L$ (pn)	$E$ - $A_L$ - $A_N$ (m)	$A_N$ - $E$ - $A_L$ (m)
<i>Euscaldunen eliz-cantac</i>	1906	41 (% 93.2)	3 (% 6.8)	6 (% 37.5)	10 (% 62.5)
<i>Umientzako ipuyak</i>	1914	24 (% 100)	0 (% 0.0)	4 (% 26.7)	11 (% 73.3)
<i>Vingt-cinq chansons</i>	1928	10 (% 100)	0 (% 0.0)	5 (% 83.3)	1 (% 16.7)
<i>Bide barriak</i>	1931	29 (% 93.5)	2 (% 6.5)	4 (% 66.7)	2 (% 33.3)
<i>Zubererazko istorioak</i>	1939	181 (% 100)	0 (% 0.0)	64 (% 79.0)	17 (% 21.0)
<i>Euskalerriko ipuñak</i>	1952	151 (% 100)	0 (% 0.0)	25 (% 39.7)	38 (% 60.3)
<b>Oso tara</b>		436 (% 98.9)	5 (% 1.1)	108 (% 57.8)	79 (% 42.2)

Perpaus nagusiei buruz aipatutakoez gain, datuei oharturik interesgarria da ikustea XX. mendean, XIX.aren aldean, mendeko perpausetan  $E$ - $A_L$ - $A_N$  hurrenkera berriz ere ohikoago bihurtu dela. Gainera, euskalkien arabera joera garbia ikusten da:  $A_N$ - $E$ - $A_L$  gehien erabiltzen duen euskalkia mendebaldekoa da, eta, kontrara, ekialdekoek  $E$ - $A_L$ - $A_N$  hurrenkera nahiago dutela dirudi. Hau Lakarraren (1986, 655. or.) iradokizunarekin lotuz gero, pentsa liteke  $A_N$ - $E$ - $A_L$  lehenbizi Iparraldean eta ekialdean galdu zela perpaus nagusietan, segur aski XVIII. mendearen bukaeran edo XIX.aren hasieran, eta galera gero mendebalderantz hedatuz joan zela,  $A_N$ - $E$ - $A_L$  ordena XX. gizaldiaren hasieran gutziz lekutu arte. Kontu honi hurrengo atalean helduko zaio berriz.

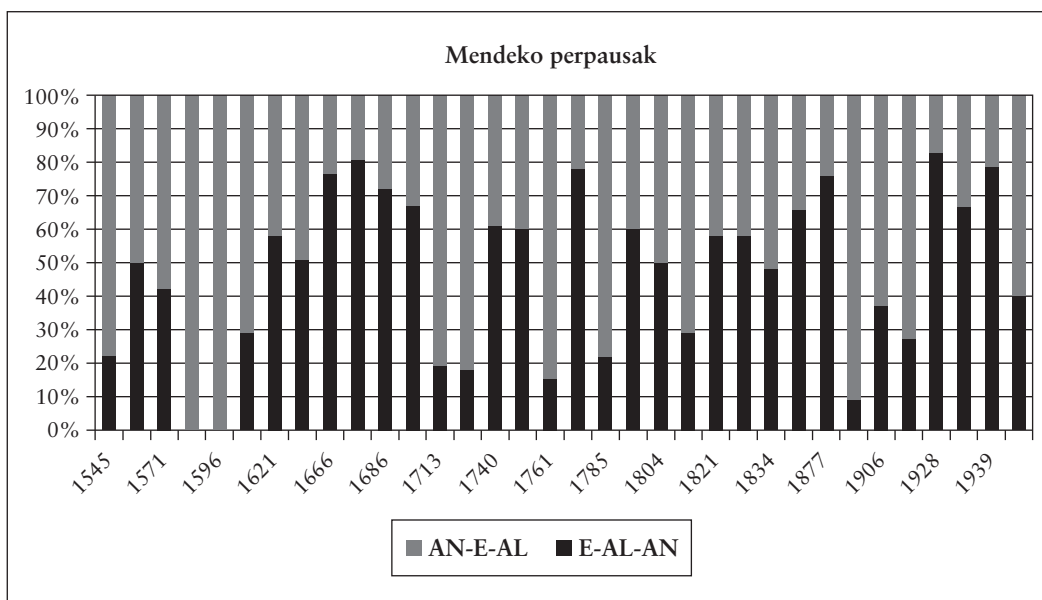
## 2.2. Ezeztapena: datuen interpretazioa

Aurreko atalean XVI. eta XX. mendeen arteko ezezko egitura perifrastikoen bilakera ikertu da, mendez mende. Atal honek, berriz, egitura horien garapenaren ikuspegi

orokorra aurkeztuko du. Hurrengo grafikoek ezezko egitura perifrastikoen bilakaera erakusten dute, perpaus nagusietan (lehen grafikoa) eta mendeko perpausetan (bigarren grafikoa):



1. grafikoa. Ezezko egitura perifrastikoen hurrenkeraren garapena, perpaus nagusietan.



2. grafikoa. Ezezko egitura perifrastikoen hurrenkeraren garapena, mendeko perpausetan.

Datuek erakusten duten bezala, euskararen historian zehar  $A_N$ -E- $A_L$  hurrenkera murriztu egin da, bai perpaus nagusietan eta bai mendekoetan ere. Perpaus nagusietan erabat galdu da, beranduenez XIX. gizaldiaren bukaerarako edo XX.aren hasierarako, antza. Hortaz, esan daiteke De Rijkek (1969, 330-334. or.) proposatutako *Aux(iliary)-Movement* arau sintaktikoa garai honetarako bihurtu zela derrigorrezko, idatzizko hizkuntzan bederen: ahozkoan agian franko lehenago gertatuko zen hau<sup>17</sup> (Mitxelena, 1978, 223-224. or.). Mendeko perpausak  $A_N$ -E- $A_L$  hurrenkera atxikitzea hainbat hizkuntzatan ikus daitekeen perpaus hauen gordetzailatasunaren bidez azal daiteke (Bybee, 2002, 4-5. or.), sarreran aipatu den bezala. Hala ere, badirudi E- $A_L$ - $A_N$  ordenaren maiztasuna mendekoetan ere igo dela, batez ere Iparraldeko euskalkietan. Horregatik, espero izatekoa litzateke mendeko perpausak ere  $A_N$ -E- $A_L$  hurrenkera noizbait galtzea, eta, modu honetan, perpaus nagusietara lerratzea. Aldaketaren izaerari dagokionez, ez dirudi ezezko egitura perifrastikoen garapenak literaturan anitzetan proposatu den *S-bihurguneko* (*S-curve*, *Sigmoid*, *S-shaped curve*) aldaketa *naturala* jarraitzen duenik<sup>18</sup> (Osgood & Sebeok, 1954, 155. or.; Bailey, 1973, 77. or.; Kroch, 2001, 719. or.).

Hurrenkera bakoitzaren adinaren karietara, zenbakiak ez dute argitzen zaharrena zein den. E- $A_L$ - $A_N$  perpaus nagusietan orokortzeak ordena hau berritzailea dela esan nahi duke, Lakarrak (1996, 254-255. or., 18. oin oharra) eta Reguero-Ugartek (2013, 434. or.) proposatzen duten moduan, baina hau ez da segurua, E- $A_L$ - $A_N$  ordena lehen testuetarako oso ohikoa delako. Galdera honi ezin zaio, beraz, erantzun garbirik eman, oraingoz. Honek gelditzen diren bi galderetara gakartza: zein faktorek baldintzatzen dute hurrenkera bakoitzaren erabilera? Ba al dago euskalkien artean alderik erabilerari dagokionez?

### 2.3. Ezeztapena zenbait faktoreren arabera

#### 2.3.1. *Perpaus mota*

Sarreran aipatu da perpaus mota desberdinak kontuan ez hartzeak xehetasun franko ez ikusteko arriskua izango lukeela. Horregatik, atal honetan ezezko egitura perifrastikoen hitz hurrenkera perpaus motaren arabera aztertuko da. Hurrengo taulak corpusaren ikerketaren emaitzak erakusten ditu, kasu honetan perpaus nagusi motaren arabera:

17 Datuei erreparaturik, ez dago garbi  $A_N$ -E- $A_L$  (pn) hurrenkera ahozko eta idatzizko hizkuntzan aldi berean edo garai desberdinetan galdu zen. Galdera honi erantzuteko modu bat litzateke euskararen gramatika historikoetan, arauemailetan batez ere,  $A_N$ -E- $A_L$  (pn) hurrenkerari buruz esaten dena begiratzea. Gai hau oraingo lan honen helmenetik landa badago ere, etorkizunerako galdera interesgarria da.

18 Lan honen ebaluatzaile batek aipatu duen moduan, hau aldaketaren txandakatzeagatik izan daiteke:  $A_N$ -E- $A_L$  (pn) ordenaren galera lehen testu luzeak agertu baino lehen, hots, XVI. mendearen aurretik hasi zela dirudi. Horrela bada, zenbakiak erakusten duten irudia ez da erabatekoa, aztertutako corpusaren ezaugarriek ere eragina izan baitezakete honetan.

6. taula. Ezezko egitura perifrastikoak perpaus nagusi motaren arabera

Perpaus nagusi mota	$E-A_L-A_N$ (pn)	$A_N-E-A_L$ (pn)
Adierazpenak	1848 (% 91.2)	179 (% 8.8)
Aginduak	153 (% 66.5)	77 (% 33.5)
Galderak	286 (% 98.6)	4 (% 1.4)
Denetara	2287 (% 89.8)	260 (% 10.2)

Datuek erakusten duten moduan, perpaus nagusi mota guztietan ikus daiteke  $E-A_L-A_N$  (pn) ordena orokortzeko joera. Salbuespen bakarra, agian, agintezko perpausak dira: kasuen heren batean (77, % 33.5) hurrenkera  $A_N-E-A_L$  (pn) da. Salbuespen hau joera tipologikoen bitartez azal daiteke: hizkuntza askotan aginte perpausetan aditz nagusia perpausaren hasieran jartzen da, salbuespen ugari badaude ere (Aikhenvald, 2010, 92-93. or.). Euskaraz ezezko aginte perpausak (edo, hobeki esan, debeku perpausak) bestelako perpausak baino neurri txikiagoan jasan dute aldaketa, aditz nagusia hasieran ezartzeko, hots, *ikus ez ezazu* bezalako ordena izateko, joera tipologikoa dela eta. Hau hurrengo adibideetan ikus daiteke (27a-c):

- (27) a. *Echiezeyguçu jausten tentaciñoan* (Betolatza, 1596; Arana-Martija, 1986, 3. or.)  
 b. *Nehor obraz hil etçacu* (Suarez d'Aulan, 1740, 9. or.)  
 c. *Iñor obraz illco ez dezu* (Ubillos, 1785, 170. or.)

Adierazpen eta galdera perpausak, berriz,  $E-A_L-A_N$  izateko joera garbia erakusten dute, bi perpaus motetan hurrenkera hau % 90ean baino gehiagotan ikus baitaiteke. Ondoko taulak corpusaren ikerketaren emaitzak azaltzen ditu, kasu honetan mendeko perpaus motaren arabera:

7. taula. Ezezko egitura perifrastikoak mendeko perpaus motaren arabera

Mendeko perpaus mota	$E-A_L-A_N$ (m)	$A_N-E-A_L$ (m)
Osagarriak	482 (% 80.1)	120 (% 19.9)
Erlatibozkoak	25 (% 7.7)	300 (% 92.3)
Baldintzazkoak	152 (% 42.9)	202 (% 57.1)
Kausazkoak	218 (% 82.3)	47 (% 17.7)
Bestelakoak	92 (% 36.8)	158 (% 63.2)
Denetara	969 (% 54.0)	827 (% 46.0)

Datuek erakusten dute mendeko perpausen  $A_N-E-A_L$  (m) hurrenkera gordetzeko joera perpaus motaren arabera asko aldatzen dela: alde batetik perpaus osagarriek (% 80.1) eta kausazkoek (% 82.3)  $E-A_L-A_N$  (m) hobesten dute. Beste aldetik, baldintzazkoek (% 57.1), bestelakoek (% 63.2) eta batez ere erlatibozkoek (% 92.3)  $E-A_L-A_N$  ordena

dute nahiago. Zentzu honetan jakina da egungo euskaran  $E-A_L-A_N$  ordena erlatibozko perpausetan debekatuta dagoela (28b). Debeku honen arrazoia da horietan erlatiboaren marka aditz jokatuari (egitura perifrastikoetan, laguntzaileari) eratziki behar zaiola eta aditz laguntzaileak perpausaren amaieran agertu behar duela (28a);  $E-A_L-A_N$  hurrenkera erabiltzeak, aldiz, bi arau horiek betetzea galarazten du (28b) (Hualde & Ortiz de Urbina, 2003, 767. or.):

- (28) a. *Altubek kontutan hartu ez zuen oinarrizko partiketa batekin egin dut topo*  
 b. *\*Altubek ez zuen kontutan hartu oinarrizko partiketa batekin egin dut topo*<sup>19</sup>

Bistan da, beraz, erlatibozko perpausak bereziak direla hitz hurrenkerari dagokionez, bai gaurko euskaran, bai gaurdainokoa. Erlatiboak alde batera utziz gero, mendeko perpausen gordetzailetasuna ez da hain nabarmena: 527/1471-k (% 35.8) daukate  $A_N-E-A_L$  (m) hitz-ordena.

### 2.3.2. Euskalkia

Aurreko ataletan iradoki da euskalkiak ere eragina izan lezakeela ezezko egitura perifrastikoen hitz hurrenkeraren aldaketan. Galdera honi erantzuteko asmoz, ondoko taulak ikertu diren XVI. gizalditik XX.era bitarteko testuen emaitzak biltzen ditu, euskalkiaren arabera sailkatuta:

8. taula. Ezezko egitura perifrastikoak euskalkiaren arabera

Euskalkia	$E-A_L-A_N$ (pn)	$A_N-E-A_L$ (pn)	$E-A_L-A_N$ (m)	$A_N-E-A_L$ (m)
Mendebaldeko euskara	335 (% 81.7)	75 (% 18.3)	74 (% 31.6)	160 (% 68.4)
Erdialdeko euskara	513 (% 81.0)	120 (% 19.0)	163 (% 39.9)	246 (% 60.1)
Nafarrera	184 (% 84.8)	33 (% 15.2)	90 (% 58.1)	65 (% 41.9)
Nafar-lapurtera	771 (% 96.1)	31 (% 3.9)	402 (% 58.7)	283 (% 41.3)
Zuberera	484 (% 99.8)	1 (% 0.2)	240 (% 76.7)	73 (% 23.3)
Denetara	2287 (% 89.8)	260 (% 10.2)	969 (% 54.0)	827 (% 46.0)

Datuek joera garbia erakusten dute: ekialdera joan ahala  $A_N-E-A_L$  gutxiagotan kausitzen da, perpaus nagusietan nahiz mendekoetan. Lakarraren (1986, 655. or.) eta Regue-ro-Ugarteren (2013, 434. or.) ildotik, eta Mitxelenaren (1978, 224. or.) aurka,  $E-A_L-A_N$  ordena berritzailea dela pentsatzeak esan nahiko luke ekialdeko euskalkiak direla

19 Hizkera batzuetan analogiaz *-ko* atzizkiarekin osatutako ezezko perpaus adberbialetara hedatzen da ezezko erlatibozko perpausen hitz-hurrenkera, hots,  $A_N-E-A_L$  (m). Horren ondorioz, *aspaldidanik ikusi ez ditudan lagunak > aspaldidanik ikusietako lagunak* bezalako esaldiak osatzen dira (Txillardeggi, 2005, 10. or.). Ematen duenez, hau berrikuntza da eta ez litzateke, arrazoi horrengatik, hemengo eztabaidarako kontuan hartu behar.

berritzaileenak, eta mendebaldekoak berriz gordetzaileenak. Hau Ipar Euskal Herriko dialektoetan ikusten da garbienik: corpusean aztertu diren Iparraldeko egileetatik,  $A_N$ -E- $A_L$  (pn) hurrenkera erabiltzen azkena Suarez d'Aulan da, XVIII. gizaldia-  
ren erdialdean (1740). Hegoaldean, berriz, ordena hori erabiltzen azkena Lauaxeta (1931) da.

### 3. ONDORIOAK

Laburbilduz, lau galderari erantzuna emateko ahalegina egin da:  $A_N$ -E- $A_L$  (pn) hurrenkera euskara idatzian XIX. mendearen bukaeran edo XX.aren hasiera aldean galdu zela erakutsi da; ezezko egitura perifrastikoen hitz ordenari perpaus motak eta euskalkiak eragiten diotela azaldu da, eta  $A_N$ -E- $A_L$  (pn) hurrenkeraren galerari dagokionez, ekialdeko euskalkiak berritzaileenak eta mendebaldekoak gordetzaileenak direla aurkitu da. Kasu gehienetan ordena aldeak, debeku perpausetan eta mendekoetan adibidez, joera tipologikoengatik sortu direla iradoki da. Zoritxarrez, datuetan oinarrituta aztertutako bi hurrenkeren artean, hau da, E- $A_L$ - $A_N$  eta  $A_N$ -E- $A_L$ -ren artean, zaharrena zein den ezin izan da osotara argitu. Oro har, lan honetan egindako ekarpenek Lakarraren (1986; 1996) eta Reguero-Ugarteren (2013) baieztapenak berresten dituzte. Azkenik, Mitxelenak (1978, 224. or.) proposatutako ahozko eta idatzizko euskararen arteko bereizketa etorkizuneko ikerketan aztertu beharko litzatekeen gaia dela aipatu da.

## 4. ERREFERENTZIAK

- Agirre, J. B. (1978). *Confesioco, eta comunioco sacramentuen gañean eracusaldiak*. Donostia: Hordago.
- Aikhenvald, A. Y. (2010). *Imperatives and commands*. Oxford: Oxford University Press.
- Aldai, G. (2002). *The grammaticalization of present and past in Basque* (doktoze tesia). University of Southern California, Los Angeles.
- Aldai, G. (2015). Subordinadas completivas del verbo gertatu 'ocurrir' en Haraneder: ¿Subjuntivo extendido o conservación del aoristo perifrástico? *FLV*, 120, 327-344.
- Altube, S. (1920). *De sintaxis euskerica*. Donostia: Imprenta de Martin, Mena y Compañia.
- Altzibar, X. (1991). *Gabonsariak, El borracho burlado*. Gasteiz: Eusko Legebiltzarra.
- Añibarro, P. A. (1803). *Lora-sorta espiritualala, ta propositu santuac vicitza barri bat eguiteco*. Tolosa: Don Francisco la Lama.
- Anonimoa. (1846). *Haurren liburua: meça eta besperac*. Baiona: Cluzeau.
- Anonimoa. (1906). *Euscaldunen eliz-cantac*. Bilbo: Villar.
- Arana-Martija, J. A. (1986). Betolazaren «Doctrina christiana». *Euskera* 31, 2, 505-526.
- Arrue, G. (1882). *Santa Genovevaren vicitza*. Tolosa: Pedro Gurrutxaga.
- Artzak, A. (1894). *Zerurá*. Donostia: I. R. Baroja.
- Axel, K. (2007). *Studies on Old High German syntax. Left sentence periphery, verb placement and verb-second*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Axular. (1643). *Guero bi partetan partitua eta berecia*. Bordele: G. Milanges.
- Bailey, C. (1973). *Variation and linguistic theory*. Washington: Center for Applied Linguistics.
- Belapeire, A. (1983). *Catechima laburra eta Jesus-Christ goure ginco jaunaren eçaguctia, salvatu icateco* (J. L. Davanten edizioa). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Beriain, J. (1621). *Tratado de como se ha de oyr Missa, escrito en romance, y bascuence, lenguages de este obispado de Pamplona*. Iruñea: Carlos de Labayen.
- Berjes, J. (1867). *Berxutako gudua Sarako bestan: lehembicico garhait-saria eraman duen kantua*. Baiona: Lamaignère.
- Betolatza, J. P. (1596). *Doctrina christiana en romance y basquence*. Bilbo: Pedro Cole de Ibarra.
- Bilbao, G. (2006). *Joanes Etxeberri Sarakoaren saiakera-lanak eta latina ikasteko gramatika: edizioa eta azterketa* (doktoze tesia). Gasteiz: Euskal Herriko Unibertsitatea.
- Bilbao, G., Gómez, R., Lakarra, J. A., Manterola, J., Mounole, C. & Urgell, B. (2011). *Lazarraga eskuizkribua: edizioa eta azterketa (v. 1.2)*. Gasteiz: Euskal Herriko Unibertsitatea. <http://www.ehu.eus/monumenta/lazarraga/index.html-tik> aterea.
- Brunet, F. (1884). *Jesu Cristoren evanjelioa Juanen araura*. Londres: Trinitarian Bible Society.
- Bybee, J. (2002). Main clauses are innovative, subordinate clauses are conservative. Consequences for the nature of constructions. In J. Bybee (egilea) & M. Noonan (arg.) *Complex sentences in grammar and discourse: essays in*



- honor of Sandra A. Thompson* (1-17. or.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Bybee, J., Perkins, R. & Pagliuca, W. (1994). *The evolution of grammar: tense, aspect, and modality in the languages of the world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Campion, A. (1884). *Gramática de los cuatro dialectos literarios de la lengua euskara*. Tolosa: Eusebio Lopez.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge: MIT Press.
- Chomsky, N., (1986). *Knowledge of language: its nature, origin and use*. New York: Praeger.
- Coyos, J-B. (2013). *Zubererazko istorio, alegia eta ipuin irri-egingarri*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Crowley, T. & Bower, C. (2010). *An introduction to historical linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Dagerre, R. (1823). *Othoitze eta cantica espiritualac*. Toulouse/Maule: Marchanta.
- Daskonagerre, J.-B. (1870). *Atheka gaitzeko oihartzunak*. Baiona: Lamaignère.
- De Rijk, R. P. G. (1969). Is Basque an SOV language?. *FLV*, 3, 319-351.
- Elizalde, F. (1735). *Apezendaco dotrina christiana uscáras*. Iruñea: Alfonso Burguete.
- Etxeberri Ziburukoa, J. (1665). *Elicara erabiltceco liburua*. Bordele: Mongiron Milang.
- Etxepare, B. (1980). *Linguae vasconum primitiae* (P. Altunaren edizioa). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Etxepare, R. & Uribe-Etxebarria, M. (2009). Hitz hurrenkera eta birregituraketa euskaraz. *ASJU*, 43, 335-356.
- Euskaltzaindia. (1990). *Euskal gramatika: lehen urratsak III (lokailuak)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia. (1999). *Euskal gramatika: lehen urratsak V (mendeko perpausak 1)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia. (2002). *Euskal gramatika laburra: perpaus bakuna*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Euskaltzaindia. (2005). *Euskal gramatika: lehen urratsak VI (mendeko perpausak 2)*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Frai Bartolome. (1816). *Euscal-errietaco olgueeta, ta dantzeen neurrizco-gatz-ozpinduba*. Iruñea: Joaquin Domingo.
- Frajzyngier, Z. (1996). *Grammaticalization of the complex sentence: a case study in Chadic*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Gallop, R. A. (1928). *Vingt-cinq chansons populaires d'Eskual Herria*. Baiona: Musée Basque.
- Gazteluzar, B. (1686). *Eguia catholicac salvamendu eternalaren eguiteco necessario direnac*. Paue: Ioannes Desparatz.
- Garibai, E. (1854). *Refranes vascongados recogidos y ordenados por Estevan de Garibay y Camalloor*. Madril: Jose Rodriguez. Faksimile edizioa, Valentzia: Librerías «París-Valencia».
- Garzia, J. (2014). *Puntuazioa egoki erabiltzeko gida: oinarriak, jarraibideak eta aholkuak*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzza.
- Givón, T. (1977). The drift from VSO to SVO in Biblical Hebrew: the pragmatics of tense-aspect. In C. N. Li (arg.), *Mechanisms of syntactic change* (181-254. or.). Austin/Londres: University of Texas Press.

- Givón, T. (1979). *On understanding grammar*. New York: Academic Press.
- Goenaga, P. (1980). *Gramatika bideetan* (bigarren edizioa). Donostia: Erein.
- Haranburu, J. (1635). *Debocino escuarra miraila eta oracinotegua*. Bordele: P. de la Covre.
- Hock, H. H. (1986). *Principles of historical linguistics*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Hualde, J. I. & Ortiz de Urbina, J. (2003). *A grammar of Basque*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Irigoién, A. (1975). Done Miliaga kukullakoa eta euskara. *Euskera*, 20, 161-194.
- Kapanaga, M. O. (1656). *Exposicion breue de la doctrina christiana* (G. Lacomberen edizioa). Bilbo: Iuan de Azpiroz.
- Kardaberatz, A. (1761a). *Aita S. Ignacio Loyolacoaren egercicioac beren consideracio ta afectoquin*. Iruñea: A. Castilla.
- Kardaberatz, A. (1761b). *Eusqueraren berri onac* (P. Altuna & E. Zulaikaren edizioa). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Kardaberatz, A. (1896). *Escu liburua ceñean dauden cristauaren eguneroco egercicioac*. Tolosa: Pedro Gurrutxaga.
- Kroch, A. (2001). Syntactic change. In M. Baltin & C. Collins (arg.), *The handbook of contemporary syntactic theory* (699-729. or.). Londres: Blackwell.
- Lafitte, P. (1944). *Grammaire basque (navarro-labourdin littéraire)*. Donostia: Elkar.
- Laka, M. I. (1990). *Negation in syntax: on the nature of functional categories and projections* (doktore tesia). Massachusetts Institute of Technology, Cambridge.
- Laka, M. I. (1991). Sentence negation in Basque. In J. A. Lakarra & I. R. Arzalluz (arg.), *Memoriæ L. Mitxelena magistri sacrum, vol. 2* (899-926. or.). Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Lakarra, J. A. (1984). Bertso bizkaitarrak (1688). *ASJU*, 18(2), 89-183.
- Lakarra, J. A. (1986). Bizkaiera zaharra euskalkien artean. *ASJU*, 20(3), 639-682.
- Lakarra, J. A. (1996). *Refranes y sentencias (1596): ikerketak eta edizioa*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lardizabal, F. I. (1856). *Gramática vascongada*. Donostia: Ignacio Ramón Barojaren imprimategia.
- Lardizabal, F. I. (1908). *Testamentu zar ta berrico condaira* (E. Lopezen edizioa). Tolosa: Eusebio Lopez.
- Larramendi, M. (1729). *El imposible vencido: arte de la lengua bascongada*. Salamanca: Antonio Joseph Villagordo Alcáraz.
- Larregi, B. (1775). *Testamen Çaharreco eta Berrico historia*. Baiona: Fauvet-Duhart.
- Lauaxeta. (1931). *Bide-barrijak: nuevos rumbos*. Bilbo: Emeterio Verdes Achirica.
- Leizarraga, I. (1990). *Iesus christ gure iaunaren testamentu berria, othoitza ecclesiasticoen forma, catechismea, kalendrera, ABC edo christinoen instruccioeak* (T. Linschmann & H. Schuchardten edizioa). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Lightfoot, D. (1982). *The language lottery. Toward a biology of grammars*. Cambridge: MIT Press.
- Lizarraga, J. (1868). *Jesucristoren evangelio sandua Juanec dacarran guisara* (L. L. Bonaparteren edizioa). Londres: Strangeways & Walden.
- Lizarraga, J. (1983). *Koplak* (J. Apezetxearen edizioa). Bilbo: Euskaltzaindia.

- Mahn, C. A. F. (1857). *Denkmäler der baskischen Sprache*. Berlin: Ferdinand Duemmler.
- Maiora, F. (2011). *Reino de Navarra, euskera: injurias, coplas, frases*. Villatuerta: Fernando Maiora Mendia (egilea).
- Matsuda, K. (1993). Dissecting analogical leveling quantitatively: the case of the innovative potential suffix in Tôkyô Japanese. *Language Variation and Change*, 5, 1-34.
- Matsuda, K. (1998). On the conservatism of embedded clauses. *Theoretical and applied linguistics at Kobe Shoin*, 1, 1-13.
- Mendiburu, S. (1747). *Cer den, ta ceñ ona Jesus-en Bihotzaren debocia*. Donostia: Bartholomé Riesgo Montero.
- Mendiburu, S. (1765). *Euscaldun onaren viciera*. Iruñea: Martin Joseph Rada.
- Mendizabal, I. (1908). *Manual de conversación castellano-euskera*. Tolosa: Eusebio Lopez.
- Mikelestorena, J. (1751). *Cerura nayduenac ardezaquean, vide erraza*. Iruñea: Longás.
- Mitchell, T. F. (1956). *An introduction to Egyptian colloquial Arabic*. Oxford: Clarendon Press.
- Mitxelena, K. (1964). *Textos arcaicos vascos*. Madril: Ediciones Minotauro.
- Mitxelena, K. (1978). Miscelánea filológica vasca I. *FLV*, 29, 205-228.
- Mounole, C. (2011). *Le verbe basque ancien: étude philologique et diachronique* (doktore tesia). Euskal Herriko Unibertsitatea, Gasteiz.
- Muxika Egaña, E. (1914). *Antontxo (Gipuzkeraz): umientzako ipuyak*. Bilbo: Euzko-Gastedija.
- Ortiz de Urbina, J. (1987). Operator movement and verb second phenomena in Basque. *ASJU*, 21(2), 321-355.
- Osgood, C. & Sebeok, T. (1954). Psycholinguistics: a survey of theory and research problems. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 49(4-2), 1-203.
- Otxoa de Arin, J. (1713). *Doctrina christianaren explicacioa*. Donostia: Pedro de Ugarteren etxean.
- Poplack, S. (1997). The sociolinguistic dynamics of apparent convergence. In G. R. Guy, C. Feagin, D. Schiffrin & J. Baugh (arg.), *Towards a social science of language, vol. 2. Social interaction and discourse structures* (285-310. or.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Reguero-Ugarte, U. (2013). Word order. In M. Martínez-Areta (arg.), *Basque and Proto-Basque. Language-internal and typological approaches to linguistic reconstruction* (429-485. or.). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Reguero-Ugarte, U. (2017). XVIII. mende erdialdeko Etxalarko dotrina. *FLV*, 124, 355-367.
- Santazilia, E. (2015). Garai arkaikoko euskara nafarraren lekukotasun berriak: gehiketak eta zuzenketak F. Maioraren liburuari. *FLV*, 119, 109-146.
- Santazilia, E. (2016). Zaraitzueraren lekukotasunak XVIII. mende bukaeran: hiru testu zahar eta autore berri bat. *FLV*, 121, 67-120.
- Salaberri, P. (2004). Artatzako euskal testua: transkripzioa eta hizkuntza azterketa. *FLV*, 97, 537-554.
- Salaberri P. & Urrizola, R. (2008). Hiriberri Arakilgo predikuak I: transkripzioa eta azterketa. *FLV*, 108, 263-290.

- Sarasola, I. (1983). Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos. *ASJU*, 17, 69-212.
- Stockwell, R. P. & Minkova, D. (1991). Subordination and word order change in the history of English. In D. Kastovsky (arg.), *Historical English syntax* (367-408. or.). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Suarez d'Aulan, L. (1740). *Catichima edo fediarene eta guiristino-eguien explicacione laburra*. Paue: Dugue & Desbaratz.
- Tartas, J. (1666). *Onsa hilceco bidia*. Ortheze: Jacques Rovyer.
- Tartas, J. (1672). *Arima penitentaren occupatione devotaq*. Ortheze: Jacques Rovyer.
- Telletxea, J. I. (1990). *Escritos breves: edición conmemorativa en el tercer centenario del nacimiento del P. Larramendi*. Donostia: Argitaipen eta Publikapenen Gipuzkoar Erakundea.
- Txillardegui. (2005). *Labartzari agur*. Donostia: Elkar.
- Ubillos, J. A. (1785). *Christau doctriñ berri-ecarlea*. Tolosa: Francisco de la Lama.
- Ulibarri, K. (2011). 1619. urtean Sevillan argitaraturiko bertsoak: *cancion en lengua vascongada o vizcayna que contiene la sustancia deste sermon*. *ASJU*, 45(1), 361-385.
- Urkixo, J. (1907). *Obras vascongadas del doctor labortano Joannes d'Etcheberry (1712)*. Paris: Paul Geuthner.
- Urrizola, R. (2007). El euskera en Pueyo. *FLV*, 105, 299-302.
- Urte, P. (1900). *Grammaire cantabrique basque*. Bagnères-de-Bigorre: Imprimerie D. Bérot.
- Voltoire. (1684). *Tresor des trois langues: françoise, espagnole et basque*. Baiona: Paul Fauvet.
- Zipf, G. K. (1949). *Human behavior and the principle of least effort. An introduction to human ecology*. Cambridge: Addison-Wesley Press.
- Zuazo, K. (2008). *Euskalkiak: euskararen dialektoak*. Donostia: Elkar.



# Jean Etxepare eta Pío Baroja

---

Jean Etxepare y Pío Baroja

---

Jean Etxepare and Pío Baroja

Aitor ORTIZ DE PINEDO

Euskal Herriko Unibertsitatea, UPV/EHU & Université Bordeaux-Montaigne  
aortizpinedo@gmail.com

*Beribilez* aztertzeko orduan eta artikulu hau idatzi ahal izateko hainbat iradokizun zor dizkiet Jon Kortazar eta Jon Casenave tesi-zuzendariari, azken horri artikulua gaia barne, aipatzeke utzi gabe zirriborroaren ebaluatzaile anonimo prestuak FLV aldizkari honetan.

Jasotze data: 08/01/2018. Behin-behineko onartze data: 25/01/2018. Behin betiko onartze data: 26/02/2018.

## LABURPENA

Artikulu hau Jean Etxepareren *Beribilez* (1931) liburuari buruzko tesi baten jarraipena da. Hari nagusia da Jean Etxepareren eta Pío Barojaren arteko paralelismo bat egitea, zenbait berdintasun eta alde zerrendatuta. Paralelismoa, batez ere, idazle bi horien euskal alderdi identitarioari dagokio, nahiz eta sartu-irten bat edo beste ere egingo den haien ikuspegi filosofikoetan. Bi idazleak garaikideak dira eta Europako pentsamendu-giro beraren zordun, ahaztu gabe biek adierazten duten euskaltzaletasun konpartitua, zentzurik zabalenean. Azpimarratzekoak dira, bestalde, bi idazle on obrek izan zituzten gizarte-harrera bereziak, eta idazle on jarrera-desberdintasunak egia adierazteko, kontuan izanik bakoitzak zuen irakurle goaren izaera, bata euskalduna eta bestea erdalduna.

**Gako hitzak:** Jean Etxepare; Pío Baroja; laikotasuna; literatura konparatua; heterodoxia.

## RESUMEN

Este artículo es continuación de un completo estudio para una tesis doctoral sobre el libro de Jean Etxepare *Beribilez* (1931). Se realiza un estudio comparativo entre Jean Etxepare y Pío Baroja con el objeto de encontrar coincidencias y diferencias. Esta investigación se basa principalmente en su ideología identitaria vasca, aunque también se presta atención a cuestiones filosóficas. Los dos escritores son parte del mismo ambiente intelectual europeo, y ambos son empáticos con el País Vasco. Se puede decir que su obra literaria estuvo determinada por el perfil de sus lectores hipotéticos, ya que Jean Etxepare escribió principalmente para hablantes de euskera y Pío Baroja dirigió sus escritos a los españoles.

**Palabras clave:** Jean Etxepare; Pío Baroja; laicidad; literatura comparada; heterodoxia.

## ABSTRACT

This article comes after a thorough study for a PhD dissertation on a book by Jean Etxepare (*Beribilez*, 1931). A comparative study is drawn between Jean Etxepare and Pío Baroja with the aim of finding their coincidences and differences. This research is based mostly in their basque identitary ideology, even though some attention is also paid to some philosophical issues. Both writers are part of the same European intellectual ambiance, and both are empathetic to the Basque Country. Broadly speaking, it can be said that their literary work was heavily determined by the profile of their hypothetical readers, as Jean Etxepare wrote mainly for Basque language speakers and Pío Baroja addressed his writings to Spanish ones.

**Keywords:** Jean Etxepare; Pío Baroja; laicity; comparative literature; heterodoxy.

1. SARRERA: IDAZLE GARAIKIDE BI. 1.1. Mediku euskaldun bi. 1.2. Zalduntxoen bidetik.
2. PAREKOTASUNAK ETA ALDEAK. 2.1. Parekotasunak. 2.1.1. Heterodoxia. 2.1.2. Euskal Herriaren iruditeria. 2.2. Aldeak. 2.2.1. Paisaia idazten. 2.2.2. Euskararen dilema.
3. ONDORIOAK. 4. ERREFERENTZIAK.

## 1. SARRERA: IDAZLE GARAIKIDE BI

### 1.1. Mediku euskaldun bi

Jean Etxeparearen aurkezpen laburra dagokigu egitea, artikulua gai zehatzagora igaro orduko. Jean Etxepare Bidegorri (1877-1935) medikua izan zen ogibidez, gehienbat Nafarroa Behereko Alduden eta Kanbon aritua lanean. Horrez gain, Euskaltzaleen Biltzarreko burulehena izan zen 1920ko hamarkadan zenbait urtez. Idatzi ere franko egin zuen: bereziki liburu gogoangarri bi (*Buruxkak*, 1910; *Beribilez*, 1931), eta hainbat kazeta-artikulu, besteak beste, Piarres Charrittonen (1984-1996) *Jean Etxepare mirikuaren (1877-1935) idazlanak* izeneko bost liburukitan bilduak. Medikuari buruzko kritika-lan nagusi batzuk izan dira (Lafitte, 1941; Casenave, 2002; Altonaga, 2006); Jon Casenaveren ikerketa *Buruxkaken* finkatu bada ere, esan liteke *Beribilez* idazlearen bigarren liburua ez duela kritikak orain arte modu sakonean irakurri. Hori izan da gure apustua (Ortiz de Pinedo, 2018). Gaingiroki, esan beharra dago medikuaren bi liburuek harrera mugatu samarra izan zutela, hala arrazoi literarioengatik, nola beste ideologikoago batzuegatik<sup>1</sup>.

1 *Beribilez* aztertzeke orduan eta artikulu hau idatzi ahal izateko hainbat iradokizun zor dizkiet Jon Kortazar eta Jon Casenave tesi-zuzendariari, azken horri artikulua gaia barne, aipatzeke utzi gabe zirriborroaren ebaluatzaile anonimo prestuak FLV aldizkari honetan.



*Beribilez* aztertu izanak bidea eman digu Pío Barojaren (1872-1956) hurbiltasuna sentitzeko gure hasierako ikergaiaren ondoan, donostiarra eta Jean Etxepare alderdi bat baino gehiagotan bidaide eta gogaideak izan zitezkeela-eta. Belaunaldi berekoak ziren eta euskal herritarrek; gainera, beren jaioterriko zerumuga murrizak gaindituta, Europako ondare komuna begiz jo zuten; ordea, idazteko hizkuntza berezi bana zuten. Interesgarria suerta dakiok gaurko irakurleari bi hizkuntzen eta dagozkien gizarteen arteko solasa.

Bi idazleon biografiak kontuan hartuta, zenbait ezaugarri komun badira. Bi autore hauek belaunaldi berekoak izateaz gain denboraren harian, geografikoki ere hurbil egon ziren bizitzako urte askoan. Jean Etxepare Alduden bizi zen hartan, Pío Baroja Bidasoako Beran bizi izan zen Madriletik etorria, eta urtero sei hilabete inguru egiten zituen Itzeako etxean. Ez da txiripa hutsa bi Nafarren arteko muga agertzea, hala *Beribilez*eko bidaiaren kontakizunean, nola Barojaren *Zalacaín el aventurero* (1909) eleberri arrakastatsuan. Parekotasunekin jarraituta, biak ziren euskaldunak: bertoko problematika ondo ezagutzen zuten.

Jakina denez, formazioaren aldetik medikuak ziren biak. Biek ezagutu eta miretsiko zuten medikuntza esperimentalak, Claude Bernard-en (1813-1878) ideien jarraitzaile agertzen direla.

Euskarazko kritikak ere jaso du Pío Barojaren berria (Mitxelena, 1955; Elkar-lanean, 1972; Mitxelena, 2001; Aldekoa, 2008...). Bi medikuok elkarrekiko antzekotasun asko izanagatik, aldeak ere badituzte. Euskaldunak ziren heinean, Euskal Herriaren iruditeria bana sortu zuten idaztietan. Biak ziren, nolabait esan, heterodoxoak euskal esparru gehienbat monokordean. Hala ere, bakoitzak ezberdina zuen jomugako gizartea mugaren alde banatara: Etxeparek irakurleko euskalduna izanik ere, Barojak gaztelarazkoa zuen.

Hari horretatik, ematen du Etxeparek zedarri estuagoen barnean lan egin eta sortu behar izan zuela Barojak baino. Europako testuinguruan, euskal gizartea are hertsatzailegoa zen, gaztelaraz bizi zen gizartea oso liberala ez izanik ere. Etxeparek *gorostian gorosti*, *Donostian Donosti* goiburua onartu bazuen ere, helduaroan Hans Reichenbach (1891-1953) enpirista logikoari jarraituz, itxura batean, Barojari zintzotasuna eta zinezkotasuna egokitu dizkio kritikak ezaugarri modura; Barojak «fauno kantianotzat» zeukan bere burua, eta jakitera ausartu (*sapere aude*) zitekeen. Etxeparek zuhurtzia eta isiltasuna hobetsi behar izan zituen, euskal komunitate teokratiko hartan.

Antzekotasunei eutsiz, bi idazleak ziren antiklerikalak, hau da, politika klerikalaren aurkakoak; ez da harritzeko kontua giroan zegoen keinua baitzen, hala Frantzian, nola Espainian. Pentsamendu landu baten harian, nabaria da bi mediku adinkideek garai-eta kultura-giro bera bizitu izan zutela, beti ere nazioarteko kultura jasora iristeko ahalegina egiten zutela. Egiazta daiteke, adibidez, Kant, Schopenhauer, Nietzsche, Bergson, Haeckel, besteak beste, bi idazleek ezagutu zituztela (Baroja, 1918; Lafitte, 1974). Hori euskal idazle laiko batentzat bazen zerbait garai hartan, Etxepareren kasuan, goi mailako heziketa seminarioetan partitzen baitzen.

Biak intelektualak izan ziren, idazteko moldeari erreparatuz gero: filosofia eta kezka soziala beren arduren artean zeuden. Izan ere, medikua zen Errepublikaren moralaren bultzatzaile prestigioduna zientziaren eta aurrerakuntzaren mezularia Iraultzatik aurrera, medikuntzak gizakia moralki eta fisikoki zaharberritzeko eginkizuna baitzeukan, nahiz eta Frantzia gehiago Espainian baino. Medikua izan zen XIX. aren amaieran katolikotasunaren eta laikotasunaren artean zubia egiten zuena, morala zientziak argituko zuelakoan baitzeuden batzuk (Baubérot, 2004); Etxepareri buruz, hari horretatik, aipatu izan da lanbidea *apaizgoa* (*abnégation*) zitzaiola.

Anestesiako medikuntza-praktikak, adibidez, arazo erlijiosoak gainditu behar zituen, heriotzeko biderako kristaua eskatzen ez zuelako, bitxia suertatzen zena gizarte tradizionalan. Bestetik, bekatuaren alderako obsesio gisa kalifikatzen zen gaixoaren lotsa mediku-azterketaren aurrean. Beraz, medikuek bazuten lanik osasunaren arloko aurrerakuntza helarazteko herri ezjakinari, erlijioaren arloan sinesbera, zientziaren arloan sinesgogorra. Horrek guztiak azal lezake, hein batean, bi medikuek gizartea erradiografiatzeko hartu zuten egitekoa eta, halaber, hartu zuten rola modernitatearen ibilbidean, alde batera gizartearen ahuleziak agerian ipinita Émile Zola naturalistak (1840-1902) abian jarritako prozedurari eutsiz.

## 1.2. Zalduntxoan bidetik

Hari komun baten bila saiatu beharko bagenu bi idazle hauek konparatzean, ziurrenez erreparatu beharko genioke euskaltasuna hezuramitzeko izan zuten modu bereziari, biak parekatu ahal izateko heinekoa bai, baina, aldi berean, biak euskal gizarteko pentsamolde nagusien bazterrean kokatzeko modukoa.

Azaldu da Jean Etxeparek izan zuen bere ideiak pentsamolde nagusiarekin homologatzeko zailtasuna (Casenave, 2002; Apalategi, 2003; Altonaga, 2006). Gauza bera esan liteke Pío Barojaren ikusmoldeari buruz, zeinak oraintsura arte kritikari onbera baten babesa behar izan duen, kristau-federik eza gaurko euskal irakurleen aurrean nola edo hala zuzitzeko (Mitxelena, 1972, 273. or.).

Gogoangarria izan daiteke Euskalerriko Adiskideen Elkarte Barojak aldarrikatua Bidasoako Txapelaundien aurreko hitzaldi mitiko hartan (Baroja, 1919), euskaltasun laiko baten ildotik eta Antzinako Errejimena berrikusteko saio baten barnean. Jean Etxeparek ere badu abiaburu esanguratsu bat baino gehiago Azkoitiako ilustratuen jomugetara hurbiltzen duena; adibidez, idazkietan behin eta berriro borrokatzen dituen sineskerien eta basa-medikuntzaren salaketa, zientziaren eta arrazoiaren izenean urrutiago jo gabe, edota aurrerakuntza teknikoa bultzatzeko lehia gizartearen jardun guztietan.

Idazle bi hauen jarrera minoritarioak testuinguru historikoan kokatzeko, komeni da gogoratzea euskal Ilustrazioak Euskalerriko Adiskideen sasoiaren bertan bilatu behar izan zituen konponbideak Antzinako Errejimeneko ordezkari nagusiekin, Eliza eta aristokrazia bereziki (Artola Renedo, 2009), konpromezu horrek ideia ilustratuak berandutzeko izan zezakeen eragina kontuan hartzekoa izanik: horren erakusgarria da,

adibidez, Inkisizioak oniritzia eman behar izaten ziela zalduntxoei beren irakurketak hautatzerakoan, Entziklopedia, besteak beste, gaizki ikusia baitzegoen.

Euskal eleberriaren eremuan, Juan Antonio Mogel batek, *Peru Abarkaren* (1802) sortzailea, argi uzten du zein ziren bere errezeloak gizarte modernoago bati buruz Peru protagonista nagusiaren berbaldietan, bidenabar esanda, ilustratu aurrerakoi batentzat desegokiak kontuan hartuta Euskalerriko Adiskideen artekoa zela Mogel ere (Apalategi, 2004; Aldekoa, 2012; Gartzia, 2015).

Kontuan hartu behar da, esparru zabalago baten markoan, giza eta gizarte-zientziak orduan hasi zirela tokia jaten giza munduaren ikuspegi konfesionalari, gizakia eta gizartea doktrinaren bitartekotzaz azaldu gabe.

## 2. PAREKOTASUNAK ETA ALDEAK

### 2.1. Parekotasunak

#### 2.1.1. *Heterodoxia*

Esan den bezala bi autore hauek badute euskaltasuna ulertzeko modu berritzailea beren sasoiari. Antiklerikalak ziren, zilegia bada kalifikatibo horrekin aipatzea biek sentitzen zuten errezeloa Elizaren eskuhartze politiko neurrigabeari buruz. Programa hori ez zen, noski, ez Iparraldeko Elizarena, ezta Hegoaldeko bizkaitarren «teokrazia-rena» ere, Barojaren ikuspuntua islatzeko beraren hitz hori erabiltzea doia baldin bada.

Bi idazleek bizi zuten giroa marrazteko egokia izan daiteke gogoratzea Elizak eta estatuak zeramaten tirabira luzea, hala Frantzian (Gartzia Trujillo 2016, 97-107. or.) nola Espainian. Biek hautatu zuten ikuspegi aurrerakoia, nolabait deitzeko Erregimen Zaharreko indarren kontra (kleroa eta aristokrazia) hartu zuten jarrera ideologikoari. Laikotasunaren alde zeuden, dudarik gabe; Baroja goraki mintzatu ahal izan zen, nahiz eta Etxepareren kasuan bere benetako ideiak pribatuan soilik eman beharra izan zuen. Eliza krisian zegoen burgesiaren oldarraren aurrean, eta urteak beharko zituen Europako egoera berrira egokitzeko. Zientziak aurrerakuntza handiak egin zituen; berrikuntza modernoak gizartearen esparru denetan hedatu ziren, eta antzinako jokamoldeak zaharkituta geratu ziren; kolonialismoak indar bete hartu zuen. Optimismo horrek indar laikoei erakargarritasun eta tiradizo bereziak emango zizkien, mundu gerrak iritsi bitartean. Elizak ez zuen lortuko egoera berriari gaina hartzea, esan badaiteke, ia Vatikanoko II. Kontzilioa arte 1965ean. Etxeparek ezagutu zuen Eliza Trentoko Kontzilioaren oinordekoa zen, oraindik.

Beste arlo batean, aipa daiteke autore bi hauek industria hedatzearen aurrean duten jarrera anibalentea. Gizarte tradizionala suntsitzeko prozesu kupidagabeak pentsakor jartzen zituen bi idazle hauek; masa-gizarte berriak bizitza-kalitatea porroskatzen zuela iruditzen zitzaion. Jean Etxeparek ez du begi onez ikusten kanpotarrek hartzea bertoko industriaren giderrak. Aldudeko medikuaren ustez, gainera, burgesiaren gidaritza eta nagusigo horiek arrunkeria dakarte berekin; areago, goi burgesiaren harrapakari-izaera ondasungoseak beste gerra baten atean jartzen du Europa, haren ustez:

horrela sortuko ziren urte gutxi geroago totalitarismoak eta Bigarren Mundu Gerra, Etxeparek profetikoki aurreikusia zuenez *Beribilezen*, Jean Barbier idazlearen *Piarres II* (1929) eleberria goraiatzean, gerrari aurre egiteko irakurle gazteari eskaintzen dizkion baliabide moralak direla-eta.

Adierazgarria da oso, era berean, Barojak (Baroja, 2006) eta Etxeparek (Etxepare, 1931, 84. or. eta hh.) Donostiarekiko zuten jarrera. Baroja donostiarra zen, nahiz eta Etxeparek ere hiriaren hazkunde eta bilakaera hurbiletik ezagutuko zuen XX. mendeko lehen herenean: Gipuzkoako hiriburua ezein burubide espiritual eta kulturaletik at somatzen zuten, hiri oparoa *Belle Époque* ondoko urteetan deskribatu zutela. Bi autoreontzat Donostia zen arimarik eta gizatasunik gabeko goi burgesiaren biltokia, interesik gabea ta arbuia garria. Paradoxa lirudikeen arren, Etxepare Bilboren hazkunde industrialaren mirreslea zen (Altonaga, 2006, 158-161), beharbada bere garaiko beste euskal idazle batzuk ez bezala (Txomin Agirre gogoan), aurrerakuntza industrial begi txarrez zekusatena, ziur aski, arrazoi erlijioso-moralengandik. Barojak ere Bilboren dinamismoa estimatzen zuen: «La ría es una de las cosas más sugestivas de España» (Baroja 1953, 128. or.). Horretara, badirudi Donostian zekusatena arinkeriako giroak susmo txarra sortzen ziela.

Bien arteko beste parekotasun bat aipatzearen, gogora daiteke izan zuten porrot soziala. Garai hura intelektualaren sorrerakoa zen, Dreyfus aferak (1894-1906) gizarte-panoramako figura berri horri gora eman zionetik. Bazuten biek intelektualak izateko guraria, beren izkribuei erreparatuta nabaria denez. Barojak, izan ere, oin bat jarri zuen Espainiako esfera politikoan Lerro buruzagi populistaren alderdiarekin arituz, baina ez zuen arrakastarik izan. Etxeparek bere asmo erreformatzaileak ezdeusean geratzen zirela ikusi zuen; literarioki ez zuen arrakastarik izan, eta ideologikoki bazterreko figura izateari ez zion utziko: nabarmena da, era berean, bizitzaren azken urte haie-tan hartu behar izan zuten jarrera guztiz diskretoa, inguru klerikalaren gainbegiratzea eta arbuioa saihestu ahal izateko.

### 2.1.2. *Euskal Herriaren iruditeria*

Pío Barojaren hautazko Euskal Herria da Jean Etxeparek *Beribilez*eko bidaian marrazten duen bera (Placer, 1958, 191. or.), hots, XX. mendearen lehen erdian idazleok idazkietan islatu zuten Euskal Herria da lurralde heze ez hiritarra, geografiaren erdigunea besarkatzen duena.

Agian, komenigarria da Arturo Campión-en (1854-1937) *Pedro Mari* kontakizuna aipatzea, kontura gaitezen Barojarena bezalako iruditeria dekadenteak nolako gauza-pena zuen gaztelera besteko idazki batzuetan ere:

En Pedro Mari, realizada en 1895, nos encontramos con una imagen decadente del pueblo vasco, que se ve arrinconado en sus límites geográficos, en su cultura y sus valores humanos. A su vez, se articula a ambos lados de los Pirineos unas estructuras estatales que coartan su autonomía ancestral.

Se defienden los valores tradicionales de una comunidad católica y rural dotada en su propia lengua e instituciones, pero esta composición estética posee una capacidad

ideológica acentuada. Una faceta que comprobaremos al describir la readaptación que se ha de hacer de esta novela histórica, edificada sobre un pensamiento fuerista situado en su clímax de mayor intuición (López Antón, 1998, 178. or.).

Motibo berak erabil ditzakete beren iruditerietan bi idazleok: kontrabandoaren moti-boa idazle bietan dago; pilotarien ospea ere bada bietan. Zalacaín abenturazalea pilota-ri jaioa da; pilota partidak deskribatzen dituzte hala Pío Barojak nola Jean Etxeparek. Aldiz, Pío Barojak gertakari militar edo ekintza zirraragarriak jaso ditzakeen lekuan, Jean Etxepare gehiago ikusten da nekazal ekonomiako zerez mintzo mugaren inguruetan dabilela, zibilagoa baita, ahaztu gabe 14ko gerran ibilia zela, eta gudari ohien bilkuretan hizlaria izan zela, baina ez da horren arrasto pertsonalik Etxepareren literatur lan bietan.

Pío Barojaren idazkietan euskal zertzeladek garrantzi handia hartu zuten (Sánchez Granjel, 1953a eta b; Plazer, 1968). Nabarmentzekoak dira, kontakizunen arloan, *Vidas sombrías* (1900; 2010) ipuin-bilduma, *Tierra vasca* trilogia, *La leyenda de Jaun de Alzate* eleberria, *El cura de Monleón* eleberria, behinenak ez aipatzearen; gainera, itsasoari buruzko eleberrietan ere present dago euskaltasuna, eta, apur bat, leku guztietan. Saiakeraren arloan ere jorratu zuen euskal gaia.

Garrantzitsua da herri baten literatur iruditeriak aztertzean, zer nolako estereotipo identitarioak jasotzen dituzten idazleek lanetan. Estereotipo hauek izan daitezke kontaktuan dauden herrien artean sorturikoak, ala herriaren barneko estereotipoak. Bi idazle hauek estereotipoak desestaltzen saiatuko dira, eta sakonagoko ezagutza baten bila abiatuko, estereotipatuaren ezagutza sakonagoaren eta doiagoaren atzetik.

Euskarazko kritikan euskaldunaren irudiari erreparatu izan zaio, sarri Pierre Lotiren *Ramuntchoren* (1897) harira; izan ere, eleberriak arrasto luzea utzi du Euskal Herrian, hala euskaldunen nola erdaldunen artean: datorren atalean, kezka horien jarraipena egingo da euskaldunaren irudiari buruz (Casenave, 2003; Altonaga, 2006, 14-15. or.). Atal honetan tarte bat hartuko da demostratzeko herri-estereotipoen kritikak baduela lekua Pío Barojaren lanean ez ezik, Jean Etxepareren lanean ere, adibidez, Ganix euskal laborariaren figura erreibindikatzen duela Eskualtzaleen Biltzarreko burulehena zela (Charrington, 1984, 83. or.); edo beste hura, zeinetan *frantximantaren* figura salatuta frantsesaren izen ona aldeztu duen Loiolako ostatuan, *Beribilezeko* auto-ibilaldian kontatzen duenez. Bi autoreok ziren Argien aldekoak, eta biok desestali nahi dituzte estereotipo sinplifikatzaileak, eragin kaltegarrikoak pertsona estereotipatuarentzat, dudarik gabe.

Barojak gertutik ezagutu zuen Euskal Herriaren iruditerian, azpimarratzekoa izan daiteke nabarmentzea nola desestali nahi izan zuen euskal landa-gizartearen barneko estereotipo latz bat.

Pío Barojaren *Vidas sombrías* (1900; 2010) ipuin-bilduman ezaguna egin da «Mari Beltxa» izenburukoa, beraren orrialde ederrenetakoen antologietan jarri ohi dena, maitasun samurraren adierazgarria. Testuinguruan kokatzearen, kontuan izan dezagun Baroja deskribatzen ari dela Zestoan ezagutu zituen giroa eta pertsonaiak, mediku-lanean bertan egon zenean, estudioak amaitu eta handik gutxira, urte batez gutxi gorabehera.

Ikusten dugu Baroja landa-inguruko estereotipoak porroskatzen sotilki. Mari Beltxa, adibidez, landa-gizartean baztertutako pertsona da, estereotipo baztertzailen baten ondorioz. Pertsonaiaren izena adierazgarria da: beltz-koloreak konnotazio kezkarriak ditu. *Orotariko euskal hiztegian* honela dio: «**beltz** (V-gip, L, BN, S), **baltz** (A Apend). Ref.: A; *Elxep Berg. Triste, aciago, desgraciado; penoso, duro, crudo*. “Triste” A. “Baltz, terrible”». Berez, hiztegian ez dirudi kalifikatiboa gizakiei egokitu zaienik, hiztegi adibideei erreparatuta; hala ere, badirudi Barojak herri usadioko konnotazio hori jaso nahi izan zuela. Hari horretatik, gogoratu daiteke oraintsu musikatutako Bizkaiko koplak zahar hura, emakume bat mintzo dela: «*baltza naizela dineube (bis), ardoa be baltza da baina, danak edaten deube*».

Mari Beltxaren ipuinean ere (Baroja, 2007), beltza kolore markatua da. Hona aipu batzuk hipotesiaren alde:

- «Mari Beltxa deitzen dizute, Mari Beltxa, Errege egunez jaio zinelako, ez beste ezergatik; Mari Beltxa deitzen dizute, eta bildots txikiak garbiteitik irteteen bezalaxe zara zuri, eta udako garitza bezalaxe hori» (33. or.).
- «Horren ederra zara! Eguzkiak aurpegia belztu omen dizu; zure bular aldea laua omen da; egia izango da agian; zure begi lasaiek udazkeneko egunsentiak dirudite ordea, eta zure ezpainen galsoro beilegietako mitxoletari hartu die kolorea» (34. or.).
- «Mainak zituen umeak, zuk, bera alaitzeko, behiak erakusten zenizkion, Gorriya eta Beltza (...) Gero bestearengana joaten zinen, eta, hatza harengana luzaturik, esaten zenuen: «Hauxe dugu Beltza... zein beltza..., zein gaiztoa... Hau ez dugu maite. Gorriya, bai» (35 or.).

Nabari da Mari Beltxa estigmatizatuta dagoela (*omen, agian* partikula modalen agerrialdia). Errepikakorra da koloreen arteko dialektika, euskal usuario hartan zuria, horria eta gorria positibotzat jotzen direla, eta beltza, aldiz, negatibotzat. Esanguratsua da *excusatio non petita, acusatio manifesta* delako irizpidea ere aplikatu daitekeela lehen aipuan («Mari Beltxa, Errege egunez jaio zinelako, ez beste ezergatik»). Badirudi *beltz* kalifikatiboaren esangura negatiboa ez zaiola eskapatzen inguru errurala ezagutu duenari<sup>2</sup>. Pío Baroja, 30 urte ez zituen *medikuzar* (34. or.) gaztea, estereotipoa apurtzera dator, guztiz kontrako ikuspegia ematen duela.

Jean Etxepare ere gizarteko higie pedagogiko baten atzetik saiatu zen desestaltzen bere begietan zuzenak ez ziren estereotipo batzuk. Bi adibide identitario jartzearen, hemen aipatuko ditugu euskal laborariarena eta turista frantsesarena.

Laborari apalaren aldeko apustua egiten du Etxeparek, haren lepotik barre egiten duten kanpotarren kontra. Gorago esan den bezala, Jean Etxepare ere ibilia da

2 Yolanda Trabuduari zor diot ipuineko *beltz* adjektiboaren interpretazio gaitzesle hori.

estereotipoen kontrako lehian: hautsi nahi izan ditu ez bakarrik Ganix euskal laborari gutxietsi eta trufatuaren hura, baita *frantximantarena* ere, beste estereotipo identitario bat aipatzearen, alegia, frantses euskaldunek arbuiatua. *Beribilezen* Jean Etxeparek laborariaren defentsa egiten du, bisitari frantses batzuen kontra. Aldiz, frantsesaren apologia egiten du han ere, voltairianoek euskal iruditerian izan dezaketen konnotazio gutxiesleen gainetik.

Ganix laborariaren kasuan, ohikoa zen Euskaltzaleen Biltzarreko kideen artean, Etxepare barne, euskal laborariaren irudia duintzeko ahalegina: Leon (Charritton, 1984, 83. or.), Dominique Dufau (Dufau, 1950a; 1950b). Hona orduko testuinguru historikoa:

Gogoratu dezagun turistak trumilka ari zirela zabaltzen Iparraldean sasoi horretan. Horrez gain, Ameriketara joaleak ere ez ziren gutxi, ahultzen ari baitzen nekazari-estamentua. Kontserbatzaileak gainbehera gelditzen saiatzen ziren. Euskalduntasuna eta euskara bera ere aldaketaren kontrako txerto eta hesiak ziren. «Buru argituek» kezka zuten euskaldunek arima galduko ote zuten ingurumena aldatuta, dela frantsesearekin dela Ameriketako tentaldiekin, emigratu egiten bazuten. Euskal gizartean, behinik behin, gizakiaren ongizate morala bermatzen zuen Elizak (Ortiz de Pinedo, 2011, 96. or.).

Jardunbide hori koka daiteke, bestalde, euskal eliteek Pariseko elite zentralistaren kontra hartu zuten bidean, boterea (kulturala, kasu honetan) eskuratu nahiz herrialde hurbileko jendartearen alde eginez XX. mendearen lehen herenean. Aztertuta dago aha-lerin dezentralizatzaile horren alderdi kulturala, jadanik.

Egitan, hala Frantzia nola Espainian bada mugimendu lokalista bat tokiko ezaugarri gora eman nahi diona garai hartan. Frantzia, hainbat «*sociétés savantes*» sortu ziren helburu horrekin, Iparraldean ezagutu zirenen antzekoak (Gasnier, 1984-1992, 3464. or. eta hh.). Etxepareren bizialdian ugaritu egin ziren nabarmen: 1862an 204 zirenak, 1921ean 915 ziren (Gasnier, 1984-1992, 3436. or. eta hh.). Euskal Herrian ere XX. mende hasierakoak dira Euskaltzaleen Biltzarra, Eusko Ikaskuntza, Euskaltzaindia... gure artean ezagunenak baino ez aipatzearen.

Frantziaren homogeneizazio-prozesuan nahita ez sortu ziran gatazka identitarioak komunitate txikiagoen artean, elkarrekiko estereotipoetan islatuak; istiluak sortu ziren, aldi berean, kontaktua eta bereizketa zekartzan muga identitarioaren bi aldeetatik. Ganix laborari euskalduna denaz bezanbatean, *nunbaitik jinikako jaunxkila batzuek* egiten diote bisita lehenik; geroago, euskaltzaleek bigarren bat, honela deskribatzen baitu Jean Etxeparek:

Gure bidaiarien harriztia! Etzien Ganixek den gutieneko eiterik, errana zakoten gizon bitxi harekin, ez bere jauntzian, ez ibileran, ez bere solasetan ere. Erdeinuz eta trufaz nunbaitik jinikako jaunxkila batzuek beren aho mihietan zerabilaten laborari puska on bat, ez batere zozoa haatik, ez herabea ere, horra nola agertu zitzakon Léoni, Ganix egiazkoa. Jostagailutzat tonto zaukaten eta eskoil, haizu den baino gehiago, aipatu arrotz xirtxilek, adiaraziz gainera, edo bederen geroago barnago beren gogoari emanez, haren iduriko zitazkela euskaldun guziak (...).

Euskalduna agertzeko on da non nahi: gizonez gizon ez du inoren ahalgerik. Neurri batetik goiti, badaki behar ordian irrien sar-arazten. Ez beti mihi eta makil ukaldika, ez bainan batzuetan, eta askok uste duten baino ardurago ere, bere gizontasuna laño-ki erakutsiz (Charriton, 1984, 83. or.)<sup>3</sup>.

Ganixen ironiak desmuntatuko du bisitarien buruaskitasuna, apur bat Sokratesek edonor aporiaren mugetara bultzatzen zuen bezala aurrean jartzen zitzaioela, jakituriaren hastapeneko prozedura posible bakarra (Jankélévitch, 1964)<sup>4</sup>. Izan ere, esanguratsua da Jean Etxeparek proposatzen duen euskaldunaren erantzun graduatua irriaren bitartez, kanpotarren erdeinuaren aurrean. 1923ko Etxepareren testuan, ironiaren erabilera da erresistentzia-seinalea bortizkeriaren gainetik, hirugarren espazio bati irekiera ematen diona (Ury, 1999; Fernández, 2006, 217-260. or.), hau da, kanpotar/bertoko oposizioari gaineratzen diona paradoxaren eremua, zeinean bertokotasuna balio erantsi gisa eraikitzen den diskurtsoan (Delvaux & Caron, 2010, 602. or.).

Beraz, Etxeparek eta Leonek proposatzen dute estereotipoa gainditzeko bidea, euskaldun estereotipatuaren ezagutza hurbilagoa proposatuta, ezagutza hurbila baita estereotipo makurrak gainditzeko biderik onena (Stangor, 1995; Rogers & Aronson, 2013). Harreman blokeatu baten adierazgarria da estereotipoak erabiltzea bi komunitateren artean. XX. mendearen hasieran oztopo hori bazegoen; Jean Etxeparek ulerkeria mentalki higienikoagoa proposatzen du estereotipoen gainetik, hala euskaldunak ulertzeko nola frantsesak ulertzeko. Izan ere, borrokatzen ditu frantsesen eretzera inguruan somatzen zituen estereotipo arbuizatzaileak ere, *Beribilezen* bertan.

Ziur aski, zer esanik izango zuen Iparraldeko giroak frantsesak gaingiroki mesfidantzaz begiratzen baziren, areago erlijioaren inguruko kontuez mintzatu badira askatasun gehiegiz, batzuen ustez.

*Beribilez*eko bidaiariak joan dira Loiolako ostatura, santutegia bisitatu ondoren. Han, frantses bitxi bat mintzatu zaie ausarki samar *frantximanta*, jesuitekin kritiko eta kexu haien jabetzapeko ostatu-zerbitzuaz (Etxepare, 1931, 69. or. eta hh.); erantzunez, medikuaren lagun batek frantsesaren figura kritikatu du bere txandan. Frantximantaren estereotipoaren bitartez plazaratzen da *Beribilezen* identitatearen auzia, elkarren ondoan jarrita euskalduna eta frantsesa.

Etxepareren prozedura da estereotipoak jasotzea paperean, segidan ikuspegi orekatuak proposatzeko irakurleari. Bi kasuetan, idazlea bere garaiko gizartean zabal zebiltzan estereotipo bi horiek zuzentzera dator, alegia, jesuiten aldera errespetua eskatzera dator, eta frantsesaren figura kaskarra duintzera beraren izen ona berrezarritz.

3 Jean Etxepare (1923). «Baigorriko bilkuran buruzagilehenaren mintzaldia», «Ixtudienteen primak» sarietarik bat Leon Leonen kontakizunari ematean.

4 «Le mouvement de la conscience ironique» atalaren sarrera.



Etxeparek autura dakartza gizartean kontrakarrean zeuden jesuitak eta frantsesak, Voltaireren jarraitzaletzat hartuak, iritzi komunari men eginez. Hona frantximantaren komentarioa Etxepareri, Ignazioren etxean kanoi txiki bat ikusten dutenean bisitan; nabaria da jesuitei egozten zaien politika klasista:

Hainbertzenarekin, ene aldeko ikusliar baten [frantximantaren] hitz hauiek jotzen dautate beharria frantsesez:

–Ehun debruak berekin dituzte Jesuistek. Bazterretan dituzten komentu guziak holaxe zainduak dauzkate, beherean kanoiez, gainean aldiz mitrallusez. Orroaz jauzi baledi egun edo bihar jende xehea, baluzke hemen azpitik odoletan idukitzeko gupida ez litzaizkiokenak!

–Ori, diot ihardesten mintzai berean, izan bedi norbait iharduk lezokena: oilo bat-zu bezala iziturik lasterka bailoazke ihes, jende handien hogoiatarik hemeretziak! (Etchepare, 1931, 58-59. or.).

Ez bakarrik klasistak, jesuitak diru-zaleak ere badira:

–Hau da, hau egiazki Jesuisten kafea! dio bazterretik frantses harroak. Nahi dituzten sos guziak biltzen beren museoa erakutsiz, horma puska baten kraskatzeko aldiz mailuxkarik ere ez! Sakelak bethe ondoan, arrats guziez sorhopil huntan, gehiagoko deusen axolarik gabe, diren bezalakoek egiten ahal dituzten jauzi-putinkak! Madarikatuen gatik, egarriarekin hiltzea luke hemen gizonak (Etchepare, 1931, 70. or.).

Turista frantses hori bera tabernan topako dute geroxeago bidaiariak; kexu da Loiolako ostatuan jasotzen ari den zerbitzu berankorraz. Jean Etxepareri frantximantak Voltaire dakarkio gogora («Ez dakit zer bidez, Voltaire zenaren orhoitzapena heldu zait gogora. Haren ilobasoetarik bat ditake gure auzoa» (Etchepare, 1931, 71. or.).

Animalia baten traza hartzen du frantximantak narratzailearen hitzetan:

Bere ezin-egonaz urtxintxa bat zirudiela baikinion oixtian, orai mathel, begi, esku eta zangoen igitzetik ximinoa dirudi (Etchepare, 1931, 72. or.).

Azkenik, zerbitzariak ekarritako edariaren eraginez, «Voltaireren ilobasoa elizako saindu bat bezain geldi dago eta ixil, orai, bere kaderan (...) Ihizi on baten aurpegia daukalarik, etzait iduri halako gizon gaixtoa dela» (Etchepare, 1931, 72. or.). Bestalde, da jendetasunik gabea, narratzailearen ustez, gaizki esaka baitabil zuzen kontra.

Hala jesuitak, nola frantsesak eskematizatuak daude, erridikuloski deskribatuak. Turista frantsesak eta Etxepareren lagunak baliatzen dute eskema soila, animalizazioa, estereotipatuen iritzien deuseza azpimarratzeko. Henri Bergson-ek *Le rire* (1900) liburuan aipatu zuen irria gizakien portaerei mekanika-itxura ematetik sortzen zela; Etxeparek Bergson irakurria zuen patxada nahikoaz, nahiz ez dakigun liburu hori ere irakurria zuen.

Pentsa liteke frantximantak Kanboko bidaiariei zuzentzen dien berbaldiaren mamia jesuitei buruz barra-barra zebiltzan topiko antiklerikalen oihartzuna dela.

Zehatzago esatearren, jesuitek, Lagundiaren ibilbide historikoan, aurkitu dituzte aurkari famatuak Frantzian, eta bestetan ere bai, bide batez esanda: Frantzian, nagusiki Pascal, Nicole, Voltaire, Michelet eta Quinet. Pertsonaia historiko horiek irudikatzen dute erlijioaren eta kulturaren arteko talka. Adibidez, Pascal jansenistaren ustez jesuitak laxistak dira oraindik ere maiz berrargitaratzen den *Les Provinciales* (1700) liburu klasikoan dioenez, hau da, pekatuak kudeatzean kasuistika baliatzen dute, beren eragina zabaltzeko politikaren eta boterearen gizarte-esparruetan. Pascalen ustez, jesuitak, pekatuaren penitentziak ipintzean, eskuzabalegiak ziren penitentiarekin, kasuan kasuko zirkunstantziek arau orokorrak baztertzea zilegi egiten zutelako. Bestetik, jesuitei egotzi zaie luzaro klase boteretsuen aliatuak izatea.

Jesuitak, bestalde, ultramontanoak izatea gertatu da, hau da, klerikalak, Elizaren edozein zaharberritzeren kontrakoak, gizartean burgesiaren botere sekularizatzailea hedatzen ari zen memento hartan. Aurrekariaren atalean aipatu denez, Etxepare bera klerikalismoaren aurkari agertzen zen, baina soilik Lacombe lagunari eginiko gutun pribatu batean, 1905eko ekainaren bian (Xarriton, 1995). Jesuiten ultramontanismoak bat egingo zuen Espainian alderdi integristarekin, katolikoetan muturrekoena. Beraz, *Beribilez* da jesuitei buruzko sentimendu gutxi asko topikoen erakuslelhoia. Pío Baroja Etxepareren garaikideak ere antzeko aburuak jaulki zituen 1898n (Baroja, 2000)<sup>5</sup>.

Alabaina, helduaroko bere filosofia patxadatsuari men eginez, *Beribilez*eko Etxeparek modulatu egiten du jesuiten aurkako iritzi kritikoaren zurruna, baina ez du baztertu nahi haren aipatzea, koherentea izan nahian bere egiaren bilaketa karakteristiko harrekiko: modulazio hori bera ageri baita *Beribilez* bertako beste pasarte batzuetan ere. Etxeparek jesuiten aldeko eta kontrako iritziak jasotzen ditu: aldekoak narratzailearen ahotsean, eta, kontrakoak, frantximantaren bidez, narratzailearen eta irakurlearen bitartean jarritako pertsonaiaren bidez, kasu honetan.

Etxepare zorrotz agertzen da ziri antijesuiten kontra:

Jesuisten erakaspenari edo sinesteer berer sistako baten emaitera loake segur bere mihi ospinduaz [frantximanta], -bihotzean min egiten duten, eta sekula nehoi-buruz igortzeko ez litazken sistako hetarik (Etxepare, 1931, 71. or.).

Nolanahi ere, antiklerikala da Loiolan topatutako frantses hau, nahiz eta baziren frantses zuriak ere: *Eskualduna* aldizkari arrakastatsua, esaterako, *Action française* eskuindarrarekin lerratu zen Gerra Handian (Bidegain, 2013).

5 «Ultramontanos» sarrera.

Kanpokoaren estereotipoak balio dezake talde-kohesioa lortzeko, eta frantxi-mantaren kasu honetan frantses gaizki esalearen estereotipo honek duen balioa izan daiteke euskaldun fededunen taldeko kohesioa areagotzea, eta, horregatik, ohiko estereotipo errepikatua izatera iristea orduan (Schröder-Abé & Schütz, 2013, 155. or.).

Jean Etxepare zubigilea zen bi gizarteren artean: euskalduna eta frantsesa. Bi gizar-teen arteko elkar ezin ulertuak gainditzen saiatu zen, besteak beste, elkarren arteko ulermena oztopatu zitzaizketen estereotipoak gudukatuz. Hegoaldeko gizartea ere nahi zuen hurbildu Iparraldeko kulturara, hurbilagotik ezagututa eta haren izaeraren berria emanez.

*Beribilezen* badira estereotipoak frantsesei buruz. Estereotipoak dira baliabide ekonomikoa gizar-teak erabiltzen duena, Bestea edo kanpokoak azkar batean karakterizatzen; gertatzen dena da estereotipo horiek elkar ez ezagutzearen ondorioa direla, uniformizatu egiten baitu Bestearen ikuspegia prozedura sinpletzaile batez. Arazoa larragoa izan daiteke estereotipoa negatiboa denean, eta komunitateen arteko harreman toxikoa sortzen duenean. Iparraldean bazen gogo-egoera bat, Frantziako kulturarekin areago bat egiteak ekar zitzaizketen ondorioez kezkatua.

Jean Etxepare jardun zen gauzak era arrazionalago batez ulertarazten irakurleari, bi komunitateen arteko ezinikusiak gainditzen saiatu zelako. Frantses-izaeraren alderdi positiboak azpimarratzen ditu, batetik. Beste alde batetik, euskaldun laborariaren gainean kanpotarrek izan dezaketzen ikuspegi iraingarriari ere buelta ematen saiatzen da. Laborariak badu duintasun errespetatu beharrekoa Euskal Herrian, nahiz eta bisitari frantses arruntek jakin ez hura estimatzen.

Hori da, laburbilduz, Baroja eta Etxepare idazleek hartu duten eginbidea: gizar-tean dauden molde sinplistei aurre egitea, eta sakonagoko hurbilketa egitea estereotipo gaitzesgarriak salatzen, modu sotilean baino ez bada ere. Iruditzen zaizkigu horiek gizar-te tradizionalaren eta ez hain tradizionalaren ilunguneak argitzeko biek egiten duten saioa, estereotipo herrikoi batzuen errazkeria klasifikatzailea arteztu nahiz, arrazoiaren eta aurrerakuntzaren baitako ideia ongile batzuei men eginez.

## 2.2. Aldeak

Bi idazleen biografiei buruz, azpimarra daitezke profesionalki izan zituzten bizimodu diferenteak. Etxeparek medikuntzari ekin zion bitartean, tarteka idazketa lantzen zuela baina arrakasta editorialik gabe, Barojak idazletza zuen lanbide eta horrenbesteko arrakasta komertziala lortu zuen non argitaratzen bakarrik bizi zitekeen.

### 2.2.1. Paisaia idazten

Idazle bakoitzaren paisaia marrazteko moduak erakuts dezake argiki zein den beraren pentsaera. Honako honetan fokua jarriko dugu paisaia horren bi alderditan: itsasoa eta lehorra. Lehenengo eta behin ekingo zaio inguruko itsasoen gainean idazleok ehundu dituzten alegiazko interpretazioak jasotzera.

Jean Etxepare helduak Mediterraneo itsasoaren abaroa hautatzen du, Ameriketako itsasoa bazterrean utzita; Ameriketako itsasoa litzateke *Beribilezen* gaztetako karraren sinboloa, sasoi bat non idazleak askoz kar handiagoa zuen iritzi disidenteak plazaratzeko idazkien bitartez. Datozen pasarteetan, jorratuko ditugu Etxeparek liburu horretan agertu zituen burubideak hil baino urte gutxi batzuk lehenago, hain zuzen, «Itsasoa kukulauka» X. atalean.

Pío Barojak ere konparatu ditu Mediterraneo eta Atlantikoa. Donostiarrak ez zuen askorik prezatzen kultura klasiko Mediterraneoak sinbolizatua. Nahiago zituen Atlantikoa eta iparraldeko herriak, germaniarrak, besteak beste, herrialde latindarrek ez baitzuten idazlea bereziki asetzen, herri bakoitzaren nortasun bereziciei erreparatuta (Lorenzo Arza, 2017). Aipu luzea barkatuko ahal zaigu, baina pasarte askoz luzeagoa da, eta zinez irakurgarria, gure ustez:

El Mediterráneo es paz y armonía; el Atlántico lucha y contradicción. El Atlántico tiene una mitología hórrida, resto de la época e que el mar era un gran peligro: el pulpo del Maelstrom, las arañas de los Kraken, la isla del Fuego con sus piratas; el Mediterráneo tiene una mitología más clara y más solemne, sirenas, ninfas, delfines, y otros seres fantásticos dirigidos por el tridente de Poseidon.

El Mediterráneo es Oriente, Eneas y Palinuro, la leyenda del vellocino y el gorro colorado; el Atlántico es el caos, los vascos pescadores de ballenas, los wikings, los normandos conquistadores, y, al mismo tiempo, la Atlántida y el Jardín de las Hespérides; el Atlántico es la alta piratería, los grandes naufragios, el bergantín negrero, el marino con un anillo en la oreja y una cacatúa en el hombro.

El Mediterráneo es un mar clásico y, al mismo tiempo, realista; el Atlántico es un mar romántico y turbulento (Baroja, 1920, 183. or.).

Irakur daiteke *Beribilezen* (Etxepare, 1931, 81. or.) idazleak nola hobesten duen Mediterraneo, argi geratzen dela, bi itsasoak interpretatzean, bi idazleek interpretazio berdintasuna egiten dutela. Desberdintasuna, hori bai, bakoitzaren hautuan dator, areago Jean Etxepare helduak 1931ko *Beribilezen* adierazitakoari bagagozkio bizitzaren azken urteetan bihotzetik gaixo zegoela, oker ez bagaude. Funtsean bat gatzo Kepa Altonagarekin medikuaren azken urteetako ikuspegi etsia gogoan duenean (Altonaga, 2006, 239-240. or.), Jean Etxepareren bihotz eroriko hitzak interpretatzean (Charritton, 1984, 366. or.).

Argudiaketa gehiegi behartu gabe, baieztatu liteke Atlantikoak sinbolizatzen duen ekintza-zaletasuna, Nietzscheren botere-grinaren beste gauzapan bat dela, behinik behin, bat datorrela berarekin: supergizakia, kasu honetan, Barojaren euskal itsas-gizonetan hezurmamitua. Esan behar da, Barojaren aipuko liburu hori, *Memorias de un hombre de acción* sailaren VI. liburukia dela, izenburu adierazgarrikoa. Aztertuta da Friedrich Nietzscheren itzal luzea Espainiako eta Frantziako letretan (Sobejano, 2004; Le Rider, 1999; Pinto, 1995); oraindik ere, Nietzscheren auziak zabalik dirau (Boyer et al., 1991).

Jean Etxepareren kasuan itsasoen alegiak dira, aldiz, Nietzsche gaztetan irakurri izanaren errebisio bat, Mediterraneo hobesten baitu, Ameriketako itsasoaren nostalgia-izpi batekin bada ere. Bidenabar esanda, Nietzschek Etxepare baitan eta haren obran izandako pisuaz aipuak badira euskaraz, baina nahiko gai zehatzetara mugatuak (Kintana, 2001), gainerakoan, iradokizun interesgarririk badirela ukatu gabe inola ere, bereziki Nietzscheren interpretazio eskandalu-sortzailearen, primarioaren, harira (Altonaga, 2006, 59, 77-81, 83-84. or.); ziur aski, mereziko luke finkatzea filosofo alemanak Iparraldeko medikuaren lanetan utzitako eraginaren alderdi gehiago, nahiz eta eraginak zehaztea zein konplexua zaion literatura konparatuari ezaguna izan (Guillén, 2005, 72-74, 283. or.), esate baterako, Etxeparek egiari buruz zuen ikuspegia, medikuaren idearioan koska munta handikoa (Heit, 2012, 521-523), besteak beste, *Buruxkakeko* (1910) «Egiaren hiru itxurak» atalean islatua, gure ustez; Nietzsche hori eta gehiago ere bada inguru honetan, alemanak duen gaur egun pili-pilean dauden segidako pentsalariei hurbilagotik erreparatuz gero bakarrik (Heidegger, Bataille, Artaud, Derrida, Foucault...), edota, Euskal Herrian, Salaberria, Maeztu, etab., Espainiakoak aipatu gabe. Ez alferrik, Etxepare eta Mirande aipatzen dira euskal literaturari modernitatearen atek ireki dizkioten bi idazle buruzagi gisa literatur kritikan (Kintana, 2001, 119-123. or.).

Etxepare Gipuzkoako kostaldean zehar dabilela *Beribilezen* ematen digun itsasoen alegietan sakonduta, Ameriketako itsasoaren ikuskizuna itxuraldatzen duen alegorian, Ameriketako itsasoaren gaineko hodeiak lirateke irudikatutako hiriak, alegia, Jean Etxepare gaztea liluratu duten pentsamenduaren iduriak, irakurle jakin-gosea ibilarrak gero eta urrunago beti, sosegurik gabe eta artega.

Badirudi Jean Etxeparek ekimen-gogo hiritar eta, aldi berean, burges horretan atzera egiten duela helduaroan Mediterraneo hobetsiz Ameriketako itsasoaren kaltean, hein batean ekimen iraultzailea baitzen gaztetakoa, idazleak sinboloen bitartez adierazten duen bezala. Kontuan izan XIX. eta XX. mendeetako hamarkada haiek burgesia gailentzearen eta Europako kolonialismoaren urteak zirela (Kinder et al., 2007).

Beste alde batetik, *Beribilezen* Ameriketako itsasoak autoko beste euskaldunei oroztapan kutunak dakarzkie, seguruenez migrazio jendetsuen ildotik:

–Xuxen mintzo zira. Abantail horiek ez ditut ukatzen. Aithortuko dut Mediterranea osoki karana zaitala. Lehen ikus-aldian berean bildu ninduen.

Ez dakit zendako maiteago dutan, halere, Ameriketarako itsasoa. Odolean dut hau; gogoratzeak berak harrotzen dauzkit zainak.

Eta zuri, ameslaria [Etxepare], zer zaizu? (Etxepare, 1931, 81. or.).

Guztiarekin ere, gaztetako gehiegikeriaren ostean, idazleak neurria hobesten du Greziako *sophrosyne* kontzeptuaren bertsio sinbolikoan emana, alegia, Partenonen ordezkio irudizat ematen digun usoaren figuran: aspaldiko neurrigabekeriaren lekuan, usoaren bermea. Europako burgesia bera ere noraezean zebilen Lehen Mundu Gerrako

zafraldiaren ondoren, Belle Époqueko arinkeria-giroan murgildua, Donostia bezalako hirietan, adibidez (Etchepare, 1931, 84-90. or.).

Greziaren aipamena, ordea, izan zitekeen konplizitate-keinu bat irakurlego frantse-sarekiko, denok partekatzen dugun leku komuna baita Grezia *kulturaren ama* delako topikoa, eta Jean Etxeparek bakezkoak egin nahi hartzaile errealean gehiengo batekin, *gogoa zeru-alde airatze* (Etchepare, 1931, 84. or.) gehiegizkoaren kontrapisu gisa, Jon Casenavek baloratu duen bezala, Jon Etxepareren ezagule hurbila, elkarrizketa batean; zer nola miresten zuen Grezia ezin jakin zehatz.

Itsasoen alegiak aztertu ditugu *Beribilezen*, liburu horri buruzko tesiaren atal batean, eta leku faltan hemen ezin dugu luzazago jardun.

Itsasoen interpretazioaren ostean, ekin diezaiogun bi idazle hauek landa-lurak nola irudikatzen zituzten erreparatzeari: zeinek bere landako ikusmoldea zuen, baina beti ere hiriarekiko urruntasun batekin. Erruralismoa ohiko gertakaria da azken modernitatean, industrialismoaren itsusitasunari eta uniformizazioari balio berriak kontrajarrita, Georg Simmel soziologoak ondo dioenez, XX. mende hasierako Berlinez ari dela (Simmel, 1903).

Este canon anti civilizatorio se concentra sobre las ciudades en contraposición al campo como fuente de virtudes morales y físicas. Pío Baroja lo recoge como un rasgo inherente al vasco en sus *Fantasías vascas* (1941): «Yo siento un profundo desdén por la vida de las ciudades, por todas esas cosas que constituyen lo que se llama civilización» (Lorenzo Arza, 2017, 7. or.).

Pío Baroja ez dago ados ezta Donostia hiriak XX.mende hasieran zeukan izaerarekin ere, ezaguna den bezala, jaiotzaz donostiarra izanagatik (Baroja, 1917, VIII kap.; Baroja, 2006, 16-17. or.).

Gizarte modernoak ez du eskaintzen taldearen babesa, tradizioko gizartean bezala. Pío Baroja bera ere aspertu egin zen Madrilén bizitzeaz, orduz gero Berako Itzean pasatzen zuela urtearen erdia, edozein irriki eta gizarteko goranahitik urrun:

Este puñado de jornaleros de la Vera del Bidasoa (comarca limítrofe entre Francia y España) guardan esa «savia natural» del pueblo español que se ha diluido en la mentalidad gregaria de las ciudades: «La gente de hoy, alejada de la naturaleza y de los anillos nasales, vive en el artificio de una armonía moral» (*César o nada* 572). El escritor vasco encuentra en la Naturaleza las raíces genuinas de un carácter español que poco tiene que ver con la oratoria histriónica de los hombres de ciudad (Lorenzo Arza, 2017, 7. or.).

Hiri modernoak dirua eta abstrakzioa jartzen du, gizarte erruralak harreman emozionalak eta hurbiltasuna jartzen zituen tokian. Diruak uniformizazioa dakar, eta indibidualtasunik ezin du onartu. Jean Etxepare kexu zen honetaz Donostiatik igarotzean 1929an. Gaur egun ere talde-nortasunak gora datoz, uniformizazioaren aurrean: penintsulako ezinegon identitarioa ezaguna da, baina, adibidez, AEBn ere hispanoek,

beltzek, indiarrek ere beren ezagutza zabala eskatzen dute. Badira, gainera, hainbat eskola eta bolada: Zena, punka, makrobiotika, trikitixa, bertsolaritza, euskal dantzak eta kantikak, veganismoa, Pokemon eta beste hainbat. Friedrich Nietzsche bi idazleon irakurra zegoen garai bateko metropoli uniformizatzailearen kontra, eta indibidualismoaren alde suttsuki (Niemeyer, 2012).

Pío Baroja plutokraziaren kontra dago, eta aristokraziaren kontra. Diruaren kontra dago eta klasismoaren kontra. Iruditen zaio pribilegioak izateko, arrazoi bat argudiatu behar duela dagokion klaseak. Gaztetasuna, indarra, inteligentzia eta edertasuna ez datoz inongo klase bereziri eratzikiak (Bello Vázquez, 1990, 74. or.).

Un talante similar se aprecia en Baroja cuando borra los núcleos urbanos de sus descripciones del País Vasco: «Es casi seguro que Baroja creía que el País Vasco era la tierra, los prados, las montañas, el espacio geográfico de España y Francia, y que Bilbao era una cosa aparte» (Maraña 3). El capitalismo de las ciudades corrompe el vigor de esos campesinos a los que identifica como estirpe de «hombres vitales». Sus *Vidas sombrías* (1900) compilan historias de jornaleros, pescadores, que luchan a diario y que reniegan de las llamadas a quintas, las iglesias o las fábricas (Lorenzo Arza, 2007).

Aipatu da goratxoago gizarte hiritartuan jendeak nola bilatzen dituen nortasun bereziak, diruaren nagusigoari, uniformizazioari, giza harremanen banalizazioari, abstrakzioari eta antzekoei aurre egiteko. Pío Barojak euskaltasunaren testuinguruan bultzatu duen paganismoa nortasun berezi nahi horren isla gisa interpreta liteke. Alde horretatik, *Jaun de Alzate* (1922) bezalako eleberriek hipostasiatu egiten dituzte herri-sinesteak, nortasun bereizgarri baten bila. Sineste kristauek uniformizatu egiten dute, unibertsala izan nahi baitu katolikotasunak. Erruralismoaren barnean paganismoak leku koherentea izan dezake, horren kariatara. Horrez gain, Pío Barojak *Jaun de Alzaten* hurbildu egiten dizkie euskal sinesteak (Urtzi, lamiak, akelarreak, sorginak...) ipar Europako mitologiei, ez baita alferrik Urtzi-Thor jainkoaren izena liburuan, eta ez Jaungoikoa, ustez eta izaera latinoaren erakusgarria zela, Pío Barojak horrenbeste hastio baitzuen.

Tarteki gisa, aipa daiteke Jaun de Alzate kontakizuneko eite nietzschearra. Hala ere, Barojak Nietzscheren ildoko giro dionisiar paganoa sakonago jaso arren, Etxepare goiztiarragoa da alemanaren oihartzun hori jasotzerakoan (Kintana, 2001, 118. or.). *Buruxkakeko* (1910) «Amodioa» atal itxura batean nietzschearra lehenagokoa da *Jaun de Alzate* (1922) baino.

Ezin da ukatu, Etxepare ere erruralismo baten alde zela, baina Barojarenaz bestelakoa: Etxepare erruralista da beraren interes-fokua landako errealtatean pausatzen delako nagusiki. Aldiz, askoz prosaikoagoa da Etxeparearen ikuspegia *Beribilezen*; esaterako, kezkatzen du landa inguruneen emankortasun agrikola oroz gain. Kezkatzen dute, bestalde: etxeen eraikuntzaren nolakotasuna, ea kalitatezkoa ote den; landanaren mekanizazio maila; azienta-traturako feria-antolakuntza nola hobetu, Ameriketako ereduari erreparatzen diela, arrazionalagoak direlakoan denboraren aldetik («Tratuak ordu batez» in: *Buruxkak*, idazlearen lehen liburua); errepideen zoruaren

egoera, mugaranzko errepide berria zabaltzeak berarekin bat *fiesta* dakarkiola autozaleari; langileen bizitza-maila ekonomikoa eta lanaren gogortasuna; baserrietako nagusi eta morroiek jasotzen duten arreta eta haien egoitzen higienikotasuna egokia ote den («Eriaren gela» in: *Buruxkak*); nekazaritzako produkzio industrialaren antolakuntza («Lilien usaina» in: *Buruxkak*). Horrez gain, inplikatu egin zen Aldudeko udalean, herriaren aldeko zereginak burutzeko.

Badu enpatia berezia herrietako andreekiko, kasurako haien arteko loturak iraunarazi nahiz, iturri-lekua erdigunera aldatzea kritikatzean, garbitzaileen arteko konfidentzialtasun-giroa zapuztuko zelakoan («Ithurri lekua» in: *Buruxkak*). Andreen heziketa ere gogoan du («Igande arratsaldetan» in: *Buruxkak*).

Oroitzapen enpatikoak ere baditu landa eremuan izandako esperientziei buruz («Kattin»; «Biritxiak»; Itze-egilearen txakurra» in: *Buruxkak*).

Horrek ez du kentzen heziketa morala ere partitu behar izatea bere bizikideak leziaz: gehiegizko kar misiolari masokista kritikatzan du, martiri gurakoa nabarmen utzita («Misionestaren ezteiak» in: *Buruxkak*); debozio itxuraz mozarrotutako arinkeria ere bai («Sainduaren errangurak» in: *Buruxkak*); sineskeria eta basa medikuntza maiseatu beharrean aurkitzen da Bordeleko unibertsitateko doktorea.

Arras arduratua zegoen Eskualtzaleen Biltzarreko burulehen zela herri-kulturako agerkizun askoz: harri-langintza, menuisergoa; herri-antzerkiari ere duintasun minimoa eman nahi dio. Pilotarien gaixoez arduratzen da doktorego-tesian; euskal sukaldaritzaren eta ardo eta sagardoen jarraipen zehatza egiten du *Beribilezen*. Programa sozioekonomiko osoa da berarena.

Nolanahi ere, medikua jabetzen da zein latza izan daitekeen bere egoera, eta bakartia, «buru argitu» Aldude bezalako laborari-herri txiki batean bizi beharrez urtez urte (Altonaga, 2006, 155-157. or.), eta ez da itsua Bilbo batek, Bordele batek, edota baita Baiona batek ere eskain ditzaketan abantailez bizilagunentzat.

### 2.2.2. Euskararen dilema

Euskararen arloan, ikuspegi kontrajarriak zituzten. Pío Barojaren iritziz, euskarak ez zuen etorkizunik: sentimentalki baliosa izanik ere, kulturarako ez zuen balio. Jean Etxeparek, aldiz, borroka luzea egingo zuen bizitzan zehar euskara noranahikoa egiteko ahaleginean. Pío Barojak aurkitzen zion euskal ahozko literaturari nortasun-ukitu sentimental zehazkabea, euskal berezitasun baten adierazlea izan zitekeena, baina ez askoz gehiago (Baroja, 1919).

Pío Barojak euskarari buruz duen praktika da iraungitzera doan kultura baten testigantzak jasotzea, modernitatearen aurrerakuntza bere ustez geldigaitzaren aurrean. Horrelako lanak egin izan dira Frantzia ere, adibidez, izenburu adierazgarriko *La fin des terroirs. La modernisation de la France rurale 1870-1914* liburuan bezala, non Antzinako Errejimenean indarrean zeuden usadioak jasotzen diren, itxura baten, Euskal Herrian etnografiak egin duen bidetik (Weber, 1983). Horretara, liburu frantsesak



atal bat du, Pío Barojari hainbeste gustatzen zitzaizkion herri-literaturako laginei eskainia: kantak, esaera zaharrak, maskaradak... Pío Barojaren euskal giroko idazlanak zipriztinduta daude nonahi horrelako herri-jakintzako pitxiz. Resurrección María de Azkuek, gure mediku bi hauen garaikidea, antzeko bidea hartu zuen bere *Euskalerrriaren Yakintza* (1935-1947) ondu zuenean, nahiz eta beste gauza batzuetan adostezinak ziren donostiarra eta bilbotarra (Kintana, 2008).

Barojak egiten du metaketa gaurko ikuspuntutik noragabea, batzuetan: irrintziak, kantak, esaerak, ohiturak, hitzak, landaredia, *savoir-faire* (kontrabandoa, nekazaritza...) Exotismo ukitua ere gustatzen zaio, maila berean (zirkoko *freakak*...): museo-lana, azken batean. Norbaitek esan lezake, agian, kontakizunaren bilbean ondo txer-tatuta datozela laginok, baina manierista eta barrokoegia suerta dakiokoe irakurleari. Jean Etxepare, aldiz, naturalagoa da, bakunagoa euskal mundua ispilatzean, euskal esentzia galkorrak jaso nahi izateko asmo mistikorik gabea.

Barojak ez zuen pentsatuko inondik ere ondare hori biziberritserik edo indarberritserik zegoenik, pesimista baitzen euskararen iraupenaz bezainbat beste gauza askotan, eta nahiz eta errazagoa izan historiak gerora hartuko zituen pleguak ezagutzea gaurko talaiatik begiratuta. Barojaren ideiategian, euskal aztarna linguistikoen bildumagilezaletasun hori izan daiteke adierazten zuen erruralismoaren beste seinale bat, modernitate berankorraren kontrako erreakzioz beretzakotu zuena, hiriaren eta, oro har, gizarte burges arrakastatsuauren itsusitasunaren aurrean. Berdenboran, izan daiteke euskal herritar xeheen ondarea jaso nahia Schopenhauerrek aldarrikatutako joera errukior karakteristikoaren seinalea eta garapena izatea, eta gizarteko sektore erregresiboen memoria kontserbatzera bultzatuko zuena. Nolanahi ere, Pío Barojak ere ezin izango zion itzuri egin Herderren itzal luzeari, orduko abertzaletasuna kritikatuagatik ere, zeinak Ernest Renanen nazio-ikuskera baztertzen zuen.

Jean Etxepareren ustez, aldiz, euskarak ordu hartan bazuen gizarte-eginkizuna, kontserbatuta egoteaz gain:

Odolarentzat amaren esnea bezala da arimarentzat arbasoen mintzaia: arbasoen arimako kar eta argia dakar. Argia laburra izan ditekete; baduke auzoko argi biziago eta zabalago baten beharra; bainan tokiko argia baita, iluntzearekin, are gehiago itzaltzearekin, nahasten ditu toki hartako umeen urratsak, tokiaren amodioa hozten baitzakote berehala hango bizizaleer eta bertze toki baten alderako amodioa ezin baitzeie lot nekez baizik. Euskara ken haurrari: hil duzu haren baitan hastapeneko argiño hura, ahuldu dakozularik orozbat etxerako lehia, hautsi bere lurrarekilako lokarririk zailena, erdi eihartu Frantziaren beraren gerizatza eta ontzera bere indarrez goiti zoan landare gazte bat (Charritton, 1984, 62. or.).

Jean Etxeparek Sarako Etxeberriren eta Paskual Iturriaga ilustratuaren bidea segitzen du. Pío Barojak, bere aldetik, ez du proposamen praktikorik euskararako, literaturgozamenetik harago. Jean Etxeparek bestela jokatu zuen Jon Casenavek tesian azaldu duenez, euskarazko irakurleak sustatuta, literatura idatziak hartzaileen euskarria izan zezan sistema egituratuago baten barruan (Casenave, 2002).

Pío Barojak euskarak irauteko kezkarik ez zuen. Kontaktuko hizkuntza bien estatusari buruz, dio gaztelerak prestigioa duela gehiago, euskaraz naturaltasuna mintzo den artean. *Zalacaín el aventurero* euskal giroko eleberrian, Pío Barojak kanta herrikoiak darabiltza: euskara ahozkoa da beti (Baroja, 1909). Euskara, bestetik, erabilia da memento hunkigarrietan: maitaleen solasetan (Catalina/Zalacaín), Tellagorriren hilburukoan, eta antzekoetan, hau da, arrazoa/emozioa bikotearen banaketan, gaztelera arrazoiarekin lotuta, eta euskara emozioarekin. Oker ez bagaude, Etxepareren goraxegoko aipuan ere nabaria da euskarak jasotzen duen interpretazio bihozkorra, haurtzaroarekin estuki lotua: frantsesa ere arrazoiaren eroalea litzateke, adibidez, *Beribilezen* Hegoaldetik bueltan Iparraldean sartzen direnean adierazi bezala:

Hargatik, mugaz hunaindiratu bezain laster, gozatu zaitala eta berritu zainetako bizia, hori ba. Jabalago barnea, hatsa hobeki hartzen dut. Bihotz-bihotzez eskualdun izan gatik, garaitiko nizan guzia frantsesa duketalakotz ez othe? Adimenduz eta buruz uste baino ere maiteago ez othe dugun guziek Frantzia? (Etxepare, 1931, 95. or.).

Jean Etxeparek, *Beribilezen*, euskal izenak daramatzaten herrien letreroak ere aipatzen ditu, alegia, kezka du euskara idatziarekiko; badakigu Etxeparek literatura idatziarekiko interesa zuela; Pío Barojari nekez antzematen zaio hizkuntzaren asmo normalizatzailearik. Ildo horretatik, Pío Barojaren gogokoa *Bilintx* zen, eta neurri apalagoan Juan Ignazio Iztueta, olerkari zereginetan bereziki, dirudienez, beti ere, ahozko literaturatik hurbilekoak, ez baitu euskal literatura idatzirik aipatzen, besteak beste gehiena erlijioso-utilitarioa zelako, beharbada.

Hala ere, bada autore bietan euskaldunaren isiltasunari edota mututasunari buruzko nortasun-ezaugarri komuna: ez Pío Baroja, ez Jean Etxepare ez omen ziren hiztun porrokatuak, bizi zirela. *El vasco es alalo*, zioen Pío Barojak; *Beribilezen* ere bada isiltasunaren onespena, Jean Etxeparek behin eta berriz hainbat pasartetara ekarria, dela protagonistaren dela beste bidaiarien ahotan.

Nolanahi ere, idazle bi hauen garaian polemika-giroa pil-pilean zegoen, euskararen kinkari eta etorkizunari buruz. Sabino Aranaren aldeko Aitzolek *El Día* egunkarian 1931n argitaratutako artikulu sortan («La muerte del euskera. Los intelectuales vascos o los profetas de mal agüero» izeneko) eraso zion Unamunoren eszeptizismoaren adierazpide sonatuari («La muerte del euskera» izeneko), euskararen etorkizunari buruz (Aldekoa, 2006):

En resumen, podría decirse que los «vascos del 98», con Ramiro de Maeztu a la cabeza, suscribieron con entusiasmo los planteamientos de Unamuno y que Sabino Arana y sus seguidores lo atacaron con acritud. Pío Baroja terció en la polémica cuatro días después del escándalo, con un artículo bastante crítico hacia los dos bandos enfrentados, pero su intervención, ejemplo de ponderación y buen sentido, pasó inadvertida entre las imprecaciones que unos y otros se dirigían (Baroja, 1901-08-31; Juaristi, 1987, 86. or.).

Pío Barojaren ikuspegi nostalgiko hutsa aipatu dugunez gero, gaineratu daiteke donostiarrak Julio de Urkixoren asmo euskaltzaleei «fantasía de filólogo» zeritzela: Urkixok

euskara kultura-hizkuntza bilakatu nahi zuen, hizkuntzalaritzaren bitartekotzarekin (Urrujo, 1920). Barojaren ustez euskararena eginda zegoen, ez zegoen biziberritzerik ez eta garai hartako hizkuntzalarien ahaleginekin ere. Akaso, gogoratu behar da, akaso, mende hasiera hartan sortu zela Euskaltzaindia (1918) euskara batzeko helburu nagusiarekin. Euskal Pizkundea izenekoa abian zegoen, eta Olerkariak ezagutzera emango ziren. Pío Baroja arrotz zaio horri guztiari. Ez horrenbeste Jean Etxepare, euskaltzaleekin harremanetan baitzegoen, eta haien xedeak konpartitzen baitzituen, hein handi batean, hizkuntzaren artisau saiaturia baitzen: lexiko-sorkuntzan ari zen, eta estilista gailenetakoa zen; Euskaltzaindiaren ateetan zegoen; hizkuntzalari eta filologoekin lankidetzan ari zen, etab.

Esan behar da Pío Barojak ez duela islatzen beti euskal komunitatea linguistikoki galtzearen arrangura eleberrietan, uste baitu prozesua itzuri ezina izanik horretaz gehiago kezkatzea ez dela zentzuduna. Adibidez, *Tierra vasca* trilogiako *Zalacaín el aventurero* eleberrian ikusten da nola protagonista euskaldunak bizitza-jokabide nietzschean bat eramanez, edozein kezka identitariotik urrun. Etxeparek, aldiz, diglosiaren eragin hazkorra laztuta somatzen du *Beribilezen*.

Ostera, euskara da Jean Etxeparearen ikusmoldean talde-kohesioa sustatzen duen osagai bat, euskaldunen artean. Hori nabari da haren bizitzan Piarres Lafittek duen harremanean:

Adierazi dautazun arren etzirela iduripen bereko, berdin zure lagun on gelditzen niz, eskuararen alde (Xarriton, 1991)<sup>6</sup>.

Mediku laizistaren eta abadearen artean badira hainbat desadostasun, pentsamoldearen alorrean; bata agnostikoa bada eta zientzia positiboaren bultzatzaile, bestea atxikita dago zientziaren ikuspegi zaharkitu konfesional bati, Elizak oraindik urrats erabakiorrak egin behar baitzituen gaur egungo zientziaren bere onarpenera iristeko. Beraz, ezberdintasunak zituzten, adibidez, kosmologiaren alorrean. Etxeparearen ikuspegiak planetaren sorrera eguzkitik bereiztutako «ziliporta» baten bidez azaltzen zuen bitartean, Lafittek Jainkoaren kreazioaren bidez azaltzen zuen. Gainerakoan ere beren filosofia-hautuetan bide bereiz samarretatik jotzen zuten. Medikuek autore aleman sinesgabeak besarkatzen zituen bitartean (Nietzsche, Schopenhauer, Haeckel, Reichenbach), Lafittek nolabaiteko *philosophia communis* baten zalea zen, ziurrenez Akinoko Tomas Sainduan oinarria zuena; apaizak filosofia hori proposatzen zion Etxepareari onar zezan. Hala ere, euskararen aldeko lanean Etxeparek ikusten zuen aukera biek elkarrekin aritzeko, bizitzaren azkeneko bien arteko gutunerian haztatu daitekeenez (Xarriton, 1991). Izan ere, talde-kohesioak performantzia handitzen du (Reis & Sprecher, 2009, 233. or.). Baziren adostasunak euskaldunen artean, oztopo argiak elkar ulertzeko, baina euskara trabak gaitzeko faktorea izan zitekeen Etxeparearen begietan; hala ere, horrek bidesaria bazuen, zeren eta medikuaren bizitza guztiko lana izan zen desberdinen arteko tolerantzia hori defenditzea Eliza eta indar laikoak tema latzean zebiltzan garaian.

6 1931-XII-10eko gutuna.

Euskara kohesio-sortzailea da *Beribilezen* ere. Liburuan bada desadostasunik narra-tzailearen eta Loiolako santutegian solaskide duen *apezño*aren artean. Biek eztabaidatzen dute Ignazio santuaren baitan zer ote den erabakigarriena, fedea ala adimena, edo-ta biak batera. Narratzailearen ustez, Ignazio gizon jantzia zen unibertsitatean hainbat ikasketa egina zenez gero; apezñoarentzat Ignazioren baitan osagarri nagusia karra zen, ez adimena. Planteamendu horrek berriz ere gakartza erlijioaren eta zientziaren arteko medikuaren buruhauste nagusiaren altzora. Kontua da, gure hari honetarako, euskalduntasunak bien arteko anaitasuna bermatzen duela zein ere diren dituzten desadostasunak:

Guti haztatu dut ene bizian harena bezalako lañotasunik; eskualdun aneia batena zen, gainera gizon handizki argitu batena, fedezko khar ezti batek berotzen zuena eta sarkortzen orozbat (Etxepare, 1931, 57. or.).

Euskarak badu beste bertute bat: oroitzapen ona uztea: Ignazioren oinetxeko bisitan letrero bat euskaraz ikustean, poztu egiten da Etxepare:

Bat-batean paretan thindatu hitz batzuek jotzen dauzkitet begiak: eskuaraz dute jakinarazten hau dela San Ignazioren sor-etxea. Eta atsegin zait, atsegin handi, eskuaraz baitira. Doidoi, etxearen erakuslea eskuaraz mintzatu izan balitzaiku eskualduner, atzerritarrentzat idukiz erdara, orhoitzapen hobea baizik ez ginuken beiratu, hemen iragan minuta ezin-ahantzizkoez (Etxepare, 1931, 67. or.).

Garrantzitsua da oroitzapen onak gordetzea norberaren esperientzian, zeren eta oroitzapen onek gizakia esperientzia horiek berriz izatera sustatzen dute.

Alabaina, garai hartan bazen kinka bat ea euskara izan ote zitekeen bizimodu modernorako gai, ala hiltzen utzi behar ote zen. Auzi horrek bereizten zituen, adibidez, alde batetik, Etxepare, Azkue eta Lizardi bezalakoek eta, bestetik eta jakina denez, Baroja eta Unamuno bezalakoek, Euskal Herrian. Azkuek nahi zuen *mendikotzat* zeukan euskara hirira egokitu: hainbat ekintza burutu zituen Bilbon burges euskaldun-berriek euskaraz operak izan zitzaten, adibidez, eta gisa horretakoak, publiko bakoitzari bere neurriko hizkuntza-elikadura eskainiz (Kintana, 2002, 15-99. or.), haren asmoen erakusgarri soil bat aipatzearen.

Etxeparek ere euskara iraunarazi nahi zuen frantsesaren ekarpena baztertu gabe. Nahi zuen euskara egon zedin jende ikasien artamenduan, biziraun ahal izateko, eta betebehari hori nahitaezkoa ikusten zuen, edozein hizkuntzak garapen jasagarria izango bazuen. Ez zuen nahi euskara moral tradizionalak bizirauteko trikimailu bezala, sektore tradizionalak egiten zuenaren antzera; Azkue batek ere euskara herriaren osasun moralaren bermetzat jotzen zuen, nahiz eta beraren ikuspegia aurrerakoiagoa izan Elizako beste sektore batzuen asmoen aldean, euskara proiektzio modernorik gabe iraunarazi gurakoak. Etxeparek euskara nahi zuen orotariko gaiak jorratzeko gai, nahiz eta horrek buruhausteak ekarri zizkion idazle-praktikan (Kintana, 2001), lorpen ederrak eskuratuagatik idatzi zuen prosan.

Etxepareren jarrera hein batean garbizalea bada ere, hau linguistikoei gagozkielea, neologismoak eta hitz zaharkituak erabiltzeko gai bazen ere, orduko giroak matuaren arabera, badaki euskararen etorkizuna homologazio kultural baten premian zegoela: Frantziatik zetorren kultura ezinbestekoa zitzaion. Honela dio Hegoaldetik bueltan autoan arnasten duen aireari buruz:

Menditik bulharretarat heldu zaikun aire sendoari hautemaiten diot, Frantzia guzitik harekin nahastekatzera jina, halako hazkurri arin, haztarik gabeko zer bat, osagarri-zkoa hargatik, odoleratzeko gure lehenbiziko arbasoek etzuketena (Etchepare, 1931, 95. or.).

Izan ere, Etxeparek odola eta hizkuntza hurbiletik lotuak ikusten zituen, hizkuntzaren ikuspegi etnizista bat zuen, hori bai, gaudituz eta molde berrietara isuri beharrekoa. Harentzat *nabartar-odola* zehatz lotua zegoen euskararekin, molde hori baitzerabilen euskaldunek hizkuntzari eusten ikusten zituenean (Etchepare, 1931, 38. or.).

Azkenik, euskarak iragankortasunaren izua ere sentiaraz diezaioke. Euskara harentzat bizitzaren metafora zen. Hizkuntzari egiten zaion erasoak gizakiaren izateari egiten zaion erasoak da, horregatik hizkuntza gutxituetako hiztunek diote atxikimendu berezia beren hizkuntzari, buru- eta gizarte-egituraren osagai bat da. Hizkuntza kulturaren arima da; hizkuntza erasotzean gizarte-loturari erasotzen zaio, hura hausteraino. Komunikabide nagusia da hizkuntza banako eta taldeen artean, komunikabiderik sotilena, doiena. Gizartea endekatu egiten da hizkuntza bertan behera uzten duenean, edo endekatzen denean. Aldi berean, banakoak aurrera egiten du hizkuntzaz gero eta gehiago jabetzen den heinean. Hizkuntza bat ezagutzeak pertsonaren eta taldearen bihotzean sartzen laguntzen du. Hizkuntzari erasotzea izateko moduari erasotzea da; aldiz, hizkuntza errespetatzea gizakia errespetatzea da. Izan ere, berarekin baitu indar berezi bat, izaera osoa besarkatzen duena. Sinbolo horrek zeinuak ernarazten ditu: bizitza baten partalier egiten du hiztuna (Chevalier & Gheerbrant, 1969, 648. or.).

Etxeparek *gudu* hori sentitzen du laztasunez, urrutiago joan gabe *Beribilezen*.

Ibañetako lepotik hunaratekoan, ohartu niz bertzalde herri bakotzak baduela bere etxeetarik bateko aitzin-paretan burdinazko-plaka xuri bat: huntan beltzez thindaturik herriaren bi izenak, bat erdarazkoa, bertzea mendeen mendez herritarrek ahoan zerabilaten eskuarazkoa.

Nori ere gogoratu baitzaio eskuararen alderako atxikimendu-seinale hori, bigarren lerroan ezarria bada ere eskuarazko izena, eskerrak hari!

Bainan, laztu nu eskuararen eta erdararen arteko guduaren ikusteak, burdin-zatiño hartan (Etchepare, 1931, 38. or.).

Bestalde, *Beribilez*eko beste pasarte batean, ezin ulertuta dabil nola euskal ama batek umeari euskaraz zuzendu dakioken (Etchepare, 1931, 34-35. or.), eta oso kezkatuta,

bihotzaren erdira iristen zaiola. Belaunaldiz belaunaldiko transmisioa etetea harrigarria eta, aldi berean, kezkarria begitantzen zaio.

*Beribilezen* ere, Loiolako bisitan, bertigoa sartzen zaio Ignazioren eskuizkribu irakurtezina ikustean, pentsatzen duenean santua bizi zela Azpeitiako kalean egiten zuen euskara ulertzeko gai izango ez ginatekeela-eta. Ikusten du Ignazioren eskuz idatzitako izkribu bat, higatua eta ia irakurtezina. Denboraren iraganak barkatzen ez duelakoa sentitzen du, hain zuzen, euskararen higadura eta aldaberatasunean islatuta. Euskararen patuarekin bat egiten zuen. Areago, kontuan izanda medikua gaixorik zegoela bihotzetik, eta urte gutxi zituela aurrera begira, berak bazekienez. «Euskera hilez gero, ez nuke nahi bizi» esaten zuen kanta herrikoi batek, garai batean...

### 3. ONDORIOAK

Ikusi ditugu Jean Etxepare eta Pío Baroja Azpeitiko zalduntxo ilustratuen bidetik, nahiz eta donostiarrak XIX. mendeko ukitu erromantikoa berea egin, adibidez bizitzaren filosofian Ameriketako itsasoa hobesten zuela Aldudeko mediku helduaren neurri neoklasikoaren orde. Alabaina, oro har, bi biak saiatuko ziren egiaren bila, estereotipo atzerakoien kontra, zientziaren eta kulturaren aldeko lanean. Horiek parekotasunen multzoan.

Aldeak ere bazituzten. Pío Barojaren XIX. mendeko atxikimendua soma zitekeen euskararen ikuskizun paseistan ere. Euskara da donostiarrarentzat balio sentimentaleko museo-pieza maitagarria, etorkizuneko baliorik gabea, beharbada erruralismo batekin bat egina. Etxepare proaktiboagoa, hizkuntzari iraupena ematen bermatzerainokoa, nahiz eta gudu horren latza ez zaion itzurtzen. Esan behar da biek zituztela errezeloak goi burgesiak urratutako bideekin, iraultza modu zakar samarrean burutu zuela eta, euskal gizarte tradizionalaren ongaitzak kontuan hartu gabe.

### 4. ERREFERENTZIAK

- Aldekoa, I. (2008). Euskal literaturaz hiru apunte solte. In *Jean Haritschelhar-i omenaldia* (1-15 or.). Bilbo: Euskaltzaindia.
- Aldekoa, I. (2012). Ilustrazioa eta euskal literatura. *ASJU*, 42(2), 211-235.
- Altonaga, K. (2006). *Etxepare, Aldudeko medikua*. Bilbo: Euskaltzaindia & UPV/EHU.
- Apalategi, U. (2003). Hiriart Urrutyren harrera literarioari buruz: autoretzaren arazoa euskal literatura klasikoan. In B. Oyharçabal & J. M. Makazaga (arg.), *Euskal gramatikari eta literaturari buruzko ikerketak XXI. Mendearen atarian* (15-31. or.). Euskaltzaindia: Bilbo.
- Apalategi, U. (2004). Heziketa literarioaren kezka, Peñafloreatatik Mogelera. *Lapur-dum*, 9, 39-47.
- Artola Renedo, A. (2009). La antimodernidad en el País Vasco: prácticas sociales y discursos (1765-1833). *Cuadernos dieciochistas*, 10, 121-147.
- Azurmendi, J. (1999). *Euskal Herria krisian*. Donostia: Elkarlanean.

- Baroja, P. (1900). *Vidas sombrías*. Madril: Afrodísio Aguado.
- Baroja, P. (1901-08-31). El vascuence, *El Imparcial*, 1.
- Baroja, P. (1909). *Zalacáin el aventurero*. Hemendik hartua: [http://es.wikisource.org/wiki/P%C3%ADo\\_Baroja](http://es.wikisource.org/wiki/P%C3%ADo_Baroja)
- Baroja, P. (1917). *Nuevo tablado de Arlequín*. Madril: Caro Raggio.
- Baroja, P. (1918). Cuatro libros: La historia de la creación natural de Ernesto Haeckel. In *Las horas solitarias* (201-212. or.). Madril: Rafael Caro Raggio.
- Baroja, P. (1919). *Momentum catastrophicum*. Madril: Caro Raggio.
- Baroja, P. (1920). *Los contrastes de la vida*. Madril: Rafael Caro Raggio.
- Baroja, P. (2000). *Opiniones y paradojas. Prólogo y selección de Miguel Sánchez-Ostiz*. Madril: Caro Raggio.
- Baroja, P. (2006 [1953]) *El País Vasco*. Tafalla. Txalaparta.
- Baroja, P. (2006). *Pío Barojaren Donostia*. Irun: Alberdania.
- Baroja, P. (2007). *Ipuinak*. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Baroja, P. (2010). *Itzaleko biziak*. Donostia: Hiria.
- Baubérot, J. (2004). Laïcité. In M. Canto-Sperber (zuz.), *Dictionnaire d'éthique et de philosophie morale* (1059-1066. or.). Paris: PUF.
- Bello Vázquez, F. (1990). *El pensamiento social y político de Pío Baroja*. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- Bidegain, E. (2013). *Lehen mundu gerra Eskualduna astekarian*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Boyer, A. et al. (1991). *Pourquoi nous ne sommes pas nietzschéens*. Paris: Éditions Grasset.
- Casenave, J. (2002). *De l'article de presse à l'essai littéraire: Buruchkak (1910) de Jean Etchepare*. Madril: UNED.
- Casenave, J. (2003). Ramuntcho, Pierre Loti-ren sartzea Euskal Herrian. In B. Oyharçabal & J. M. Makazaga (arg.), *Euskal gramatikari eta literatura-buruzko ikerketak XXI. Mendearen atarian* (69-79. or.). Euskaltzaindia: Bilbo.
- Charritton, P. (arg.). (1984) *Jean Etchepare mirikuaren idazlanak I. euskal gaiak*. Donostia: Elkar.
- Charritton, P. (arg.). (1985) *Jean Etchepare mirikuaren (1877-1935) idazlanak. II mediku-solas*. Donostia: Elkar.
- Charritton, P. (arg.) (1988). *Jean Etchepare mirikuaren (1877-1935) idazlanak. III kazetaritza (A) (1916-1935)*. Donostia: Elkar.
- Charritton, P. (arg.). (1992) *Jean Etchepare mirikuaren (1877-1935) idazlanak. IV kazetaritza (B) (1916-1935)*. Donostia: Elkar.
- Charritton, P. (arg.). (1996) *Jean Etchepare mirikuaren (1877-1935) idazlanak. V Euskalerriko bizia (1932-1935)*. Donostia: Elkar.
- Chevalier, J. & Gheerbrant, A. (1969) *Dictionnaire des symboles*. Paris. Robert Laffont.
- Delvaux, M. & Caron, P. (2010). Postcolonialisme. In P. Aron, D. Saint Jacques & A. Viala (zuz.), *Le dictionnaire du littéraire* (601-603. or.). Paris: PUF.
- Dufau, D. (1950a). Ganichen makhila. *Gernika*, 12, 25-27.
- Dufau, D. (1950b). Ganischen (sic) ordainbidea. *Gernika*, 13, 30-31.
- Elkar-lanean. (1972). *Pío Baroja bere ehunurteburuan: 1872-1972*. Bilbo: Etor.
- Epicteto (2015). *Disertaciones por Arriano*. Madril: Gredos.
- Etchepare, J. (1910). *Buruchkak*. Tours: Imprimerie Mame.

- Etchepare, J. (1984). Euskalzaleen biltzarraren xedeak eta sail berria Maulen (1922). In P. Charritton (arg.), *Jean Etchepare mirikuaren idazlanak I. euskal gaiak* (61-68. or.). Donostia: Elkar.
- Etchepare, J. (1931). *Beribilez*. Baiona: Laserre.
- Fernández, J. (2006). *Ser humano en los conflictos*. Madril: Alianza Editorial.
- Gartzia Trujillo, S. (2014). *Jean Etxepare, Aldudeko medikua. Euskal modernitatearen brankako irudia*. Bilbo: Desclee de Brower.
- Gartzia, P. (2015). Berrirakurketa historiko bat: Peru Abarka (1802). *Kondaira*, 11, 47-51.
- Gasnier, Th. (1984-1992). Le local. In P. Nora (arg.), *Les lieux de la mémoire* (III, 3423-3476 or.). Paris: Gallimard.
- Guillén, C. (1985). *Entre lo uno y lo diverso: Introducción a la literatura comparada*. Bartzelona: Crítica.
- Heit, H. (2012). Verdad. In Ch. Niemyer (arg.), *Diccionario Nietzsche. Conceptos, obras, influencias y lugares* (521-523. or.). Madril: Biblioteca nueva.
- Jankélévitch, V. (1964). *L'ironie*. Paris: Champs-Essais.
- Juaristi, J. (1987). *Literatura vasca*. Madril: Taurus.
- Kinder, H., Hergt, M. & Hilgemann, W. (2007). *Atlas histórico mundial*. Madril: Ediciones AKAL.
- Kintana, J. (2001). Nietzsche euskal literaturan: Jean Etchepareren «Amodioa» (1910). *Jakin*, 127, 109-128.
- Kintana, J. (2002). *Vizcaytik Bizkaira? R. M. Azkue Euskaltzaindia sortu aitzin(1888-1919)*. Bilbao: BBK Fundazioa & Euskaltzaindia.
- Lafitte, P. (1980 [1941]). Jean Etchepare jaun mirikua (1877-1935): aitzin-solas. In J. Etxepare, *Buruxkak* (5-21. or.). Donostia: Elkar.
- Lafitte, P. (1974). *Mende huntako euskaldun idazleen pentsa-bideak*. Baiona: Imprimerie des Cordeliers.
- Le Rider, J. (1999). *Nietzsche en France: de la fin du XIX<sup>e</sup> siècle au temps présent*. Paris: PUF.
- López Antón, J. J. (1998). El imaginario pesimista de Vasconia en Arturo Campión. *Vasconia*, 27, 177-194.
- Lorenzo Arza, M. (2017). *Las fuentes regionalistas de la Castilla noventayochista*. Eskuizkribua. Hemendik eskuratua: [https://www.academia.edu/31012783/Las\\_fuentes\\_regionalistas\\_de\\_la\\_Castilla\\_noventayochista](https://www.academia.edu/31012783/Las_fuentes_regionalistas_de_la_Castilla_noventayochista)
- Loti, P. (1897). *Ramuntcho*. Édition du groupe «Ebooks libres et gratuits». Hemendik eskuratua: [https://www.ebooksgratuits.com/pdf/loti\\_ramuntcho.pdf](https://www.ebooksgratuits.com/pdf/loti_ramuntcho.pdf)
- Michelena, L., & Altuna, F. (1972). *Mitxelenaren idazlan hautatuak: Idazlanen aukera oharrak, iruzkinak*. Bilbo: Mensajero.
- Mitxelena, K. (1955). Pío Barojak esan digu. *Egan*, 3-4, 1-4.
- Mitxelena, K. (2001). Pío Baroja. In *Gure artean* (239-244. or.). Zarautz: Alberdania.
- Niemyer, C. (arg.). (2012). *Diccionario Nietzsche. Conceptos, obras, influencias y lugares*. Madril: Biblioteca Nueva.
- Ortiz de Pinedo, A. (2011). *Euskal literatura Gernika aldizkari liberalean: 1945-53*. Amorebieta: Erroteta.
- Ortiz de Pinedo, A. (2018). *Jean Etxepareren Beribilez (1931): bidaia eta ideologia*. Defentsa-bidean den tesia.



- Pageaux, D.-H. (1989). De l'imagerie culturelle à l'imaginaire. In P. Brunel & Y. Chevrel (arg.), *Précis de littérature comparée* (133-161. or.). Paris: PUF.
- Pinto, L. (1995). *Les neveux de Zarathustra. La réception de Nietzsche en France*. Paris: Seuil.
- Placer, E. L. (1958). *Lo Vasco en Pío Baroja*. LSU Historical Dissertations and Theses. Hemendik eskuratua: [http://digitalcommons.lsu.edu/gradschool\\_disstheses/499](http://digitalcommons.lsu.edu/gradschool_disstheses/499)
- Placer, E. L. (1968). *Lo vasco en Pío Baroja*. Buenos Aires: Ekin.
- Reis, H. T. & Sprecher, S. (arg.). (2009). *Encyclopedia of Human Relationships: Vol. III*. California: Sage.
- Rogers, L. & Aronson, J. (2013). Stereotype threat. In S. J. Lopez (arg.), *The encyclopedia of positive psychology* (936-939. or.). Oxford: Wiley-Blackwell.
- Sánchez Granjel, L. (1953a). Vasconia en la literatura barojiana. *Índice de Artes y Letras*, 9(70-71), 5.
- Sanchez Granjel, L. (1953b). Presencia de Vasconia en la vida y en las obras de Pío Baroja. *BAP*, 9, 155-167, 363-387.
- Schaer, R. (2004). Patrimoine. In M. Canto-Sperber (zuz.), *Dictionnaire d'éthique et de philosophie morale* (1404-1408. or.). Paris: PUF.
- Schröder-Abé, M. & Schütz, A. (2007). Collective Self. In R. F. Baumeister & K. D. Vohs (arg.), *Encyclopedia of social psychology* (154-155. or.). California: Sage Publications.
- Simmel, G. (1903). La metrópolis y la vida mental. *Bifurcaciones*, 4.
- Sobejano, G. (1967). *Nietzsche en España*. Madril: Gredos.
- Sobejano, G. (2004). *Nietzsche en España, 1890-1970*. Madril. Gredos.
- Stangor, Ch. G. (1995). Sterotyping. In A. Manstead & M. Hewstone (arg.), *The Blackwell Encyclopedia of Social Psychology* (628-633. or.). USA: Blackwell.
- Urquijo, J. (1919). Lengua internacional y lenguas nacionales: el euskera, lengua de civilización. *RIEV*, 10(2), 164-180.
- Ury, W. (1999). *Getting to peace: Transforming conflict at home, at work, and in the world*. New York: Viking Press.
- Weber, E. (1983). *La fin des terroirs. La modernisation de la France rurale 1870-1914*. Paris: Fayard.
- Xarriton, P. (1991). Jean Etchepare jaun mirikuak Piarres Lafitte jaun apezari idatzi zenbait gutun (1924-1935). In J. A. Lakarra J. A. & I. Ruiz Arzallus (arg.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum. Pars prior* (595-604. or.). Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- Xarriton, P. (1995). Fonds Lacombe: les lettres du docteur Jean Etchepare (2-6-1905; 4-3-1932). *Bulletin du Musée Basque*, 140, 49-100.

# Oiartzungo azentuera zaharra

---

La acentuación antigua del habla de Oiartzun

---

The old accentual system of Oiartzun Basque

José Ignacio HUALDE  
University of Illinois at Urbana-Champaign  
jihualde@illinois.edu

Eskerrak eman nahi dizkiet Aritz Irurtzuni grabaketaren kopia digital bat niri helarazteagatik eta Elixabete Pérez Gazteluri grabaketa erabiltzeko baimena emateagatik. Mila esker Oihana Lujanbiori eta FLVko ebaluatzaile anonimoei artikuluari egindako iruzkinengatik.

Jasotze data: 08/01/2018. Behin-behineko onartze data: 19/02/2018. Behin betiko onartze data: 21/02/2018.

## LABURPENA

Mitxelenak argitaratu gabe utzitako langaien artean grabaketa bat dugu. Grabaketa-  
ren helburua azentu bereizkuntzak aztertzea zen. Azterketa hori egiteko, Mitxelenak  
Oiartzungo hiztun bat elkarrizketatu zuen. Hemen grabaketan agertzen diren azentu  
patroiak miatzen ditugu eta Mitxelenak egindako sailkapenarekin elkartzen ditugu.  
Ondorio nagusia da orduko Oiartzungo sistemak antza handia zuela oraindik ere Goi-  
zuetan erabiltzen den azentuarekin.

**Gako hitzak:** euskal azentua; Oiartzungo hizkera; Mitxelenaren langaiak.

## RESUMEN

Entre los materiales que Mitxelena nos dejó sin publicar hay una grabación preparada  
para estudiar los contrastes acentuales. Mitxelena entrevistó a un hablante de Oiartzun  
para este propósito. En este trabajo analizamos los patrones acentuales que aparecen en  
la grabación y los comparamos con la clasificación hecha por Mitxelena. El principal  
resultado es que el sistema acentual que se empleaba en Oiartzun en esa época tenía  
gran semejanza con el que todavía encontramos en Goizueta.

**Palabras clave:** acento vasco; habla de Oiartzun; materiales de Mitxelena.

## ABSTRACT

Among the research materials that Mitxelena left unpublished we find a recording that  
he prepared in order to study accentual contrasts in Basque. For this purpose, Mitxe-  
lena interviewed a speaker from Oiartzun. In this paper, we analyze the accentual pat-  
terns that are found in the recording and compare them with Mitxelena's classification.  
The main result is that the accentual system that was employed in Oiartzun at the time  
was rather similar to that still found in Goizueta.

**Keywords:** Basque accent; Basque dialect of Oiartzun; Mitxelena's materials.

1. SARRERA. 2. AZENTU PATROIAK. 3. SINGULARRAREN ETA PLURALAREN AZENTUERA  
4. MITXELENAREN SAILKAPEN BITARRA ETA CORPUSEKO HITZEN BANAKETA PROSO-  
DIKOA: KONPARAKETA. 4.1. Klase II-ko hitzak. 4.2. Klase III-ko hitzak. 5. LABURBIL-  
DUZ. 6. IRUDIAK. 7. ERREFERENTZIAK.

## 1. SARRERA

Jakina denez, Koldo Mitxelenak arreta berezia jarri zuen euskal azentuaren ikerketan *Fonética Histórica Vasca*-n eta beste lan askotan; batez ere hizkuntzaren bilakaera historikoa berreraikitzeke izan dezakeen garrantziagatik. Hain zuzen, heriotza iritsi zitzaionean, gai honetaz zenbait langai utzi zituen argitaratu gabe, María Teresa Echeniqueri esker ezagutzen ditugunak (Echenique, 1988).

Echeniquek argitara emandako artikuluan, beste gauza askoren artean, hitz zerrenda luze bat aurkitzen dugu, Mitxelenak azentu bereizkuntzak aztertzeke prestatu zuena. Zerrenda horretan hitzak bi zutabetan daude antolatuta, «*normales*» eta «*anormales*» deituren pean. Zerrendaren hasieran Mitxelenak azaltzen duenez, hitz normaletan singularra eta plurala bereizten dira doinuaren bidez eta ez-normaletan ez. Gehitzen du Mitxelenak hitzen banaketa bitarra Erreteriko euskararen hitzun bezala zeukan ezagutzaren araberakoa dela.

Mitxelena hitz zerrenda horretaz baliatu zen grabaketa bat egiteke; hau da, nolabait bere hipotesiak aztertzeke. Aritz Irurtzunen lanaren bidez grabaketa horren berri dugu, euskal azentuari buruzko lan bat osatzeko erabili baitzuen (Irurtzun, 2006). Ez dakit grabaketa noizkoa den. Hemen Mitxelenak, Echeniquek eta Irurtzunek egindako lanari jarraipena eman nahiko nioke.

Erabili dudan grabaketan elkarrizkatuta Pedro Berrondo (1919-2002) euskal idazle eta itzultzaile oiartzuarra dugu. Daukadan grabaketa digilizatua *in medias res* edo has-ten da, elkarrizatuaren izena edo beste xehetasunik eman gabe, baina momentu batean

Mitxelenak bere izena euskaraz esateko eskatuta, hiztunak bi modutan ematen digu, lehenik Berrondo'tar Pedro, garaiko usadioan, eta gero ohiko hurrenkeran. Hiztuna nor zen eta bere bizitzaz ezer jakin gabe ere (ikus Wikipedia euskaraz), garbi dago grabaketaren edozein entzulerentzat kultura handiko gizona zela eta erreztasun osoz irakurtzen zuela euskaraz<sup>1</sup>. Berrondok euskararen gainean zeukan ezagutza ez zen inolaz ere mugatzen umetan ikasitako hizkerara. Hala ere, argi dago Oiartzungo euskararen lekuko bikaina aukeratu zuela Mitxelenak. Grabaketan Berrondok gogoratzen dio Mitxelenari baserrian jaiotakoa zela, baserri munduko hiztegia ondo ezagutzen zuela adierazteko. Izan bedi artikulua xume hau Koldo Mitxelenaren eta Pedro Berrondoren omenez.

Artikulua honelaxe dago antolatuta: 2. atalean, datuen analisi akustikoa eginda agertzen diren azentu patroiak deskribatzen dira. Aipatu dudanez, Mitxelenak esaten digu «hitz normalekin» singularra eta plurala bereizten direla azentuaren bidez. Hala ere, bere hitz zerrenda egin zuenean bereizkuntza horren izaera ez zuen aztergai. 3. atalean singularren eta pluralen azentueraz esan dezakeguna adierazten dut. 4. atalean nire azterketa eta hitzen sailkapen prosodikoa Mitxelenak alde aurretik egindakoarekin konparatzen dut, ikusteko zein neurritan hitzen banaketak antzekoak diren Mitxelenak prestatutako langaian eta Berrondoren ahoskeran. 4.1. eta 4.2. azpiataletan azentu patroï markatuen banaketa lexikala eta horri buruz egin ditzakegun orokorpenak kontsideratzen ditut. Azkenik, 5. atalean emaitzak laburbiltzen ditut.

## 2. AZENTU PATROIAK

Erabili dudan grabaketan ondo entzuten diren hitzak banan banan segmentatu ditut eta azentuaren ezaugarri akustikoak (tonua, intentsitatea eta iraupena) azertu Praat programaren bidez (Boersma & Weenink, 2017).

Mitxelenak prestatutako hitz zerrendan hitzak bi zutabetan badaude ere, doinuera kontuan hartuz gero hiru hitz mota behintzat aurkitzen ditugu grabaketan. Esan bezala, antolakuntza bi azentu klasetan Mitxelenaren Erreteriko hizkerarena da, hiztun bezala zeuzkan intuizioen arabera, eta Berrondok, aldiz, Oiartzungo azentuera erabiltzen du. Argi dago Mitxelenaren eta Berrondoren azentuerak desberdinak zirela. Batzuetan Mitxelenak Berrondok esandako hitz bat errepiatzen du edo galdetzen dio ea hitza Oiartzunen erabiltzen den. Kasu horietan, askotan bi hiztunek modu desberdinetan azentuatzen dituzte hitzak. Hala ere, ikusiko dugunez, gehienetan Mitxelenak «ez-normal» bezala sailkatu zituen hitzak bereziak dira Berrondoren hizkeran ere, nahiz eta bereizkuntza prosodikoa beste modu batean egin.

Akustikoki analizatu ditudan datuetan, hitz gehienetan badago tonu gailur bat bigarren silaban eta beste bat bukaeran, adib. *afáiyá*<sup>2</sup> 'afaria', *aldékuá*, *la(r)únbatá*

1 Adibidez, hitz batzuen esanahia argitzeko *parentesco colateral* eta *enclítico* bezalako hitz teknikoak erabiltzen dituzte Mitxelenak eta Berrondok.

2 Adibideak Mitxelenak erabiltzen duen grafian ematen ditut, nire tonu markak gehituz.

(ikus 1-3. irudiak, artikularen bukaeran). Beste hitz batzuetan lehen goiko tonua lehendabiziko silaban kokatzen da, adib. *bázkayá* ‘bazkaria’, *kálekuá*, *láunaká* (ikus 4-6. irudiak). Hitz klase hau ttikiagoa da. Azkenik, hirugarren hitz mota batean, badago gorakada bakar bat, bukaeran, adib. *gosaiyá* ‘gosaria’, *aldikúa*, *labañá* (ikus 7-9. irudiak).

Kasu guztietan, badirudi ondoriozta dezakegula bukaeran kokatzen den goiko tonua esaldi-mailakoa dela eta desagertzen dela beste testuinguruetan, nahiz eta horretarako ebidentzia gutti aurkitzen den grabaketan, adib: *Xoxokó* baina *Xoxokok esán du*. Esan dezakegu erroan goiko tonurik ez daukaten hitzek beheko tonua dutela. Bukaerako tonu gailurra alde batera utziz, beraz, baditugu hiru hitz mota, (1)ean erakusten den bezala. Goiko edo goranzko tonua azentu akutuaren bidez adierazten dut eta behe(ranz)ko tonua azentu grabeez:

- (1) Hitz klase prosodikoak  
 Klase I: Goranzko tonua bigarren silaban; adib. /afáiya/ *afáiyá*  
 Klase II: Goranzko tonua lehen silaban; adib. /bázkaya/ *bázkayá*  
 Klase III: Beheranzko tonua; adib. /gosàiya/ *gosàiyá*

Hau, noski, funtsean Goizuetan gaur egun aurkitzen dugun sistema da (Hualde & Lujanbio, 2008; Hualde, 2008; Hualde, Lujanbio & Torreira, 2008) eta bat dator baita Jacobsenen (1972, 84-85. or.) Oiartzungo azentueraren deskribapen labur baina zehatzarekin ere. Goizuetan argi dago azentu lexikala beti erroaren lehen edo bigarren silaban kokatzen dela eta hitz solteen edo galdegaiaren bukaeran agertzen den tonu gailurra esaldi-mailako gertakari bat dela (adib. Goiz. *zakùrraná* ‘pl’ baina *zakùrran itxéa*). Nahiz eta, esan bezala, gure grabaketan ebidentzia asko ez egon hau baieztatze-ko, ontzat emango dut horrela dela eta errepresentazio fonologikoetan bakarrik erroko tonua, goranzkoa zein beheranzkoa, markatuko dut.

Goizuetan, dena den, lau hitz klase prosodiko ditugu, ez hiru, beheranzko tonua duten hitzek tonu hori lehen edo bigarren silaban izan baitezakete. Goizuetan bokalaren iraupenak modu argi batean adierazten digu beti silaba azentuduna zein den eta, beraz, tonua zein silabari dagokion. Aztertzen ari garen datuetan, aldiz, iraupen diferentziak ttikiagoak dira eta ez dago beti hain garbi zein den silaba azentuduna erroak beheranzko tonua daramanean. Adibide batzuetan erabaki daiteke azentua non dagoen iraupenaren eta intentsitatearen bidez, adib. *platè:rá* /platèra/, *serò:rá* /seròra/ vs *prè:miyá* /prèmiya/ (bokal luzeagoak bi punturekin adierazten ditut, ikus 10-11 irudiak) baina beste askotan ez da erreza. Hau jakingo genuke argiago singular-plural pareak izango bagenitu, baina ia ez dago horrelakorik grabaketan (ikus hurrengo atala).

Nire susmo edo hipotesia da, Goizuetan bezala, badirela lau hitz mota azentuaren arabera fonologikoki, eta ez hiru bakarrik, baina askotan beheranzko azentuaren kokagunea lehen edo bigarren silaba den erabakitzea zaila denez, hemen egiten dugun sailkapenean talde bakar bat osatuko dugu beheranzko tonua daukaten hitzekin, (1)an erakusten den bezala.

3. Goranzko vs beheranzko azentuen arteko kontrastea pare kuasi-minimo batekin erakusten dugu 12-13 irudietan: *belárrián* ‘belarrean’ vs *belàrriyá* ‘belarria’.

### 3. SINGULARRAREN ETA PLURALAREN AZENTUERA

Mitxelenak esaten digu bere hitz «normaletan» singularra eta plurala bereizten direla prosodiaren bidez, baina azentua aztertzeko prestatu zuen zerrendan ez zuen espresuki singular-plural bikoterik jarri. Dena den, pare minimo bat aurkitzen dugu hiru aldiz, *gizónak* ‘erg sg’ vs *gizònak* ‘abs-erg pl’, lehen kasualitatez (hiztunak hitza pluralean irakurri zuen gaztelaniazko itzulpena ikusi baino lehen) eta gero Mitxelenak apropos lortu nahi zuen esaldi-mailako kontraste batetan. Hitz honekin singularrean goranzko tonu bat dugu bigarren silaban (ikus 15. irudia) eta pluralean, aldiz, beheranzko tonua (ikus 14. irudia), Jacobsenek (1972) ere deskribatu zuen bezala. Honetan ere Oiartzungo sistemak antza du Goizuetakoarekin (Irurtzun, 2006).

- (2) Tonu aldaketa pluralean  
 Erg sg: *gizónak é* (= *ere*) /*gizónak*/  
 Abs-erg pl: *gizònak* /*gizònak*/

*gizónak ekárrri ttu* ‘el hombre los ha traído’ (= 14. irudia)

*gizònak ekárrri ttu* ‘(alguien) ha traído a los hombres’ (= 15. irudia)

Jacobsenek (1972, 85. or.) egin zuen analisisian Oiartzungo euskaraz lehendabiziko silaban goranzko tonua zuten hitzek beheranzko tonua hartzen zuten silaba horretan pluralean, adib. erg sg *sémiak* vs abs-erg pl *sèmiak*. Goizuetan ere horrela da (Hualde & Lujanbio, 2008; Hualde et al., 2008). Hala ere, gure grabaketan *sémiá* (= *sémia*) singularra aurkitzen badugu ere, mota honetako hitzen pluralik ez dago absolutibo edo ergatiboan. Komitatiboan adibide bat dugu (hau ere kasualitatez jasota): *ánkakín* (= *ánkakin*) ‘oinarekin’ vs *ànkakín* (= *ànkakin*) ‘oinekin’. Badirudi, beraz, singularraren eta pluralaren arteko bereizkuntza prosodikoa Goizuetan bezala egiten zela Oiartzunen: azentuaren melodia aldatuz baina kokagunea aldatu gabe.

### 4. MITXELENAREN SAILKAPEN BITARRA ETA CORPUSEKO HITZEN BANAKETA PROSODIKOA: KONPARAKETA

Esan bezala, Mitxelenak bi zutabetan antolatutako zituen hitzak azentuaren arabera: normalak («normales») eta bereziak («anormales»). 2. atalean, aldiz, hiru (edo lau) klase prosodiko desberdin bereizi ditugu. Egin dezakegun galdera bat da nola elkartzen den Mitxelenaren sailkapena 2. atalean egin dugun analisiarekin.

Bi azentu sistemek, Mitxelenaren Erreterikoak eta Berrondoren Oiartzungoak, lotura historiko zuzena duten heinean, printzipioz espero genuke Klase I-eko hitzak (bigarren silaban goranzko azentua dutenak) Mitxelenaren hitz normalen taldean egotea eta

beste bi azentu klaseetakoak (azentua lehen silaban dutenak eta beheranzko azentua dutenak) bereziak izatea Mitxelenaren sailkapen bitarrear.

Hitzak bi zutabetan ipintzeaz gain, Mitxelenak azentu markak erabili zituen bere dokumentuan. Oro har, hitz normalek ez dute inolako markarik eta bereziek, aldiz, azentu grabea daramate azken bokalean, adib. *premiyà, arrikà*. Kasu gutti batzuetan, hala ere, hitzak normalen zutabearen egon arren azentu marka du. Beharbada hitz horiek mugitu ziren lana inprentarako prestatzerakoan edo agian Mitxelenak iritzia aldatu zuen haien azentueraz. Bi zutabe eta azentu grabeaz gain, Echeniquek argitaratutako hitz zerrendan hitz askok ikur bat daramate aurrean: «+», «<», «>» eta zenbait kasutan «?». Ez dakit nola interpretatu behar diren ikur horiek eta ez ditut kontuan hartu. Ziur asko Mitxelenak marka horiek ipini zituen grabaketa eginda gero, beste honako ohar hau bezala: «Yo no distingo entre, por ej., *eztittuzte biar: baittuzte* ‘ya los tienen’, y *eztittuzte biar, (baldin) baittuzte* ‘si los tienen’. Yo: sí.» Bide batez, esan behar da grabaketan Mitxelenak eta Berrondok euskaraz hitz egiten dutela denbora osoan. Beraz, ez dakit zergatik edo zertarako idatzi zuen Mitxelenak ohar hori erdaraz.

Zoritzarrez aztertu dudun grabaketan Mitxelenak erabili zuen zerrendaren hasierako hitz batzuk falta dira, haien artean oso esanguratsuak izango liratekeen bikote minimo batzuk. Aztertu dudun zatia *utziya* hitzarekin hasten da (ikus Echeniquek 1988 argitaratutako zerrenda).

Ikus dezagun, beraz, zein neurritan (1)ean egin dugun sailkapena bat datorren Mitxelenak egindako bereizkuntza bitarrarekin. Konparaketa horren emaitzak I. Taulan ipini ditut (ikus 16. irudia ere). Konparaketa horretarako aditz jokatuak eta pertsona izenak albora utzi ditut. Goian esan bezala, kasu batzuetan hitza «normalen» zutabearen dago, baina Mitxelenak hitz bereziak adierazteko erabiltzen duen marka darama (azentu grabea azken bokalean). Hitz hauek ‘nx’ bezala sailkatu ditut. Alderantziz ere gertatzen da kasu gutti batzuetan: hitza berezien zutabearen egon arren ez darama azentu markarik; hauek ‘bx’ taldean kontatu ditut.

1. Taula. Azentu klaseak eta Mitxelenaren sailkapena

	Klase I	Klase II	Klase III	Guztira
Normalak (n)	276	21	14	311
Bereziak (b)	54	29	239	322
Bereziak? (bx)	3	1	3	7
Normalak? (nx)	9	28	11	48
<b>GUZTIRA</b>	342	79	267	688

Argi dago neurri handi batean Mitxelenaren hitz normalak Klase I-ekoak direla eta bere hitz bereziak Klase III-an daudela, espero genuen bezala. Aipatzekoa da, halaber, ‘nx’ taldean jarri ditugun hitz gehienak («normalen» zutabearen, baina berezien azentu ikurrarekin) Klase II-koak direla.



Mitxelenaren sailkapeneko 311 hitz normal analizatu ditugu eta horietariko 276 Klase I-ean sartzen dira; hau da, lagin honetan Mitxelenaren hitz normaletariko % 89k goranzko azentua daramate bigarren silaban Berrondoren ahoskeran gure analisisan. Esan bezala, Mitxelenaren hitz bereziak, aldiz, batez ere Klase III-koak dira gure analisisan; hau da erroaren lehen bi silabetan beheranzko tonua daramatenak: % 74,2 (=239/322). Badirudi Mitxelenak zalantzak zituela 'nx' taldeko hitzen azentuaz (hau da, antza denez, zutabearen eta azentu markaren arteko desadostasuna ez da inprenta kontu hutsa). Horietariko gehienak (%58,3 = 28/48) Klase II-koak dira; hau da azentu «normala» dute (goranzkoa) baina silaba okerrean (lehen silaban).

Egin dugun analisi prosodikoa zuzena bada, honek guztiak esan nahi du Mitxelenaren intuizio prosodikoak (bere garaiko Erreteriko azentueran oinarrituta) eta Berrondoren Oiartzungo datuak ez direla hain desberdinak azentu klaseei dagokienez; are gehiago kontuan hartzen badugu Mitxelenaren Erreteriko sisteman bazirela bakarrik bi hitz mota, antza denez, eta Oiartzunen, aldiz, hitzak hiru (edo, ziur asko, lau) klase desberdinetan sailkatzen zirela azentueraren arabera, bai azentuaren kokagunea, baita doinua ere kontuan hartuz.

Hurrengo ataletan berezi ditugun azentu klaseen banaketa lexikala kontsideratuko dugu sakonkiago. Taulan ikusten denez, lagin honetan Klase II-ko hitzek talderik tikiena osatzen dute. Klase horrekin, beraz, hasiko gara hitzen prosodia miatzen, 4.1.atalean. Gero, 4.2. atalean Klase III-ko hitzak aztertuko ditugu. Klase I patroia prosodiko normala edo ez-markatua denez, beste hitz guztiak talde horretan sartzen dira. Kontuan hartu behar dugu lagin honen ehunekoak ez direla hiztegi osoaren isla, Mitxelenak kontrasteak azertu nahi baitzituen.

Maileguak euskal jatorriko hitzetatik bereziz, hurrengo ehunekoak aurkitzen ditugu: Klase I-ean %40 maileguak dira gure laginean, Klase II-an %57 eta Klase III-an %49. Beraz, maileguak hiru azentu klaseetan aurkitzen baditugu ere, ugariagoak dira klase markatuetan, batez ere Klase II-an.

#### 4.1. Klase II-ko hitzak

Esan bezala, Klase II-ko hitzek goranzko azentua daramate lehen silaban. Azentu klase honetan, alde batetik, erro silabakarreko hitzak ditugu:

- (3) *lúrrian, lúrretik, lúrrekua, lúrrezkua,*  
*úrian, úretik, úrekua,*  
*súrtatik, súrtakua,*  
*gábekua, gábero,*  
*zúrezkua, gáñekua, sóñekua, itzikan, pózikan, góizero, ásteko ('hasteko'), áyena*  
 ('haiena'), *láunaka*

Neurri batean, erro silabakarreko hitzen azentueran Oiartzungo datu hauek bat datoz Goizuetako hizkerarekin (Hualde & Lujanbio, 2008, 384. or.) eta Bortzirietakoarekin (Hualde 1997, 111-112. or.). Goizuetan erro silabakarreko izen-adjektiboek goranzko

azentua hartzen dute erroan singularrean eta beheranzkoa pluralean. Gure grabaketan ez dut pluralik aurkitu mota honetako hitzekin. Horretaz gain, Goizuetan eratorpen atzizki batzuek ere beheranzko azentua eragiten dute: *gàbero*, *gòizero*<sup>3</sup>. (3)n erakutsi bezala, gure datuetan ez dugu hori aurkitu. Badirudi, dena den, beste eratorpen atzizki batzuek beheranzko azentua eragiten dutela Berrondoren hizkeran, adib. *lùrpekoa*, *-pe* atzizkiarekin.

Bigarrenik, erro bisilabaduneko mailegu batzuk ditugu Klase II-an, gehienak zaharrrak edo ez oso berriak, jatorriko hizkuntzan azentua lehen silaban dutenak, Goizuetan bezala kasu honetan ere<sup>4</sup>. Hona hemen laginean aurkitu ditugunak:

- (4) *ánkakua, báñua, dénda, dírua, díruduna, fésta bat, géla bat, kájakua, kálekoa, káñua, káliá, káliza, káskua, kójua, kórdia, kórrika, kóstakua, kóstia, mártxua, méza bat, mún-  
duan, múndukua, mútutua, pála bat, párekua, párian, pázkua, písua, pórrua, pútzura, sédazkua, sókakin, sóñua, trípakua*

Talde horretan letren izenak ere sartzen dira. Mitxelenak bi bikote minimo erabiltzen ditu letra izenekin: *M bat* [éme] vs *emé bat* eta *R bat* [érre] vs. *erré bat*. Badira, baita ere, toponimo batzuk, hala nola *Lézokua*, *Bérakua* eta *Prántziyan*.

Azkenik, zenbait euskal jatorriko hitz arrunt ere kausitzen ditugu azentu patroi honekin:

- (5) *áita, sémia, néska bat,  
éra bat,  
jántziya, jósita,  
íjuka, míatxua* ('bigantxa'),  
*bázkaiya, éndanán* ('ilaran'), *ólako, kóntzeko*

Euskal jatorriko bisilabadunak eta luzeagoak oso guti dira Klase II-n. Ohar batzuk egin behar dira beraz (5)eko hitzei buruz. Hasteko, *áita* eta *sémia* hitzen azentuera bat dator Goizuetakoarekin. Aldiz, *néska* hitza ez da sartzen klase honetan Goizuetan.

Goizuetan /j/-z hasten diren aditz guztiek lehen silaban daramate azentua (Hualde & Lujanbio, 2008, 389. or.). Oiartzunen aditz horiek frikari belarrak hasten dira, baina laginean ditugun biak, *jántziya* eta *jósita*, ados daude Goizuetako azentuarekin.

Luzeagoetan, *bázkaiya* hitza *bazkària* da Goizuetan, beheranzko azentuarekin bigarren silaban. Kasu honetan, kontrazio etimologikoak esplikatzeko du azentuera berezia, h.d. *barázkari* > *bázkari* ~ *bazkàri*. Taldean beste hirusilabadun dugu, *éndanan*. Gure grabaketan hiztunak behin horrela esaten badu ere, beste batean *endàna* esaten du.

3 Bestalde, Goiz. *astèko* 'hasteko' dugu.

4 Adostasuna ez da osoa, adib. Goiz. *dirúduna*, *kàjakoa*. Hau da, adostasuna dugu joera orokorrean, baina ez adibide guztietan.

Beharbada erro hirusilabaduneko hitz batzuekin azentuera aldakorra zen bi aukera markatu horien artean. Esan behar da Klase III-ko hitz luzeak batzuetan hasten direla tonu erlatiboki altuaz, bigarren silaban beheratzen dena. Tonu kontornu honek zalantzak eragin ditzake hitzaren azentueraz; hau da, jakiteko hitzak H tonu bat duen lehen silaban ala L tonu bat bigarren silaban: *ijìtua*, *imàjiña*, *ixtòriya*. Kasu horietan intentsitatea eta iraupena erabili ditugu azentuaren kokagunea erabakitzeke, ikus 8. eta 10. irudiak.

#### 4.2. Klase III-ko hitzak

Klase III-ko hitzetan azentua beheranzkoa da. Esan bezala, kasu batzuetan silaba azentuduna lehendabizikoa da eta beste batzuetan bigarrena. Hala ere, grabaketan ez dago beti guztiz argi beheranzko tonua zein silabatan kokatzen den. Arrazoi horregatik, bi azentu motak (hau da, Hualde & Lujanbioren (2008) Klase III eta Klase IV) ez ditugu bereizi hemen.

Azentu bereizgarria duten mendebaldeko eta erdialdeko hizkeretan, azentu markatua edo berezia duten hitzak antzekoak dira neurri handi batean (Gaminde & Hualde, 1995). Adibidez, beste hizkera askotan bezala, hurrengoek azentuera markatua dute gure grabaketan: *àtzequia*, *àurreekua*, *belàrriya*, *lengùsua*, *ollàxquia*. Funtsean, talde prosodiko honetako hitzak maileguak, hitz eratorriak eta konposatuak dira. Gure datuetan Klase III-ko hitz gehienak mota horietakoak dira. Antza denez eratorpen atzizki batzuek beheranko azentua eragiten dute sistematikoki, (6)ean erakusten den moduan (baina ikus (3)):

- (6) Klase III-ko hitz eratorriak  
 /-(t)arr/ *irùndarra*, *gùtarra*, *pasàitarra*, *lèzoarra*  
 /-ti/ *bildùrtiya*, *màstiya*  
 /-ki/ *tripàkiya*, *odòlkiya*, *xaxpikiya*, *egòkiya*  
 /-txu/ *astòtxua*, *àurtxua*  
 /-en/ *edèrrena*, *jatòrrena*, *laugàrrena*, *gòrrena*  
 /-zko/ *pànazkia*  
 /-pe/ *ànkapiya*, *àrkupia*, *ùrpekua*, *ùrpian*  
 /-te(g)i/ *aràteya*, *aròzteiya*  
 /-dun/ *èrdalduna*, *èuskalduna*  
 /-era/ *èuskeraz*, *èrderaz*, *gàldera*, *juàyera*, *etòrrera*, *izkera*  
 /-ero/ *arràtsero*, *ùrtero*  
 /-ka/ *arrìka*, *astòka*, *bànaka*, *biñaka*, *òyuka*, *usàika*, *zìrika*  
 /-zai/ *àurtzaya*

Hitz elkartuen artean, *galbàya*, *illàbete* eta *suàrriya* aurkitzen ditugu.

Toponimoak edozein kasetakoak izan daitezke gure laginean, adib *Oyártzun*, *Donóstiyan*, *Erníyon*, *Azkóitiyan*, *Endáyan* (K-I), *Lézokua* (K-II), *Goizùtan*, *Oriyon*, *Pasàyan* (K-III). Badirudi, bestalde, herri izenek beheranzko azentua hartzen dutela ezizen bezala erabiltzen direnean, adib *Tolósa*, herria, baina *Ttolòxa* ezizena.

Ezizenen toponimikoen azentuazio berezia fenomeno ezaguna da Gipuzkoako eta Bizkaiko beste hizkera askotan eta argi dago hori zela Mitxelenaren intuizioa ere (Goizuetan ere horrela da).

Maileguei dagokienez, Goizuetan egokitzapen arau interesgarri bat aurkitzen dugu. Alegia, azentua lehen edo bigarren silaban duten mailegu silababakar eta bisilabidun gehienek beheranzko azentuarekin egokitzen dira (Hualde, 2008). Badirudi egokitzapen arau hori erabiltzen zela Oiartzunen ere. Gure grabaketan hitzunak esplizitoki aplikatzen du kasu batean. Euskaraz [ankíná] ahoskatu ondoren, Berrondok honako galdera egiten dio Mitxelenari: «[anxína] edo zer da hau?». Hau da, gazt. *angina* [anxína] → eusk. [ankíná]. Beste batzuen artean, (7)eko maileguak aurkitzen ditugu grabaketan. Gehienak hirusilabadunak dira, batzuek zaharrak eta beste batzuek berriagoak:

- (7) Klase III-ko maileguak
- Erro bisilabadunak: *abilla, apàiza, bàixua, bàla bat, gàuza bat, fuèrtia*
  - Hiru silabako mailegu zaharrak: *aingira, aizkòra, alkàtia, ànima, àntzara, dènbo-ra, gànbara, ixpillua, ijítua, eskòla, katillua, kayòla, medikua, prèmiya*
  - Hiru silabako mailegu berriagoak: *angùla, àntsiya, bonbilla, gorbàta, kanpàna, kamilla, kuñàdua, pelòta, relòjua, tronpèta, txalùpa*

Esan bezala egokitzapen arau emankorra da hau. Batzuetan mailegu zahar bat Klase I-ekoa da jatorriko hizkuntzan azentua bigarren silaban badu eta, aldiz, oso antzekoa den beste mailegu berriago bat Klase III-koa da, adib. *koñáta* vs *koñàdua*.

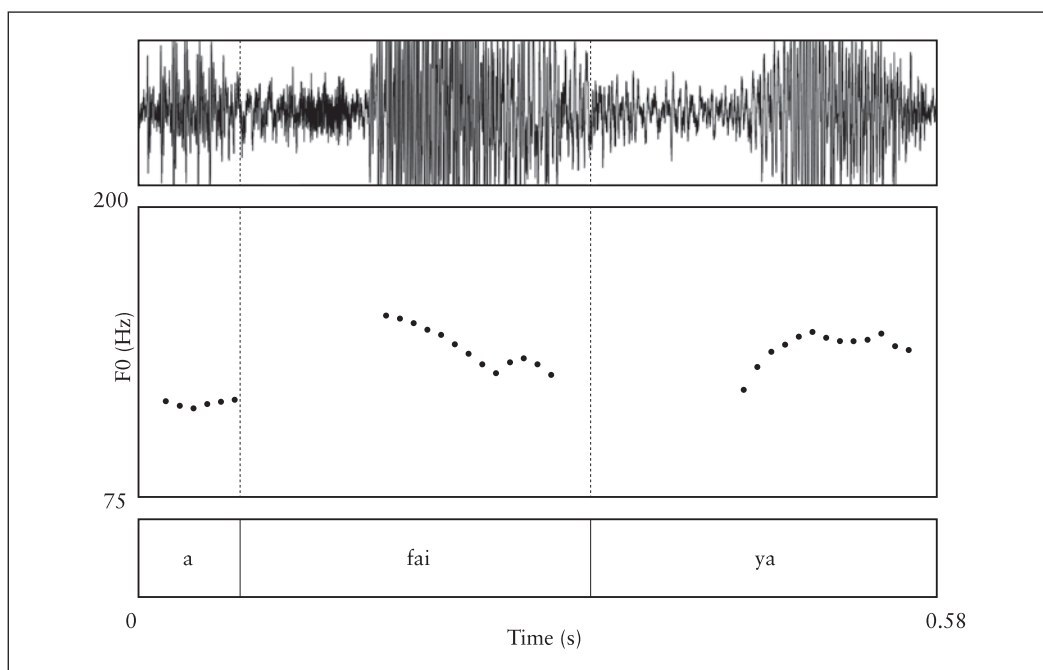
## 5. LABURBILDUZ

Aztertu dugun grabaketak Oiartzungo hizkeraren azentuera zaharraren berri ematen digu. Azentua den bezainbatean, hitzek lehen edo bigarren silaban izan dezakete azentua eta azentu hori goranzkoa edo beheranzkoa izan daiteke. Gainera, hitz solteetan (edo galdegaian) beste tonu gailur bat dugu azken edo azkenurreko silaban. Guzti honetan sistema honek antza handia du gaurko Goizuetakoarekin.

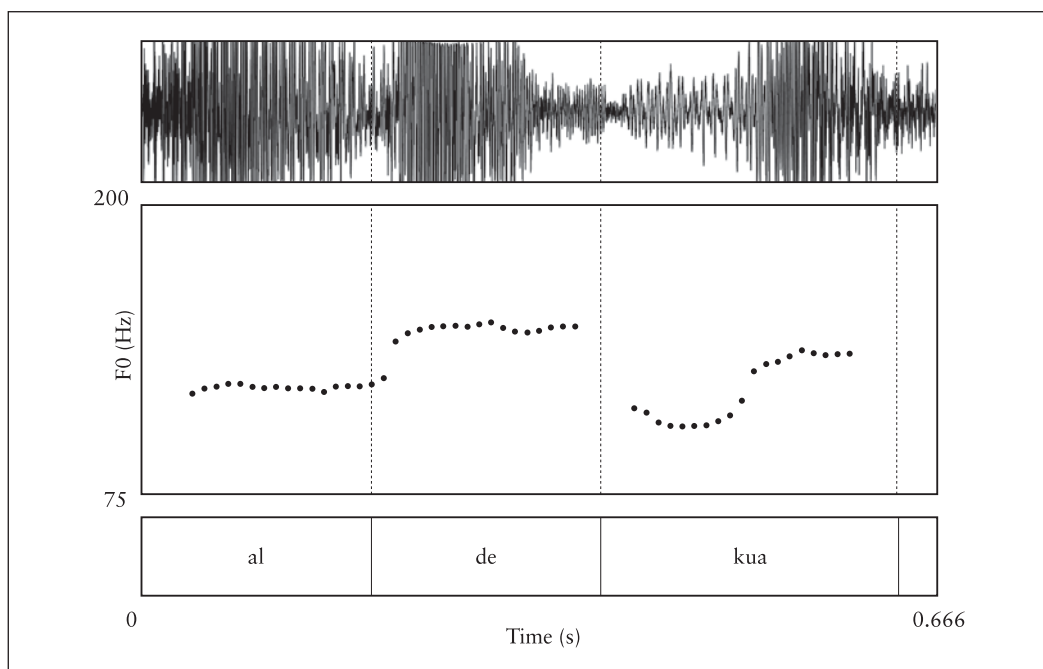
Grabaketa egin baino lehen, Mitxelenak aztertu zituen hitzak bi taldetan banatu zituen: hitz normalak eta hitz bereziak. Gure azterketa bat dator, neurri handi batean, Mitxelenaren banaketarekin. Hitz normal gehienek goranzko azentua dute bigarren silaban eta Mitxelenaren berezi gehienek beheranzko azentua dute.

Oiartzungo azentuera zaharra eta Goizuetakoa oso antzekoak badira ere, isoglosa prosodiko garrantzitsu bat iragaten da bi herrien artean. Goizuetako euskarari, Nafarroako beste hizkera askotan bezala, bokalak asko luzatzen dira silaba azentudunetan eta murrizten azentugabeetan. Horrek bokal erorketa gertakariak eragiten ditu silaba azentugabeetan (aferesia, adib. *esan* > *san* eta sinkopa, adib. *pasatu* > *pastu*). Oiartzunen, aldiz, ez dugu aurkitzen iraupenaren indartze hori azentu ezaugarri bezala eta sinkopa eta aferesi fenomenoak ez dira nabariak.

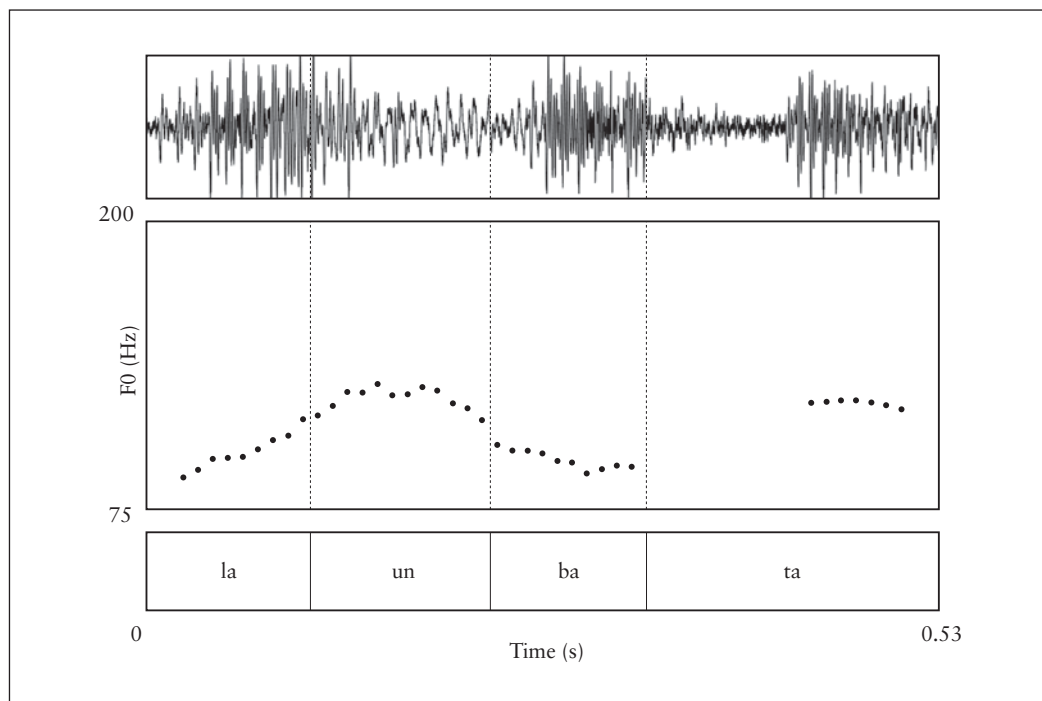
6. IRUDIAK



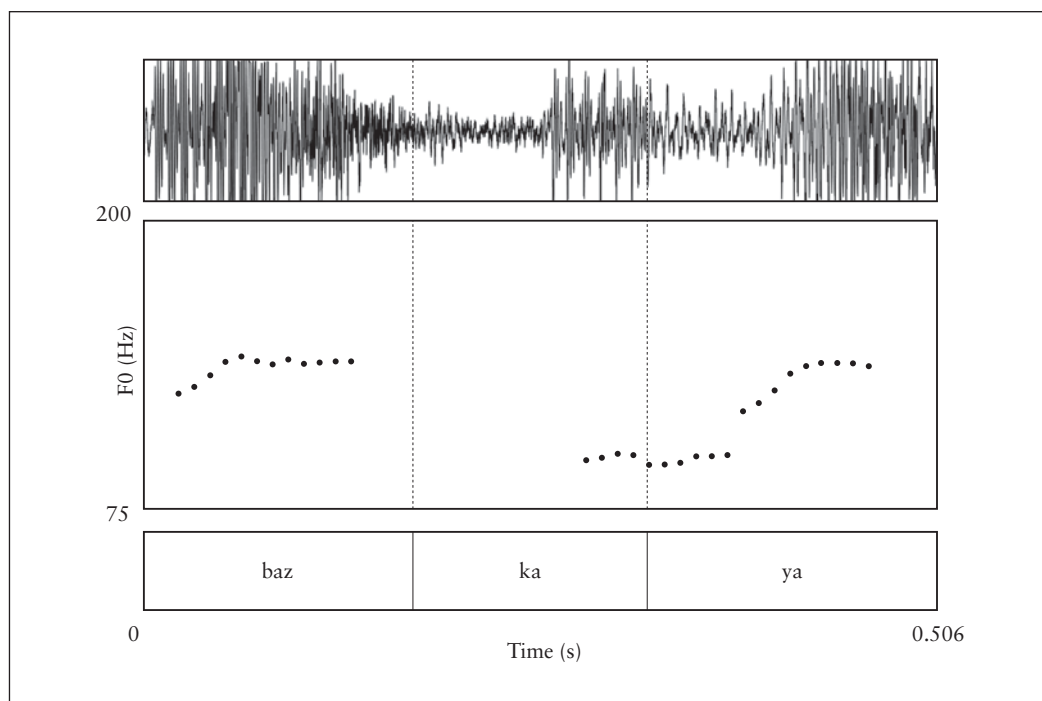
1. irudia. [afáiyá]. Klase I: Goranzko azentua bigarren silaban.



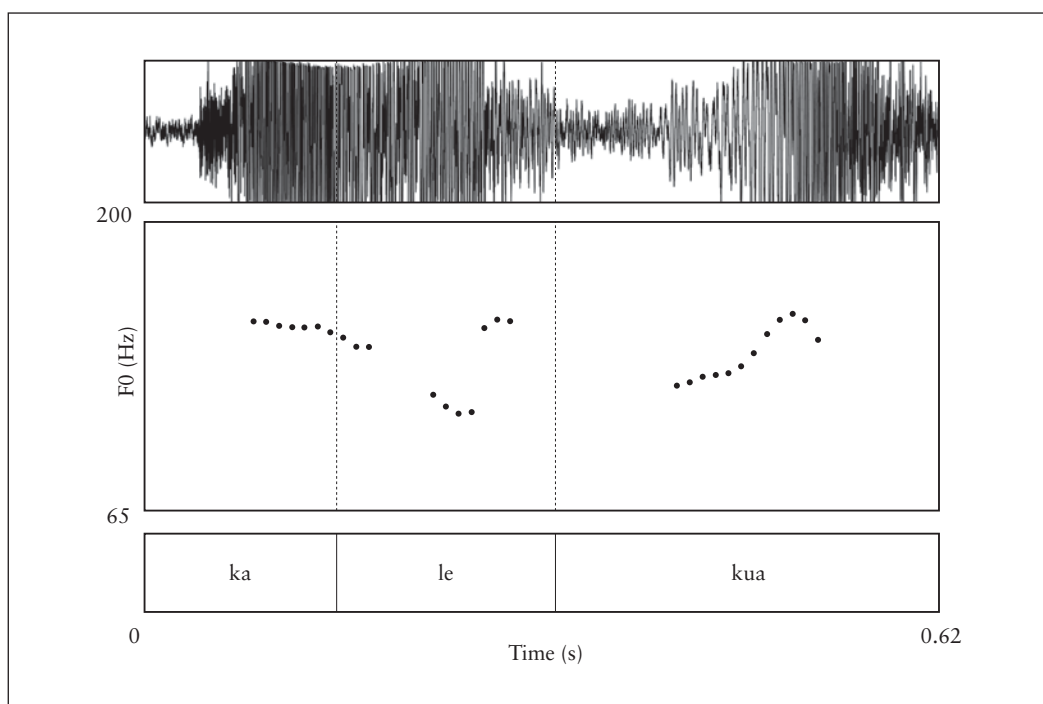
2. irudia. [aldékuá] Klase I: Goranzko azentua bigarren silaban.



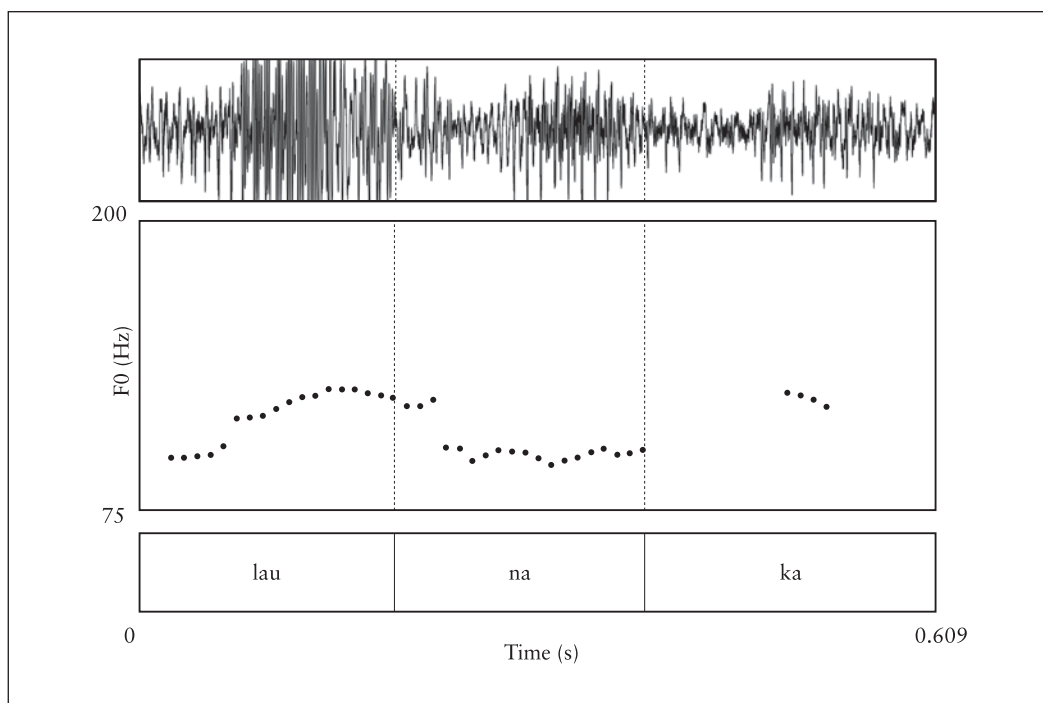
3. irudia. [la.únbatá] Klase I: Goranzko azentua bigarren silaban.



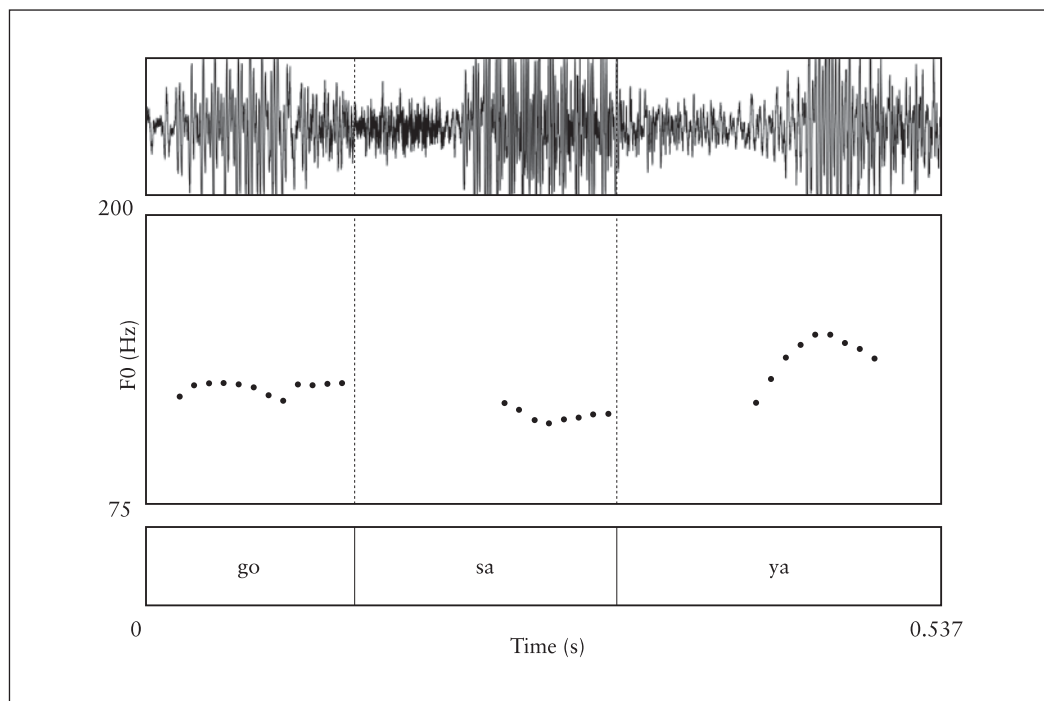
4. irudia. [bázkayá] Klase II: Goranzko azentua lehen silaban.



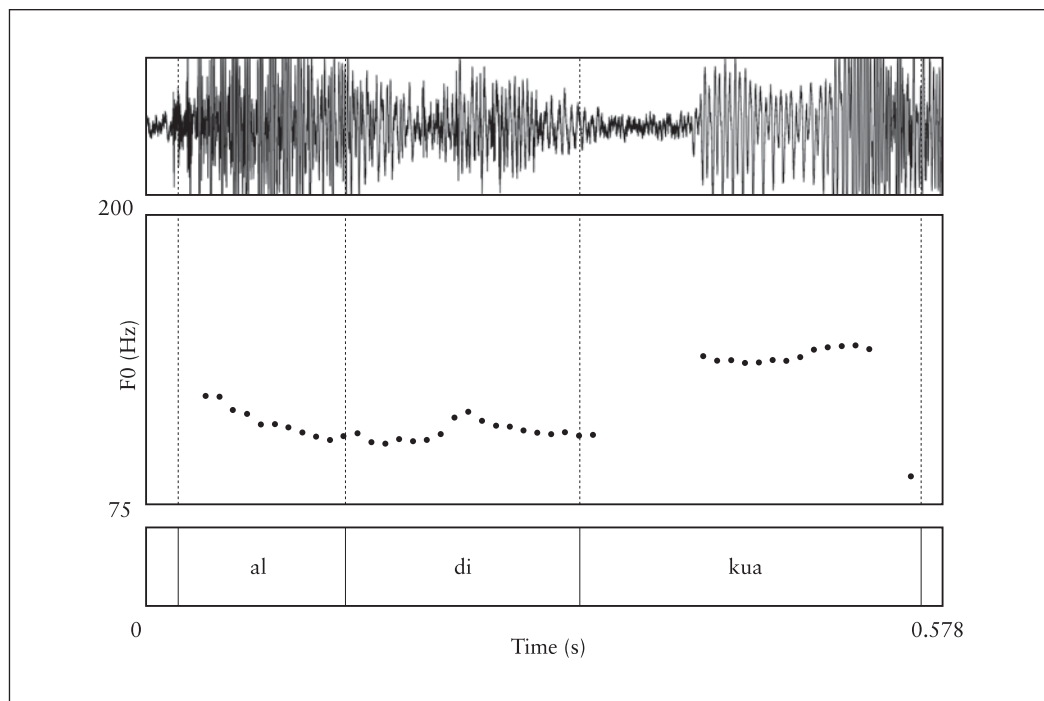
5. irudia. [kálekuá] Klase II: Goranzko azentua lehen silaban. (Bigarren silabaren bukaeran F0-bilatzaile automatikoak hiru errore egin ditu).



6. irudia. [láunaká] Klase II: Goranzko azentua lehen silaban.

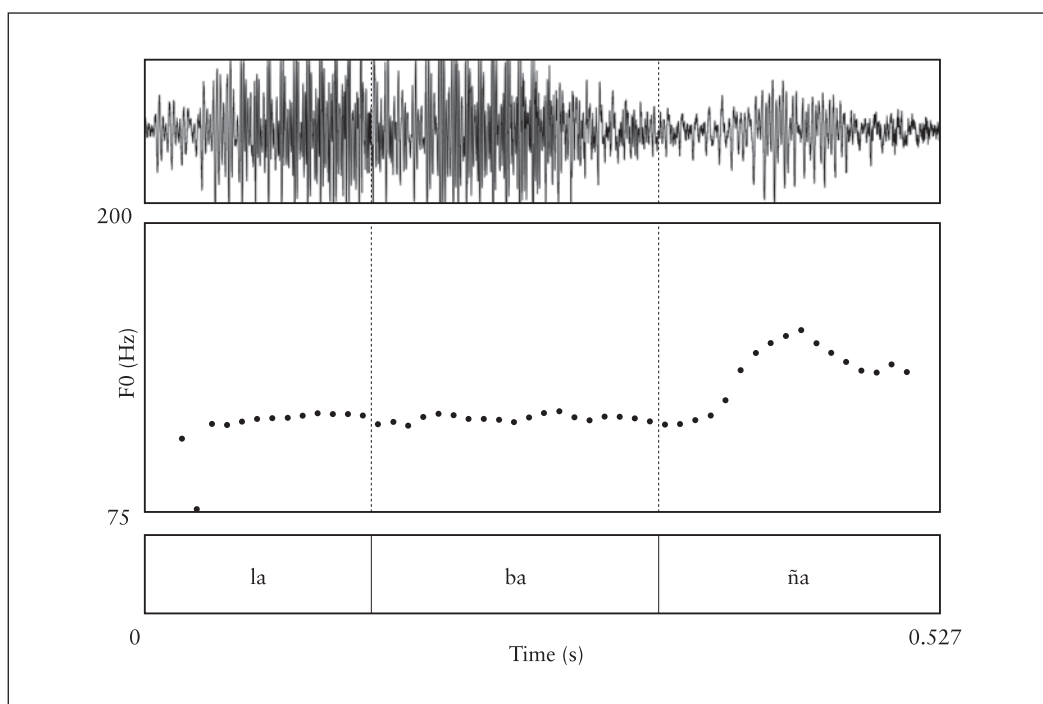


7. irudia. [gosàiyá]. Klase III: Beheranzko azentua bigarren silaban.

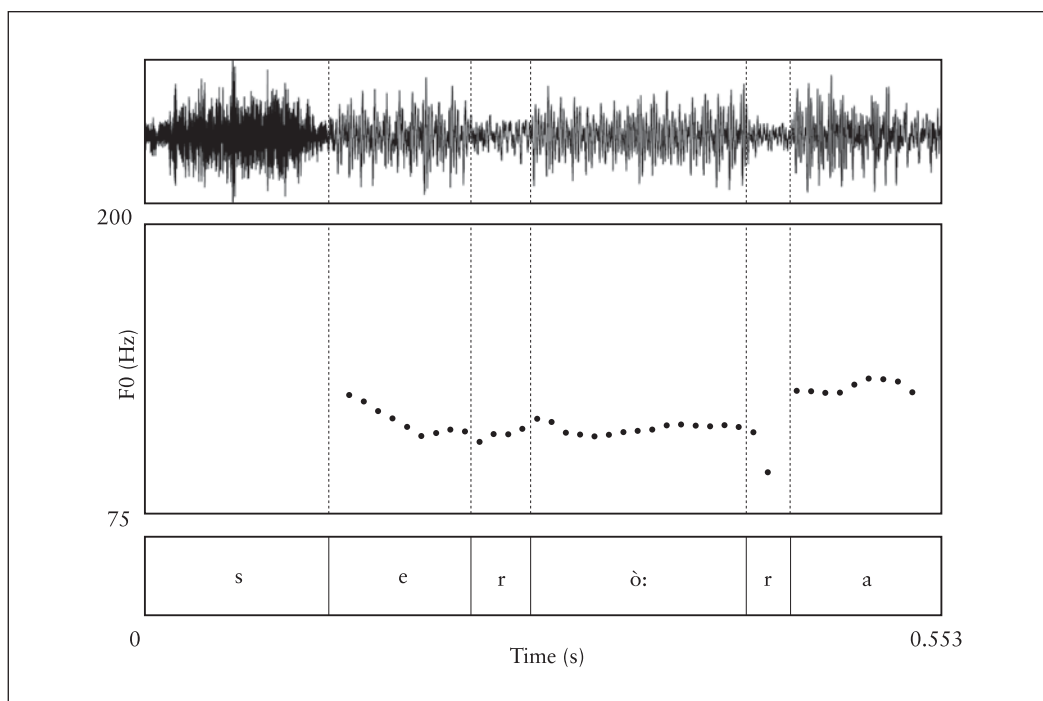


8. irudia. [aldikúa]. Klase III: Beheranzko azentua bigarren silaban.

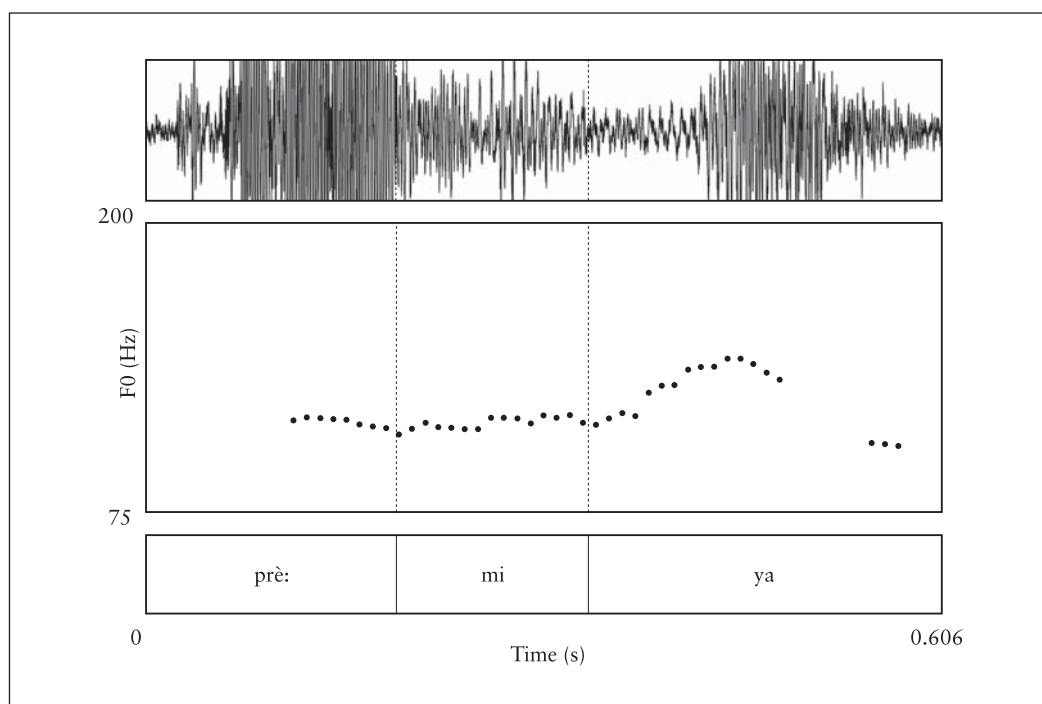




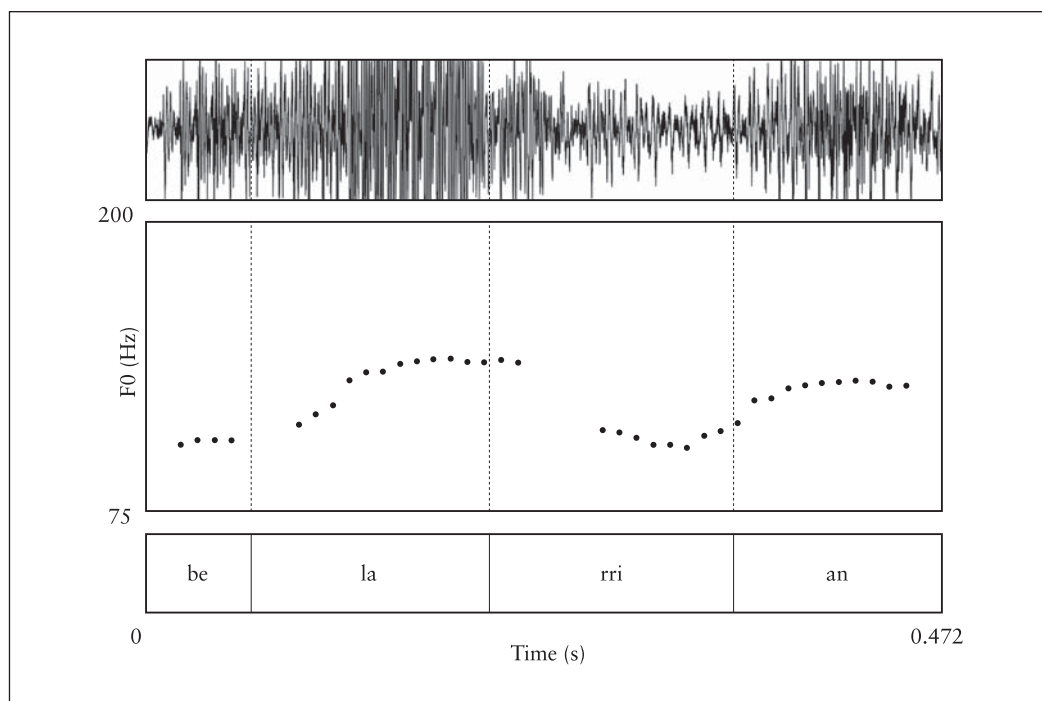
9. irudia. [labãñá]. Klase III: Beheranzko azentua bigarren silaban.



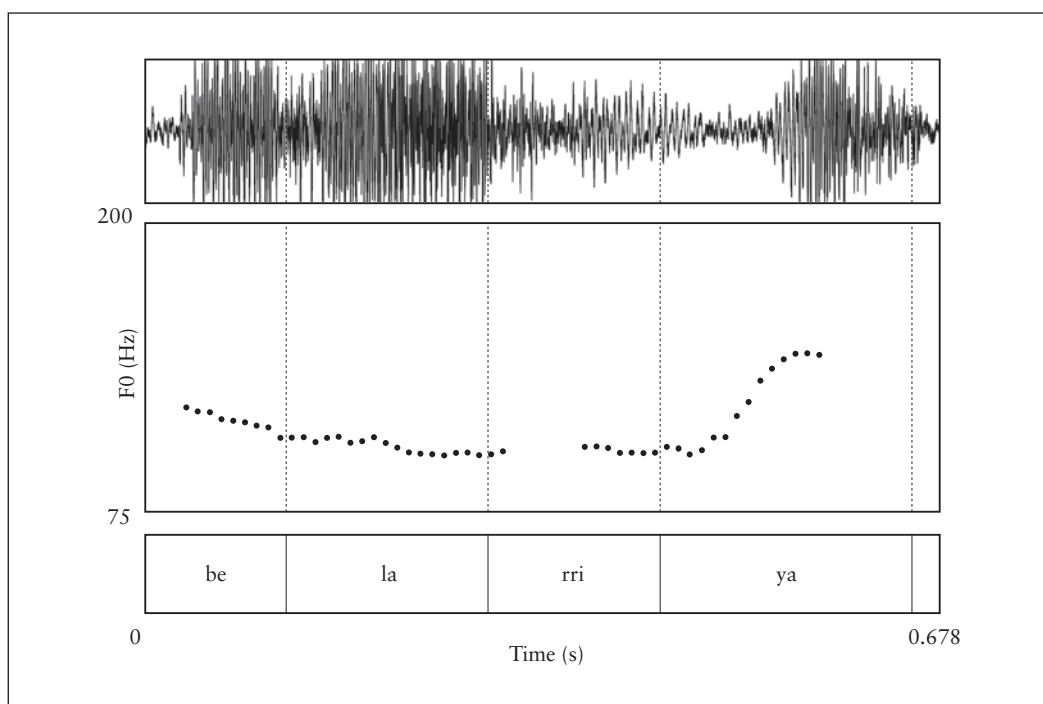
10. irudia. [seròrà]. Klase III. Beheranzko azentua bigarren silaban.



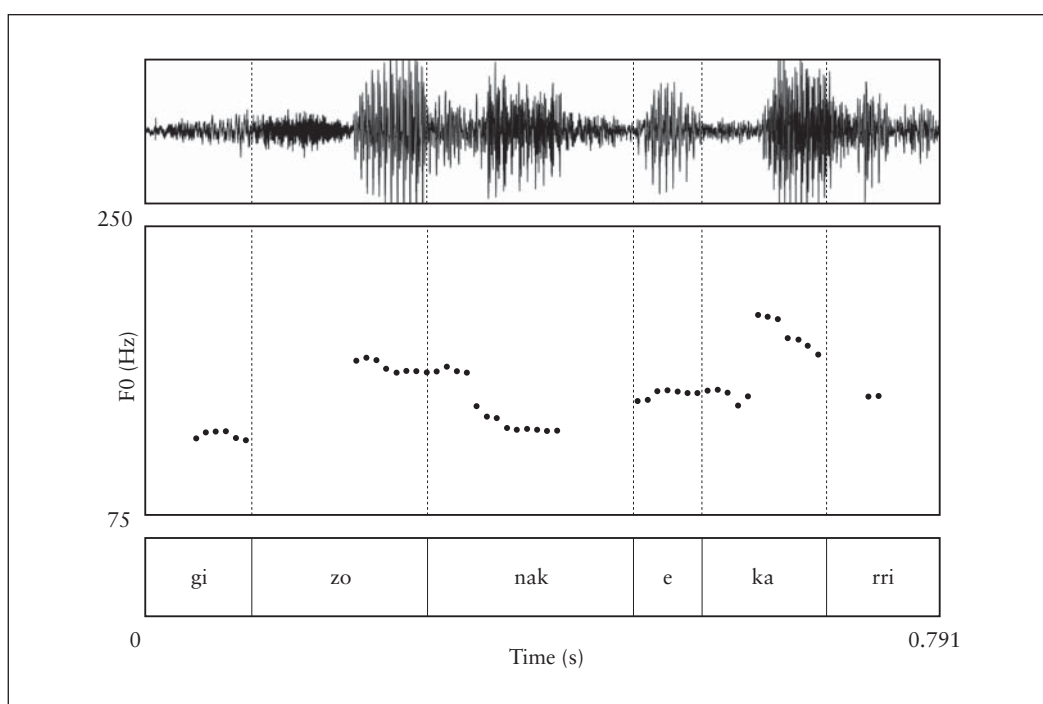
11. irudia. [prèmiyá]. Klase III: Beheranzko azentua lehen silaban. Adibide honetan lehen silaba bigarrena baino askoz intentsuagoa da (ikus uhinaren zabalera).



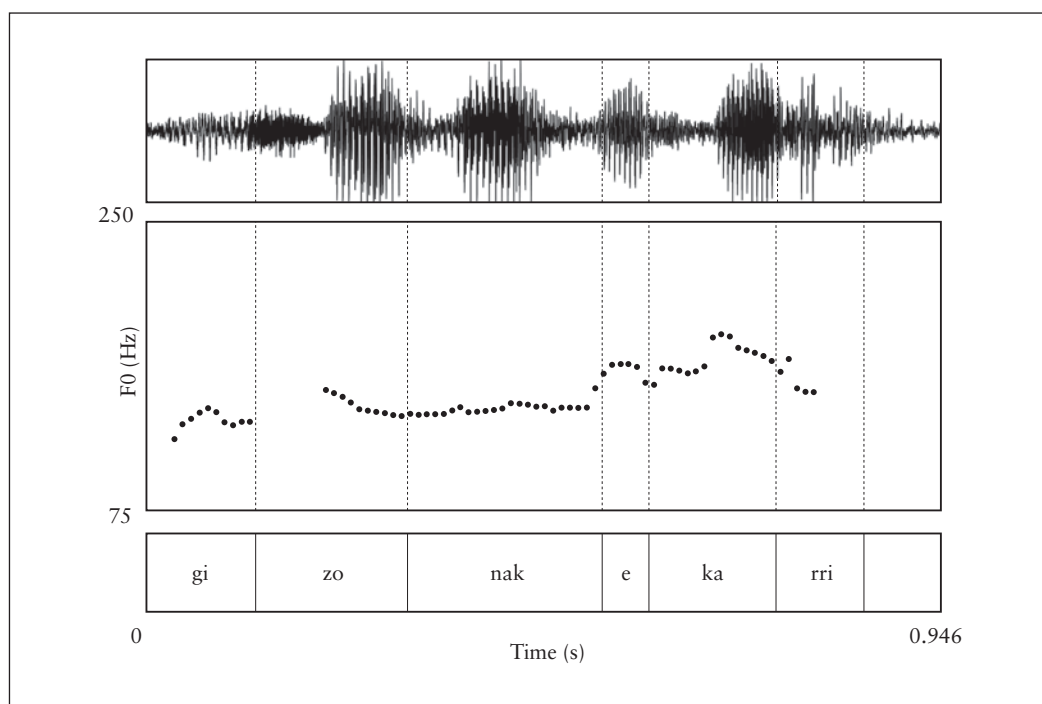
12. irudia. [belárrían] 'belarrean'. Klase I: Goranzko azentua bigarren silaban.



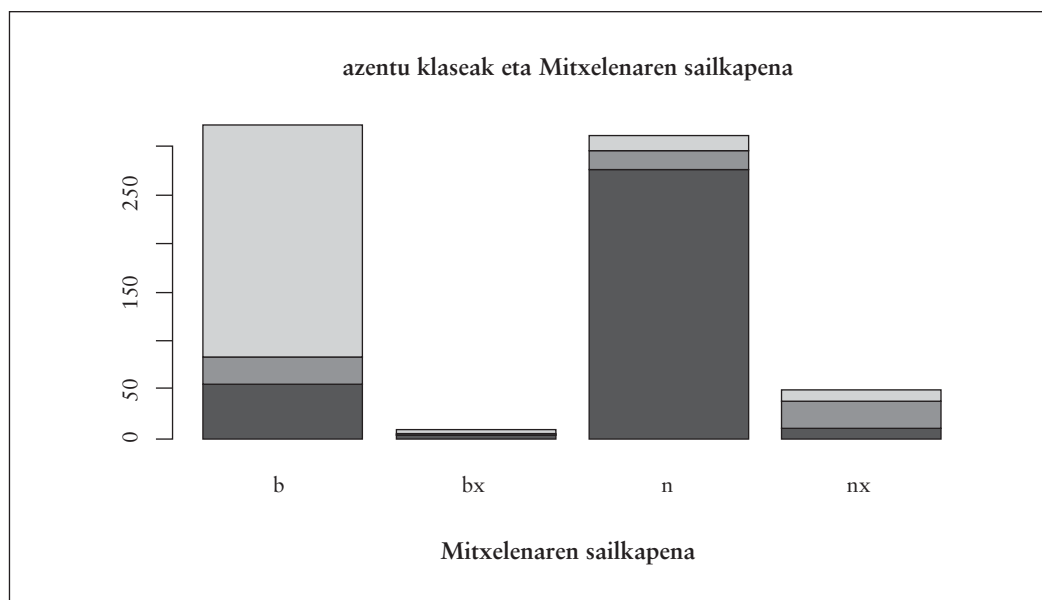
13. irudia. [belàrriyá] ‘belarria’. Klase III: Beheranzko azentua bigarren silaban.



14. irudia. *Gizónak* (erg sg) *ekárrri* (*ttu*) ‘el hombre los ha traído’.



15. irudia. *Gizònak* (abs pl) *ekárrri* (*ttu*) 'ha traído a los hombres'.



16. irudia. Mitxelenaren sailkapena eta gure analisia: beltza = Klase I, gris iluna = Klase II, gris argia = Klase III.

## 7. ERREFERENTZIAK

- Boersma, P. & Weenink, D. (2017). Praat: doing phonetics by computer, version 6.0.30 [computer program]. [www.praat.org](http://www.praat.org).
- Echenique, M. T. (1988). Stress and pitch (Luis Mitxelena zenak utzitako langaia). *Euskera*, 33, 495-521.
- Gaminde, I. & Hualde, J. I. (1995). Euskal azentuen atlaserako: zenbait isoglosa. *ASJU*, 29, 175-198.
- Hualde, J. I. (1997). *Euskararen azentuerak*. Donostia & Bilbo: Gipuzkoako Foru Al-  
dunia & UPV/EHU. (ASJUren gehigarriak XLII).
- Hualde, J. I. (2008). Acentuación y cronología relativa en la lengua vasca. *Oihenart*, 23, 199-217.
- Hualde, J. I. & Lujanbio, O. (2008). Goizuetako azentua. In X. Artiagoitia & J. Laka-  
rra (arg.), *Gramatika jaietan: Patxi Goenagaren omenez* (377-394. or.).  
Bilbo: UPV/EHU.
- Hualde, J. I., Lujanbio, O. & Torreira, F. (2008). Lexical tone and stress in Goizueta  
Basque. *Journal of the International Phonetic Association*, 38(1), 1-24.
- Irurtzun, A. (2006). Fonetikak bideratutako aldaketa fonologikoak. *Oihenart*, 21,  
195-208.
- Jacobsen, W. (1972). Nominative-ergative synchretism in Basque. *ASJU*, 6, 67-109.
- Mitxelena, L. (2011 [1977]). *Fonética histórica vasca*. (Berrarg. in *Obras completas*  
VI, J. Lakarra & I. Ruiz Arzallus (arg.), ASJUren gehigarriak LVIII).

# Erroibarko aldaeraren inguruan

(eta 6 – Esteribarko erdialdeko azpialdaera.  
Bigarren erdia)

---

Acerca de la variedad de Erro (y 6 – Subvariedad del centro de Esteribar. Segunda mitad)

---

A look at the Erro variety (and 6 – Sub-variety of the Esteribar centre. Second half)

Koldo ARTOLA  
Donostiako Aranzadi Zientzi Elkarteko Etnografi Sailekoa  
kmartola@gmail.com

Esker biziak damazkiot lana irakurri eta zenbait iradokizun egin didan Xabier semeari, Euskal Filologian lizentziaduna denari.

Jasotze data: 15/01/2018. Behin-behineko onartze data: 12/02/2018. Behin betiko onartze data: 12/02/2018.

## LABURPENA

Honen bidez bukatutzat emango dugu Louis-Lucien Bonaparte euskalariak *Erro* izenekotzat jo zuen aldaerari eskaini diogun sei saiotako lana. Aldaera hau printzeak *cispamplones* azpieuskalkiaren barruan sartu zuen, *Hegoaldeko goi-nafarrera* deitu euskalkiaren baitan, betiere, eta Erroibarko mintzamoldeek zein Esteribarko gehienek elikatzen dute, azken ibar honetako batzuk Bonapartek, sailkapen kontu hauetarako, ibar honetatik bereizi eta *Artze* deitu zuen aldaeraren baitan kokatu zituen.

**Gako hitzak:** Hego-nafarrera; Erroibarko aldaera (Esteribarko erdialdeko azpialdaera); euskal dialektologia.

## RESUMEN

Con la presente entrega finalizamos el trabajo dedicado a la variedad vasca que el príncipe Bonaparte denominó de *Erro*, incluida por él dentro del subdialecto *cispamplonés* e integrado éste, a su vez, en el dialecto *Alto-navarro meridional*. Esta variedad, según Bonaparte, se nutría de las hablas de los valles de Erro y Esteribar, exceptuadas las de algunos pueblos y aldeas del sur de este último valle, que integró en la variedad de *Arce*.

**Palabras clave:** Euskera navarro meridional; variedad de Erro (subvariedad del centro de Esteribar); dialectología vasca.

## ABSTRACT

This instalment brings to a close this study of the variety of the Basque language which Bonaparte referred to as the *Erro* variety and included in the *cispamplonés* subdialect, in turn part of the *Southern Upper Navarrese* dialect. According to Bonaparte, this variety drew from the forms of the language spoken in the Valley of Erro and Esteribar, bar those used in a few villages and hamlets in the south of the latter, which he included in the *Arce* variety.

**Keywords:** Southern Navarrese Basque; Erro variety (sub-variety of the Esteribar centre); Basque dialectology.

1. AZKEN SARRERATXOA. 2. HIZKERA HONEN EZAUGARRIEZ BI HITZ. 3. DATUEN TRANSKRIPZIOEZ BESTE BI. 4. SAIO HONETAKO BERRIEMAILEEN ZERRENDA 5. INBULUZKETA. 5.1. Apolinaria Egozkue Goñi. 6. URDAITZ. 6.1. Fermina Zuazu Urdaniz. 7. EZKIROTZ. 7.1. Domingo Bizkai Santesteban. 8. OSTERITZ. 8.1. Josefa Santesteban Lizoain. 9. ZAI. 9.1. Celedonia Bizkai Santesteban. 10. ERREA. 10.1. Martin Esain Eugi. 10.2. Josefa Esain Eugi 10.3. Maria Etxeberria Erro. 11. BIBLIOGRAFIA.

## 1. AZKEN SARRERATXOA

Louis-Lucien Bonaparte printzearen 1863ko mapa gogoan, alde batetik, eta haren jarraitzaile Pedro de Yrizarrek, hartan oinarriturik, zedarritu zituen azpialdaerak ere kontuan izanda, bestetik, «Erroibarko aldaeraren inguruan» izenburu orokorra eman diogun lanaren azken saioa dakargu orain lerro hauetara, Esteribarren erdialdean-edo kokatu Inbuluzketa, Urdaitz, Ezkirotz, Osteritz, Errea eta Zai herrixka eta baserrietan eskuratu genituen ekaiak azaleratuz. Hauetako batzuk oso urriak dira, 1980ko hamarkadan aurkitu genuen zorigaitzeko egoeraren isla, inondik ere.

Herri hauetatik hegoaldera, nekez aurki zitekeen jende euskaldunik aipatu hamarkadaren hasieran: Ilurdozko gizon bat, Joaquin Garrues Goñi, harrapatu genuen 1982an Iruñean, handik urte batzuetara, 1988an, 93 urtetan hil zena, eta, jakitera iritsi ginez, Gendulainen ere, bertan sortu Juana Irure Etxalar izeneko andre euskaldun bat bizi izan zen, baina hau lehenxeago joan zen, 1977an, 82 urte beterik, inguru honetako gure bilketa-lanari hasiera eman aurretik. Ez genuen, beraz, harekin egon ahal izateko zoria izan.

Ilurdozko jaun horri bildu geniona, aldiz, aldizkari honetako zenbait aletan argitaratu zen<sup>1</sup>, baina ez lan honen emaitzak ekarri dituen ‘Erro’ izeneko aldaeraren

1 Hasiera batean, gure «Hegoaldeko goi-nafarreraren azentua dela-eta (hurbiltze-saiakera)» delakoan: *FLV* 60, 1992, baina, ondoren eta bereziki, «Artzibarko aldaera deitu izanaren inguruan» izenburuko lau zenbakitan: *FLV* 103-104, 2006-7, eta *FLV* 114-115, 2012.



baitan, printzeak ‘Artzi’ deitu zuenarenean baizik. Izan ere, haren iritziz, Esteribarko Larrasoañatik hegoaldera kokatu herrixkek osatzen zuten multzoa hobeki egokitzen zitzaion, aldaera hauek direla eta, Artzibar aldekoari, Erroibarkoari baino.

## 2. HIZKERA HONEN EZAUGARRIEZ BI HITZ

Honetaz aritu gara «Erroibarko aldaeraren inguruan (2 - Hego Erroibarko azpialdaera. Lehen erdia)» izenburuko saioan, ez aspaldi, eta «Erroibarko aldaeraren inguruan (4 - Ipar Esteribarko azpialdaera)» izenekoan ondoren, esparruotako mintzaireren eta beren hainbat ezaugarriren berri eman dugunean. Beraz, balizko lagunen batek, horietan interesaturik egonez gero, saiootara jotzea aski izanen luke, haietan esanikoak berriro errepikatu behar ez izateko.

## 3. DATUEN TRANSKRIPZIOEZ BESTE BI

Bokal batzuen itxierak: a eta e artekoa ä idatzi dugu; e eta i artekoa ë; o eta u artekoa, ö. Inoiz, i eta u artekoa aditu uste izan dugunean, ü idatzi dugu.

Kakoak [ ] erabili ditugu inoiz, hitzen edo esaldi motzen bat testuen barruan tartekatu dugunetan, horietan jasotzen dena argitzeko asmoz.

Ia aditzen ez diren hotsak, honen aurreko saioetan egin bezala, parentesi artean idatzi ditugu. Zalantzarria iruditu zaigun hitzaren ondoan, parentesi arteko galdera-ikurra (?) idatzi dugu eta harridura sorrarazi digunaren alboan, harridura-ikurra (!). Halaber, pasarte ilun batzuk parentesi arteko eten-puntuak idatziz (...) ekidin ditugu.

Beste kontu bat da galdera-ikurrena. Zeinu hori ez dugu soilik galderetan erabili, berriemaileak zenbait esaldiri galdera-itxurako intonazioa eman dion hainbat alditan ere bai, baizik.

## 4. SAIO HONETAKO BERRIEMAILEEN ZERRENDA

**Inbuluzketa**

Apolinaria Egozkue Goñi, 1895

guraso biak inbuluzketarrak

**Urdaitz**

Fermina Zuazu Urdaniz, 1896

aita: Urdaitz / ama: Sarasibar

**Ezkirotz**

Domingo Bizkai Santesteban, 1909

ama: Setoain / aita: Larraingoa (Erroibar)

**Osteritz**

Josefa Santesteban Lizoain, 1906

ama: Osteritz / aita: Agorreta

**Zai**

Celedonia Bizkai Santesteban, 1899<sup>2</sup>

ama: Setoain / aita: Larraingoa (Erroibar)

**Errea**

Martin Esain Eugi, 1899

Josefa Esain Eugi, 1908

aita: Errea / ama: Errea

eta

Maria Etxeberria Erro, 1911

ama: Inbuluzketa / aita: Esnotz (Erroibar)

**5. INBULUZKETA****5.1. Apolinaria Egozkue Goñi****Eskale batengandik ikasi otoitzak (1980)<sup>3</sup>**

[Eskale batek errezitatu ohi zuen]: «Limosna bat, in al badezakete, itxe ontako ani-maik balin bedago purgotorioko penetan... pena aetaik libra dezan gure Jangoikuak, bere glorie sanduen goza dezan». Y se descansaba. «Errezatiko duu aitagure batekin abemaria bat? Aita guria, zeruetan tzaudena»... ¡Gritando solía estar! el padrenuestro entonces; habíamos, oyendo a aquel pobre? habíamos... aprendido el padrenuestro ¡Y no se olvida!

– Eta, nola erraten zuen?

«Aita guria, zeruetan zaudena, santifika bedi zure izena, betor guregana zure erreñue, egin bedi zure borondate sandue zeruen bezala lurrean ere... –como en el cielo–, zeruen bezala lurrean ere». Erran dizut, (...) gu aitagure bateki, abemarie bat: «Abe Maria grazias betia, Jauna dao zurekin, bedeiketue da, andre guzien ertean eta bedeiketue da tzu-, zure frutue Jesus». Después...

– Eta, gero, ‘Santa Maria, Jainkoaren Ama’?

Nik, ‘Santa María madre de Dios’? eso es... (ez bide zuen ongi ikasi).

– Baina aitagurea ere ez duzu osorik eman; ‘El pan nuestro de cada día’ ez duzu erran...

2 Andre hau, Ezkizozko berriemaile Domingo Bizkairen arreba, ez zen herri honetan sortu, Zai baserrian baizik, Erreatik hurbil. Galdekatu genuenean, baina, Setoainen bizi zen, ama izanikoaren sortetxean.

3 Gai honekin zerikusia duen berriemaile berberaren beste testu bat irakur daiteke EAEL II-an (Aranzadi Zientzia Elkarte, 1990, 204. testua).

«Eman dezazuzu gure egun-, egunesko ogie, orai eta beti, barkazkizu zuk gere-geren zorrak, gu zor gaituztenei, ezkaizkiela utzi tentazioan erortzera, baizik libra gaitzazu gaiz guzietatik, Amen». Después, «Abe Maria, grazias betia, Jauna dao zurekin, be-deiketue da zure sabeleko frutue, Jesus».

– Hori erran duzu, baina ‘Santa Maria, Jaungoikoaren ama’...

Orduen, Amen.

– Eta, gero, el ‘Gloria Patri’?

El Gloria Patri? en castellano... El Gloria no había oído nunca; antes, había vasco, un... el amo del pueblo, y él en la iglesia también, cuando se rezaba, claro, él siempre rezaba... castellano, vamos, vasco, pero Gloria... castellano siempre. Pero ese padre-nuestro aquel pobre.

### Ardiez oro har (1981)

Ni, artzaia? artzaia ni? ni, ni ez-ez; emen gizonak bakarrik artzaëak. Beira, nesako oiek? ta oiek bai, izen, izen dire artzaëak.

– Eta, non ibili dira? zein menditan?

Emen, gutxi... oianian! biña emen berëan.

– Hemendik atera gabe?

Ez-ez-ez-ez, emendik ezta atratzen batre.

– Eta, neguan...

Neguan? emengok ere ez; ¡cada cual con lo suyo!

– Beti hemen orduan, berdin udan edo neguan...

Beti, beti igual.

– Eta, gazta egin izan dute?

Gazta? ez, ez... emen; gazta... iten dire or, Iragin te Eguin (sic), te oietan bai, biña emen? ardi ebek, eztire... esnasdunek, ez.

(Gurekin zen gizonetzko bati, bisitaria bera, guk egin galdera dela eta): Pastora si he sido, me dice, y yo pastora no he sido, y las ovejas que se tenían... Emengo ardiek ez-tele esneik.

– Eta, eilea noiz mozten zaie?

Orai, eldu en... ilbetian [ekainean], mozten dire, bai.

– Nork mozten du?

Nok? al tzakenak! gizon ebek!

– Bai? herri honetako gizonak?

Bai, bai, bai, bai; batek bertzei? laguntzen.

– Eta, eile horrekin zer egiten da?

Ella orrekin? saldu!

– Nora saltzen da, Iruñera?

Ba, tortzen dire Iruñetik ere, Uertetik o, Iruñetik ero, tortzen dire, ta beztenaz? eman!

– Eta, zenbana saltzen da?

A! eztakit.

– Merke ala kario, garesti-edo...

Eztait!... orai bada ardi... merke? batre? ezta, ezta. (Alaba Encarnari eta bisitariari): La lana, a cómo se vende entero... a cómo quedó pero, todos los años igual no, tampoco... urte guzietan ez, eztire beti igual saltzen.

- Eta, ardiak markatu egiten dira?  
Markatu? ez, ez.  
– Belarrietan ez diete egiten koxka bat edo zerbait, ezagutzeko?  
Ez, ez, ebaki ez. (Besteei): Las ovejas ¿ya están marcadas?  
(Bisitaria): Aquí no, en Euzki sí hay algunas marcadas.  
Emen guria pakarrik dire, ta... denak guriak!  
(Bisitaria): Hacen la selección para la leche, precisamente, o sea, ovejas de leche; aquí son churras y en Euzki son latxas, más de leche; como en Gipuzkoa ¿por ejemplo?  
Y en Iragi también...  
– También hay otra que llaman ‘rasa navarra’, ¿no?  
(Bisitaria): Sí, parecida a esta, a la churra, pues eso es igual, es la misma casi, la churra, sí.

### Errokatu ez baina josi bai (1981)

- Zuk errokatu duzu?  
Ez-ez, nik eztut errokatu batre.  
– Eta, hemen izan da errokatu duenik? herri honetan?  
Ez! emen ez, emen ezta errokatu batre.  
– Ez zen biltzen ligua eta algodona eta?  
Ba, ez, ori guttio. Ellak, ellariek zerbait ere bai, makiñe bat izeten e tzire... or, Aezkoatik ero tortzen tzire... makine batzuk; arreak? errokatu te aiek kaltziñe, kalzetinek iten oiendako, biña beste gañerakoik ez.  
– Beraz, ez duzu errokatu...  
Nik ez, nik eztut errokatu, ni, nik yosi, Nik zautu dut, emen ¿cómo le diré pues? lino hay llega yo, a sembrar.  
– Ligua?  
Liguä; ta, nola... trabajatzten tzen ligua. T’ori hi-, ari oiek? Iruñea(n), en casa... en la zapatería ¿cómo era pues? Goñi me parece que era, la zapatería.  
– Erran, erran ezazu euskaraz...  
Bai; arata, an ematen ginue? ta an... tejitui(k) eramaten nituen, tejitui...  
– ‘Ehundu’ edo, nola erraten zen?  
Errietan ere izeten tzire, la Casa (d)el Tejedor nonbratzen da Etsaiñen ere, an ere iten tzire nunbait ere... pero en otro sitio también ya había pues tejedor, de Egüés o... por ahí también hay, bai, izeten dire, bizi dire!... biña, emen ez! emen ez.

### Ogi egiten (1981)

- Ogi egin duzu?  
Bai, bai, ogie bai.  
– Nola egiten zen? erran ezazu ongi, hasieratik beretik, e?  
Lenbizik? garie; gero? eman errotara; gero?... gero io, gari ure io? ta, gero... ogie iteko bezperan? eiten gindue... tornuen! ementxe iten e... itten tzen te! emendik? e... itxe ontan, emen. Ta gero? arratsëan? orantza; orantza, ta gero, biramonian?... ya, goizea ta, in bia bidire, masiak.  
– ‘La masada’, ezta? ogiak eta opilak egiteko, ez?

- Opila, ogiek, ogiak.  
 – Eta, ogiak non ezartzen ziren? ohol batean edo?  
 Bai, oratx! no, pal horno ¿cómo le diría yo?  
 – ¿Una tabla o así? ohol batean edo? lehenbizikorik?  
 Lemizik, arto batian iten ginue; gero, bi orduz eo orrela eoten tzen? bere... bere orduen. Gero? labian biztutzen bigindue(n), ta... or beian d'or. Lenao? sukeldie zen lekuen? ara labia, an dao, labia oraño. Ta gero, sartu labian? ta ogie inik.  
 – Bai, baina sartu nola?  
 Nola? pues, ola batekin.  
 – Eta, ateratzeko?  
 Atratzeko ere ola berian!  
 – Eta pala bat ere bazen, ezta? eta erratza eta...  
 Pala, palak, palak eo? pala... pala arizesköa, aritze.  
 – Ogia zenbat egunetarako egiten zen?  
 Ja! astean eun betez, aste guziko! igande guziek eiten ginuen...  
 – Erran dugu erratz edo eskoba antzeko zerbait ere bazela, ezta?  
 Bai, ta... zerekin? belar tzakarr oiekin... (bisitariari): pa barrer, la escoba dice, y... ¡con hierbas viejas!  
 – Belar zakarrak?  
 Belar zakarrak, ta... labia bistutzeko? orrea, orrea; berotzeko ori? labia? orrea.  
 – Ez dizut galdetu 'levadura'ri nola erraten zaion...  
 Orantza. Ya, azkenian, orantzak ere, nola ogiak egitian, Iruñetik edo ortik kartzen tzire orduen, ogi obia itten tzä, ogia... atratzen tzigute; bestenaz? iten delaik ogie? pues, puxk'et olaxe utzi? te arreki, iten tze bezperan... hacer la levadura, arrekin in? te, arreki.

### Esaera (1981)

- Mayo fardo, ogi t'ardo.  
 – Mayo fardo? hori zer da? zer da 'fardo'?  
 Fardo quiere decir, mayo... siendo blando, pan y vino; pero... hoy les he dicho: «No sé pues»...  
 – Eta, fardo hori zer da? euskara?  
 Klaro! fardoa! bai, bai; ogi t'ardoa, baña...  
 – Erran dute hilabete honetan euri aunitz...  
 Euri aunitz beña... otzik eztu!  
 – ... bota behar duela.  
 Otzik eztu iten ez, beño... denbora makurrao... orai biño, zautu dut nik.

### Haur-jolasen inguruko apurrak (1981)

- Haur edo ume zinelarik, hemen nola jolasten zen?  
 Aurre? 'criatura' es.  
 – Bai, haur-denboran nola jolasten zineten herri honetako karrikan?  
 Karriken... noreki?  
 – Jolasten, bai, zerekin edo zertan?  
 Bakarrik; bai, ezta aurriken emen e! ezta...

- Ez zineten ari kaniketan, tabetan, edo...? ‘juegos de niños’ quiero decir.  
Sí, juegos de niños, pero ¿qué juegos de niños? aquí unos sobrinos suelen venir de (...), a jugar a pelota; aquí no hay un crío, el más joven de este pueblo...
- Erran, erran ezazu euskaraz.  
Zanbalaz!  
– Bai? eta nola?  
Nola? soka bat paratu? te, «Buluno, buluño... bulungo» solían decir ta, ¡hala! zanbala, zanbala.  
– Zabu edo ‘columpio’ bat bezala edo? soka bat dilingatu arbola batetik eta...  
Bai, bai, bai... ala dire, bai.  
– Eta, zer bertzetara? tabak, kanikak, zibak...?  
Ze... biar nik? orai, kartetan edo, naipe o... Bueno, pa decir ‘naipe’ ¿cómo diré yo, pues?  
(Daniel, berriemailearen semea): ¡Porrazo!  
¿A qué juegos? lorean, también, lorea; ¿la flor? «Vamos a jugar a la flor», lorea, lorëa.  
– Tira, konta ezazu nolakoa zen jolas hura.  
Iru... kartetan, lorëa? iruek, flore bateña, iten tzire; flor, juaten tze?... atratzen bazire iruek, flore batetik? flor; beña? zazi!  
– Baina, hori kartetan zen. Eta haurrak, karriketan, nola?  
Launa, beña... ameka ume azi, ameka... izen gindue gu, bertze ameka, bertze... bertze aizpe bat? gero, Erreako ori? bertze ameka; ze in biar gindue? mainderëköak garbitu, bakizu? ori ze gure ju(e)go oi, juega ori ze, jeje!... orduen? ta titi man? ta, azi, orduen etzen mamen-, mamonik eta kosa ez, etze, etze...

### Herrian zenbat familia eta beste zenbait kontu (1981)

- Zenbat familia bizi ziren hemen, zu haur ttipia zinelarik?  
Errien?  
– Herrian, bai; orduan zenbat familia ziren?  
Ba! emen, orduen, iteko konta-, kontatutzeko; emen? bat, bide, iru, lau, borz... sei, zazpi... zortzi o bederatzi bai.  
– Eta, orain, sei bat?  
Orai? cuatro, lau; orei lau.  
– Orduan haur ttipi asko izanen zen...  
Klaro! orduen? apezak maten tziote, mezonduan? eguardi bittertio? bueno, aurei? etzen enseñatu’re; eskola... izein tze bai, orduän aqui, eskola; biño, gero...  
– Apeza nongoa zen?  
Nongöa?... bai! anbertze izen dire!...  
– Apez euskaldunik izan da hemen, zure haurtzaroan?  
Uskaldune? ez... ez.  
– Orduan katekesia ere erdaraz emanen zen...  
Klaro! erderaz, erderaz. Bai, apezak bazakite? uskeraz? jeje! berendako etzakite ta guretako, ze enseñatu ute?  
– Eta, zure senarra nongoa zen?  
Erreakua.  
– Euskaraz ongi jakinen zuen...

Bai, klaro, yakinen! biño ya, emengo gaztek?... gure umek eta, anaiek eta, oiek ere...  
etzute segitzen? ta, akabo!

– Eta, ezkondu zinetenean, senarrak eta zuk elkarren artean bai...

Ez, ez, elkarrekin etzen ez, ez, ez ginduen ya....

– Ez? erdara?

Erdera.

– Eta, hamaika ume izan duzu?

Ameka, ameka... ameka; ta... guk bertze ameka, eta... ori... an, Erreati torri die denak, or badakizu ze... orai, Uarten baitire, andik bertze ameka!

– Eta, hamaikak bizi dira?

Bai, bai-bai, ameka bizi dire.

– Non? Iruñen, Uharten, herri hauetan?

Denetan! denetan... denetan.

### Eultziaren ingurukoak (1981)

– Eultzia bukatu ondoan, zer bertze egiten zen?

Pues, pala oieki! pala ok-, oieki... da aizieiki? garie, garie... gariä, bueno, juaten bada, aizia torri da? aizien aldera, ta bertziak? montonera.

– Eta, hori non egiten zen?

Emen e! emen ere? emen ere denak.

– Lekuari nola deitzen zaio? larraina?

Larrañe, larrañe, bai. Bildu, dena, ta gero, aizia balin bada...

– Baina, eultzia egin aurretik garia larrainera eramane beharko zen; zerekin?

Zerekin eman? pues, kanpuan eiten dira, gariak eta denak ara? larrañera.

– Bai, baina larrainera eramateko...

Karruäkin! karruäki(n); garie barin beda? garie, ta gero? barin beda garagarra? garagarra... delaik.

– Orduan, eultzia egin...

Eultzie.

– Eta, haizea etortzen zelarik, orduan pala horiekin gora?

Aizeratu, aizeatu; artu... aga bat? erdien? te, pikorra alde bat? ta, beztzia? bertze aldera.

– Bertzea zer zen? lastoa edo? ‘la paja’?

La paja, lo que sea; si es paja, paja, si es malkarra, malkarra.

– Eta, ‘paja’ nola erraten da?

Aotza.

– Ahotza edo malkarra?

Malkarra? malkarra<sup>4</sup>, pero la paja de... la paja, aotza.

– Eta, malkarra zer da?

4 Azkuek honela dakar: 2º (BN-s, R), paja de beza y gerón (sic) : *paille de vesce*. Eta Orreaga Ibarrak honela: iz. malkarra <Paja de las legumbres y especialmente de las habas>. *Malkar ura biltzen ginuen ongi* (Mez) (Ibarra, 2007, 97. or.).

(Semea): Es un grano parecido al trigo, otro grano que da pa comer el ganaö (...), otra clase de semilla. Las habas, las habas mismo, pues tienen la part-, ¿lo que le quitas a las habas? es malkarra; no es lo mismo paja que malkarra. Varias clases (...); y en el otro, quitándole la semilla que era, malkarra.

– Y hay un aparato para hacer la trilla, ¿no?

¡Trilladora! (...), porque aquí vino muy tarde.

(Alaba): Sí, pero trilladora en el año cuarenta y ocho había aquí (...).

(Apolinariari): Horrek bazuen izenik euskaraz?

Trilladora? e! orduen, etze, uskerek e, etze orduen.

(Alaba): Pero, en el trigo también ya separaban otra cosa... ¿qué era, qué era aquel trigo dentro del barbudo? pajudo, que le dicen (...), un trigo que tenía una cabeza como un...

Burukek, oiek? txerriendako, txerriendako.

– Zenbat larrain zen herri honetan?

Ba! bakotxak bere larrañä, bai.

– Eta, zerekin biltzen zen garia edo dena delakoa? igitaiarekin edo?

A! klaro, oiek, ta gero... tallak, oeki... a la talla, ¿cómo se decía?

(Semea): ¡Pues talla! guadaña... siempre talla pero, pa comprar... cuando vas a pedir siempre entienden guadaña.

Igiteak!... orrek, patzen tzire(n), goiti aldetik... iite? bueno, pionak tortzen tzire, garie moztera.

– Eta, ez ziren eriak babesteko gauza batzuk? ‘cazoletas’ edo?

Cazoletas.

– Euskaraz nola?

Tsoketak, tsoketak...

### Bidegurutzerainoko bidea (1981)

– Noiz egin zuten, noiz asfaltatu zuten bidegurutzerainoko bidea?

¿Qué años llevará la carretera?

(Semea): Pues llevará, cuarenta y tres o cuarenta y cuatro.

Berrogei igual; berroete lau dio! berroete lau.

– Lehen oinez ibiliko zineten beti...

Je! abrëan tta, beti... denek, oñez? te, abreik etzuenak? oñez, biñä... denek bagintuen e... abriak; batek mandoa? bertzeak zaldiek? beziak biorrak? o astoak?...

– Eta, gauzak eramateko ere berdín, ezta? astoekin eta behorrekin eta...

Gero, iyotzera emateko gariak eta oiek? emengo... errotako? berek egultzi, ibiltzen tzuzte? iru-lau mando, beren... faleaki te, erraten gindue: «Ya viene... febrero», erraten gindue. Ta, tzakuek? guk ere... guk, bide, bertzek bertze bide, bertzek bertze bide, maten tziote? ta, io? ta, gero kartzen tzitue berak, beak. Or, errota ortan, or gelditzen tze, etxe errota, or, orai or baite ostatuik, or, or tzire? ostatuik.

### Ogi bedeinkapena eta fuesen aipamena (1981)

– San Juan egunean zerbait egiten zen hemen?

San Juan?... argitu orduko ilune.

– Ilune?



Nik er'ori egosii tut<sup>5</sup>, «San Juan egune, argitu orduko ilune»... es eso, pal día de San Juan, pa cuando amanece ya oscurece, eso en vasco, ¡no sé por qué diríamos!... como hemos dicho... mayo: «Mayo fardo ogi t'ardo».

– Eta, egun hartan ez zen ezer egiten?

Ez-ez-ez-ez-ez, batre; Esañen, Esañen eite-, eiten tzuten festa? ta, al tzaikena... arara juañ? ta...

– Surik ez zen bizten?

Ez, ez, ez.

– Ez zen deus egiten San Juan egunean edo bezperan?

(Gaizki ulerturik): Ereki, ze?... San Juan egune ze, yatekoak edo, ereki o ala? bedeiketu?

– Ez, ea zerbait egiten zen.

Bedeiketu? menturez? eztakit, eztakit zer.

– Bedeinkatu, San Blas egunean egiten da, ez?

(Semeak elizan banatzen omen zituzten olatak aipatu zituen).

Ogie ere? ogi bedeiketue.

– Eta, nola, zer erraten zuten?

Bueno, ogie, itxetik ematen ginue, bueno, astëan o... yei betian aitte<sup>6</sup> batetik, bertze iendian bertze itxetik, ogie ematen tzute txaskira, ta... uzten tzute. Ta gero? ematen tzute... sakristiera? ta bedeiketze zue apezak? ta, ba... etzakite nori... tokatzen tzaion, gizon oiei eman? ta, nabaleki? iten tzute, kokkor batzuk ola? ta, batek? 'la paz' edo nola...

(Semea): Sí, la paz, la paz, la paz...

La paz y el katillö. Akabatzen tzelaik meza? geren mutikoikin? tortzen tze... fuesetara apeza? ta, bi sosekoa maten bagëndio? sosa urä, mutiko aieki? itzuli, sos batengatik, torriar tzue errezo ittëra. Ze mixerie zen orduen ere! ze miseriä!

### Korpus Eguneko prozesioa (1981)

– Prozesioren bat egiten zen?

A! bai, Korpu Kristi egunian... bai, bai, orai ere bai!

– Nolako prozesioa da? zer ateratzen dute elizatik? lehenbizi gurutzea edo zer...?

Gurutzia? palioan, palioen... bean? o, Gure Jauna! ta, aldareak, e... paratzen dire... ärrien ere. Gero, karrikek, garbitzen dire eta botatzen dire... junkuak, erraten dute, inik ola; klaro! man bueltak? erri? leioak, denak... beztitzen dire.

– Maindirez edo arropa zuriz?

Bai, arropa xuriek!

– Zein ateratzen dira? monagillo bat eta apeza?

Denak, denak...

– Eta, gizonezkoak eta...

5 'Hausnarturik dut' izan liteke hori, agian, zein testuingurutan dagoen ikusita.

6 'Itxe' da hori, testuinguruari behatuz aise antzeman daitekeenez, baina idatzi bezala aditzen uste dugu.

Denak, denak; badaile ortan? jendea?... denak! jendie bizi da? ta, elizea, akabatzen deleik meza? atratzen da, bere palio edo... bidean apäza? ta bere estazioan? iten tu bedeiketutu te o... gero, aldarëak patzen diren... itxetan? emen beian? gure itxean, beien paratzen da, or maian? ta or. Bedeiketutu? ta... gero? juan elizera? ta aka(b)o.

### San Martin eguna (1981)

- Herri honetako patronoa nor da?
- San Martin.
- Egun horretan zerbait egiten da?
- Ejeje!... bazkari ona.
- Deus besterik ez?
- Ez, ez; gutxi, gutti, gutxi ba, ori bai, meza bai.
- Eta, gero zer? musa edo musika edo...?
- Gu? musean?... ta dantza, klaro!
- Nork sonatzen du musika? musikariak kanpotik etortzen dira?
- Tortzen dire, tortzen dire're bai.
- Denbora batez gitarrarekin eta kantatuko zuten...
- Ez-ez, orai, orai etortzen dire bai, majoaokoak, biña orai? ezta itxetan ta agai i(b)il-tzen ere; itxe batian paratzen tute?... an biltzen dire? ta an...
- Denbora batean bai, etxeetan, gitarrekin eta...
- Bai-bai-bai; itxiak itxi, itxiek itxi.
- Eta, zer kantatzen zuten?
- Ze kantatu? pues ze kantatiko?
- Koplak eta jotak eta...
- Eje! klaro!
- Ez zara ezertaz oroitzen?
- Ze gantu? gatz at (?) edo bi edo iru itxe batetan? ta ala! bertzea, ta gero? afaltzera! Afaldu? te, gizona o... gizon oiek guziek? yokure!... itxez itxe, beren itxan, juntatu te... egun betez itxe batëan, bertze... egun betez bertze itxean, yokuen. Biño? maiz, elurra-kin egiten da, San Martin eune...
- Noiz da San Martin eguna?
- El once de noviembre.
- Eta, batzuetan elurra izaten duzue hain goizik?
- Bai, bai.
- Ba, elurra delarik, etxean baino hobeki inon ez da egoten...
- Je-je! etxean! elurre... gutti, eurie bai, eguri tte... otza ta, denbora txarra.

### Zerri-hiltzeaz (1981)

- Nola zen? bai, orai, nik eztut ikusi biño, orai asi dire, tiroak botatzen diote, txerriei o.
- Ez, lehen, lehen...
- Len?... ta, iru-lau lagun o, bildu? ta artu txerrie? ta... bueno, mai betera bota?...
- Hartu, bai, baina bakoitzak nondik?
- Bakotxak berak nondik!... eje! tzerrie... txerrien gañera iyeten dire? ta batzuk, burue? ta bertziatzuk or, besöak? bertzeak ankak; klaro! ze biaute?

- Bai, eta horren ondoren, zer?  
 Odola? ja! kanabiteki!  
 – Zer, kanabita sartu?  
 Klaro! lepapetik, lepapetik... nabala... bueno, entra? sartu? ta mazteki et, bañera batekin, odola artu? te, tzerrie ¡hala! in sue? ta, erre! erre. Ta gero...  
 – Zer erretzen zuten?  
 Bilöa!  
 – Eta, gero, bañera horretan biltzen den odolarekin...  
 Tripotak, tripotak; ta gero... karrikera atra? ta, an sue in? kixkorratu? ta gero, ur beröa emateunte? ta, ur bero arrekín? gero, dena garbitu txerrie!... Gero, tripek atra? ta, goitire, afaltzera.  
 – Eta, txerriaren haragiaz zer egiten zen?  
 Tzerrien äregie? ja! biramonean. Odol arrekí? tripotak, ta, gero? egunez, sekatzén delai? in... pusketu tzerrie, orra, ola pusketu tzerrie? ta, puxkák? man gatza? ta beste gañeraköak? in, txistorrak... ta solomoak? yan segido.  
 – Eta, zer beste egiten zen? lukainkak, ‘longanizas’ edo... nola erraten da?  
 A! oiek die, txistorra tire, longanizak... txistorrak.  
 – Longaniza ez da bertze gauza bat?  
 Ez, leno iten tzire... txorizoak iten tzire peña, orai, urdeiak eztugu yan nai? ta urdeia, botatzen diote... bueno, eiteko txistorrak ta, ara eiteko... txorizoki, ez in? te txistorra yao.  
 – Eta, ‘jamón’ nola erraten da?  
 ‘Magra’ le solemos decir, magra... azpiek!... azpiek. Tres cosas hacíamos antes: birika, con las cortezas, y magro? chorizos.  
 – Bai? birika zerekin diozu?  
 Birikë, bai, azaleki, azaleki; gero? txorizoak... magroeki, magroeki, ta... da gero, txistorrak?... urdaieiki.  
 – Eta, txerriak, nabala sartzean, zer egiten zuen?  
 Zer egiten tzue? ze in biar tzue tzerriek? alkien eon... eon tze.  
 – Baina, oihu edo?  
 Bai, oyue ejeje!... oyue? oyue iñin tzue beña, fite... ixil-ixile, itzultzen? ta, sartu bazezen... laister...  
 – Nabala?  
 Nabala... iten diote? ta, akabo tzerrie.

### Hegazti harrapariez bi hitz (1981)

- Zapelatzak eta miruak zer dira?  
 Diga usted en castellano, cómo son...  
 – Cernícalos, milanos y esas aves de rapiña; badira hemen?  
 Sí, sí.  
 – Eta, zer egiten dute horiek?  
 Ze iten dute oiek? arrapatzen baute, oiek... azurien bat, o or, ezin... sortu o balin bedaude? aiek yan.  
 – Eta, oilo eta txiten atzetik ez dira ibiltzen?  
 Ez-ez, ez-ez... eztira or arrimetzen.  
 – Eta, animaliaren bat hiltzean, orduan etortzen dira?

Bai, bai-bai... arrano? ¿cómo se dice pues?

– ‘Arrano’ puede ser, sí, ‘buitre’...<sup>7</sup>

Arranos, los arranos, todos... «Andan milanos» –no síó<sup>8</sup>– «carne sienten». Eso... ya suelen decir aquí.

### Intxaur, basaran eta besteren aipamen laburra (1981)

– Intxaur-biltzea egin da?

Bildu? bildu?

– Bai, badakizu zer diren intxaurrak...

Nueces.

– Bildu dituzue? hemen bada intxaurrak?

Bazire; orai, zazi!

– Horiek ateratzen dira...

Bai, bere... kaxkaraki, bai.

– Nola erraten zaio horri?

Eztakit e! ¿cómo era pues? (alabari): A la cáscara de nuez ¿no te acuerdas tú, cómo le llamaban?

(Alaba): ¿Pero cuál, a ese verde griba? ¿afuera? kutsarana, ‘el gucharán’ le solían decir; ahora, eso sería...

– Eta, nola biltzen dira intxaurrak?

Pues, arboletaik botatzen tzire... lurrera? ta gero, zanguekin eo, kendu? te, aiek garbitu te bertziak? bota, esietara.

– Bota, nora?

Exietara o, erre kara o...

– Eta, arboletik botatzeko, zer egin behar zen?

Norbait erritan egoitexu<sup>9</sup>... ieten tzire, ta makillekin zinpi-zanpa, ta gero bertzenaz? utzi...

– Berez?

Beren... beren kase o, sekatzten tzirelaik? eortzen tzire, t’erori bezein... fite? pelatu iten tziuzte.

– Eta, patxaranak ikusten dira hemen?

Ez; lorean daudelaik, tortzen dire Iruñen, Iruñeko... jende guzie dui kabe; oi-oi oien salsa! garbituik? eta emen (...), paxaranak?... jende guzie deil, Iruñetik onata tortzen dire.

– Orduan, patxaranik bada...

Bai, zenbait itxetan dire beña... Orai? karakolak, arras afizionatui taude jendëak, karakolak biltzera; emengöak eztugu ni miretzen sikiera? ta, biltze oietaik? ta jun dire. Xixek? dui kabe... badakizu, xixek zer die; eztara (sic) igual, biño...

<sup>7</sup> Nafarroako oso eremu zabaletan *arrano* gazt. ‘buitre’ da (edo horrela esaten zaio, behintzat) eta ez ‘águila’.

<sup>8</sup> Gazt. ‘no sé yo’ bide da hori.

<sup>9</sup> Balizko hitz honek beste esparru bateko ‘egoiten duxu, egoiten dituxu’ oroitarazten digu, baina honelakorik aditu ahal izateko urrun samar joan behar da, Luzaide-Arnegi aldera gutxienez.

– Eta, etortzen dira kanpotik hona, e?  
Klaro! betti aldeti, eozein lekuti, eune pastera; karretera?... «Ongi torri» ta ya está, esaten dio... jende ori.

### Txorimaloak (1981)

– Nola dira, txoriak uxatzeko, baratzeetan paratzen diren ‘espantapájaros’ horiek? Mozorroak.  
– Orain ere badira?  
Orai? ez-ez, orai ya ezta bat e; tipule bat ere eztaola plantatuik ee erri ontan orai; zetako mozorroak? zetako zu?  
– Denbora batez bai, baziren...  
Ba, orduen bai.  
– Ba, orain ere gutxiago arrimatuko ziren txoriak...  
A! ya ezta, aextian e, erran baitut, pantalonak eta paratu? te gero, arrimetzen tzire, oiek... baratzian igual, baratzëan igual, mozorro paratu? te... txoriek, yan denak.  
– Mozorro haiek nola egiten ziren?  
Je! eztakit, nola izein tzire.  
– Makila batzuk gurutzatu, arropa zahar batzuk beztitu eta... horrelako zerbait?  
Bai, o paperak o alako zerbait, paratu... makil bätzuk? eta, aizëak eta ibiltzen baitute! oialak edo lo que sea, oiala o papera o... edozein gauze!... eozein. A, iduri!... bakit zer die, e iduritzen tzai(d)e, eskapatzen tziela, bai! gelditu bai, izan tzirela!  
– Errespetu gutxi izaten zuten...  
Eta ain gutxi; gutxi? batre.

### Ameriketara joandako anaiatz (1981)

– Ameriketean baduzu familiarik?  
Ez, Ameriketean eztut iñor ere.  
– Baina, izan duzu?  
Bai, izen dut: anaie... anaiä.  
– Nola erraten da gehiago, ‘anaia bat’ edo ‘anai bat’?  
Anai bat, anaiä. El cerero de Erro ¿ya conocerá usted? ¿el panadero?... orren anaia, Ameriketean, il tze, orren anaia; anaiä? bai-bai, anaia, an il tze.  
– Eta, non egon zen? zein lekutan? Kalifornian edo...  
Mejikon, Mejikonian.  
– Zertara joan zen hara?  
Zeta? je! ardiekin te, o...  
– Artzai.  
Artzai, artzai.  
– Urte aunitz pasatu zituen han?  
Bai, pasa zitue ogei bet urte o... orduen? orduen jua tzire... ori, bizkerra? Jesús! soldaö... eskapaö ¿cómo se llama?... ta gero? kunplitue (...) denbora? torri ze. Bertzoat Frantzien, zarren-tzarrena, anaia, zarren-tzarrena, ure Azparren, ure igual. Ta an il tze, an, an... azkenean an berean... akatu ze; panadero izen tze emen.

## 6. URDAITZ

### 6.1. Fermina Zuazu Urdaniz

#### Inauterietako lelo ezagunaren hondar desitxuratuak (1984)

«... korde, zuri-zuri barkillokeri, San Gregorio Coronado, obispo de...»

(Alaba): Pero eso es en castellano; el papá nos cantaba en vasco: «Urruti kozko-», ¿cómo es?

– Iñaute kokkote?

(Ama-alabak): Eso, «tzerrri tzar bat dute, ez dute ezer, txarra ez dute, ezpaña guti faña, gutti-gutti el dute». Y te daban castañas...

(Errepikaturik): «Ez dute, ezpañan guti mañan, gurtzi-gurtzi ez dute!»... decían; algo así.

– ‘Ezpañan gutimañan’?...

«Gurtzi-gurtzi il dute». Mozöak, denak!

– Mutilak eta.

Bai, ala...-morda(t)zera.

– Haiek bakarrak etortzen ziren? neskak ez?

Ez, ez, mutikoak denak, bai. Ta ya an, ongi almorzatu? ta gero, pimientoak ta ogie, ta ardoa. Y atsaldian? ¿en el pueblo? asaban, los pollos... Erre? pimientoak erre, y gero? gisatu, kazuelan, grande, ta plazan, baile, bailëa.

– Bai? dantzara joaten ziren?

Bai, ya aek... xan? ta ardoa ta denak... gargero, ¡todos los hombres del pueblo!

– Herriko gizon guztiak, e?

Bai, bai-bai.

– Eta, musikoak nongoak ziren?

Len? lemixikoa... de Aoiz; an, an también se irían? pa el día San Miguel, ya no sé si habrá paraö, si habrán pasaö, si habrán cambiaö.

– Lehen aipatu dizudan Olaizko gizon zahar horrek erraten du bera ere, gazte zelarik...

Bai.

– ... joaten zela inguruko herrietara, festetan, gitarra jotzera.

Ya, ya, ya, ya; ori... nik ere, zaun-, ya, ya le conozco.

– Bai? ezagutzen duzu?

Bai, bai, bai; bueno, faten naiz, ikustera, bai.

#### Zerri-hiltzeaz (1984)

– Zerria hiltzeko, zer egin behar zen?

Ze in biauerte? pues... arsaldian? bazkarra (sic); ez, eztute... (t)xaten, ta... ¿al día siguiente?

– Biharamunean?

Bai, il.

– Nola hiltzen dute? txerria hiltzeko zer egin behar da?

Madero gan, paatu? ta an, bota... tzerrie! ta iru... gizona o ola? iruki.

– Nondik iduki? besoetarik edo?

- Bai, bai, ta kutxilleiki? meter, ta bertzea...
- Nondik sartzen zioten?
- En la entrada, entradan.
- Ez, baina buruan edo gorputzean edo zein lekutan?
- Kuelloan.
- Lepoan?
- Bai, y gizona? no, mazteki bat? ola, iten du... esto.
- Odola?
- Odola bai, ta kedatzen da... cosas grasas, aquello para que no cuaje... sangre. Ta, gero? ki-ira, kii... sue? in sue? ta bota tzerrie? ta, tostatu billo.
- Biloa, e? zerekin?
- Ollagaiki.
- Eta, andreak zer egiten zuen odol hartatik?
- Morzillak.
- Nola erraten da ‘morcilla’ euskaraz? ‘odolki’ edo ‘tripota’?
- Tripota. Y gero? ongi garbitu, txerrie, ta... abrir, ta dena sacar.
- Ireki...
- Bai-bai, eta maztekiä, artzen du, bañeraiki dena, ta ugeldera finkätzera.
- Eta, gero, nola paratzen zen txerrie?
- Kolgotuik, y... por las, a(t)saldian? o al... al bertze día? partitu.
- Partitu; eta gero, hortarik ateratzen ziren urdaiak eta...
- Bai ta, kendu... lemixikoik kendu tuzte... nola zaio eso?... lomak (sic), kostilla ta de eso? quedando, bakarri-bakarri, urdëa, ¿y eso? salatu. Ta cada... zortzi eunez? «Kar beza» y bertze... otros zortzi egunez? bertze, otra vuelta, ta gero? atra, labatuik? ta korra.
- Apezari egiten zitzaion presentea?
- A! bai, bai; gure etxëan ez, beñe en el pueblo bai. Gur’etxëan, mandábamos a los que no mataban, jente pobrea bazen, ta, arrek bai, baño a los que mataban no. Bai... a quien no mataba, y allí, a todos agradecían.

### Lixiba egiten (1984)

- Konporta, y lixu... e, no, ¿río?
- Ugaldean?
- Ba, ugeldian, arropak garbitu, ta gero? etxera, ta pazten... poníamos en el cu-, ori.
- ‘Paratzen gindue’?
- Bai, y ta gero? agua, limixkua agua? tibia.
- Epela?
- Bai; gero? erbitu y... ¿toda la noche?... ola, ta al día siguiente...
- Gau guztia horrela egoten zen?
- Bai.
- Eta biharamunean?
- Berëamonian? atra? ta, ugeldera! garbitzea, tenditu.
- Tinaja barruan zer paratu behar zen? hautsa?
- Autse parat-, (...) bota de arriba agua, botatu? ta...
- Goitik? zerekin botatzen zen?

Con, de, fuego! kalderati! cocer? ta... bertze ala, alrededor? ta para... ponían, garbitzeko arrep-, arroba, esto arrepak? zenize! nola erten da?

– Hautsa.

Bueno, zeniza, bai; ta aquello, bota por encima ta, garbitu. Y luego, de abajo, atra? ta... kubo at o, a un cubo.

– Kubo batera?

Bai; gero, andik koji? ta, berriz kaldera, en la misma agua. Ya, a punto de hervir, vuelta tras vuelta. Y ya, cuando ya... estaba que parecía, egozi?

– Egosirik zegoelarik? orduan zer?

Orduen, tapa? utzi, hasta... el día siguiente a la mañana. Gero atra? ta ugeldera, garbitzera.

– Eta, arropa nola paratzen zen? zer paratzen goiti eta zer beheiti?

Goitian la ceniza.

Honetaz landa, andre honi eskuz hartu genizkion hitz urri batzuk dakartzagu:

*úrde lóya* (= ‘zerri zikina’, irain edo laido gisa erabilia) / *litro at ólíoa* / *arrótzeak* / *bílloa* (= ‘pelo’) / *lárrie* eta *algórta* (= ‘sábana’) / *atórra* / *maindíre* (= ‘manta’) / *burúte* (= ‘rodete’, ferretak-eta eramatean buruan jartzen den kuxina) / *kozkóte* (= ‘hoja? de maíz’).

## 7. EZKIROTZ

### 7.1. Domingo Bizkai Santesteban

#### Ezkirotzen bost familia (1986)

– Zu sortu zinelarik, Ezkirotzen zenbat familia ziren?

Pues, bat, bide, iru, lau... bortz. Lau? errien, eta bertze familiä bat? eliz ondoan, elize dao...

– Apartexego.

Aparte, bai, ta an bertze familia bat, ze... Ez-, Eskirozkoa ure e, bortz, arrekin bortz. Ta orai? eztagit, iru... familie izein diren e.

#### Herriko Esaindarrak eta inguruko lagun batzuen aipamena (1986)

– Ilurdozko artzai batekin ibili zinen, ezta? (Ezkirozko batekin esan beharko genuen) Ni? ez-ez-ez, ez.

– Nik uste nuen Ilurdozko batekin ibili zinela, Juanito Esainen aita izanen zen... A!... beño Ezkirozen, Eskirotzen.

– Eta, hura ez zen Ilurdozkoa?

Ze? gizon ure?

– Bai.

Ez, Erreaköa, Erreakoa ze.

– Juanitoren aita?

Bai, Erreakoa, Erreako, Erreakoa ze ure [Miguel Esain], Erreako Pauloneköa, bai.

– Eta, harekin noiz ibili zinen? zenbat urtetakoa zinela?



- Pues, artzai... ibili nitzen orduen.
- Hiru urte haietan, ezta?
- Bai, ure... eoten tze beren ardiekin, tä gu, ni? gu gure ardiekin, klaro.
- Eta, harekin egoniko denboran euskaraz mintzatzen zinela eta...
- Ba, kasi beti, bai, arrekin bai. Gero, torri nitzen etxera? pues... etxean, eee!... ala, yardukitzen nue erderaz.
- Baina, harekin sostenitu zenuen pixkat, e?
- Bai, bai, bai, bai.
- Hark kasik hobekiago jakinen zuen euskara erdara baino...
- O-o, ze? gizon arrek? bai! aunitzekin! aunitzekin e, obeki euskera, klaro!... bai-bai. Ta bere semeak ere denak badakite, aek, uskeraz.
- Bazekiten.
- Bai, bai.
- Orain ez da han inor bizi?
- Ez, nik uste... ezta bizi, batre, ninguno.
- Duela denbora gutxi hil ziren bi anaia eta haietariko baten emaztea...
- Bai, bai, bai, bai. Emen il tze bat? ta bertze bat Larrasoañan? ta, beste bat ezta it ori.
- Ba, nik banekien, bai, bazela Juanito Esain bat.
- Semea, arren semea; orren aite ze... nereki artzai... egoten tzena.
- Eta, horiek Ezkirozkoak zirela diozu?
- Bai, Eskirozkoak, denak; amar, amar anaia, zire, denak Eskirozkoa ta. Denak ba-, badakite, bazakite, euskera, denak.
- Bazekiten.
- Bai, bai, bai, t'ait(t)etamak ere bai.
- Ezagutzen dut Ilurdozko gizon bat, laurogeita hamabi urtetan dena.
- Ori, beño bizi de?
- Bai-bai-bai, Iruñeko salesianoetan, fraide legoa da, eta, badakizu, iruditzen zaio denbora ez dela pasatu eta erraten dit, Ezkirotza joanez gero, familia euskaldun bat opatuko dudala...
- Ez, ez-ez-ez, orai ez.
- Ez, baina bera oroitzen da mutikoa izan zen denborako...
- A! bai, bai, bai, orduan bai, orduen bai.
- Orduan bai, eta iruditzen zaio denbora ez dela pasatu.
- Eztela pasatu, klaro, klaro. Ez-ez, ez-ez; orai ezta... bat ere ezta izein e, Ezkirotzen, uskera den-, dakiena, ez-ez. Ta... lenao? bai, lenaoko familiak, bat, oañik ere emenköa... familia dela (...), beña orai ezta kite... uskera ere, ez-ez-ez.

### Gurasoez eta euskararen erabilera urriaz (1986)

- Zure aitatamak nor ziren?
- Nere aiteta mak? ama Setoingoa ze, beño ba!... uskera? erdera miño obeki zakie.
- Nola zuen izena?
- Micaela, Micaela Santësteban; ta aite? Larraingoköa, valle de Erro, Larraingokoa. Arek ere... uskera, erdera biño obeki zakie, bai. Biek beti... uskeraz, mintze-mintzen tzire, beño gurekin? aek uskera? ta gu, gu erderaz (barrez).

- Bai, e? zuek erdaraz erantzun, kontestatu...  
 Beño nik? e... guti; artzai arrekin, gizon arrekin, ikesi nuen pixket.  
 – Juanito horren aitarekin.  
 Bai, bai, Juanitoin ait(t)aikin; beño bestelaz? ez nue nik mintzetzen batre uskera, batre.  
 – Harekin bakarrik...  
 Bai, arrekin bai, arrekin beti uskeraz; bi urte ero ola... eon nitze ni artzai arrekin, ta ¡madre mía! ikasi nue (...).  
 – Bi urte bakarrik?  
 Bai, ta gero torri... gera, bertze erri batera, onara, Uarte ondora? ta emen, batre! ezta, ezte... erdera iten ja e, (zuzenduz): uskeraz batre emen...  
 – Eta, noiz arte, zenbat urte izan arte, mintzatu zara euskaraz?  
 A! ama-, amabi-amiru urte; yago ez.  
 – Hara bitartean euskaraz mintzatzten zinen eta geroztik jada ez duzu egin...  
 Ez-ez-ez-ez; orduen ere, ni, erderaz (...), beño, gizon arrekin? bai, beti, erderaz (!), beño...  
 – Ba, oraino, aski ongi oroitzen zara...  
 Ba! poco, poco, poco; ando muy penando yo pa hablar el vasco, muy penando.  
 – Tira, baina defendatzen zara...  
 Sí! no-no, no puedo.

### Ardiekin ibilia (1986)

- Noiz hasi zinen ardiekin ibiltzen? zenbat urtetan?  
 A! nik? pues e, ardiekin? amar urte... ed'ola.  
 – ‘Navarzalico’ gisa? horrela erraten da?  
 Bai, ardiek? etxeköak, bai, ta... bertze etxe bateköak? ere... ibiltzen tzien, beita. Ta... gizon, gizon arek, Miguel Esain? arrek, Beztan etxekoak, zuen ardiek, berak, bäi.  
 – Eta, nondik ibiltzen zineten, nondik nora, ardiekin eta?  
 A! pues...  
 – Ea, konta ezazu egun batez zer egiten zenuten; etxetik zein ordutan atera eta nora joaten zineten, bazkaria edo ahamenen bat eramaten zenuten eta...  
 Ez-ez, zorroan, zorroan amen.  
 – Baina, ea, ze ordutan jaiki eta...?  
 E! yaiki? pues, eztait! zortzietan edo ola? ta gero...  
 – Herrian lo egiten zenuten? etxean?  
 Etxean, etxean, etxean... etxean; te geo... ardiekin etxera, lotara. Ta dermioa? iten tzuen muga... Setuaingoa, ta Ilerrazköa, ta... Erreaköa, ta Zaiköa. Ta... eun batez fa-, juaten dire Setuaingo aldera, bertze egun bātez... Erreako aldera, ta... ola, ta bertze aldi batez, Zai, Zaiko aldera, ta ala.  
 – Bazkaria eramaten zenuten?  
 Ez-ez; bai! guk ematen ginuen zorroan, arrazio pixket ta... ogi pusk'et aundie? ta e... eun, eun guziko.  
 – Ahamen bat edo, bakarrik...  
 Bai, bai, ta gero, arratsean? afal-, afaldu etxe, etxean berdin.  
 – Eta bazkaldu, non bazkaltzen zenuten?

Ba! segun.

– Arbole baten ondoan, itzaletan edo? bero egiten zuelarik...

Bero eiten duelaik? orduen, ejeje! orduen bai, ta bero aundie itten duelaik? iten tzuelaik? ardiek sartzen dire... ¿cómo dices tú ‘en la sombra’?

– Itzaletan.

Bai, ta orduän, tortzen gine etxera... bazkaltzera, ta... atsaldean, laueta o bostetan, refreskatu pixkät itten duelaik, orduen atratzen dire ardiek, bertzelaz eztire atratzen andik; ta faten gine... bortzetako ero ola? berriz ardien... ardiera; ta orduen atratzen tziren moskeratik? ta, yatera.

– Eta ardiak, horrela, itzaletara biltzen direlarik... horri nola erraten zaio?

E... en vasco no sé; en castellano ‘mosquera’, se llamaba, mosquera. Era un sitio, denak ezpelak, aundiek! ezpel aundiek ta... lurrian? garbi-garbie, dena, etze belarrik eta ja ere, ta ezpel aundiek. Ta an, agustue... an, gustora egoten tzire an ardiek.

– Gu bizi garen inguruan, abaroan daudela erraten da.

Bai, izen deike, bai, bai emen ere erraten da abaroa, bai.

– Aditu duzu, e? ‘Ardiak abaroan daude’?

Abaroa, abaroan daude, bai. Beño... ez! an bertze izen bat badu, eztaiz nola erraten tzioten... itzelera o... eztaiz nola erraten tzen, bezte izen bat pa-, bazue an, bai.

– Beharbada gero oroituko zara.

Eztakit, eztakit.

– Eta, gero, bazkaldu ondoren, siesta pixka bat edo?

Ee! ba! zenbait aldiz bai, beño...

– Zu ttipia baitzinen igual ez, baina zurekin zegoen gizonak bai, eginen zuen pixkat...

A! bai, gizon arek bai, arrek bai, arrek... gustora ego-, egoten tziren arreki, bai. Ta... igendetan eta... aunitz aldiez? beak... idukitzen ardiek, denak, ta neri... uzten tzire, faterko... bertze... mutikoak? mutikoengana? ta...

– Fiesta ematen zizun, e? jai edo...

Bai, bai, bai, bai.

– Eta, bazkalorduan, zer edaten zenuen?

A! ni ardo pixket ta gizon arrek, etzue... ardoa... ematen; urä; nik ema-, maten nion, ardo pixkät, bai.

– Baina, zu sobera gazte zinen orduan ardoa edateko, ez?

Ba! gutti edaten nue, pixk-pixk-pixkuat, guti.

– Non eramaten zenuen ardoa?

¿Cómo se le dice a la botella?

– Botilla.

Bueno, pues, botilla batëan.

– Zatorik ez zenuen? zatoa badakizu zer den?

Ëtxean bai, ëtxean baginezake beño ni, nik botella tzar batian, maten nuen, beti.

– Eta, gero, ze ordutan itzultzen zineten?

Ze, etxera? a! ilune... tiretu edo ola, iluntzera...

– (...)

Bai, bai, ala da; ta... ardiek, itzelera faten... zirenak? orduen, goizian atratzen ginduen goizao, yateko, freskure... dela’re, denbora freskua...

– Zegoelarik?

Bai, beroa... etortzen denean? ya yanik, ardiek irabazi, pero bestelaz, otz, denbora otza... Idragin<sup>10</sup>, inde buelta orra? orduen... ñe! atratzen ginue ardiek... beantago.

– A, berantago.

Beantago, bai; beño... urden? goizego atratzen ginuen.

– Eta, menditik itzulita, non gordetzen zenituzten ardiak? ardiek non pasatzen zuten gaua?

Gaua? etxean!

– Baina, etxeko zein lekutan?

A! pues guk bagindue... etxe ondoan, borda... zar bat? aundie? ta an. Guriak an, ta... gizon... arrek, ardien, gizon arrenak? etxean berean, bazute... beittien, pusk'et, ardiendako.

– Eta, han sarturik zeudelarik, han berean ematen zitzaien jana?

E-e neguen bai, neguen bai.

– Zer ematen zaie?

Pues... ostoa erraten tzaëgon<sup>11</sup>, aritzek eta... a los chopos ¿cómo se les llama en vasco?

– Tzipue?

Tzipue; ostoa arrek... ebaki? te, paratzen ginuen paxu et, ta etxera ematen ginduen? ta, gero... paatu, ola, tzilintzen? emen bat, an beste at, an bestze at, an bestze at... korrare guzien, (...), ta, gero, zalkëa... pentsuteko zalkëa, oloa, ta... gariz e, zenbait aldi gari? gari gutti. Eta... gero, zalkëa?... a la veza ¿cómo se llama a...? al grano que se hace, o a la... a la malkarra que llamamos, a aquello no sé cómo le llamaban en vasco (!); eso también les dábamos a las ovejas. Y llevaban los corderos, cuando se criaban, en invierno siempre.

– Eta erue edo yerue, ez?

Bai, erure, erure bai... bai-bai, erue ere bai, maten diogu uk.

– Eta belarra?

Belarra? guk maten ginuen belarra ere bai.

– Hori, gehienbat, oihanean eta mendian, ez?

Beño etxean ere ematen giñuen belarra, bai; belarra ematen ginuen? ardiek, umiek, umekin da...

– Hazten zituztelarik?

Bai, orduen maten giñuen belarra, bai, belarra ta... pentsue ere... yago, zalkea ta erue ta... oloa ta... denetaik, maten giñuen.

– Eta, badituzte leku berezi batzuk ere jateko; horiek nola dute izena?

Pentsue yaten dutelaik? ganbela, ta... malkarra ta... ori? emen ganbelak? ta emen gañean, ola... matxadera erraten giñun, ta an botatzen giñuen, ba... belarra. Ta... zalkean ostoa? ure? e... ganbelan, bai.

– Gero, jetzi ere egiten zenuten?

Ze, ardiek?

– Bai.

Gutti, zenbat... zenbait baño gutti.

10 Iragi izeneko herrixkan, antza.

11 '(Zit)zaion' dirudi horrek, berriemaileak, Yrizarrentzat galdekatu genuenean, *zakio* eman bazigun ere.

- Zuk jetzi duzu?
- Ez! nere amak... iten tzituen, beño gutti... ardiek e, eztire... klaseak, deitzitzeko. Deitzitzeko... latxak erraten tzuenek? orrek beste klase bat padire, burubeltzak eta... deitzeko oiek dire, beño gure ardiek ezt-, eztire onak deitzi-... titi ttikiak.
- Latxak ziren haiek?
- Ez-ez-ez-ez-ez, ez latxak, ez, ez; (zuzenduz): latxak dire deitzeko... oiek, bai.
- Eta, hauek ze klasetakoak ziren?
- Marinak erraten tziote.
- ‘Merinas’ edo?
- Marina; merinoak dire bertze klase bat, Kastillan o por ahi... izein dire, beño...
- Eta, hauek marinak?
- Marina, marina, oek marina.
- Ez dira berdinak? ez dira gauza bera Kastillako merinak eta zuen hemengo...
- Ez-ez-ez-ez; eztire... igual.
- Nik beti aditu dut hemen bazirela... marinak aditu dut Lintzoainen eta Agorretan eta...
- Ez, aek... latxak die, Lintzoaingo ardiek? latxak, ta Agorretan? lenao ez, beño orai ere latxak, deiz-, deizteko, bai, beño ya, Agorretatik beitixeo? ya... dire...
- Marinak?
- Marinak; marinak o churras o... klase ortaik. Ta emen ere badire churras, o marinak?
- Hortaz, marina eta txurra gauza bera dira?
- Bai, nik uste baetz... bai-bai-bai, marina ta txurra bai, gauza bera.
- Inguru honetan erraten zaio ‘marina’ churrari, e?
- Bai, bai, ori, ori, ori... ori de.
- Ba, nik, erraten dizut, ‘marina’ izena aditu diot Lintzoaingo gizon bati ere...
- Bai?... lenao ezin dake; orai sorik denak latxak tire an e. Lenao? eztait, akaso... joe! izein dire, beste eztakit, bezte... txurrak o marinak, beño orai latxak denak. Ta Agorretan ere? latxak orai; lenao ez, lenao... marinak, o churras, como les llamen. Ta ori.

### Gazta egiten ikusi bai (1986)

- Lehengo egun batez erran zenuen zuk ez dituzula ardiak jetzi...
- Ardiek? ez, ez. Nere amak bai, bai, nere amak bai, ardiek eta auntzek.
- Egiten zuen gaztarik?
- Ez-ez, ez, ya etxeko, ya-ya yateko etxean.
- Eta, nora jezten zuen? nora ateratzen zuen esnea?
- ¿Cómo? eztait nola erraten den.
- Kaikura edo?
- Ez, kaikure ez; kaikure...
- Pozalera edo?
- Bezte... katxarro at, puchero o... olako at, olakoa zerbait.
- Eltze batera edo? ‘eltze’ erraten zitzaion?
- Bai; an? Setuañen? kaiku... kaikure, Setuañen, beño Ezkirotzen... eltze batera edo ola, bai.
- Baina, gazta askorik ez zuen egiten...

Ez-ez, ez. Bai! zenbait itten tzue, bai, bee-, beekin... beekin zenbait aldiz? ezne, beako esneaki? iten tzuen zenbait alditan, gazta bat o...

– Oroitzen zara nola egiten zuen?

Ez, paatzen tzen, eltzea... beteik? ta gero, botatzen tzion kuajoa edo ola? ematen tzuelaik?

– ‘Gatzagia’ edo?

Bai.

– Bai? hala erraten zaio?

Nik uste bai.

– Eta, gero, zer egin behar zen?

Gero? eztakit... idukitzen tzuen... aunitz denbora? etxean? ta gero, asten tze, paatzen tze kuajo bezala, ta artzen tzue? ure? eltzetik? eta, iñalak in, ederki ertsi-ertsiturik dena... sueroa erraten tzenuen? ure kendu...

– Gazura edo? ‘sueroa’?

Bai, sueroa.

– Erraten zitzaion ‘gazura’?

Sueroa! sueroa; bai, eztakit, eztakit, akaso... ‘suero’ erderaz, akaso erraten tzen oe, bezte... Ta gero eztagit, baze, katxarro at? an paatzen tzuen? ta ertsi-ertsi-ertsi-ertsie? ta gero buelta at? ta buelta ta buelta? ta... an, inik geiltzen tzen.

– Egin arte.

Enaiz oroitzen... seguro, beño ola iten tzuen.

– Eta, gero, idortzeko, non paratzen zen?

A! pues, an, leioan edo... leioan ere bai, ta gero... sukeldian? bai, irukitzen tze, ta despensan ero ola, zenbait armario gañan edo ola...

– Eta, egon behar zuten leku hotzean ala beroan?

Eztait, leku beroan? nik uste... otzan nik uste, obeki, bai, nik uste otza.

### Inguruko balizko euskaldunez (1986)

– Errean euskaldunen bat ezagutzen duzu?

Errean ere, uskera, orai... ezta izein. Bai, akaso... akaso mazteki bet bada, bai, an... urte aunitz an...

– Zein, Txokorenekoa?

Ez, Paulorenaköa.

– Zein izen du?

Izena nik eztakit, badaki... mi cuñada ya sabe, sí.

– Ez da izanen Josefa Esain...

Ez, ori emen dago, Josefa Esain.

– Bai, Antsoainen; horrek guti daki.

Bai, akaso arrek ere...

– Ez-ez-ez; ez du egiten zuk bezala.

Ez? ba, pues akaso arrek ere eztaki aunitz, nik eztait, orai Errean dagona. Zerbait akaso badaki oi, eztakit.

– Eta, Akerretako Jose Esnoz, ezagutzen duzu?

Bai, urte aundiz e bai, (...).

– Laurogeita sei edo...

- Ba, bai; bizi de? zautzen dut, bai.  
 – Horrek euskara daki?  
 Eztakit, izen daikën; akaso, eztakit.  
 – Nik uste dut zerbait badakiela, baina...  
 Bere aitek? bai, bazakie, pero orai? berak akaso? aite... t'aiteikin, akaso zerbait?  
 eztaik, izen daike zerbait badakien, eztakit. Jose zaio, e?  
 – Bai.  
 Bai-bai, berdin. Urte aunitz tu orrek.  
 – Zuriaindik hurbil bada baserri bat: Gendulain...  
 Bai, Gendulain, bai, bai.  
 – Inor bada hor oraindik? jendea bizi da hor?  
 Eztakit orai bizi ote den, lenao bai, lenao bi familie sorik bizi ziren.  
 – Euskaldunen bat bazen hor lehen, adin handiko emazteki bat bederen<sup>12</sup>...  
 Eztagit or, in dute... guti; akaso bazakite biño eztakit beño, erdera geiao... iten tze.  
 – Eta, Zuriainen izanen ote da euskaraz mintzo den norbait?  
 Eztagit, akaso? izein tze orduen norbait, beño... gero, berritz, orai ka!... orai nik uste,  
 an, iñor ez, euskera...  
 – Ez da izanen.  
 Ez, ya ez.  
 – Izan naiz orain Ilarratzen, Tomas Arregirekin...  
 Aaa! arrek badaki uskera.  
 – Erraten du ezetz.  
 Ezetz? Erreako semea da ori, ta... bere aitetamak euskaldunak, zire.  
 – Erran du aitag bai, baina ama herrikoa zela eta gutxi zekiela. Eta aditu dut ere  
 Erreako beste emazteki bat, Francisca Eugi, Arrietan bizi dena...  
 Bai, badakit.  
 – Eta, zer uste duzu? jakinen ote du euskara?  
 Eztagit, aitetamak badakizu, e...  
 – Bazekiten?  
 Bazakiten, bere amak; bera? eztakit, nik; aitetamak? euskera?... erdera beño obeki,  
 bai-bai. Orai eztakit, t'etxean, aski iardukitzen... uskeraz? eztakit, beño, aitetamak bai.  
 Arrek? izein tu orai... iruetanogeita amasei o amazapi izein tu.  
 – Aspaldi dago han?  
 Bai, ezkondu ze arara, arara, Arrietara.  
 – Orduan, denbora aunitz du han dela...  
 Bai, bai, bai, aunitz, igual berrogeita amar urte (...), Arrietan ere. Nik e, zautzen nue  
 orduen, etxean zegolaik, beño orai? enue zautuko.  
 – Eta, bertzenaz, euskara dakien bertze inor ez duzu ezagutzen?  
 Ez, Erreakoak? je! errateunte eztakitela! orai... lenaokoak il tzire denak? ta oraikoak?  
 pues, ni eztagit.

12 Saio honen hasieran aipatu dugun Juana Irure anderea, Inbuluzketako berriemaile Apolinaria Egozkueren amaginarrebakidea zena.

**Sanjuanetako ohiturak (1986)**

– San Juan bezperan sua egiten da?

Bai, ori bai, orai ere iten due emen; emen ere ite-, iteunte, orai, orai bai. An... erri guzietan, iten tze, San Juan bezpera, bai-bai.

– Nola egiten zenuten? bildu eta...

A! pues, bildu... abarrak eta, jeee! itxean, etxeko atarien, denek baginduen abarrak eta...

– Egur zenbait eta...

Egur-egur zenbait te ola? ta, an biltzen ginuen, denetaik? ta, erdi-erdien edo ola, leku bät... paratzen ginduen? ta, ala! ta sa-, saltoa! arata, salto onata! salto arata ta, erraten ginuen, salto in genduen? ‘sarna fuera!’. Ori erraten gindue.

– Hori bertzerik ez?

Ez, enaiz oroitzen, eztagit.

– ‘Kaiku eta ganbela pera’ edo, ez?

Enaiz oroitzen ni gortaik.

– Eta, apezak zerbait bedeinkatzen zuen?

Bedeikatue? iten ginduen... gurutze batzuk, nola erraten ginuen? ‘ramos’ erraten tzen, ta pa-, maten ginuen? elizera, ola, paxuak. Ogei odo... berrogei eo seun, paratzen ginuen? pakete batëan? ta elizera, ematen ginuen, ta... gero, apezak? beredikatuä... in? te gero, paatzen ginduen? alor guzietan; alor batean? kruze bat, ta bertze alor batean? bertze kruze bat, alor guzietan paratzen ginduen gurutze artaik, kruze artatik; ramoak, erraten gindue.

– Orduan, zenbait alor iduki, hainbat gurutze bedeinkatu...

Bai, bai, bai.

– Eta, gero, alor bakoitzak berea...

Ori, ori... bai, bai, bai. Orai... nik uste ezten, ezten iten orai, beño, ni... Eskiroitzen nindebilelaik? bai.

**Animaliez oro har: 1) Basapiztiek zerbait (1986)**

– Alimañak eta horrelako animalia txikiak ibiltzen ziren? azkonak edo azkonarroak eta...

Azkonarroak zer, ze bitxo dire?

– Azkona da ‘tejón, tajudo’ eta...

A, bai, bai.

– Harrapatzen zenituzten, zepoekin eta?

E! nik ez. Bai! zenbaitek arrapatzen tzuten; nik ez, eee! ez tut, nere afzioneik ni.

– Zer-nolako animaliak ziren haiek?

Pues, tajudoa ta, gero... al zorro ¿cómo le llaman, en vasco?

– Axeria?

Axerie.

– Eta basagatua?

Bai, basagatuä bai, bai; basagatoa... zenbait, arrapatzen tzuten, basagatoä, biño eskopetaikin ero... eztaik.

– Zepoekin eta, ez?

Zepoekin? akaso zen-, ere bai, eztaikit.



- Eta, arboletan ere beste batzuk izaten ziren, ez?  
Arboletan? eztakit.
- ‘Ardilla’ eta ‘lirón’ eta horiek, ez?  
Ardillak eta badire bertze batzuk, mixarrak o eztakit nola erraten tzaion?... iteunten zulö at, iten-itzen tzuen... arbolean? ta an, umeak gan, azten tziren.
- Haiek ere harrapatzen ziren?  
Baite, baite.
- Eta, nola?  
A! aise... eskueikin.
- Ez zuten koxkarik edo egiten?  
Ez; nik enue arrapatu beñ ere, beño arrapatu tuzte.
- Onak dira jateko?  
Bai, yateko bai; eztait onak tziren, beño yaten tzen, yaten tzen.
- Aditu dut beren urina ona dena larruaren gaitzak, erreuma eta, sendatzeko.  
Eztakit, bai, nik uste erraten tzen erreumaindeko ta... ona dela aren... uriñe edo, bai-bai.
- Eta, ‘ardillari’ nola zaio euskaraz?  
Izen daike burtzintze ere, beño enaiz...
- Izan daiteke, e?  
Izen daike burtzintze, bai, izen daike burtzintze ere.

#### Animaliez oro har: 2) Hegazti harrapakari batzuen aipamena (1986)

- Zuk badakizu zer diren zapelatzak, arranoak eta gisako harrapatxoriak?  
Bai, arranoak badakit nik nola zabiltze.
- Bai? ikusi dituzu? han ibiltzen ziren?  
Bai, bai, Eskiro(t)ze-, Eskirotzen ere aunitz aldi, ta, ematen tzuen, txitak o eztakit nola erraten tzen, artu te...
- Bai? arranoek ala txikiagoko bertze horiek? zapelatzek eta...  
Bai, nola erraten nion ai?
- ‘Galforroak’ edo...  
Kalforroak! bai, kalforroak; oek? oik gaixtoagoak dire oaño, bai, beño arranoak ere? ta... faten tziren, bai.
- Baina, etxekoek ez zituzten nolnahi utziko...  
Bai, beño, juaten<sup>13</sup> tzire pixket ta, aparte.
- Eta, deskuidoan...  
Bai, bai; ta... etxe, etxe ondoan ere zenbait aldiz sartzen tziren. Gu, guk, or bagindue etxeetik segidoan Agorretan... nola erraten duen? a la era ¿cómo le dicen?
- Larraina?  
Larrañe ondoan? pixke bat? ta an, ibiltzen tziren gure olloak eta... loka ber txiteki, ta an, franko aldiz, andik ematen tzuen; pues kasi, kasi etxe ondotik.

13 ‘Fan’ eta ‘juan’ aldaerak erabili zituen berriemaileak elkarrizketetan zehar, aurrenekoa askoz ere gehiagotan, halere, bigarrena baino.

**Animaliez oro har: 3) Narrasti batzuen aipamena (1986)**

– Sugeak eta baziren?

A! bai, oiek bazire kulebrak, bai.

– Badira gaixtoak eta hain gaixtoak ez direnak, ezta?

E! nik eztaiz, eztaiz zautzen zein den gaixtoa eta zein den... bazire kulebra atzuk tta-  
rrak, pentzetan, i(b)iltzen tzire... aunitz, ta bertze zenbait e, aundiek ere bada-, izein  
tzire, zenbait peño, geiao? oetaik, pentze... pentze oëetako olaxe-, olakoak edo.

– Ze kolore zuten? berdexka edo?

Berdexka?...

– Edo grisa edo?

Grise yago, berdexka beño. Berdeak? izein tzire aundi oetaik; oiek bai berde, berde,  
berdea, berdeak.

– Eta, gaixtoenak zein ziren? eztaiz...  
Eztakit, eztaiz.

– Baina, benenorik eta, aunitz ez; zuk ez duzu ezagutzen horren hozkatik hil den inor,  
ezta?

Ez, il ez, beño nesako at? an, Agorretan? eon tze... eri-eria karri zioten. Bai, suge bat,  
piketu ziola? ta, aunitz inflamatu zen? ta, Iruñean egon tze, beño, eztaiz lau edo bortz  
egunez, bertzerik yaus! bertzeik eztaiz zautu nik.

– Eta, muskerrak eta halakoak izaten dira?

¿Muxkerra qué es?

– ‘Lagarto’.

A! bai, kusi tut nik lagartoak orduän. Lagartoak? emen, Ezkirotzen, geiao, Agorretan  
baño.

– Bai?

Bai, nik artzain nabillela? ibiltzen nitzelaik? kusi nuen bai.

– Idorragoa da lurra, ezta?

Eztakit, idorragoakoa den.

– Akaso horregatik?

Izen daike, izen daike.

**Ibaiko arrantzaz zerbait (1986)**

– Arrainik harrapatzen zenuten? edo amuarriak edo, nola erraten duzue ‘trucha’?

A! ämorraiak, amorraiak.

– Harrapatzen zenuten?

Ez, nik ez.

– Bertze batzuek bai?

Bai, pues bertzeak? ta... an, Agorretan, bazire, arrapatzen tzuena.

– Eta, badakizu nola harrapatzen zituzten?

Pues... eztaiz nola erraten den uskeraz, ‘vara’ erraten ginion... erderaz; bara, ta  
gero... antzueloa paatzen zioten...

– Amua?

Eztait nola erraten, nola erraten den, ta arrekin artzen tzute.

– Eta, ‘vara’ hori zer da? kañabera? la caña?

- Bai, caña, caña. Ta eskuekin e artzen tzute zenbait.  
 – Prohibiturik zegoen?  
 Bai, proibitui tzeo? beño artzen tzuten, eskuz, eskue-, eskueiki. Sartzen tzire... zubi-  
 re? ta, zubiek, nola tira? ‘el río’?  
 – Uhaldea?  
 Ugeldea! sartzten tziren ugeldean? ta, erri, erri... pean? ba, sartu zen? oñez!  
 – Harripean?  
 Bai-bai-bai, arripean, bai-bai.  
 – Eta, aise harrapatzen ziren?  
 Bai, bai, bai; nik ez, beñ e, beñ ere.  
 – Eta, bertze batzuek erabiltzen zituzten retelak edo...  
 Bait’ere! bai, zareak ere bai.  
 – Sareak eta.  
 Bai, paatzeungu...  
 – Eta, guardiaren bat ibiltzen zen?  
 Bai-bai, bai.  
 – Multa eta, paratzeko eta?  
 Bai, beño? faten tzielaik... orduen, faten tzire... bat ero bide edo ola... ugeldera? ta  
 bertzeak bijiletu.  
 – Ea guardia heltzen zen, eta horrela bazen desaparezitu, ezta?  
 Klaro! ajajaja!...

#### Ferragintza Zubirin (1986)

- Eramaten ziren abereak ferratzera?  
 Zer, abreak?  
 – Bai; nora eramaten?  
 Zubiri, Zubirire.  
 – Zuk eramán dituzu?  
 Bai.  
 – Orduan badakizu nola ferratzen den...  
 Bai-bai-bai, badakit. Mandoak eta idiek ere bai.  
 – Ba, kontatu, kontatu ongi...  
 Ematen ginue ferratzera? ta...  
 – Zer, behiak edo mandoak edo astoak edo?  
 Biorrak, guk biorrak gindue.  
 – Behorrak, e?  
 Bai, guk bai, ta, besteak, mandoak, denetaik, juaten tzire(n). Nik? biorra eman nuen  
 ta, ba, eztakit. Pues paatzen tze... bea? ferratzen... ai zelaik? ta nik, artu anka... bio-  
 rraiñak? aurreri ona? ta nik atutzen nuen anka onara; gero... emen? paratzen...  
 – Zure zangoaren gainean?  
 Bai, ta arrapatu ola? ta patzen ginuen azazkala, berak... aitzeko, ta an, bazen katxa-  
 rro at, ola iteko? ta gero...  
 – Nola zuen izena? ‘pujamante’ edo horrelako zerbait?  
 Bai, pujamante, pujamante erraten tze.  
 – Eta, harekin zer egiten zen?

Pues... kentzen tzio, azazkalai... puske batzuk, paratzen tzuen, ongi, gero... ‘herra-dura’ erraten tzeon<sup>14</sup> ¿cómo en vasco?

– Ferra, ferra.

Ferra, preparatzen tzuen ferra? ta paratzen tzion azazkalan? ta gero, ferra orrek baze, ola... ¿cómo se dice ‘pa los aujeros’?

– Zulo zenbait?

Zilo zenbait? ta an sartzen tzion, itzeak? ta pasten tzion bertze aldera, itzekoa? ta, gero? punte... sartzen delaik bertze aldera? moztu, punte berä, tenaza atekin? moztu; iru... itze? ero, batian eta bertze aldëan? bertze iru, ta... gero, puske at an ere moztu te, paratuik... bai.

– Mina egiten zitzaion?

Ez-ez, miñä ez.

– Horrekin hobeki ibiliko zen...

Bai, orduen... pues, etze... ibiltze de an haunitz<sup>15</sup>, beño... burdiñe? ba, burdiñe du ori, ferrea, ta, arrekin... ederki...

– Zapatak balira bezala...

Igual-iguala, igual-igual.

– Eta, ferra paratzen ez bazen, zer gertatzen zen?

Azazkala... gastatzen tze ta, ta autsi te eraiten tze. Beño ori, iten tze? por ejemplo... bior bat, lanean ezpada aitzen? eztu... faltatzen, ez, beño lanëan aritzen bada aunitz? orduen, orduen bai, ferreak paratzen tze, bestelaz, kanpoan dabilte... yaten edo ola? ta... ezpadire lanian aitzen ez.

– Eta, ferrak paratzen diren lekuak zein izen du? ferratzeko lekuak?

A, lekue? ez.

– Ez du izen bereziren bat edo?

Eztu, ez, eztu; gan, lotu... biorra... emen? ta...

– Uhal batzuekin edo?

Bat ja, bat ja ere, ez; idiek bai, idiek... idiek paatzen tziren... ‘potro’ erraten tzeon.

– Potro?

Bai, potro; ta, an sartu? te... maroma batzökin? goittitu, ta gero, goiti paratzen tzi-relaik? emen, zango at? emen bertze(e) bat? ta... atzenekoak ere igual? olatxe paratzen tzioten? ta... orduen idie an, etzaike... moitu. Ta an iten tzioten gero... gastatu azazkala? ta paatu bera.

– Bai, besteari bezala, e?

Bai, ta... ferrak paatu? te gero, berritz, beiti... soltatu? ta bereriz e... lurrera? ta, atai, atai.

– Paratzen ziren ez maingutzeko, ezta?

Bai.

– Eta, zergatik sujetatzen ziren horrela behiak, eta ez mandoa edo behorra?

A!... beak ez, ezta-, eztaike... iduki ola.

– Ez? zergatik?

Brr! indarr aundiäk du e... zanguetan beak.

14 Geroxeago ere ‘zeon’ bat aurkituko dugu, batak zein besteak, zein testuingurutan dauden ikusirik, ‘zitzaion’ (‘hura hari’, irag., singularra) diruditena. Lehenago ere antzeko kasuren batekin topatu gara.

15 H hasperendua aditzen uste dugu hor, egundoko salbuespena bada ere.

– Bai? mandoak baino gehiago?

Bai, bai, idukitzeko bai, irukitzeko bai. Mandoak, nik eztagit, akaso... geldi-geldiek egoten tziren kasi, pixket, mobimiento zerbait iten tzuen? beño gutti, gut(t)i; egon tzi-re... geldirik.

### Gaztetan Eguesibarko Altzuzan bizi izanikoa (1986)

– Joan izan zara herritik Iruñeraino ganadurekin edo?

Ez.

– Eta, bertzenaz, oinez edo? sanferminetan edo zerbait ekartzera edo?

Bai, beño... ni Iruñera fan nitzelaik? fan nitzen, igual... eztaikit beño igual amazazpi urte (...), eztaikit, amasei o amazazpi urte.

– Eta, joan, nondik joan zinen?

Altzuzetik, Altzuzan, or, Uerte ondoan, or. Or, an egon ginen... amabortz urte(z).

– Altzuzan?

Bai; ta gero, ordik? fan gine berritz? Agorretara... valle Esteribar.

– Ardiekin eta?

Ez, ardiekin? ni, ardiekin ibili nitze... amar urtet-, bedratzi-amar urtetaik? amabi urtetaa, ero ola.

– Hiru urtez edo bakarrik.

Bai, bestelaz ez; ardiek bagindue bai, etxean, beño artzaëa... erriko artzaëa ibiltzen tze, bai.

– Eta, ordura arte, zertan aritu zinen?

Pues, ardiekin kanpora... gintue.

– Etxeko ardiekin eta?

Bai, etxeko ardiekin? ta, bertze etxe o... etxe, etxekoak? ibiltzen nitun nik, bai.

– Eta, gero, bederatzi urtetarik hamabiak bitartean...

Pues orduen, nik amiru urte... bete gabe? torri ginen Altzuzera, ta orduen? kanpoan, lanean, lanean, idiekin tä... altzurreiki te... denetik.

– Han bizi izan zinen, Altzuzan...

Bai, amabortz urtez, amabortz urtez bai, ta gero ordik? fan ginen Agorretara berriz. Ta Agorretan ere? ardiek baginue etxe-, etxean, beño... ni enitze ibiltzen, ez.

– Eta, Altzuzan bizi zinenean, zenbat familia ziren han orduan?

Ze, Alzuzen?... zenbat?

– Bai; sei? zortzi?

Zazpi, nik uste (y)a; una en Paularena? una en Bueno? Zaku tres, la Abadia cuatro, Otelo cinco... Lotero seis<sup>16</sup>...

– Ez, gutiz goiti beiti.

Zazpi! artzaiekin zazpi.

16 Izen hauetakoren bat gaizki aditzen ote genuen beldur, saio hau FLVen esku utzi aurretik, 2017ko abenduan, Altzuzan izan gara zalantzak argitze aldera. Kontua, baina, korapilatu egin da, bertan bizi den Pedro Urrutia Armendarizek eman dizkigun izenak, 'La Abadía' kenduta, ez baitatuz bat berriemate ezkiroztarrak aspaldi emanikoekin. Hona izenok: Adamerena, La Abadía, Jakuerena (euskara herritik desagertu ondotik, 'Casa Jakue' deitua), Bernardinorena (id., 'Casa Bernardino'), Zabalena, Lustrara (eroria) eta Ezkonberriena (gaur egun, La Abadía-ri atxikirik, ahoztegi bihurtua). Arazoa, damurik, ez dugu argitzerik izan.

- Eta, euskaldun bakarrak zuek, zure familia bakarrik.
- Bai.
- Etxean egiten zenuten euskaraz?
- Gutti! gutti, bat ez kasi; aitetamak!... aek, yakite iten tzue, uskeraz beño... gu bezik.
- Denbora haietan, gehien-gehiena Ezkirotzen egin zenuten, ezta?
- Ezkirotze, Ezkirotzen, bai-bai, Ezkirotzen.
- Tikitan, mutiko ttarretan eta horrela...
- Bai, Ezkirotzen, beño... ya emen, Alzuzen... batre.
- Orduan herritik Iruñera ez zara oinez etorri...
- Ni ez, Ezkioztik?... Alzuzetik bai, beño Alzuzetik? Alzuzatik oñez ez, Ugerteraño, Ugertean a... artzen biginduen, tranbia erraten tzen, orduan tranbia ze ara, Ugärtetik Iruñea. Orai, autobuse pezala? ordun, tranbia. Ta oñez? Alzuzetik ez, Iruñetik Alzuzera bai, oñez (barrez), sanferminten.
- Zein herritatik pasatzen zen?
- Pues... Burlada? Billaba? ta Uarte, iru, iru daude, iru dire.
- Nola erraten duzue gehiago? Billaba edo Billeba?
- Billeba nik uste.

#### **Ezkiroztik Iruñera zein Setoain aldera (1986)**

- Ezkiroztik Iruñera oinez etortzeko, nondik pasa behar da?
- Bai, bai; pues pasa bear du...
- Lehenbizi?
- Lemizik? Larrasoaña, o Urdeizti, segun, biak eta izan, fan tzaike, ta gero, andik... Zuriaña, Zuriain; Zuriañetik? Antxoriz, ta gero...
- Antxoriztik...
- Zabaldikera, ta Zabaldiketik? Uertera ya. Ugarte, Billeba, ta Burlada ta Iruñera.
- Zenbat denbora behar da handik hona etortzeko? lau ordu edo?
- Bai, ola, lau orduetan... torri deike, bai, ongi lau orduz. Ba, gazte bat, ola!... aitona ya... beño gazte bat, lau orduen... ongi etorriar du.
- Eta, artzai harekin ardi zaintzen ibili zinenean, zein aldetara joaten zineten?
- Nundik? pues Eskiozko... Ezkioztik? Setoain aldera, ta han<sup>17</sup> iten mugä, Setoaingoeki, ta gero... beste aldera, Ilarrazkoeki(n), mugatzen duen... Ta gero, Zaiakoekin ere mugatzen tzuen, ta Erreakin ere bai, ta or, lau erri oetan? mugetzen tzen... Ezkiozko dermioa. Ta or ibiltzen gine, egun betez Setoain aldera? bertze egun betez Ilarrazko aldera, ta bertze egun betez... Zai aldera, bertze egunez e... Errea aldera, ta ola, ibiltzen gu beti.

#### **Kinkaileruez zerbait (1986)**

- Kinkaileruak nondik agertzen ziren?
- Ba! kinkalleruak... faten tzire... Ugärtetik? eta... gero berritz, Bizkarretetik? a ver... a ver telak berritz, saltzeko.

17 H hasperendua aditzen uste dugu hemen ere, balizko 'gan' bat baino gehiago.

- Ehunak? oihalak edo?
- Bai, ta Uerteko ori?... ¿cómo se le dice a la uva?
- Mahatsa?
- Matsa, ta tomatea ta pimientue ta... denetaik maten tzuen, etxeaz etxe ibiltzen tze.
- Orduan, saltzaile ziren, ez kinkaileru bakarrik.
- Kinkalleroa zer da?
- Ba, hainbeste gauza saldu eta konpontzen ibiltzen direnak: eltze, plater, paraguas...
- Ya-ya-ya-ya, bai, or, oetaik ere bazituzten'tzu ere bai; ibiltzen tze bat... Lunbierkoa.
- Lunbierkoa? ibili da bat e, eltze, eltze ta... oetaik saltzen tzue; eltzeak eta... platok ta oetaik.
- Bai, denbora batez Ilunberrin, Lunbierren, zeramistak baziren.
- Ta Billeban ere bazire. Billeban, ta... ezta aunitz urte oañik (...), Billeban, iten zute, auniz klase...
- Bustinez eta?
- Ba, bustiñeki, bai, auniz klase katxarroak iten tzuten, bai, Billeban.
- Ontziak eta bertzak eta...
- Bai, bai, bai, denetik.
- Pitxarroak eta...
- Bai, bai, bai-bai, iten tzute(n).
- Eta, Billabako hura orain non da?
- Orai? eztaiz bizi diren... akaso ezte biziak... iñor ere aetaik.
- Eta, herriko zein lekutan edo zein karriketan zegoen?
- Billeban? pues... erri erditik, karretera...
- Trinidadeko ermitara jotzen duen horretatik?
- Bai! te Trinidadeko... pixket lenao, Trinidad... elleatu? e bederatzi... an iten tzuten.
- Eta, zein izen zuen? oroitzen zara?
- Izena? 'el ollero' erraten tzioten denok, 'el ollero' erraten tzioten denok.
- Hori Billaban berean, e?
- Bai, bai, bai; 'el ollero' erraten tzaio... nik uste, zartu ertio iten tzuen, bai-bai.
- Eta, hari erosten zenioten?
- Bai-bai, ta ibiltzen tze... erritik e, erri guzietan, saltzen, ibiltzen tze.

### Lur langintzaz zerbait (1987)

- Erekitzeko, zer egin behar zen? lehenik lurra behar zen altxatu, ezta?
- Bai baño leenik? arrotu lurre!
- Zerekin?
- Pues... zerekin? brabaneki; braban... makina, braban<sup>18</sup> erraten diote, braban, ta bi idi pare... paatzen tziren? arrotzeko? ta gero, berritz, lurre... igualatzeko ta... eso de? area erraten tzioten, bai. Ta gero, ure ereki?...
- Brabanak badu bertze izenik?
- Ez, nik uste t'ez, ez.

18 J. M. Iribarrenek (1984) honela dio: **BRABÁN**. Bravant: arado metálico de vertedera giratoria. [De uso general].

– Eta, lehenagoko goldea edo kutrea edo?...

A! bai, ori lenaoköa ze, bai; kolde ta kutre bai, badire bai, bazire nere denboran. Erekitzeko garie? koldeai; oi ya da... katxarro bat, nola erraten da, pues?... punta bat onara da berriz? ta, gero, timona erraten tzioten? ta bi bearriek, be! ola, bi oetaik? ta... puztana emendik agarratzeko? ta, arrekin erekitzen tze(n) garie. Beño lurre da... arrotuik, ure lenagotik, bra(b)anaiki, ta gero arrek e, gariä? koldeiki.

Ta kutrea, berriz? kutrea, ori zen... uden, kosetxa kentzen... delaik? arrekin arrotzen tze t'an... zerbait, lurrä; arrotze ta ba, gurrin<sup>19</sup>, gurrin bät, ola, sartzeko lurrean? ta, gero timona, erraten tziote? idiek an, paratu? te, tirätzen tzute, ta, arrekin seguro; zalkea etzen lekuen, ta gero iten den lekuen, izein tze arreki, kutreaiki. Nik zautu tu(t) ori're, biño... ya, gero berritz... etze ibiltzen bate, ya. Brabana erraten tziote, arrekin arrotzen tzute dena.

– Nola erraten zenuten, kolde edo golde?

Ba! eztakit; zenbait golde? bertzek kolde? eztakit nola ze.

– Zuek nola, normalean?

Kolde; kolde, bai.

– Timona ere aipatu duzu; horrek bazuen beste izenik?

Ez, nik uste; espera... eztagit, eztakit, akaso bazue, akaso izein tzue bezte... bezte izena, eztait.

– Eta, zalkea nolakoa da?

Zalkea? 'veza'. Granoa beltz bat, beltza da, granoa.

– Hori animaliendako da, ezta?

Bai, bai-bai-bai; ardiendako ta gorki ona... granoä? ta... ostoä ere bai, malkarra gelditzen tzen (...) ardiendako. Biño orai ezta erekitzen batre; orai, gari pixket? eta... 'cebada', garagarra, nola erraten tzen 'cebada'?

– Bai, hala da, hala.

Ori, klaro! akabo... ezta yagorik. Ta ogie emen, ya... gu, ni, naizen lekuen? an, batze, dena belarra, beiändako, ezta erekitzen kasi batre orai.

### Txori eta txorimaloez zerbait (1987)

– Etortzen ziren txoriak hazia jatera?

Bai, bai, bai.

– Zein txori izaten zen hor, zein txori-klase?

A! pues e... nik eztakit nola erraten tzioten, tortzen tzire... txori betzuk, nola erraten tzioten? txui? txui? batzuk xuri eo ola? ta... puztana gorki, artzen duen gutzia? eztait nola erraten tzion xoriai, eztait nola erraten tzioten, beño... klase bat, juaten tziren, aunitz, garie yatera.

– 'Aguzanieves', edo?

Nik ori eztagit, eztait nola... erraten tzioten txoriari, ez.

– Baina, txori-klase bat baino gehiago etorriko zen, ezta?

19 'Gurrin < burrin < burdin(a)' bide da hori.



Ba, eztagit, aek, klase bat? aunitz tortzen tzire; bertzeetaik? bai, tortzen tzire bertzeak ere bai.

– Zuek ‘txori’ erraten zenuten?

Lurtxorie ta...

– Lurtxorie? edo elurtxorie?

Eztagit, akaso elurtxorie da beñan, lurtxorie erraten giñion, akaso elurtxorie, bai.

– Eta, zein beste txori-klase ezagutzen duzu?

Ai! ni eztagit.

– Badira batzuk beltzak, ezta?

Bai, badire... nola du izena? kaguensos!

– Zozo?

Eztakit, ze-ze izen dun, akaso ala da, beño badu bere izena arrek, badu. Zozoa, akaso... zozoa da; ezta, ezta.

– Eta, bertze batzuk badira, ‘malviz’ erraten zaiena; horiek badute izena euskaraz?

Bai, badu, badu.

– Birigar-, biligar-...

Akaso biligarro izein de, bai, biligarro izein de; aunitz ibiltzen dire leku oietaik.

– Eta, badira ttiki batzuk, papoa gorrixka dutenak.

Bai, papogorrie erraten gindio oiei, papogorri.

– Eta, txoriak baratzeetatik uxatzeko, ez zen paratzen muñeko bat beztiturik edo?

A!... ez, ez, zegatik emen? idiek, paratzen tzire emen, erekitzeko, ta... idiek tortzen tziren bezala? botatzen gindue... azie.

– Eta, pikorra berehala tapatzen zen...

Tapatu, bai, segidoa tapatu dä ori, eta... bi ordu o iru ordu egoten balin tza, egoten bazara arara? pues, e! zenbait grano faltatzen tziren, beño ez aunitz, ez aunitz.

– Dena den, zenbait lekutan ikusten dira halako... erdaraz erraten da ‘espantapájaros’.

A! bai, ori paatzen dire... Jesus! garietan ezt-, ezta ori paratzen.

– Ez? eta alorretan eta...

Be! alorretan gutti, geago paatzen tziren, badakizu zereki? zertaik? paatzen tziren... olloak, txitek bazutelaik? ta kanpora ateatzen dire aek? an, non ibiltzen den... oilloa... txitekin? an paratzen tze, nola, gizona bezala... eta biltzeko...

– A, igual zapelatzak eta...

Bai, bai, eta biltzeko aiek. Orietan? paratzen tzire... ez arrapatzeko txitek.

– Eta, euskaraz nola erraten zaio muñeko horri?

O! uskeraz?... ‘espantapájaros’.

– Baina, hori erdara da.

Espantapájaros? A! bueno, erdera, bai, ori erdera da. Uskeraz, zein erran (...) onek?

– ‘Txorimaloa’ edo?

Ez, enaiz oritzen ni, nola... ze erraten tzioten, ze, nola.

### Zitu edo labore eta lekadunen ereintza eta bilketa (1987)

Zure gazte denboran baziren ardantzeak zure herrian?

Gure errien? ez.

– Ez ardo, ez txakoli eta ez...

Ez-ez-ez, ez; lenao izen deike...

– Izatea.

Izatea, zergatik badire zenbait kanpo errate tzaiona ‘la viña’, ta akaso lenao, izein tze biñe, beño nik eztut zautu.

– Eta, zure denboran, zer erekitzen zen?

Nere denboran? pues, garie, oloa, ta... a la cebada no sé cómo se le suele llamar...

– Garagarra?

Garagarra, neski, ta ‘avena’...

– ‘Avena’ erran duzu: oloa.

A! oloa, ba-bai... ta zalkea, que es ‘la veza’... ta, txitxirio pixket? banatö guziek, ola.

– Eta, erue edo yerue?

Bai, yerue ere bai.

– Hori zer da? erdaraz nola erraten da?

Erdaraz? pues ‘girón’, gerón, gerón; gerón o yero o eso, pensutäko da ori, pensutako, bai; ori ere erekitzen tze nere errien, biño... orai? orai ezta erekitzen.

– Eta, horiek noiz erekitzen dira? bakoitzak badu bere denbora, ezta?

Bai, bai: pues garie erekitzen tze... ¿cómo se le llama al mes de octubre o noviembre?

– Azaroa edo...

Pues azaroa izein tze, in tzire... últimos de octubre y primeros de noviembre, eztagit nola erraten den... uskeraz, lokarie, ta oloa ere bai. Ta gero zalkea? martxoan, edo... aprile, zalkea; ta...

– Eta erua?

Yerue? ori... a octubre ¿cómo se le llama? oktubre, izaten tzen oktubre. Y gero? a... eta gero bestze olo bat baze... bestze klase bat, t’ereitzen tze ori... aprilean edo ola, bertze olo bat, bertze...

– Bai, eta txitxirioa?

Txitxirioa? ori mayatzean.

– Eta, loratu, noiz egiten zen?

Zer? txitxirioa? a, pues, abuztuen, ya... agosto ¿cómo se llama? aguztu?

– Bai, abuztua.

Olako orduen, aguztuen ya... pasatuik kasi.

– Eta, bertzeak? garia eta oloa eta horiek? noiz ateratzen dira?

A, ori? pues... a! a julio ¿cómo se le llama?

– Ba, ‘uztaila’ erraten dugu guk.

Pues... orduen. Garie ta... oloa? ta... zalkea, ta bertzea, alolba, zer erraten dute? ‘alholva’, en castellano, eztait nola... ze izena duen, uskeraz. Oik denak, gariaren denboran: julio.

– Eta, zalkea eta erua?

Ori ere bai; denbora... garie ta zalkea ta erue? yerue? denbora...

– Kasik denbora berean?

Bai-bai-bai.

– Eta, gero, biltzeko, zer egin behar zen? horitu egin behar du, ezta? ‘amarilliar’, ez?

Bai-bai, ongi amarilletuik ze, bai.

– ‘Horitu’ erraten zen?

Eztakit nola zaioten beño seguro, seguro ala izein tze. Ta, zalkea? eta erue eta dena, orituik edo, izen bear tzute, mozteko. Ta gero... garie mozten tze? ta...

- Nola erraten da? ‘mozten’ edo ‘ebakitzen’?  
Ebakitzen.
- Ebakitzen hobeki, ezta?  
Bai, bai; ebakitzen?... igiten, al cortar el trigo `igiten` le llamaban; si estaban cortando trigo... «Ze ai zete, ze ai zete emen?», «Emen, igiten».
- Bai, ‘igitea’ es ‘la hoz’; hoceando, e?  
Sí, sí; ta... erue ta zalkea ta ori? ‘guadaña’ nola erraten da, uskeraz?  
– Handia? la guadaña... herri hauetan ‘dalla’ aditu dut.  
Dalla, dalla, pues orrekin iten dire. Ta gero... orrekin moztu? te... gero, arraste-lueki? oeki? paatu montone-, montoneo; emen monton bat? or bertze bat? or bertze bat? or bertze bat?... ta gero, emateko etxera? pues, sarde bateki? al carro ¿cómo se le llama?  
– Karroa.  
A! karrora! sarde batzueki? karrora; e... tzea, a la era ¿cómo se le llamaba?  
– Larraina?  
Larraña, larrañera.  
– Eta, ez ziren egiten paxuak?  
Bai, paxuek? ola... emen monton bat, or bertze bat, or bertze bat, or bertze bat? ta gero... garie paratzen tze... paxuetan. Sei edo zazpi monton oetaik? paxu ba-, paxuetan, sei ero zazpi?... ta fajo.  
– Orduan, paxuak hartu, karroan sartu eta larrainera eramane...  
Bai, ta larrañan paratzen tzire emen bat, or bertze bat, or bertze bat, or bertze bat? ta gero sarde bateki(n)? dena... arrotu? paatu...  
– Bai, baina lehenago katxarro bat pasatzen zen hori guztia txikitzeko, ez?  
Lenik paratzen tzire paxuek: emen bat, or bertze bat, or bertze bat, or bertze bat? ta... paxuek? pues lotuik, ordue(n)? ta, kendu lotue. Ta gero? sarde batekin? tenditu dena, larrañan.  
– Barratu?  
Barratu! ori, barratu; ta gero? pues, sartu azienda! ta bueltaka, bueltaka, buelta-bueltaka?  
– Eta, aziendak zer eramaten zuen gibeletik arrastaka?  
Nola erraten tzioten? al trillo ¿cómo le llamaban?  
– Estrazia?  
Estrazian? sí, estrazie sería, estrazie, sí; aquello se les montaba a las caballerías, ta, idieri ere bai, ta denak bueltaka, bueltaka? ta... ordu erdi bet ero ola... ibilli, ola, bueltaka? ta... kendu azienda andik? ta, sarde batekin? buelta man, buelta emen, buelta man? ta berritz... idieki te... bueltaka, buelta, bueltakota? gero bertze buelta bat.  
– Eta, estraziak zer egiten zuen? pikatu?  
Piketu dena!  
– Eta, azpian bazuen zerbait, ez? estraziak azpian zer zuen?  
A! pues, sierra batzuk, eta... ortzak erraten tzioten; emen gantxo at, or bertze at, or bertze at, or bertze bat... arara, alde bateko ortz bat, ta aek e, ortz oen ondöan? sierra batzuk, sierra batzuk. Ta aek? ebakitzen tzue... garie aundiki.  
– Zerezkoak ziren xerra haiek? burdinazkoak ala harrizkoak?  
Lenao ere, arrizkoak e izein tzien beño nik enue zautu, ez-ez-ez, ez zautu. Nik zautu tutenak? burdiñezkoak, burdiñezkoak.

– Eta, horren ondoan, zer bertze egiten zen? haizatu?

Gero, gañetik? pixket ola, aotza? kendu, garie... beitti... ondoan, geiltzen tze? ta gero, aotza kendu ola? ta kendu, ta gero? bildu monton batera? ta aizeratu. Ta gero, aizeratzen tzelaik? monton bat in? ta gero... zaku betzuk? zaku etzuk? zakuetan? tira!

– Alde batetik pikorra eta...

Beste aldea?... aotza.

– Eta, haizea ez zelarik?

Orduen... eje! kieto.

– Egon behar zen esperoan ea etortzen zen?

Bai-bai-bai-bai; ezpaze aizeik? an kieto.

– Baina, eultzia egiteko hautatuko zen haizea zebilen egun bat, ezta?

¿Qué, elegir el día del aire?

– Klaro.

Sí, pues gaur ezpaze aizea? pues bier, igual, iru o lau egun... an, garie gelditu, ta, egun artan? dena, iten ginue.

– Eta, haizerik ez bazen, ez zen egiten eultzia?

Bai-bai, eultzie bai, bai, eultzie bai. Gero, tortzen baze airia? aizia? pues torri, ezpa-zen tortzen? pues...

– Han gelditzen zen.

Bilduik, bilduik, ta... eskin batera apartatu? te... ta bertze egunian? bertze...

– Eta, bitartean, txoriak etorri eta jaten bazuten...

Bai, zerbait bai, zerbait beti, beño ez aunitz.

– Estraziaren gainean zerbait paratzen zen?

Estrazie gañean?

– Bai, fuerteago zapaltzeko?

Guk, gañan!

– Bai? mutil koxkorrak eta?

Bai-bai, ta... idiekin? bat gañan? ta bertze bat... altziniati, altzinian, idietako. Geo... ¿cómo se dice a las caballerías?

– Zaldiak, behorak eta...

Bai, aek? kaguen! ¿cómo se dice, pa montar en el trillo?

– Gainera igan edo?

Gañera in? ta... arreatu... zaldiek o biorrak eoten tzen? ta, tira, a correr.

– Bai, pikorra aiseago puskatzeko...

Bai-bai-bai-bai, gañean.

– Aditu dut zenbait herritan paratzen zutela pinu bat hor, pisu gehiago edukitzeko.

A! ya... akaso, arri bet ero ola, arrie... bazuen pisu gutti? pues arri bet ero ola, arri bet o piñu et.

– Eta, larraina, eultzia egin aurretik, prestatu behar zen?

Bai, lenik? belarra moztu, zegatik ata-, atutzen tzen belarra, moztu; ta gero... iten tze? pues, ‘muñige’ erraten gindion: bein, beain kaka? monton batera? biltzen ginduen, ta gero arre-, arrek? bueno, larraña... arreglatzeko? pues bedezki amasatu... ure? ta botatzen ginduen larraña, denetik. Ta gero, pino batekin? pino, kasko... duenik, batekin? idiekin?

– Kasko hori zer da? enborra? ‘el tronco’?

No, al contrario: de la rama, el casco de la rama. Arrekin? idiek, lotu? tä bueltaka, bueltaka, bueltaka ta bueltaka? geiltzen tze... kaguen! que se me olvidaba la era ¿cómo se llama?

– Larraina.

Larraña geiltzen tze? au bezala, dena, busti... ez, sekatzten tzelaik ure? gero ya, eul-tziak iteko, bai.

– Eta, usaintzen zuen? urrina botatzen zuen?

Ba! pixke bat bai, beño...

– ‘Urrin’ erraten da?

Bai, guk urrine erraten ginio, beño urrine botatzen tzue... lemiziko egunian, beño ya-ya, ya gero? sekatzten tzelaik? ez. Ola, ala iten tzen.

– Eta, ondoren, ahotza zakueta sartu eta nora eramaten zen?

A, aotza? pues bakit e... al pajar ¿cómo se le llama?

– ‘Ahoztegia’ edo?

Auzte-, aoztegia, ta... granoa? itxean!

– Pikorra?

Bai, pikorra? pues, badire graneroak eta ola, an, etxean, kajon batzuk inik, ta an sartzen gindue. Emen garie, an zalkea, emen oloa ta ola, dena.

– Eta, gero, pikor hori ehotzeko... ‘eho’ edo ‘iho’ edo, nola erraten da ‘moler’?

Iyo, iyo.

– Hori ehotzeko, nora eramán behar zen?

E! pues, ba-, bazire... al molino ¿cómo se le llama?

– ‘Errota’?

Errotara maten ginduen!

– Non zegoen errota?

Non? an, Ezkiozko... Ezkioztik? Urdeitze; bai, badakizu etxe ori...

– A, bai, Urdaizko errota.

An, an berean.

– Hor bada ostatu ederra...

Bai, bai, bai, beño... bazute etxe zar bat, ugelde ondoan? ta an egiten tzute. Arara, arara ematen gindue, denek.

### Errotarekikoak (1987)

– Zuk ikusi duzu nola ehotzen zen?

Bai, kusi ut, kusi ut beño eztait; sartzen tze ure? artzen tzute ure... ugeldetik; zenia<sup>20</sup> erraten diote; baze? ta... patzen tze...

– Zenia?

‘Zenia’ erraten tzioten ure artzen tzuen... lekue; emen badago molinoa? ta, andik...

– Errota, bai; hor errota eta...

20 Arabieratik etorritako hitza da hau. Hona Iribarrenek (1984) dioena: CENIA. Aceña, canal de riego. [Zona Media]. // En el *Fuero General* aparece *acenia* y *cenia* en el sentido de aceña y molino.

Bai, errota ta an, andik artzen tzute kanale bat? ugeldetik; tapatuik? te ola... iñik, pasar ta...

– Bide bat? ubide bat edo horrela?

Bai, ta faten tze... errotara. Ta andik? errotan? ud'arrekin? arri bet gaitze! ibiltzen tze bueltaka? ta, arrek? iten tzuen, dena molitu. Ni ez dait, nola deitzen tzen.

– 'Iyo' erran duzu lehen...

Io, iotu, bai, io, iotu, bai. Ta zak-, zakuera, paatzen tziren zakuk? an, leku beteik? len zakuek, kajon bat, batzueki, ta an ya ateratzen tze irine. Ta gero andik artu? te, zakuera? ta...

– Eta, 'molineru'-ari nola erraten zaio? errotaria?

Errotarie.

– Eta hark nola kobratzen zuen? dirutan edo irinaren partea?

Denetëk! nai duzu... dirue? ta... ezperen, andik artzen tzue. Ze ematen tzen erro-, errototara? andik artzen tzue; 'laka' erraten tzio orrei, orrei. Ta, na-, nabuzu pagatu dirue? igual.

– Eta, laka hori zenbat zen? ehuneko hamar edo?

Bai, eztait nik zenbat, beño... erregue, an erregue erraten gindue. Almute bat erreguen edo ola, eztakit nik ze, almötea da... eztakit nik, zenbat almute dien... erregue?

– Aber, badira erregua, erreguerdia, kuartala...

Ta... almutëa.

– Erreguak zenbat kilo ditu?

Pues gariëk? ogeite bide.

– Hogeita bi kilo?

Bai; zalkëa? ogeite iru; erue? ogeite bide neski; ta... oloa? amasei, ta garagarra... ere amasei, kilo, erregue(k).

– Hori da gauza batzuk bertzeak baino astunagoak direlako, ez?

Bai-bai-bai-bai-bai.

– Neurria, kajona, beti berdina da...

Bai, neurria bai, neurria bai.

– Erran duzu ugaldetik errotara ura ekartzeko bazela... ze izena eman diozu?

Nik eztakit, euskeraz 'la cenía' le llamaban, euskeraz bai, en... (zuzenduz): vamos en... sí, en castellano 'la cenía', sí.

– Eta, hori zer da? bidea? el conducto?

Ez-ez, kondukto ez; in ola kanale bat? artu... presa badakizu zer den?

– Bai.

Pues, presa... presa bat in? ta gero, presa gañetik? pasten tzen... ure, sartzeko zenia-ra; ola... gauze bat? ta, ba! metro... metro at o... o gexao, ta bi metro edo ola de...

– Zabala?

Zabala, bai.

– Orduan, hori da bidea, ezta?

Bidea, bai, ta gero? errotatik pasten tze berriz ugeldera, ure, ure. Pastu errotatik? ta, berriz ugeldera.

– Eta, bazen ere urak mugitzen zuen errueda gaitz bat, ezta?

Bai-bai-bai-bai-bai.

– Eta, horrek ere bertze bat, ez?

Bai.

– Honek ehotzen zuen...

Ta arrek eyotzen tzuen. Kasik e enüe... nola iten tzuen kasik, beño... arrieki beti ere iten tzuen, arri bet gaitze! ta arri ure?... zenbait, aunitz ibiltzen baze? paatzen tzen... p'al liso ¿cómo se llama?

– Leun edo.

Legun! ta legune paratzen tzelaik? piketu iten tzute, pixket, kaska-kaska-kaska, pike-tu? aspero... paratzeko.

– Latza, 'latza' erraten da?

Latza, bai.

– Eta, harri horiek badute bakoitzak bere izena?

Seguro, seguro oeti izein duela bere izena, bai.

– Bai, tresneria handia dago hor, makinaria hori ikusiko zenuen...

Bai, bai, bai, izein ddute, beño nik enaiz oroitzen nola diren.

– Ez zenuen kasu handirik egiten...

Ka! enue kasu egiten! ba, kasuek e-, aunitz aldiz egon nitze ni an, beño enaiz oroitzen.

– Eta, joaten zinen alde bakoitzean, zenbat zaku eramaten zenuen? edo karroarekin joaten zinen?

Zenbat aldiz kargakin beño, yago... beorraiki. Zaku pare bat: lau erregu, bortz erregu, bi zakuetan, paratu ongi...

– Eta, horiekin bazenuten ogia egiteko irina eta...

Ez, ogi iteko an etze eltzen, aziendendako bai, beño... ogi iteko etzuten or.

– Horra eramaten zenutena zen aziendarendako?

Bai, ogi iteko?... Larrasoañän; Larrasoaña badakizu non dagon!

– Bai, bai.

Pues an, baze 'Fábrica de Harinas' erraten tzioten; ogi iteko? andik.

– Eta, Urdaitzen, animaliendako?

Bai, bai, oloa eta garagarra sorik bai, oloa ta garagarra bai; txerriendako lo que es, dena... ola.

– Bai? dena ehorik?

Bai; ardiendako ez, ardiendako etze... batre iotzen, ardiendako eztä iotzen, beño... txerriei mateko? bai, dena.

– Eta, Larrasoñako errota igualtsua zen?

E! arrek bazue, makineri aundie bazue arrek, bai-ba. Distinto de eso...

– Hara ere joaten zineten?

Bai, arara? karroa-, karrueki; zazpi o zortzi o... amasatu o, nunbait artu? ta... an, iotzen tzuen? ta, gero... geratzen tzen? menudillo ta salbaö, separatzen tze... makina... fabrika bera? separatzen tzuen dena: salvao, harina, cáscara de trigo...

– Horiek zein izen dute euskaraz?

Uskeraz?... kaguensos! erderaz 'menudillo' erraten tzioten, kaskara oi.

– Zahia edo?

Zai, zaia bai. Zaiak? 'salvaö' erran nai zue, beño bi klase kentzen tzioten, garie-, garie; iriñei, ona kentzeko? bi, bi klase're mi-, zaia? ta bertzea, 'menudillo' en... ¿en castellano? eztakit nola erraten tze en vasco. Ta oi denak? tzerriendako, gero...

– Menudillo hori?

Bai, tzerriendako.

## Ibarreko eskolak non (1988)

- Hara! traste hau gaizki paratua nuen; erranen duzu berriz?  
Euskeraz?
- Bai, errain duzu?... ‘Gure denboran, gure eskola-denboran’...
- Gure eskola-denboran? faten gine... Zubirie eskolara, ta... Eskirozkoak? Ilerrazkoak? Osterizkoak? Agorretakoak? Saigoskoak? Leranozkoak? ta Usitxikoak; denak faten gine... Zubi(r)e, ta mintzeten gine... erderaz, beño Usitxikoak eta Leranozkoak? elkarrekin? beti... be! uskeraz, bertzeekin ez, ezpaite, guk ez, tzakiren... no sé cómo decir.
- ‘Ez ginakie’ edo?
- Ezpaikinakie guk... euskera? ta, gurekin elkar, gu beti erderaz, beño... elkardekin? aek, denak, beti euskeraz.
- Eta, bertzeekin ez, bertze herrietakoek ez zekitelako...
- Ez, an... denak, erderaz.
- Eta, Larrasoañera zeintzuk joaten ziren? zein herritakoak?
- Larrasoañera? Setoaingoak, Akerretakoak ta Inbuluzketakoak; eta... eztaiz ori. ori... Sarasibar eta... Idoi? oiek ere... Larrasoañera fain tzire seguro, eztaiz seguro, beño nik uste Larrasoañera fain tzire.
- Eta, Akerreta eta...?
- Akerreta? Larrasoañera!
- Eta Irure?
- Irure ere bai, Larrasoañera, bai; Akerreta? Irure? Inbuluzketa? ta... Sarasibar eta Idoi? oiek? eztaiz, nik uste Larrasoañera fain tziren oiek ere, eztaiz seguro.
- Eta, Urdaitz nora faten zen?
- Urdeitze? an berean, zute... eskola.
- Bai? herrian berean?
- Bai; leena(g)o? faten tzire Larrasoañera, beño gero in, in tzüte<sup>21</sup>... eskola an, errien? ta... errien berean... Ta gero, Setuaingoak ere faten tzire... Urdeitze gero, bai; lenbizik? Larrasoañera, ta gero? Urdaitze.
- Eta, Ilurdotz, Irotz, Zabaldika, Antxoritz eta hoiek?
- Ilurdotz? errien berean; maten tziote eskola apezak, ta gero... bazen maixtrue, bai.
- Haiendako bakarrik?
- Bai, bai.
- Eta, Beltzunegikoendako ere bai...
- Bai, bai; ta gero, emen? beste erri oiek, eztagit! Irotzen nik uste, eon, punttela eskola<sup>22</sup>, ta Zabaldika ta... Antxoriz eta Irotza, torriko zire, eskolara, nik uste, eztaiz seguro ere, eztaiz seguro.
- Eta, Gendulain eta Zuriain eta...
- Pues aek ere? ni eztaiz nora fain tzire, or, eztagit nön, non iten tzen eskola. Zuriainen ezpaze sorik? eztaiz, eztaiz seguro e, nola, nola... nora fain tzire(n).
- Eta, Tirapegikoak?

21 Û horren ahoskapena guztiz garbia da, ia-ia ‘zite’ aditzen uste dugu eta.

22 ‘Eskola puxka bat, eskola ttiki bat’ edo, ote da hori?



Larrasoñera.

– Eta, Ollokikoak?

Ollokikoak? pues oiek ere Irotza, fain tzire, Irotza? ero Uertera.

– Eta, Arletakoak? gauza bera, edo Irotza edo...

Irotza edo Uartera.

– Eta, Errea eta Zaikoak?

Erreak eta Zai... etzire faten iñora; apezak ematen tzioten... eskola, ta gero, maix-true... izeten tzuten tenporera, bai.

– Han, Errean?

Errean, Errean, bai.

– Eta, Zaldaizkoak?

Oi, pues Zaldaizkōak? e... Erreara fain tzire, bertze lekuten?... eztaizke fan, Erreara seguro, ezta gaizki.

– Eta, jada Arriasgoitin gaudelarik, horko Urrizelki, Zuntzarren, Zalba eta herrixka horietakoak non biltzen ziren badakizu?

Pues nik eztagit, Zuntzarrena seguro, ure ze errie printzipala, Zun(t)zarren; Urrizälki? Zun(t)zarrena, seguro. Ta Galduroz eta oiek ere Zuntzarrena fain tzire, nik uste! nik uste.

– Eta, hemengo, goitiko... Saigots erran duzu, baina Iragi, Urtasun eta Eugi? horiek nora?

Oiek... oiek? pues, Urtasun sorik e, Eugire fain tzire; ta Iragi? Iragi nik uste... an berian, izein tzute maëxtra tenporera, Iragin, bai.

– Eta, Eugikoak?

An berean, errian, errian bai.

– Herri handia da eta...

Bai, errian, an berian; ta Urtesungoak ere fain tzire Eugire, seguro. Zubirire eztire tortzen? etzire tortzen? da Eugire fain txire, aek... seguro.

### Izengoitiak direla-eta (1988)

– Herrietako jendeak edo herriek berek badute moterik?

Bai! zenbaite pai.

– Badakizu bakarren bat edo? nola zaiote, nola erraten zaie herri bateko eta bertze-koei?

Usitxi... Usitxikoai? erraten ginioten ‘baserri’, baserri. Ta, gero? an, Leranotzen, baze gizon bat? erraten tzioten ‘Ameka’; ta Larrastien (!) baze... bertzoat? erraten tzioten ‘Diez’. Enaiz oroitzen yago, ba! izein tzire yago ere.

– Baina, nik ez dut erraten pertsonen moteak...

Erriek?

– Herrien moteak.

A! errien? pues Usitxikoai? baserri, ta... Ezkiozkoai eta... Ilarrazkoak ere? baserrik erraten tziote, bai, baserri.

– Eta, beste herrietakoei?

Pues nik eztakit, enaiz oroitzen, yao.

– ‘Zabaldika madarika’ eta...

Ez-ez, ez, ez; enaiz oroitzen. Zabaldika ta Irozko oiek nik eztakit aunitz zengatik, Eskiroitzen bizi giñe gu? ta...

– Ez duzu aditu Erreakoei nola erraten zioten? edo Ilurdozkoei, edo moteren bat bazuten edo...

Erreakoak? ozt-, ozte, Ilordoekoak? ‘txorgorri’.

– Nola?

Txolgorri, bai, txolgorri da, saten; ta Erreakoak? eztagit.

– Eta Zaikoak?

Zaikoak ere eztakit, nola deitzen.

– Irure eta Ezkirotz eta...

Eskirozkoai? ta Iregikuak? baserrik erraten tziote, oi... bai.

– Urdaizkoei?

Urdaizkoak? pues eztaik, etzüte nik uste motea.

– Eta Inbuluzketa, Akerreta, Larrasoaña...

Larrasoangoak?... bai, bazun zenbait ta, bai: billikak<sup>23</sup>. Bai, bai, ori, erri goi? aunitz urtez? zuten... sekretarioa ta, bere erriköa; ballean etzute... sartzen, aparte bizi izen tzire, ‘pilla’ erraten tziote orri, ta ‘villicas’, denok ‘villicas’. ‘Villicas’ erraten tzioten Larrasoñai, ‘villicas’.

– Eta, Zuriangoek bazuten moterik? eta, Antxorizkoek?

Ez-ez, ezta-, nik eztakit, akaso bazuten, biño eztakit.

## 8. OSTERITZ

### 8.1. Josefa Santesteban Lizoain

#### Zerri-hiltzea (1989)

– Zerria hartu eta zer egiten zen?

Gero? bota an, gañera? ta, gero? meter el cuchillo, claro. Y así.

– Kanabita sartu?

Kanabite o, nola erran?...bai, klaro!

– Nondik sartzen da?

Nundik? lepotik, ja-ja!

– Eta, txerria ixilik egoten da? edo...

Bai! itxilik!

– Zer egiten du?

Ze iten du? pues chillar, claro.

– Oihu egin?

Oiu, oio, bai. No... no sé yo nada, no, poco entiendo, poco.

– Pixka bat bai...

Ba! guti, gutti.

– Eta, gero, emazteki batek zer egiten zuen?

Ja! pues, odola artu, ta... klaro!

23 Gazt. ‘villitas’, alegia.

- Eta, harekin zer egiten zuen?  
Ze iten de-ten?  
– Tripotak?  
Ba! ez, tripota, jajajaja!...  
– Eta, zer bertze egiten zuten? tzilintzatu?  
Tzilintzatu? ta, ta gero, sekatu? ta... berritz, berritz, bertze aldera man, ta ala! aaa!...  
– Algo ya dice...  
¡Poco! Yo, si habría seguido a lo mejor algo, pero el marido también, zegon más torpe...

### Ogi egiten (1989)

- Ogia egin duzu?  
Bai.  
– Nola egiten zenuen?  
Nola? pues... oratu o nola erraten da?  
– Non oratzen zen? zeren gainean? nola erraten zitzaion mahai hari? oremahaia?  
Oramaia, klaro!  
– Eta, gero?  
Gero... man... unos cortes? en... al de rematar, que se dice.  
– Forma eman eta ebaki...  
Bai, klaro!  
– Eta, gero?  
Ta gero sartu... neguan (!), dena, ori.  
– Labean...  
Labean; ta, ta gero...  
– Nola sartzen ziren?  
Con una pala.  
– Eta, lehenbizi, garbitu behar zen labea?  
Bai.  
– Zerekin?  
Pues, con... pues con una escoba, que solíamos hacer boje.  
– Ezpel batekin?  
Bai.  
– Eta, berotu behar zen labea...  
A! klaro! berotu? ta, gero sartu ogie? ta gero atra? ta ara man.  
– Eta, labea berotzeko, zer egin behar zen? sua biztu?  
A, klaro! sue bistu.  
– Eta, nola ezagutzen zen ogia eginik zegoen?  
Ah! claro... ¡se levantaba!  
– Harrotu edo...  
Bai, ta gero? (...)  
– Eta, behin atera ondoan, zenbat egunetako zenuten?  
Egunetako? zortzi eguntäko, bai, zu! zortzi eguntäko. Y más a gusto que, tan a gusto como ahora, el que se comía.  
– Azken egunetarako gogorra egonen zen.  
Ba! gogorra?... ola.

- Pixka bat bai...  
 Pixko at, klaro!  
 – Baina, ongi jaten zen.  
 Bai, bai, bai, ongi.  
 – Eta, ez ziren egiten opil ttikiak edo?  
 Batzuk? ola, ta... igual, y otro? bollicos, que hacíamos, ¿chiquitos? aquellos que...  
 – Eta, bazen bertze bat, ‘olata’ zaikiona?  
 Olata bai.  
 – Eta, hori zertarako egiten zen?  
 Mateko... ori, apezai.  
 – Noiz hori, igandean? mezan edo?  
 Elizen, bai, elizen; tortzen tze... ta, bota. Ba! contento se llevaba, pa los perros y, juu!... sí-sí.  
 – Zakurrendako eramaten zituen?  
 Bai-bai... bai, ala, bai.

#### Eultziaz zerbait (1989)

- Eta, eultzia badakizu nola egiten zen?  
 Nola iten da? nola iten da?... ba, ors... past-, paratu... ori!  
 – Larraina?  
 Larraña, ta... ta gero? biorrekin o, biorrak beren etxean.  
 – Baina lehenik egin behar zen egitatu, ezta?  
 A! klaro, klaro.  
 – Eta, zerekin egiten zen? egitaiarekin?  
 Pues... ‘la segadera’ solíamos decir.  
 – Egitaia?  
 Bai, eeso! egitaia; usted mejor que (y)o sabe; ajaja!  
 – Zuk egitatu duzu?  
 Ez, ez, nik ez, nik ez.  
 – Eriak ez ebakitzeke erabiltzen ziren kazoletak? edo...  
 Bai.  
 – Edo zoketak edo... nola zaikioten?  
 No sé, ¿en vasco? zoketak.  
 – Eta, gero, egitatu, paxuak edo aurmenak egin, karrora eramán eta...?  
 Bai, bai.  
 – Baina, hori zuk erran behar duzu, ez nik...  
 No, ya le he dicho que no...  
 – Hala, un poquico más, que ya falta poco. Larrainean zer egiten zen, barratu?  
 Barratu? ta gero... buelta man? ta, ala! Ta gero? ori, biltzeko? como de escoba? jaa!  
 – Baina, barratu ondoan pasatzen zen gainetik gauza bat; nola zaikion? ¿‘trillo’?  
 ¡Trillo!  
 – Eta, euskaraz nola? estra-... estrazia?  
 Estrazie! bai, klaro.  
 – Nork tiratzen zuen estrazitik? nork eramaten, abreak?  
 Abreak.

- Zein abere klasek?  
Ili erra<sup>24</sup>.
- Eta, estraziak, orduan, zer egiten zuen?  
Pues, ebaki.
- Pikorra ebaki... eta, ondoren, zer?  
Pues no sé, no me acuerdo.
- Haizeak etorri behar zuen? jo behar zuen?  
Bai! ola, gero «¡Hala, hala, hala! torri, torri!». Ya hemos estaö (...), gritando, que se deje...
- Eta, euskaraz nola? haizatu?  
Aizeatu, klaro!
- Zerekin?  
Sardea... klaro! y... primero con el sarde y después con la pala.
- Eta, haizatu ondoren, zer pasatzen zen?  
Zer pasten tzen? iduritzen tzelaik... montonëa? gero pastu, ori, en la pasadera, pasar todo aquello.
- Pikorra alde batera eta...  
Bai, ta gero? montonean, uzteunte.
- Pikorra ez zena, ‘la paja’... nola zaio?  
No sé.
- Ahotza?  
Aotza, bai.
- Eta, hura nola biltzen zenuten edo zerekin?  
Pues... doi ke maten tzen bertze aldera agotza? ta... lurrera? eso, grano.
- Ahotza, nora eramaten zen?  
Nola? maindrean.
- Bai, baina nora, nora eramaten zen?  
Nora? al pajar.
- Ahoztegira?  
Bai, agozteie.
- Eta, pikorra?  
Pikorra? etxera, klaro!

## 9. ZAI

### 9.1. Celedonia Bizkai Santesteban

#### Hasierakoak (1989)

- Zenbat urte dituzu?  
Pues... lauetanogei? tt’amar.

24 ‘Idi ederra’ ote da hori?

Eta, sortu, non sortu zinen?  
 Zaien; iru... anai-arreba. Lemixikoak? Zaien; beztxeak? Eskirotze, bai.  
 – Hiru anai-arreba izan zineten?  
 Iru, iru Zaien; bi... nesako? tta mutiko at, bai.  
 – Eta, gero, zenbat gehiago?  
 O! kero? bertze lau yago! ejeje!... zazpi, gine, zazpi.  
 – Eta, bertze horiek non erran duzu?  
 Eskirotzen.  
 – Eta, aitatamak nongoak ziren?  
 Etxe ontaköa ze ama, ta aitte? Larraingoakoa, ta zago zerbitzuen? Urdaitzen. Ta de ahí, asi ze... amaikin, eje! ta arrekin ttë, ezkondu ze.  
 – Zu sortu zinelarik, zenbat familia ziren Zaien?  
 Ooi!... pues, a lo mejor, lau edo bortz, izein txire; bat... lau sorik bai.  
 – Denbora hartan baziren lau etxe Zaien?  
 Ni, bueno, denbora guti ere egon nitze, bai, ilbetea nada más. Eskirotza... torri giñe, ta or egon gine. Gero fan tzire Altuzara, ta gero Aurretara... ahora [Iruñeko] kapu-txinoetan daude.

#### Otoitz-zati erdi ahantziak (1989)

– Zuk, txikitan, ikasi zenuen euskaraz errezatzen?  
 Errezatzen ez.  
 – ‘Aitagurea’ eta horrela?  
 Bai, aitagurea?... a lo mejor me acordaré ahora: Aitte gurea, zeruetan zaudena... ejeje!  
 – Santifika...  
 Xantifik-ka bedi, zure erreñue, kunpli bedi, zürë borondate sandua, zeruan bezala lurrean ere. Ejejeje!...  
 – Segi, segi...  
 Bai, eztaike... etzakit nola.  
 – ‘Emaiguzu, eman ezaguzu’...  
 Gure egunorosko ogie...  
 – ‘Barkatu’...  
 Barkatu dauzu, gure, guren zorrak, guk barkatzen dugun bezala... ejejeje! eztakit.  
 – ‘Zor gaituztenei’?...  
 Santa Ma-, gero?  
 – ‘Agur Maria’?  
 Agur Maria, zeruetan tzaudena, zeruen... bezala lurrean ere.  
 – Ez, ‘Agur Maria graziaz betea, Jauna da zurekin’...  
 Bedeiketue da zure, andre guzien ertean ta bedeiketue da zure sabeleko frutue Jesus.  
 Ejejeje!  
 – Eta, ‘Santa Maria’?  
 Santa Maria, Jaungoikoaren ama, zuk otoi in tzazu gu bekatuarengatik, orai eta beti, gure eriotzeko orduan, Amen. Ejejejeje!... Entonces íbamos a esamiñar, todos, al año una vez.  
 – Erran, erran ezazu euskaraz.  
 Y la que quiera (sic) hablaba de vasco y la que quería de castellano. Y así.

– Eta, ‘Kredoa’ ikasi zenuen?  
 Ez, ez-ez.  
 – ‘Sinestatzen dut’ eta, hori ez?  
 Ez, ez-ez, ez; ta... Gurutze sanduaren? señaletatik, gure etsaetatik, libre gaitxazu gure Jaune ta Jangoiko. Aitaren, Semearen, Jaunaren izenëan, Amen.

### Inauteriez zerbait (1989)

Eje! bai uskeaz, eztakit! erriko nesako ateki? faten nitze... Urdeitze? te Illarratza te Eskiroatza, te in tzute merendue... bide ere’do iru iten gintuen, bien, bien ertio, etxe... arren, abaiki? o guraiki, segun, erozeñeki(n). Zer bar kontatu, ejeje!... etzakit! eje!  
 – Ze ordutan ateratzen zineten?  
 Oi-oi!... goizëan, amarretan o amarka o ola, ejeje!... kasi etxe guzietaik.  
 – Eramaten zenuten zerbait? gerren bat edo?  
 Gerren bat? ta kapazo at, ejejeje!...  
 – Zertarako?  
 Pues kapazo artan, arrotzeak eta, ta ogie, ta kerreñean? txistorrak eta urdeiek, ejeje-je!... tortille te it-, iten...  
 – ‘Egiten genuen’?  
 Bai, tortilla.  
 – Eta, bazen mayordomarik edo horrelako zerbait?  
 Mayordomak eta... mayordomoak, bi klase, bi klasetaik: mayordomoa? ta mayordoma.  
 – Zer egiten zuten haiek?  
 Pues, ejeje! artsaldetan, erri kruxetan... bai, dantzatzen, bakarrik? mayordomoak. Ta, biek... dantza itten, ixten tzelaik? txokolatea... larrañera, kartzen gindiote, ure ta bolatue, ejeje!... da, dantzatu giñenak? eta... musikoak, artzen tzuten artaiek; ejeje!  
 – Berandu arte ibiltzen ziren dantzan? hamarrak arte edo?  
 Beranduago; a(t)saldean, ta ala fatean... ta arratsean egu-, maten tzuelaik, eguardie<sup>25</sup>? etxe(r)a; ejejeje!... Ezkiñen egoten orai bezala, kau guzien<sup>26</sup>... ejejeje!...  
 – Musikariak nongoak ziren?  
 Be! aideak eta ola.  
 – Baina, nondik etortzen ziren?  
 Etxe guzietan izeten, itten tzire aidiak! musiköak eta... nesaköak? Gero, guresoak eta ola, Larraingoak eta ola etortzen tziren.  
 – Zein instrumentu jotzen ziren? akordeona eta gitarra? eta...  
 Gitarra? ta... artsaldetan, danborea eta txulubitta, tta denok, arra-, arratsetan? gitärra ta... bandurria.  
 – Ongi pasatzen zenuten, e?  
 Ongi, ongi, kontento... egoten nitzen, ejejeje!... ta, pastu ziren denbora aek! ejejeje!... perriz eztire itzuliko, ejeje!...

25 ‘gau erdie’ bide da hori.

26 ‘Gau guztian’, alegia.

**Iruñera oinez (1989)**

- Iruñera joan izan zara oinez? zangoz?
- Bai-bai! bai. Ala-, aratakoa... faten nitzelaik? zangoz, eta gor, etxea... juaten giñe-laik? orduen, abre gañän.
- Hara joateko zein herritatik pasatu behar da?
- Ooi!... aunditz erriek!
- Oroitzen zara herrien izenez?
- Irure, luego Larrasoaña, despues Zuriaine, gero Ugarte, gero Billaba, gero Iruñera.
- Eta, itzultzeko, etortzeko, abere gainean?
- Bai-bai; Iruñen, abre gañera ta... Ugarten, artzen tzire... errekaituek, ai-... vaya.
- Errekaituek dira ‘los recados’, e?
- Los encargos cogíamos en Ugarte y a la vuelta, otra vez montar, y hasta casa. Y así.
- Abere gainean hobeki, ez?
- A! klaro.

**Festetan piperropilak (1989)**

- Hori ez duzu erran; hori noiz, inauterietan?
- Ez, festetan; amak eitten tzuen piperropillek eta, guk? bueno, (...), iten tzuen? ta gero maten gindion mutillei? ejeje! errikoai, tta aideak, segun.
- Aideak, ‘los familiares’, e?
- Los familiares, claro.
- Eta, oroitzen zara nola egiten zituen amak piperropilak?
- Oi-oi ama! enaiz e, orroitzen, jeje!...
- Zer behar da? irina, arrotzeak eta...
- Eta txokolatea eta, ola, ejejeje!... haría la maseta un poco espesa, con la harina aquella...
- Lodi-lodia egiten zuen?
- Ponía, bai, ejeje!... ejeje!...

**10. ERREA****10.1. Martin Esain Eugi****Errezitaturiko kantu-hondar batzuk (1980)<sup>27</sup>**

«Donostiako zubipeko / sagararduan gotxo / aren anet-, eraten ari nitzenean / autsi zakien lurrekõa (!)». Eso le oí a un vasco, bueno, a un francés que estaba aquí, cargando, y ya me dijo que quería un culico.

27 Erraz ezagutzen da kantu hauek zein diren: *Donostiako iru damatxo*, lehena, eta *Ardoa edanda*, bestea.



«Nere aita, zer dezkätzu? / enteratu te xoratu / enteratu ta xera, xera lotsatu / bizi modu on bat artu».

### Santa Feliciaren inguruko bertso-hondar desitxuratuak (1980)<sup>28</sup>

Se casaron, fuera de aquí, y le mandaron que no se casaría, con la francesa. Y al fin se casó y... y la llevó a Santa Clara. Y aquella vino con su caballo (...), montada en un caballo, a Santa Clara.

Y... «Zazpi errota battut, beren errenteki, aiek man biar dirazi, (...) utzi bizirik. Ezpada neregatik, nere barne (...)». Santa Clara estaba difunta (!), y... «Jetsi, jetsi, zaldi zuriti, nik, emen, il biar biaurkela, ortan etzan duderik». Y eso también, coño, muy bien solían cantar, mi abuela y después... mi padre. La tonada era muy bonita, sí, muy bonita. Y claro, le mataron. Pero... (Hurrengo aldi batez kontatera hein batean osatu zuen, geroxeago ikusiko denez).

### Elizako kantu baten zatia (1981)

(Martinen alaba bat): ... ¿los versos de mayo?

Sí, pero el primero sé, los otros cuatro... «Egizezu Maria, gugatik erregu». ¿Y la tonada? también la, este Paco es el, el cuñao del... ése sabe muy bien.

(Alaba): A ver, cante, cante... ‘Egizu zuk’...

«... Maria, gugatik erregu, eriotzeko orduän, ez gaitzetzen galdu». (Gauza bera, geroxeago errepikatua): «Eitzu zu Maria, gugatik erregu, eriotzeko orduan, ez gaitzetzen galdu».

### Santa Feliciaren inguruko bertso-hondar desitxuratuak, bigarrenez (1981)

– (Juanja<sup>29</sup>): ¿Se acuerda cuando estuvimos en Errea? habló de unas campanas que...

Aquello era Santa Clara que era francesa. Sí, pero ese es muy largo... muy largo, y mi abuela y, cantaban ¡pero muy, muy bien!

– A ver, a ver si se acuerda...

Se fue un español a Francia y se enamoró de una, y ella también, y les dice que se iba a casar, y los padres que no, que no se casaría. Va y se viene a España, a presentarles a... al que se casó y, va y después le matan... a ella. Y eso está muy triste, y es una tonada muy bien también, pero, ¡jode! porque... y cuando vino, vino con el caballo blanco.

(Alaba): ¿Eso no es Santa Felicia?

¿E? que no, no era Santa Felicia, no, Santa Clara; Santa Felicia era la que vino aquí.

(Alaba): A Amokain...

28 ‘Santa Felicia’ idatzi dugu guk, berriemailearen alabak, hurrengo urtean, aítak bertso-hondarren inguruko bertsiio zabalxeagoa eman zuenean, iradoki zigun moduan. Eliza Katolikoak inoiz santutu ez arren tradizioak halako tratamendua eman dien Gillen eta Felicia anai-arreba akitanarren ospea ezaguna da Eguesibarko Amokainen, Arangurengo Labion eta Obanos izeneko herrian, gutxienez, guk dakigula.

29 Martin jaunarengana hurbildu ginen bi aldietan –Errean aurrenik, 1980an, eta Iruñeko bere etxean, 1981ean–, Juan Javier Iturralde adiskide iruindarra izan genuen lagun eta partaide.

A Amokain, bai. Y... y estaba encinta y, y le decía: «Zazpi errota baittut, beren erren-teki, siete molinos tengo, todos sus obligaciones; todos los daré y, pa que me dejéis viva, y si no es por migo, por el que tengo dentro». ¡Claro! ¿pa qué le luce? y... «Jatsi, jatsi, zaldi zuriti, emen il biaurkela? ortan eztezu dudari».

Y le hace brincar del caballo, y después le, le mata su yerno, bueno, ¡su cuñaö, que tenía que ser! ‘osaba’ se dice en vasco, sí.

– Osaba ‘tío’ decimos, más bien.

Sí, tío, osaba en vasco. Y después, cuando le metió el cuchillo, la criatura dice que le... «Ai osaba, ai osaba, ori arma txorrotxa, orai okitzen diote nere amaren biotza».

– Sí, pero sabe más ¿no? lo del caballo blanco y...

Sí, ya sé, sí. Ella tenía un caballo, venía montada y, después le decían que no, que le tenían que matar y... y la otra pues, les decía pues, que ya les daría siete molinos que tenía y todas esas cosas, y después, al fin... (lehenxeago esanikoa errepikaturik): «Jatsi, jautsi, zaldi zuriti, bájate del caballo, que aquí has de morir, que aquí no hay duda... jautsi, jatsi».

«Klara: jausi, jautsi, zaldi zuriti, i, ik emen il beaukela? ortzan eztan duderi». Y le mataron. Pero es muy largo ese verso; nola da?

– Y, en euskara, ¿no se acuerda de nada más?

Sí, ya me acuerdo pero... y después, cuando le mataron a ella, las campanas de Atanazko ezkilak? beren burus yoka. Mira, las campanas que eran en Francia, en el pueblo que era, no sé cómo se llamaba seguro, Atanazko ezkila? otros dicen que otro nombre que tenía.

(Juanja): ‘Atarratzeko’ edo...

– ‘Atarratzeko’ igual; acaso sería de Tardets, aquí, cerca de Mauleón; Atarratzeko ezkilak?

Beren burus yoka. Cuando murió ella aquí, en España, cuando le mataron, pues las campanas empezaron allá, beren burus yoka? pues... sin tocar nadie.

– Beren buruz, de por sí...

Sí, sí, beren burus yoka. «Orduen partitzen tziote Santa Klarai biotza».

## 10.2. Josefa Esain Eugi

### Olaibarko Olaitzen adituriko koplá (1983)

«Sukeldeti ganbarara / galdu nuen delantala». De la cocina al paso, que perdí el delantal. Y después ¿qué más?

– ‘Kanta, kanta nik bezala’?

A!... «Kanta, kanta ni pezala / eztakienan i pezala / sukeldeti ganbarara / galdu nuen delantala». Y otra cosa no sé.

### San Juan bezperan, antza (1983)

Y solía cantar, solía decir: «Sarna fuera, artoa Frantziera, garie Española, kukusoak eta zorriek Franziera», los piejos y... y las pulgas a Francia. Ejeje!... y «garie Española».

(Errepikapen zuzendua): «Sarna fuera, artoa Española, Española, kukusoak eta zorriek Frantziera ta garie Española». El... trigo a España, eje!... Aquella también vasca cerrada era. Margarita se llamaba.

### Zenbakiak, ehun arte nekez zenbatuak (1983)

Eso también, ¿ya sabe?... bat, bide, iru, lau, borz, sei, zazpi, zortzi, bederatzi, amar, ameka, amabi, amiru, amalau, amabortz, amasei, amazapi, emezortzi, emeretzi, ogei.

Ogeite bat, ogeite bide, ogeite iru, ogeite lau > ogeite sei, ogeite zazpi, ogeite zortzi, ogeite bederatzi, oeit'amar. Ogeit'ameka, oeit'amabi, oeit'amiru, ogeit'amalau > oeit'amasei, oeit'amazapi, ogeit'emezortzi, ogeit'emeretzi, berrogei.

Berrogeite bat, berrogeite bide, berrogeite iru, berrogeite lau > berrogeite sei, berrogeite zazpi, berrogeite zortzi, berrogeite bederatzi > iruetanogei.

– (Zuzenduz): Berrogeita hamar...

Berrogeit'amar!...berrogeit'ameka,berrogeita...amabi,berrogeit'amiru,berrogeit'amalau > berrogeit'amasei, berrogeit'amazapi, berrogeit'emezortzi, berrogeit'hemeretzi > labetanogei; e?

– (Zuzenduz): Hiruetan hogeia...

Iruetanogei, iruetanogei bat, iruetanogei bide, iruetanogei iru, iruetanogei lau > iruetanogei sei, iruetanogei zazpi, iruetanogei zortzi, iruiten... bederatzi, iruetanogei'amar. Iruetanogei ameka, iruetanogei... amabi? iruetanogeiä... (bartzuk errepikatuko ditu): iruetanogei sei, iruetanogei zazpi, iruetanogei zortzi...

– (Zuzenduz): Eta hemezortzi...

A! emezortzi? iruetei... t'emeretzi? berrogei!

– No.

¿Me hay confundido?

– Lauetan hogeia, ¿sí? ¿cuánto es 'ochenta'?

Labetanogei, ochenta es labetanogei.

¿Y 'noventa'?

– Labetan-, labetanogei amar.

¿Y 'cien'?

¿Cien? egun.

### 10.3. Maria Etxeberria Erro<sup>30</sup>

#### Iruñeko Erruki-Etxera etorria (1987)

– Zenbat denbora da Etxe honetan zaudela?

Nola? denbora, ze denbora? pues amar urte o... ameka ya.

– Eta, sortzez, nongoa zara zu?

Nungoa? ni naiz... sortu? Errean, Errean. Ta gero [gurasoak], pues fan tzire Inbuluzketara, ta artan ni...

– Han bizi zinen? Inbuluzketan?

30 Berriemaile honi bildu laginok ez ditugu behar bezain argi aditzen, horretan erabili genuen kasetea egoera onean ez bide zegoelako. Hori horrela, transkripzioak egitean zalantzak izan ditugu eta, ondorioz, tarte ilun batzuk ezkutatu ditugun moduan, akatsen bat edo beste ere, ziur, hortxe izango da. Herri honetan jasotzera iritsi ginen ekaiak urriak eta, jadanik agerian geratu bezala, desitxuratu samarrak daude; horixe izan zen, baina, aurkitu genuen zoritxarreko egoera.

Bai-bai-bai; ta geo? klaro! il tzire denak, ya. Oi! batzuk, batzuk (...), ta atera ta atera ta, beño, pastu nuen?... –Jesús, María, a veces sale muy bien, y ahora nada– pastu nue... urte bat torri, torri gabe onara. Beño? torri, torri... naiz?

– ‘Torri nitze’ erran nahi duzu?

Sí, eta [arduradun] arrek ez nitza, nitza, niri... iten lekue. Bueno, ni ¿con toda la pena? pues, volvía, y otra vez venía, berriz torri nitze? ta, igual, eta (...); gero? artu... torri...

– ‘Torri nitze’?

Ori? eta ai!... in tziden alkātu, ya, siempre diciendo que no, que no...

– Nola erran duzu, ‘alketu’?

¡Ay, Jesús, María! alketu; alketzen nitze torritzera, tortzera.

– Que usted se avergonzaba de venir, que se apuraba, erran nahi duzu?

Sí, bai, eta... ba an, orei bezala? orai, torri... ibiltzen! eztut kotxeik ta daus! pa andar descansada. Y después...

– Eta, gero?

Ta gero? ta gero, pues... je! etor nitze? ola, eneatuik, hasta aquí. Otra vez me volvía; oi!... Dios mío, me dio apuro. Sí, pues siempre está diciendo que no...

– Eta alketzen zinen...

Bai, bai, eta bolbiti, bolbiti nitzen eguardien. Eta atsaldean? atsaldean, denak fan tzire bazkaltzera? ta atzo gelditu in gine batzuk... geldit(t)u’re emen. Eta gizona? torri ze: «Ze ai zera emen?», neri. Pues, «Ez du bazkaldu biar?». «Eee! bai, bazkaldu in biaut, badaezpa egin dut». «E! zu in? be!». «¡Ya lo creo!». Sí, or nesaki bi? bañe dena kenduik! ddana! inte ola (...).

– Aizu, eta Erreako zure etxeak nola zuen izena?

Etxeberría.

– Etxeberría zure apellidoa da...

Bai-bai, Etxeberría, bai, ta Almeniz; Etxeberría? ama tu?... Erro Paxkal amak, eta ni? Etxeberría aitte? Etxeberría... Almeniz, Albeniz.

– Hortaz zu Etxeberría Erro zara.

Ama, ama?... a! bai, Etxeberría Erro, klaro!... Eta ala! beti pobre pero langille an, langille an, beño, etze... no era que produciría mucho, más que... pa vivir, pa vivir así, de una manera y denbora... bide au? gaixtoa, dena arrie ta... gaixtoa tzan ure, etze orai, orai bezala! An, andik, leiotik? etze, etze... karretera ta, pero, gero in tze, in tzute; beño bu! nere anaia ta... an bide, trabajar, trabajar... lanëan, lanëan, sí. Pero, no sé si ese era... Otxoa, el que hizo la carretera, el amo edo ola. Nausie, nausie... eta ola!

### Gazte-denborako egun arrunta (1987)

Entonces, gure aitte, fan tze... ta badugu, pixket, pa trabajar.

– Alorra?

Alorrean, sí, alorrean. Ta in tzitu... goizik... goizik, levantar pronto, para ir un ratico a layar o azadear o lo que sea.

– Aita joaten zen?

Aita, fai (sic), ta utzi in biar dugu guk, ¡bien! etzue kasoik in. Eta ama? etxean, pres-tando... la comida o lo que sea. Y después...

– Eta, gero...

Da gero? tortzen tze aite, eta fan tzire... con los animales. Bee eta... beak? ta, kanpora, atra tzun fin-fin... eun bet, Jesús, María! todo el día.

– Egun guztia?

Bai-bai, egun guzie, bai. Eta etorri ere, ber-, gero? pues, ya si era... primavera por ejemplo, pues...

– Primabera etortzen zelarik?

Tortzen tzelaik? ya... ze, ilun, ilune ya, ya el día más aburrido. Ya, gero? pues... beak ta, fan tzire bere etxera? denak? eta gero afaldu ta errosario rezatu, eta... ala! guti're zer! ba, guatzera! guatzea.

– Eta, errosarioa errezatu, erdaraz?

Sí-sí, sí. No sé, arpatiko zuten uskeraz? no.

### Ogigintzaz zerbait (1987)

– Ogia egin duzu?

Ogie amak, amak.

– Ikusi zenuen nola egiten zuen? oroitzen zara?

Bai, oroitzen naiz, bai. Ta berueki, ederrak ogiek, orai beño obikiao, orai gaixtoak dire aunitz, gaizki, eztakit... eztugu, ¡no se puede partir! ori, pero antes...

– Ezin ebaki, e?

Bai, ez baki, bai-bai-bai; eta iduri u... ezin tzu ola? ta, ezin ebaki, bai. Pero ¿antes? lenao? eri (!) ederra ogie! uuu! ederra. Badugu... nola, ola erretzen tzie? ta gero pixket sobra... no sé cómo decir, ¿un montico? ¿un globico? alto.

– Eta, labea berotu behar zen?

Bai, berotzen bi... con bojes, orrea.

– Ezpela?

Ezpela, ezpela, sí, eta orrea? es muy, pero muy fuerte decían que era. ¿El boj? pues ya cogían la maña; «Mein tirezu gaek... batzuk, badakizu nola egin?» ta, sobra...

– Eta, horrekin ongi garbitzen zen?

Ongi, pero si sale malo el fuego, ekarri... se quemaba el pan. ¿Calentar? berotu te, aparte, ori, pa que no se afecte... ogie? bai. Ori oroitzen naiz ni. Pero ederra ogie! ooo!... orai emen guttiago.

– Eta, non paratzen zituen ogiak, labean sartzeko?

Non? beire, orai... andiago, andiago? dena; 'artesa', que se dice; un... cazolico blanco o no sé, con su taza. Y ella, entraba zerbait? y allí masaba, y masaba. Y después...

– Ez-ez, baina ogiak labean sartzeko...

A! ya-ya-ya; sartu... gure amak, sartzten tzuen? eta, dena junto, dena... ¿unido? eta...

– Dena batera, e?

Dena batera, dena batera, bai.

– Pala baten gainean edo?

Bai, bai, bai, pero obleak tapatu; tapatu zue... arpillera...

– Batekin?

Bai, eta, ongi.... ¿pa todo el día? ya egoin tzire.

– Egun guztiko...

Bai, eta se quedaba muy bien, muy bien... sí, sí.

## 11. BIBLIOGRAFIA

- Apat-Echebarne, A. [Irigarai, A.]. (1974). *Una geografía diacrónica del euskara en Navarra*. Iruñea: Diario de Navarra.
- Aranzadi Zientzia Elkarte-Etnologia Mintegia. (1984 eta 1990). *Euskalerriko Atlas Etnolinguistikoa (EAEL, I eta II)*. Donostia.
- Artola, K. (2014). *Ziorditik Uztarrozeraino, Nafarroan, euskararen hegoaldeko mugetan barrena, 1983an*. Donostia: Aranzadi Zientzia Elkarte. (Munibe 34. gehigarria).
- Artola, K. (2015). Erroibarko aldaeraren inguruan (1 - Ipar Erroibarko mintzairak). *FLV*, 120, 229-275.
- Artola, K. (2016a). Erroibarko aldaeraren inguruan (2 - Hego Erroibarko azpialdaera. Lehen erdia). *FLV*, 121, 5-66.
- Artola, K. (2016b). Erroibarko aldaeraren inguruan (3 - Hego Erroibarko azpialdaera. Bigarren erdia). *FLV*, 122, 245-301.
- Artola, K. (2017a). Erroibarko aldaeraren inguruan (4 - Ipar Esteribarko azpialdaera). *FLV*, 123, 115-166.
- Artola, K. (2017b). Erroibarko aldaeraren inguruan (5 - Esteribarko erdialdeko azpialdaera. Lehen erdia). *FLV*, 124, 299-354.
- Azkue, R. M. de. (1969). *Diccionario vasco-español-francés* (repr. facsímil). Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Bonaparte, L. L. 1863. *Carte des sept provinces basques montrant la délimitation actuelle de l'euscara et sa division en dialectes, sous-dialectes et variétés*. Londres: Stanford's Geographical Establishment.
- Camino, I. (2003). Hego-Nafarreraren egituraz. *FLV*, 94, 427-468.
- Camino, I. (2004) *Hego-Nafarrera*. Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Campion, A. (1971) [1880]. *Orreaga. Balada escrita en el dialecto guipuzcoano. Acompañada de versiones a los dialectos bizcaino, labortano y suletino y de diez y ocho variedades dialectales de la region bascongada de Nabarra desde Olazagutia hasta Roncal*. Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca.
- Echaide, A. M. (1989). *El euskera en Navarra: Encuestas Lingüísticas (1965-1967)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Euskalerrria Irratia. (1990). *Nafarroako euskaldunen mintzoak*, Iruñea: Nafarroako Gobernua.
- Gaminde, I. (1985). *Aditza Ipar Goi Nafarreraz*. Iruñea: UEU.
- Gaminde, I. (1986). Esteribarreko Aditzak. *FLV*, 48, 183-203.
- Ibarra, O. (1995). Cispamplonés hizkeraren inguruan. *ASJU*, XXIX(1), 267-318.
- Ibarra, O. (1996). Erroibarko lexikoaren gainean. *Euskera*, XLI(2. aldia), 929-973.
- Ibarra, O. (1997). Erroko testu argitaragabe bat eta beste batzuen iruzkina. *FLV*, 75, 265-282.
- Ibarra, O. (2000). *Erroibarko eta Esteribarko hizkera*. Iruñea: Nafarroako Unibertsitate Publikoa.
- Ibarra, O. (2007). *Erroibarko eta Esteribarko Hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Intza'r, D. (1927). Esaera-zarrak. *Euskera*, VII(3-4), 4-16.
- Intza'r, D. (1974). *Nafarroa-ko euskal-esaera zarrak*. Iruñea: Diputación Foral de Navarra.

- Iribarren, J. M. (1984). *Vocabulario navarro* (nueva edición preparada y ampliada por Ricardo Ollaquindia). Iruñea: Príncipe de Viana Institutioa.
- Irigaray, J. (1979). Rescodos del euskera en Iroz (valle de Esteribar, Navarra). *FLV*, 31, 163-169.
- Pagola, R. M., Alkiza, E., Beola, A., Iribar, I. & Iribar, J. J. (1996). *Bonaparte ondareko eskuizkribuak-Hegoaldeko goi-nafarrera*. Bilbo: Deustuko Unibertsitatea (Deiker)-Euskal Ikaskuntzen Institutua.
- Pikabea, M. L. (1985). Expresiones temporales en el habla coloquial del valle de Erro. *Euskera*, XXX(2. aldia), 227-232.
- Saragueta, P. (1979). Mezkiritz (Erroibar). *CEEN*, 31, 5-36.
- Saragueta, P. (1982-3). Mezkirizko etxe barnea. *AEF*, 31, 31-48.
- Saragueta, P. 1984, Mezkirizko langintza. *AEF*, 32, 115-134.
- Satrustegi, J. M. (1987). *Euskal testu zaharrak*. Iruñea: Euskaltzaindia.
- Yrizar, P. de. (1985). Aparición y desaparición de las formas verbales en *-ako-*, *-eko-*, en el alto-navarro meridional. In *Aingeru Irigarayri Omenaldia* (257-290. or.). Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- Yrizar, P. de. (1992). *Morfología del verbo auxiliar alto navarro meridional*. Iruñea: Euskaltzaindia.

# Representaciones transtextuales y heterolingües (para la memoria) en la novela *Manu militari*

---

(Memoriarako) errepresentazio transtestualak eta heterolingüistikoak *Manu militari* eleberrian

---

Heterolingüistic and transtextual representations (of memory) in the Basque novel *Manu militari*

Ana GANDARA  
Universidad del País Vasco, UPV/EHU  
ana.gandara@ehu.eus

Miren IBARLUZEA  
Universidad del País Vasco, UPV/EHU  
miren.ibarluzea@ehu.eus

MHLI – Memoria Histórica en la Literatura Ibérica

Esta publicación forma parte de los proyectos US 17/10 (UPV-EHU) y FFI2017-84342-P (MINECO) que desarrolla el grupo de investigación IT 1047-16.

Recepción del original: 22/01/2018. Aceptación provisional: 14/02/2018. Aceptación definitiva: 14/02/2018.



## RESUMEN

Este artículo analiza el relato memorístico en la novela *Manu militari* (1987), en la que J. A. Arrieta narra las vivencias de una joven generación vasca en su paso del franquismo al post-franquismo. Se describe el desarrollo del campo literario y traductológico vasco entre 1975 y 1990, en cuanto moldea el *habitus* del autor y se representa ficcionalmente en la novela analizada. Además, se analizan los recursos narrativos empleados para el ejercicio memorístico: la transtextualidad y el heterolingüismo. Se parte de la teoría de los campos de Bourdieu, de la teoría de la transtextualidad de Genette, de las tendencias de investigación del «giro ficcional» en los estudios de traducción y de los planteamientos del imaginario heterolingüe de Suchet.

**Palabras clave:** literatura vasca; memoria; heterolingüismo; transtextualidad.

## LABURPENA

J. A. Arrietaren *Manu militari* (1987) eleberriko errelato memoristikoa aztertuko dugu; eleberrian frankismoaren garaitik post frankismorako bidea egiten duen belau-naldi gaztearen bizipenak kontatzen dira. Lehenik, 1975-1990 bitarteko euskal literaturaren eta itzulpengintzaren eremuaren bilakabidea deskribatuko dugu; izan ere, garaiko ezaugarriek moldatzen dute autorearen *habitus*a, zeina fikzioan irudikatzen baita. Bigarrenik, autoreak ariketa memoristikorako erabilitako baliabideak aztertuko ditugu: transtestualitatea eta heterolinguismoa. Bourdieuren eremuen teoria, Genetten transtestualitatearen teoria, itzulpen-ikasketetako «fikzio-bira»-ri dagozkion ikerketa-joerak eta Sucheten imaginario heterolingüistikoaren planteamenduak hartuko ditugu oinarritzat.

**Gako hitzak:** euskal literatura; memoria; heterolinguismoa; transtestualitatea.

## ABSTRACT

This paper analyzes how the narrative of Memory appears in the Basque novel *Manu militari* (Arrieta, 1987), where the story of a young generation in its passing from Franco's dictatorship to post-Francoism era is told. We describe the evolution-features of the field of Basque literature and translation during 1975-1990, as for it has shaped the *habitus* of the author and it has been reflected in fiction. We analyze the narrative procedures used to remember the memorial past: the transtextuality and the heterolinguisms. The study is based on the Bourdieusian theory of fields, Genette's theory of transtextuality, research trends in Translation Studies (the fictional turn) and approaches on multilingualism (Suchet's Heterolingüistic Imaginary).

**Keywords:** Basque literature; memory; heterolinguisms; transtextuality.

1. INTRODUCCIÓN: OBJETIVOS DEL ARTÍCULO Y APARTADOS. 2. CARACTERÍSTICAS PRINCIPALES DEL DESARROLLO DEL CAMPO SOCIO-CULTURAL Y LITERARIO VASCO ENTRE 1975-1990. 3. CONTEXTUALIZACIÓN DEL AUTOR Y LA OBRA ANALIZADA. 4. RECURSOS NARRATIVOS EMPLEADOS PARA EL EJERCICIO MEMORÍSTICO: HETEROLINGÜISMO Y TRANSTEXTUALIDAD. 4.1. El heterolingüismo en *MM*. 4.2. La transtextualidad en *MM*. 5. CONCLUSIONES. 6. REFERENCIAS.

## 1. INTRODUCCIÓN: OBJETIVOS DEL ARTÍCULO Y APARTADOS

La presente contribución pretende analizar la manifestación del relato memorístico correspondiente a la época de la Transición en la novela vasca *Manu militari* (1987)<sup>1</sup>. Su autor, Joxe Agustín Arrieta, empleando diversos niveles narrativos y reflexionando constantemente sobre el proceso de escritura, narra las vivencias de una joven generación vasca en su paso del franquismo al post-franquismo.

En primer lugar, describimos las características principales del desarrollo socio-cultural vasco desde la década de los 70 hasta los 90, centrándonos en el campo cultural, el literario y en el subcampo de la traducción literaria, en tanto en cuanto la novela analizada se enmarca en el citado campo a la vez que representa las características y posiciones del mismo.

En segundo lugar, contextualizamos la obra del autor y describimos las características principales de la novela *MM*. Nos centramos, a continuación, en la representación de la multiplicidad de voces, más concretamente, en el heterolingüismo (reflejo del multilingüismo social e individual) y en las relaciones transtextuales (reflejo de la hibricidad cultural del autor y su entorno).

1 En adelante, *MM*.

Esta multiplicidad de voces es un recurso narrativo utilizado por el autor para el ejercicio memorístico, y aflora la necesidad de re-relatar y re-contar su propia historia; visibiliza, a su vez, la problemática de los escritores vascos de la época como participantes de un campo literario que comenzaba a institucionalizarse.

## 2. CARACTERÍSTICAS PRINCIPALES DEL DESARROLLO DEL CAMPO SOCIO-CULTURAL Y LITERARIO VASCO ENTRE 1975-1990

Para poder comprender la obra *MM* (así como el nivel de las representaciones polifónicas transtextuales y heterolingües), es indispensable determinar cuáles eran las características principales del campo literario vasco en la década de los 80. No obstante, los aspectos más característicos del campo literario en esta década fueron consecuencia, en su gran mayoría, del desarrollo previo a partir de los años 60.

Entre los acontecimientos que repercutieron sobremanera en el desarrollo del campo literario vasco, a partir de los primeros años de la década de los 60 (Gandara, 2015, cap. 7.1.2.), destacamos una: la más influyente, sin duda, resultó ser el desarrollo del euskera *batua* –el euskera unificado– a lo largo de las décadas comprendidas entre 1960 y 1990. Esta cuestión produjo cambios tanto en el desarrollo de las instituciones formales como en la actitud que tomaron los escritores contemporáneos como parte funcional en el campo literario.

Hasta bien entrados los 70, el campo literario vasco carecía de aspectos formales estructurados. El primer empujón lo proporcionó la Real Academia de la Lengua Vasca, Euskaltzaindia, cuando, de la mano de Koldo Mitxelena, se dieron los primeros pasos estables en la constitución del euskera estándar. En este proceso de estandarización confluyeron diferentes agentes culturales y políticos, entre los cuales destacamos las Ikastolas. Estos centros educativos formaban parte del campo cultural paralelo que se estaba organizando desde finales de los 50 hasta la Transición; en concreto, hasta la llegada del sistema educativo público posterior al franquismo las Ikastolas eran el único proyecto educativo en el que se podía desarrollar el aprendizaje en euskera. En estas escuelas la lengua motora era el euskera y ello ponía de manifiesto la necesidad de un corpus literario sobre el que poder basar el contenido didáctico. Si a esto le sumamos el hecho de que el sistema público vasco posterior incidió en esta misma necesidad es comprensible que gran parte de la literatura vasca desarrollada en los años 70, 80 y 90 estuviera sujeta a parámetros que coincidían con aquellos que se describen en la educación primaria y secundaria obligatorias. Es decir, a partir de los 60, la escolarización en euskera implicaba una reorganización oficial y seria de la cultura vasca.

Por lo tanto, en los años anteriores a la Transición el desarrollo del euskera unificado y los diferentes agentes socio-culturales y políticos relacionados a este hecho ayudaron al desarrollo de un campo literario que carecía de estructura funcional y autosuficiente hasta el momento: el sistema educativo y el euskera unificado fueron claves. Tal y como decía José Carlos Mainer: «el gran avance histórico fue la rápida adopción y difusión del euskera unificado o *batua* desde 1965» (in Mainer & Juliá, 2000, p. 172).

Además de las Ikastolas, el movimiento surgido en torno a lo que se ha denominado Kantagintza Berria –la Nueva Canción– y las revistas escritas en euskera surgidas en aquella época –*Anaitasuna* (1960), *Igela* (1962), la segunda etapa de *Zeruko Argia* (1963)– también fueron claves, en tanto en cuanto estaban estrechamente relacionadas con la recuperación y la evolución del euskera.

La situación del campo literario vasco, a lo largo de los 70, era precaria; no existían instituciones oficiales surgidas desde y para el desarrollo del campo literario y, por lo tanto, este campo dependía del desarrollo de otros actantes como eran el euskera unificado y las Ikastolas. Tampoco existía un mercado dinámico consolidado y esa precariedad se ve reflejada en el hecho de que los escritores se veían obligados a publicar en trabajos colectivos (Kortazar, 2003b, p. 23).

Otra dinámica que refleja la precariedad en la autonomía del campo literario se evidencia en la dinámica de las editoriales: los escritores fundaron sus propias editoriales para, por medio de ellas, poder reivindicar los objetivos que corresponderían a las necesidades literarias del campo en concreto; *Ustela*, en 1975 de la Mano de Bernardo Atxaga (Astearu, 1951) y Koldo Izagirre (Pasaia, 1953), y *Pott*, en 1977 de la manos de Bernardo Atxaga, Manu Ertzilla (Bilbao, 1953), Jose Mari Iturralde (Tolosa, 1951), Jon Juaristi (Bilbao, 1951), Ruper Ordorika (Oñate, 1953) y Joseba Sarrionandia (Iurreta, 1958), lograron la mayor repercusión.

A lo largo de los años 80, la institucionalización del campo literario llegó de la mano del euskera *batua* y, sobre todo, de la evolución de la enseñanza pública en la Comunidad Autónoma Vasca. A falta de un corpus abundante y adecuado a las diversas necesidades de los estudiantes de 3 a 18 años que estuviera escrito en euskera, tanto las obras originales escritas en este idioma como las traducciones a él adquirieron una gran importancia a nivel educativo. Esto mismo ayudó la consolidación del campo literario y la profesionalización de los actantes que participaban en él.

El subcampo de la traducción literaria vasca<sup>2</sup> evolucionó entrelazado y enmarcado en las estructuras ideológicas, culturales y económicas arriba descritas, y la lengua minorizada fue (y sigue siendo) el capital simbólico que ejerció de eje en el caso del subcampo de la traducción literaria vasca. Pues bien, la propia elección lingüística crea y moldea algunas de las percepciones, actitudes y actividades de los agentes

2 Se trata de un subcampo de producción reducida (el eje del campo es una lengua minorizada que convive en el espacio geográfico con dos lenguas mayores) y de autonomía relativa (comparte estructuras, agentes y valores con otros campos y depende de ellos), multidireccional (se traduce del y al euskera), transnacional (existen proyectos dirigidos tanto desde la CAV y Navarra como desde el País Vasco Francés, Diáspora u otras editoriales interesadas en traducir literatura vasca a otras lenguas), dinámico (las relaciones, los proyectos, las fuerzas, las percepciones... cambian entre otras cosas bajo la influencia de otros campos como el político o el económico) (Ibarluzea & Olaziregi, 2016). Tal y como indica Bourdieu (1991) para este tipo de campos, el capital simbólico cobra mayor fuerza en relación, por ejemplo, al capital económico.

involucrados, y todas ellas pueden conceptualizarse mediante lo que Bourdieu denomina *habitus*<sup>3</sup>.

Un (sub)campo se autonomiza en tanto en cuanto se crea un grupo de profesionales del sector con un *habitus* concreto dispuesto a reclamar el control de las normas de participación y la entrada en el campo, con la creación de productos específicos propios del campo, y con el esfuerzo de crear una historia propia del campo (Sapiro, 2014); estos principios se cumplen en el campo de la traducción literaria vasca (Ibarluzea, 2017, cap. 3).

La producción de traducciones literarias aumentó en respuesta a la necesidad de textos en euskera en los años 70 y 80, y es entonces cuando empezaron a estructurarse y sistematizarse algunas de las agencias de consagración del campo (premios, becas, ayudas, etc.). Pero los traductores aún no eran profesionales: practicaban la traducción agentes de otros campos (lingüistas, profesores, periodistas...) y las traducciones de la época no gozaban de buena fama: la demanda era grande, pero la preparación de los agentes no lo era en la misma medida, y la calidad o nivel de las traducciones no aumentó en relación a la producción. De algún modo, fue la propia demanda y la práctica traductológica la que comenzó a trazar los límites del campo, así como la necesidad de una formación específica. En los años 70 se impartieron algunos cursos de traducción, cada vez más sistemáticos y estructurados en los años 80. A partir de los años 85-90 nació el sentimiento de pertenencia al colectivo de traductores y la necesidad de valorizar la profesión del traductor. Fue entonces cuando el campo de la traducción empezó a institucionalizarse y profesionalizarse, así como a crearse referencias específicas y agencias de consagración propias. El desencadenante del proceso citado fue la irrupción de la escuela de traductores de Martutene (abrió sus puertas en 1980) y nacieron de ese proyecto la asociación de traductores, intérpretes y correctores EIZIE (1987), así como la revista *Senex* y otros proyectos de traducción (Ibarluzea, 2017, cap. 3).

En la década de los 80 el traductor entró en escena en ficción: Joseba Sarrionandia (1985) hizo aparecer al traductor ficticio mediante algunas pseudo-traducciones, y el autor que nos ocupa, Joxe Agustín Arrieta, también insertó la figura del traductor en la novela *MM* (1987). Y es que el *habitus* del autor se refleja en su producción literaria. Arrieta es un agente que participa en el campo de la literatura y en el de la traducción en euskera bajo las condiciones arriba mencionadas (Ibarluzea, 2017, cap. 5).

3 El *habitus* es una especie de gramática universal relativa a las percepciones, pensamientos, discursos, acciones y prácticas del individuo que forma parte de un campo que articula el doble ser, el personal y el social, de un agente. Es decir, el *habitus* tiene variables tanto personales como sociales (Bourdieu & Wacquant, 1992, pp. 110-111). Se trata de un mecanismo que engrana los deseos y retos del individuo y los del campo en el que actúa. En otras palabras, el individuo se implica en el mundo en base al sentido interiorizado. El *habitus* se renueva, y está ligado también al proceso de adaptación a una disciplina, y la posición de un agente varía según su grado de especialización y de las relaciones con otros agentes del mismo campo o de otros campos (Vizcarra, 2002). El *habitus* es un sistema de actitudes explícitas e implícitas interiorizadas que funciona como esquema estructurante, es decir, crea estrategias para exteriorizar todo lo interiorizado y se relacionan con el *habitus* tanto las costumbres como las prácticas y respuestas espontáneas (Bourdieu & Wacquant, 1992, pp. 25-26).

El concepto *habitus* ayuda contextualizar posiciones múltiples como la del autor/traductor Arrieta; podríamos decir que la representación del traductor en ficción es en cierto modo una de las influencias que el subcampo de la traducción literaria tiene en el campo de la literatura vasca, así como la representación del *habitus*, del modo de vivir la escritura y la traducción de un agente multiposicionado en diversos campos y más precisamente campos en los que la identidad, el poder y el estatus de una lengua minorizada en un sistema multicultural y multilingüe cobran un valor simbólico muy importante.

### 3. CONTEXTUALIZACIÓN DEL AUTOR Y LA OBRA ANALIZADA

Tras su breve paso por el seminario de San Sebastián (lo dejó a los 18 años) Joxe Agustín Arrieta (1949) se licenció en Filología Románica y fue profesor de euskera en el centro EUTG (Universidad de Deusto). Ha escrito poesía, narrativa y ensayo, así como traducciones del y al euskera. Arrieta mantiene una estrecha relación con la traducción, ha sido tanto su oficio como su *hobby* (Arrieta, 2013). Traductor profesional en el servicio lingüístico de la caja de ahorros Kutxa desde 1982, ha traducido infinidad de textos administrativos, económicos, campañas de marketing, cartas comerciales... En el campo de la traducción literaria, ha traducido por su cuenta y por gusto al euskera<sup>4</sup>. También ha auto-traducido o co-traducido sus propios textos<sup>5</sup>, aunque admite no sentirse nada a gusto con dicha labor: «No me agrada traducir mis propios textos, siento un cierto rechazo interno hacia ello... Claro que me manejo en castellano, pero no me reconozco, no me veo reflejado (Arrieta, 2013)<sup>6</sup>.

Arrieta ha combinado la escritura y la traducción, se considera un escritor-traductor cíclico, puede decirse que casi ha alternado una obra de creación y una de creación en su trayectoria.

Creo que durante toda mi vida he sido siempre escritor-traductor y traductor-escritor, de manera cíclica. En mi caso, las dos tareas están totalmente ligadas, incluso hasta el punto de no poder distinguirlas. En cuanto a la traducción literaria se refiere, he traducido un libro, escrito otro, traducir, escribir... he andado así siempre, alternando las actividades (Arrieta, 2013)<sup>7</sup>.

4 Las traducciones de Arrieta pueden consultarse en el catálogo «Nor da Nor»: <http://nordanor.eus/nor?id=331&tmp=1495009361954>.

5 Es el caso de *La sobremesa del 15 de agosto* (1979).

6 Traducción de las autoras.

7 Traducción de las autoras.

He aquí el listado de su obra:

- 1978: *Bidaia/Termitosti* > Cuentos
- 1979: *Abuztuaren 15eko bazkalondoa* (reedición en 1985) > novela
- 1985: *Hadrianoren oroitzapenak* (Marguerite Yourcenar) > traducción
- 1983: *Arrotzarena/Neurtitz neugabeak* > poesía
- 1986: *Bertso-paper printzatuak* > poesía
- 1987: *Manu militari* > novela
- 1989: *Mintzoen mintzak* > poesía
- 1990: *Eulien ugazaba* (William Golding) > traducción
- 1994: *La sobremesa del 15 de agosto* > Autotraducción
- 1996: *Graffiti ganbara* > poesía
- 1997: *Labur aroz* > recopilación de narraciones escritas en los 22 años anteriores
- 1997: *Beirazko giltzak* (Jaume Fuster) > traducción
- 2001: *Homo Faber* (Max Frisch) > traducción
- 2003: *Orbaibar* > poesía
- 2008: *Terra Sigillata* > novela
- 2010: *Denbora galduaren bila Swann-enetik* (Marcel Proust) > traducción
- 2013: *Berriro eta behin (euskara dela eta)* > ensayo
- 2014: *Trankart* > teatro

La obra que nos ocupa, *Manu militari* (1987), entrelaza historia personal –la historia de un joven llamado Iñaki que cumple su servicio militar en Melilla (1972-1973) e intercambia cartas con su prometida Izaskun, una joven que estudia en San Sebastián– y metahistoria –la redacción de la propia historia articulada por medio de diferentes géneros textuales e intercalando y aludiendo a obras de la literatura universal–. Los protagonistas de la historia personal dan cuenta de su día a día, de sus sueños, pensamientos y posicionamientos: las clases, los quehaceres del servicio militar, los amigos y compañeros, los familiares, los amigos exiliados en el País Vasco-francés, las visitas a estos... Hablan de cuestiones como la familia, la amistad, la maternidad, la depresión, la identidad, crisis de pareja... Los narradores que dan cuenta de ellos son guionistas de cine (Fallini, Fellini, Fillini...), frailes en un convento de la Edad Media, detectives privados y agentes policiales en el Bronx, o personajes de la literatura universal como Sor Teodora (de Italo Calvino) o Óskar Matzerath (de Günter Grass).

La profesora M.J. Olaziregi define *MM* como una metanovela, como la reflexión del acto de narrar, es la narración de la propia narración de la historia, con bases indiscutiblemente autobiográficas (Olaziregi, 2002, pp. 102-103), y según indica el profesor J. Kortazar, Arrieta expone una narrativa indecisa entre la elección política y la autonomía de la creación (2000, pp. 160-161). Kortazar también apunta la crítica a los fantasmas del franquismo, y comenta que los elementos autobiográficos son muestra de las experiencias vividas por la joven generación que vivió la dictadura (*idem*). Además, Olaziregi (2002, pp. 102-103) recuerda que la intertextualidad de la novela genera posibilidades narrativas y los narradores se re-convierten y son tanto directores de cine, como escribanos de un monasterio medieval, tanto a detectives de un telefilm policiaco como personajes de otras obras de literatura universal (*idem*) y son esos narradores, en cada uno de sus contextos narrativos, los que traducen o transcriben las cartas de Iñaki e Izaskun.

La obra de Arrieta no tuvo gran repercusión en la sociedad vasca de los 80; se publicaron dos críticas en prensa en 1987<sup>8</sup>. M. Antza firmó una de ellas en la revista *Susa* (en julio del 1987), y ensalzaba la «manipulación literaria» de la que se servía el autor. M. Mendizabal publicó su crítica en la revista *Argia* en marzo del 1987; este último opinaba que la historia en sí no tenía mucha fuerza, aunque reconocía que la «parafernalia literaria» de la que el autor hacía uso era buena. *MM* ha tenido más repercusión entre los receptores «profesionales» (Lasagabaster, *in* Ardanza, Gurrutxaga & Lasagabaster, 1989; Kortazar, 2000; Olaziregi, 2002; Gandara, 2016) –aquellos que debido a su profesión están vinculados con la universidad o la crítica literaria–. En cuanto a la polifonía, Lasagabaster, apunta que «el discurso mismo del narrador se va disolviendo progresivamente en una explosión abigarrada de voces, de registros, de citas, en eso que Segre ha llamado ‘mise en abyme de la literariedad’» (*in* Ardanza, Gurrutxaga & Lasagabaster, 1989, p. 339) y Olaziregi opina que es esa excesiva intertextualidad la que impide que la novela funcione del todo. El lector, aunque atraído inicialmente por el juego literario que se le presenta, corre peligro de perderse en ese laberinto que es *MM* (Olaziregi, 2000, p. 544). Esto nos lleva a plantear la posible funcionalidad tardía del nivel transtextual de la novela. Y es que tal y como dice Piégay-Gros «L’intertextualité sollicite fortement le lecteur: il appartient à celui-ci non seulement de reconnaître la présence de l’intertexte, mais aussi de l’identifier puis de l’interpréter» (1996, p. 94).

#### 4. RECURSOS NARRATIVOS EMPLEADOS PARA EL EJERCICIO MEMORÍSTICO: HETEROLINGÜISMO Y TRANSTEXTUALIDAD

A continuación, analizaremos las representaciones de la multiplicidad de voces que, tal y como veremos, adquiere en la obra *MM* una funcionalidad específica tanto como ejercicio memorístico como recurso vertebrador del contenido y la forma de la novela.

Aludimos en este artículo a dos niveles de polifonía representativos del relato memorístico: el heterolingüismo –entendido como fenómeno textual de la representación de la alteridad lingüística (Suchet, 2009) en su acepción más amplia y en su dimensión interlingüística e intervocal (Simoes, 2011, p. 232)– y el nivel transtextual –entendido este último como toda relación manifiesta u oculta que guarda el hipertexto para con el hipotexto<sup>9</sup> (Genette, 1989)–. Y es que, como bien recuerda Simoes (2011, p. 231), Bakhtine (1978) precisa que una novela es, en su totalidad, un fenómeno pluri-estilístico, plurilingüe y plurivocal, es decir, que el estilo de una novela es el ensamblaje de estilos y que el lenguaje de una novela es un sistema de «lenguas», y que, por ejemplo, el

8 Las críticas pueden recuperarse en la base de datos *Kritiken Hemeroteca* en el siguiente enlace: [http://kritikak.armiarma.eus/?page\\_id=4003&non=libu\\_e&ctes=Joxe%20Austin%20Arrieta](http://kritikak.armiarma.eus/?page_id=4003&non=libu_e&ctes=Joxe%20Austin%20Arrieta)

9 Los términos «hipertexto» e «hipotexto» (Genette, 1989, p. 17-19) ayudan a describir el orden y la relación entre los textos A y B. El hipertexto es el trabajo devenido, por medio de diferentes relaciones transtextuales, de un texto anterior.



plurilingüismo entra en la novela a través de unidades de composición de base que son notablemente los discursos de los narradores ficticios, el habla de los personajes y los géneros intercalados (Simoes, 2011, p. 231).

#### 4.1. El heterolingüismo en MM

Grutman (1997) acuña el término heterolingüismo para referirse a la presencia en un texto de idiomas extranjeros, bajo cualquiera de sus formas, así como la de variedades sociales, regionales o cronológicas. Si bien los términos bilingüismo o diglosia están relacionados con el repertorio lingüístico del individuo o el contexto sociolingüístico, el heterolingüismo se refiere a un fenómeno estrictamente textual. En 2002 Grutman explica que un texto literario es un espacio donde pueden cruzarse diversas lenguas o diversos niveles de lengua, y que las formas del heterolingüismo pueden variar desde un simple préstamo léxico hasta diálogos en lenguajes imaginarios, pasando por citas de autores extranjeros (Grutman, 2002, p. 331). Como explica Simoes (2011, p. 236-237), la adaptación de la(s) lengua(s) extranjera(s) pasa por transformaciones más o menos sensibles: desde la simple adaptación al sistema paratextual de explicación mediante notas. Richard y Kasparian (2014), por su parte, analizan las formas y funciones de la alternancia de lenguas en novelas contemporáneas heterolingües canadienses, y la caracterizan según cuatro variables de forma y dos de efecto:

Tabla 1. Variables de forma y efectos del heterolingüismo según Richard y Kasparian (2014)

Variables de forma			
Lengua	Tipo de integración	Nivel discursivo	Balizas
Lengua matriz Lengua insertada	Alternancia intrafrase Alternancia interfrase Interrenunciado Frase hecha Préstamo léxico Nombre propio Interferencia Nombre bilingüe	Discurso del narrador Discurso directo Discurso indirecto Discurso reproducido Intertexto	Cursivas Mayúsculas Comillas Repetición Enumeración Traducción Redundancia Bilingüe Reformulación parafrástica Explicación Comentario metalingüístico

Efectos	
Efectos de lo real	Efectos de obra
Del realismo al mimetismo	Búsqueda de la palabra justa Ironía Parodia Énfasis Intertexto (citado o apropiado) Juegos de palabras Neologismos heterolingües Paronomasia bilingüe Aliteración Transcripción fonética

Los efectos del heterolingüismo son objeto de estudio en también entre otros autores. Suchet, por ejemplo (2009, p. 32), parte de la idea de que el heterolingüismo es una estrategia discursiva, que juega roles múltiples, empezando por el efecto de lo real hasta la creación de un efecto cómico, pasando por la caracterización de los personajes. Suchet nos recuerda las ocho funciones que distingue Andras Horn: 1) caracterizar el habla de un personaje, 2) producir efecto de lo real, 3) producir efecto de autoridad, 4) contribuir a la unificación de la diversidad, 5) producir efecto cómico, 6) proporcionar vocabulario técnico, 7) producir un efecto estético y 8) indicar la presencia de una citación. Simoes, por su parte, se interroga sobre la intencionalidad de los escritores que incorporan en sus novelas discursos bilingües, préstamos o interferencias: puede ser una reproducción de una situación social, un efecto de color local (o una cierta folclorización connotativa), un sentido denotativo no percibido o un uso próximo a la desemantización con efectos literarios concretos que participa de la búsqueda de la expresividad de las lenguas extranjeras (Simoes, 2011, p. 240).

En la novela *MM*, la lengua matriz es el euskera y en cuanto a las lenguas insertadas, encontramos, sobre todo, el castellano, pero también el gallego y el catalán, el francés, el inglés, el alemán, el italiano y el latín. En algunos casos, las inserciones son multilingües y, en otros, encontramos también inserciones dialectales. Los tipos de inserción, el nivel discursivo en las que se insertan y las balizas utilizadas son muy diversos y podemos encontrar ejemplos de casi todas las variedades citadas en el cuadro anterior. Sin embargo, no nos detendremos en este artículo en el análisis de las variables formales del heterolingüismo (nos ocupan en este caso los efectos). En cualquier caso, he aquí un ejemplo<sup>10</sup>:

-Bai, eta bazekiat zer darabilan kasko horretan bueltaka. Gauza bate sango diat, ordea: «flash-back»-ak egingo dizkiat, beharrezkoak izanez gero, gure nausiak erakutsitako moduan, baina nik aipatu duan beste ipuin hori, denboran aurrerako salto hori. edo, hori ez zekiat zer den, sekula ez diat ikusi horrelakorik (*MM*, p. 32).

- Lengua: euskera/inglés
- Tipo de integración: préstamo
- Discurso del narrador
- Baliza (N) reformulación parafrástica + comillas angulares

Como decíamos, nos centraremos en adelante en los efectos del heterolingüismo, y es que las inserciones heterolingües en *MM* pretenden crear a nuestro parecer tanto efectos de lo real (representación de la diglosia) como de obra, tal y como explicaremos más detenidamente a continuación. En cualquier caso, adelantamos un ejemplo, donde la joven Izaskun no puede sino citar el nombre de la clase que recibe en castellano, para dar cuenta así que el ámbito social formativo ocurría en español:

10 Las marcas de subrayado son de las autoras (se ha empleado un tipo de subrayado para cada una de las lenguas insertadas por el autor).

(...) etxean gelditu zela «composición decorativa»ko bozetu batzu egiten, (...) (MM, p. 74).

Veamos ahora un ejemplo de un efecto de obra; y es que los juegos de palabras bilin-gües o los intertextos (canciones, dichos, pasajes...) dotan al texto en ocasiones de un sentido irónico o de lo absurdo aunque muy sonoro y rítmico:

Eta nik oraindik 22 urte zuzkeat, bi ahatexoak, los dos patitos, the two potatoes, les deux petits canards... enchainés, «fusilak ala kateak», «denak ala inor ez»... (MM, p. 313).

En este ejemplo en el autor juega con la sonoridad de «patitos» y «potatoes» cuando el personaje cuenta que tiene 22 años.

El heterolingüismo es, según explica Suchet (2009, p. 31), una estrategia de relación con la alteridad que se materializa en el texto mediante diversos procedimientos. Suchet (2014, pp. 73-110) gradúa los mecanismos de producción de la alteridad en una línea continua (de lo más a lo menos extranjero, de la ilegibilidad a la visibilidad para llegar a la invisibilidad); los mecanismos mencionados son los siguientes:

Diagrama 1. Dispositivos de construcción de lenguas como «otras» en función de un continuum de alteridad (Suchet, 2014, p. 79; \*adaptado y traducido)



Recurso paratextual

Cambio de alfabeto	Epígrafe	Glosario	Glosa intratextual	Mención de nombres de lenguas	Balizaje, «isla textual»	Autonimias	Anomalías	Perturbación en la lectura lineal (cambio de sintaxis, p.e.)	Calcos y ruptura significado/significante
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

En la novela que nos ocupa, nos encontramos sobre todo entre los niveles 4 y 6. El heterolingüismo se encuentra, por lo tanto, en un nivel medio; la(s) lengua(s) del otro (y a su vez la(s) nuestra(s) es/son extranjera(s) y no lo es/son al mismo tiempo, es/son legible(s) pero no invisible(s).

En la introducción de la obra colectiva *Poetics of Multilingualism - la Poétique du plurilinguisme* los editores comentan que uno de los aspectos más intrigantes de la poética multilingüe es el hecho de que el fenómeno revela literaturas nacionales como resultado de una reflexión transcultural (Patrizia Noel Aziz Hanna y Levente Seláf,

2017, p. 1). Además, el análisis del plurilingüismo trata la cuestión de la imitación y la estilización del otro, de su lenguaje y de su cultura (*idem*, p. 3).

El heterolingüismo cruza las barreras de la mera representación del otro, y en tanto en cuanto el autor está abierto a problemáticas culturales, el uso de diversas lenguas en el texto literario revela implicaciones mayores (Simoes, 2011, p. 232). Los autores que conviven con culturas distintas desarrollan una sensibilidad particular en relación al otro, y producen una literatura profundamente ligada al cruce de culturas que concierne a las distintas representaciones de la interacción con el otro y mestizaje de culturas en sus dimensiones ideológicas, metodológicas y pragmáticas (Simoes, 2011, pp. 234-235). Además, cada locutor nos reenvía a una práctica lingüística concreta, de origen geográfico, social o étnico, y el plurilingüismo literario nos permite interrogarnos sobre las visiones de los autores en torno al mundo a sus personajes y a sí mismos (Simoes, 2011, pp. 240).

En este punto, cabría destacar el uso del español en *MM* para mostrar distancia hacia el mensaje de los personajes que lo utilizan:

Eta barre egiten zian gure hizkuntzaz, Pello Kirten edo Txomin del Regato-ren kastellano-modu trakets nazkagarri hori erabiliz. *«El otro día me dijeron cómo era la traducción al euskera del sublime «to be or not to be» shakespereano: «izan ala ez izan, hor dago arloa», ja, ja, ja», «uy, pues suena muy bien, tan bien como en castellano o en inglés» erantzun zioan atzera Xabierrek, «por qué va a ser sublime en una lengua y en otra no?»\_nik ostera. Ez huen, baina, batere kikildu, ez: «pero, hombre, ¿qué os creéis vosotros?, ¿Qué una una lengua de cultura se puede improvisar de la noche a la mañana?», «no, pero hay que intentarlo», «no, hombre, no, es inútil: la Historia nunca se detiene; es mejor, como decía Unamuno, hacerle los honores funerarios como monumento arqueológico que es, y a otra cosa, mariposa», «pues yo no estoy de acuerdo», «ni yo tampoco» esan zian, estabaidan tartekatuz, su eta gar, Jesus Altube gure irakasleak... (*MM*, p. 310).*

El personaje, contrario al mensaje del otro (desmerece la lengua literaria vasca y el uso del euskera como lengua para la cultura), reproduce el discurso del otro en la lengua del otro, marcando distancia mediante la elección de la lengua.

La alteridad es menor (así como la largura del texto insertado en general) en el caso en el que los hablantes son amigos o familiares del narrador, y en el que se inserta, a nuestro parecer, el castellano para dar cuenta de la situación diglósica del País Vasco. He aquí un ejemplo, donde el padre de Izaskun brinda (en castellano) después de que esta última les comenta en familia (suponemos que en español en la realidad y en euskera en la narración) que tras recordar a su amado y entristecerse fue al cine con unos amigos:

*Esan nien zurekin hitzegiterakoan triste jarri eta lagun batzurekin zinera joan nintzela. Aitak diskurtso bat ere bota zuen, «brindemos por amado ausente» eta halako txorakeria batzu esanaz (*MM*, p. 395).*

Tal y como explica Suchet (2009, pp. 31-32) las representaciones del discurso del otro, las representaciones de la alteridad, es decir, las manifestaciones de diferenciación y distanciamiento de las lenguas, deben analizarse en el nivel de la enunciación y considerar el texto literario como discurso. Si así lo aceptamos, la traducción se trataría entonces de un acto de re-enunciación, y citando a Mossop, Suchet presenta la traducción como un discurso reproducido. Todo esto implica suponer la presencia de un narrador (distinto al narrador del original, al que se le imputa la responsabilidad de la narración) de la traducción y desmitificar su invisibilidad; y es que normalmente, el traductor se las ingenia para no dejar ninguna marca, para desaparecer como narrador, siguiendo el dogma de la transparencia según la cual la mejor traducción es la que no lo parece.

En el caso de *MM* el autor trata de visibilizar efectivamente un narrador traductor para re-contar una historia, puesto que en el momento que se escribe la novela todavía existe la imposibilidad/la necesidad de prudencia al para contar en primera persona (la censura y la persecución cultural y lingüística es demasiado cercana en el tiempo, y existente en el tiempo de lo narrado). Visibilizar al narrador concede a la narración una cierta distancia para con la realidad directa reflejada en la novela, y el autor se exime así de responsabilidades. Teniendo en cuenta a los narradores de *MM*, la historia la cuentan guionistas de cine, frailes, testigos de comisarías y personajes de literatura universal como si el autor vasco en los 80 (inserto en un proceso de autonomía del campo literario) careciera aún de voz propia.

Aceptando que, como indica Suchet (2009, p. 33) la principal función del heterolingüismo es la negociación con la alteridad lingüística, cabe suponer, como la misma autora indica (*idem*) que la poética heterolingüe construye una imagen del enunciador con respecto a la alteridad lingüística de la misma manera que el *ethos* en la retórica, es decir, el orador no dice algo, lo muestra en su manera de decir. En la línea de P. Bourdieu, la concepción extralingüística del *ethos* se interesa en el posicionamiento del enunciador en una institución, en su estatus social, etc. y es, por tanto, legítimo suponer que el narrador de la traducción construye una imagen de sí mismo al mismo tiempo que el narrador de la versión original (*idem*).

En cuanto al posicionamiento de Arrieta, su militancia por y para la lengua vasca, una lengua perseguida, es completamente evidente. El euskera, en este caso la lengua perseguida, y el castellano la lengua del otro militar, la lengua impuesta; pero, al mismo tiempo, el castellano también es su lengua y la de su familia. El euskera *batua* es la lengua de escritura, de la narración; en el siguiente ejemplo, un narrador recuerda a otro que han de dejar de lado el lenguaje aprendido en casa y hablar en lengua unificada:

-Tira, ba, Oskar. Utz dezagun etxean ikasitako hizkera, eta mintza gaitezen hizkuntza batuan. Zurekin al dator Harryson-sky ere? (*MM*, p. 432).

Pero al tratarse de una lengua minorizada en proceso de normalización, los narradores dudan constantemente. Veamos un ejemplo, donde los narradores que transcriben no tienen un término exacto en euskera para dar la voz «reminiscencias»; escriben una nota, excusándose por dar dos palabras donde el original da solo una:

(K.O.: originalean «*reminiscencias*» dio, baina kopista xume honek berririo aitor du ez dakiela hitz erromantze horren ordain juxtua zein den gure mintzairan eta horregatik desenkusak aurkezten dizkio inoiz kronika zirtzil hau irakur dezan irakurlego presuari, berez bat besterik ez dagoen lekuan, bi hitz, erran nahi baita: «*zantzuak*» eta «*kutsuak*», jarri izanagatik) (*MM*, p. 64).

Se trata en ese caso, a nuestro parecer, de una reproducción real de la incertidumbre del propio autor, un autor precursor en la escritura en euskera *batua* y de un autor en lengua minorizada).

El autor guarda para los espacios sentimentales y familiares los dialectos del euskera. En el siguiente pasaje, la madre consuela al hijo en un dialecto del euskera, pidiéndole que aguante, que tenga paciencia, que ella no puede ayudarle en esa cuesta:

Ikusten det puesto zakar samarra tokatu zaizula. Naigabe det baña ori bai nik laundu ezin neiken aldapa dala, pazientzi piskat izan tzazu eta (...) (*MM*, p. 183).

El euskera, todavía no es lengua de cultura y modernidad, es por ello que el autor, tanto en sus lecturas como en la representación heterolingüe, hace uso del italiano, del latín, del francés, del inglés... como lenguas de representación de la alteridad literaria y cultural, como lenguas de referencias musicales y cinematográficas etc.:

Nola huen Shakespeareren zer hura? «words, words, words», «to sleep, to die, perhaps to dream», edo holako zerbait: nire inglesa ere eta kaka zaharra berdintsu. (*MM*, p. 306).

Las motivaciones<sup>11</sup> del heterolingüismo según Grutman (2002, pp. 329-349) son la motivación realista, la de composición (o estructural) y la estética. En cualquier caso, Grutman recuerda que la expresión de una realidad socio-cultural nunca es una única causa, y que recurrir a lenguas extranjeras (y nosotros diríamos aquí a voces extranjeras) es una estrategia de escritura que entra en la composición de la obra a título de motivo asociado (Grutman, 2002, pp. 341).

La motivación realista es la más fácil de identificar en tanto en cuanto confirma los datos proporcionados por el contexto socio-histórico. Es, en cierto modo, una ilusión psicológica que toma la forma de una exigencia de verosimilitud (aunque el lector es consciente del carácter inventado de la obra, exige en alguna medida una correspondencia con la realidad) (Grutman, 2002, p. 332); se trata, en cierto modo, de una visión referencial de la literatura (*idem*, p. 333). Puede moldearse de diversas formas, en una línea que parte de la comprensión a la verosimilitud, en distintos niveles (Grutman, 2002, p. 335): 1) nota en lengua 1, sin utilizar la lengua 2 (por ejemplo, mencionar

11 Grutman, en su artículo «Les motivations de l'heterolingüisme: réalisme, composition, esthétique» del 2002, utiliza el término «motivación», propuesto por B. Tomachevski y utilizado por G. Genette, para definir las «razones» del multilingüismo.

«responde en francés»); 2) nota en lengua 1 con traducción en lengua 2; 3) representación ficcional de la lengua 2, es decir, cambios sintácticos, semánticos y fonéticos en la lengua 1 para representar el habla de alguien que habla en lengua 2; se trata de una lengua 1 travestida; 4) *code switching* con formas de la lengua 2 muy conocidas, sin ir más allá de nombres propios y préstamos muy conocidos; 5) la forma inversa del nivel 3, es decir, representación heterogénea no correcta de la lengua 2, representar un hablante de la lengua 2 hablando la lengua 1 de manera incorrecta; 6) transcripción de la lengua 2.

En cuanto a la motivación estructural, Grutman (2002, p. 341) recuerda que el recurso a distintas lenguas responde en algunos casos a una estrategia de escritura y entra en el marco de la estructura de la obra. En algunos casos, por ejemplo, la intriga se desarrolla en torno a una escena políglota o cada lengua o registro se relaciona con un personaje en concreto.

Por último, existe la motivación estética: y es que la obra no aparece sola, se inscribe en una tradición y reclama una poética existente o desarrolla su propia poética. Estos motivos son libres (según la terminología formalista) e intervienen en la organización estilística de la obra (Grutman, 2002, p. 342). Pueden retomar, por ejemplo, recuerdos literarios precisos y rendir homenaje a autores que han influenciado la escritura del autor (*idem*, p. 343). En ese caso, el texto requiere no tanto de un «bilingüismo clásico», sino una especie de «biculturalismo literario» (*idem*, p. 344).

En el caso que nos ocupa, las tres motivaciones pueden relacionarse con las de Arrieta.

El autor hace uso del heterolingüismo para reflejar la situación lingüística del País Vasco en el momento del relato. Para ello, imita el proceso de traducción intracraneal e interlingüística e intercultural tanto en el nivel narrativo como en el nivel de la narración. La diglosia es uno de los ejes de esta novela, la interacción (individual y social) interlingüística es permanente y las lenguas que conforman la realidad diglósica representan realidades distintas. Así, las referencias a películas, a cursos, a lecturas, a puestos de trabajo, mensajes administrativos... se hacen en castellano, así como los mensajes de la megafonía de la estación de tren en el siguiente ejemplo:

1972. urteko urtarrilaren 19a da. Haize hotza dabil Donostiako Norteko estazioan: maleta-garraiatzaileen harat-honata, bozgorailuetatik aditzen den tintin-hotsa hehenik eta gizaseme-boz aharrausikaria ondoren: «tren expreso procedente de Irún con destino Madrid», azken momentuan txakurtxo pekinesak ihes egin dio atso zimelaren asaldura, «estacionado en via 1ª, anden 2º», estazioko jefearen –«geltokiko buruzagiaren», barka- banderatzko gorria eta uniforme urdin zarpatsua, «va a efectuar su salida» (*MM*, p. 16).

Como ya hemos anticipado anteriormente, las incesantes dificultades de los narradores no alfabetizados en euskera *batua* a la hora de escribir en lengua estándar también se representan, reflejando que traducen sin cesar de su otra lengua; es por ello que en el

ejemplo anterior el narrador recula y corrige «jefe» (préstamo del castellano) por «buruzagi» al hablar del jefe de estación. En ocasiones, los narradores mencionan y cuentan sus visitas a los diccionarios (pueden encontrarse algunos ejemplos en las páginas 25, 371, 380, 381, 392 o 458).

También se imitan los *code-switching* y errores del *euskaldunberri* o aprendiz de la lengua vasca, como en el siguiente ejemplo, donde el aprendiz de euskera se pasa de una lengua a otra aunque el profesor le insista que debe hablar en euskera. El aprendiz comenta que una vez aprenda podrá «dar hostias» (dialécticas) en euskera (aunque ahora no pueda y tenga que pasarse al castellano en sus discursos más expresivos y enfáticos):

(...) «a ver, Edorta, «Lasa jaunaren autoari gurpila atera zitzaion», «egin galdera», «galdera?, bai, galdera: «Lasa jaunaren autoari ZER atera zitzaion?», «GURPILA atera zitzaion... claro!, el «galdegaia!», si ya te digo yo que el euskera es la lengua más cojonuda del mundo!», «bueno, bueno, katxondeo gutxiago, klasean gaude-eta», ez izan horren «perturbas», «perturbas» ni?, aquí el único «perturbas» eres tú. con esa cara de lechuga apolillada (...) «Edorta, euskaraz», «euskaraz, euskaraz..., nik ez dakit oraindik euskaraz, pero mecauen diez ya verás cuando aprenda. la de ostias que te voy a dar en euskera» (...)»<sup>12</sup> (MM, p. 342).

Estos últimos ejemplos, además de formar parte de la motivación realista, también forman parte de la motivación estructural de la obra, en tanto en cuanto la traducción es una técnica de narración en esta obra: los narradores traducen y transcriben lo narrado en otro plano. Por tanto, en la novela que analizamos, el narrador de la traducción se hace visible: por ejemplo, en el primer capítulo, mediante los narradores que dan cuenta del proceso de creación de la obra; se trata de unos seres imaginarios (Arrieta los denomina «personajes fantásticos») que hacen la labor de traductores y transcriben la obra<sup>13</sup>. Sin embargo, no se denominan «traductores» explícitamente, son «directores de cine», «secretarios» (MM, p. 21), «responsables del texto» (MM, p. 25) o «copistas» (MM, p. 26). La indefinición del traductor profesional y la multi-posicionalidad del agente traductor en el campo de la literatura traducida en euskera de la época se refleja, por lo tanto, en la obra. La indefinición de la profesión también abraza la propia actividad: traducir no es sólo un trasvase lingüístico; en una de las escenas los narradores hablan de «problema de traducción» para referirse a la transposición del texto de una estructura epistolar a la narrativa (MM, p. 18). Resulta interesante subrayar la presencia de la idea de la «traducción como metáfora de la escritura post-colonial» de Tymoczko, que evoca el sentido etimológico de la traducción como transferencia (Suchet, 2009, p. 31).

12 En cursiva, en el original.

13 En otros capítulos, los narradores son personajes de otras obras universales literarias, como analizaremos en el apartado siguiente con más detenimiento.



Como decíamos, los narradores dan cuenta del proceso de creación de la obra y en cierto modo, ese proceso de creación es en buena parte traducción, como recuerdan incesantemente los narradores. En el siguiente ejemplo, uno de los guionistas-narradores pide al otro que no sea papista, que le deje insertar un préstamo en nombre de la operatividad, pero el segundo copista-narrador no parece estar por la labor y le pide que se traduzca:

-Baina, Fillini, ez hadi Papa baino papistagoa izan... salbuespenak egiten jakin beharra diagok, operatibidadearen izenean.

-Ezta pentsatu ere. Egin ezak euskarazko itzulpena, bestela ezer ez (*MM*, p. 455-456).

Por una parte, se trata de un proceso de traducción intracraneal del propio autor de la obra: traduce lo que quiere decir y lo convierte en texto literario; por otro lado, se trata de un proceso de traducción de estructura (el paso de un género a otro); y, por último, se trata de un proceso de traducción lingüística, que, además, tiene que ver con la escritura en sí en tanto en cuanto el autor es bilingüe activo (se autotraduce, piensa y escribe en las dos lenguas y la interferencia entre las lenguas que utiliza es constante) y, además, también nos hace llegar textos de otras lenguas: cita textos en otras lenguas y traduce.

Por otro lado, el heterolingüismo se adscribe a motivaciones estructurales de la obra en tanto en cuanto las lenguas de cada narrador o personaje y sus usos lingüísticos ayudan a caracterizarlo y a localizarlo (los guionistas de cine en italiano, los frailes en latín, los detectives del Bronx en inglés, los militares en español...).

Por lo que a la motivación estética del heterolingüismo se refiere, se hace visible en *MM* mediante las sugerencias relativas a las referencias de los fragmentos de canciones, poemas, extractos literarios... insertados en otras lenguas en el texto. Estos mismos fragmentos forman parte de las transcendencias textuales que analizamos en el siguiente apartado. Se trata de referencias y símbolos estéticos concretos, como éste en concreto (un poema de Miguel Hernández cantado por Joan Manuel Serrat que el personaje no para de escuchar):

Badago beste guztien gaintik gustatzen zaidan poema-kanta bat, hauxe: «Para la libertad / sangro, lucho, pervivo / para la libertad / mis ojos y mis manos / como un árbol carnal / generoso y cautivo / doy a los cirujanos / para la libertad / siembro más corazones / que arenas de mi pecho / dan espuma a mis venas (...) (*MM*, p. 468).

Pero, cabe recordar que el objetivo del autor no es la transtextualidad en sí, sino aquello que se sugiere y lo que se recuerda mediante la técnica. Llegamos, por lo tanto, al segundo recurso analizado en este artículo como técnica memorística: la transtextualidad.

#### 4.2. La transtextualidad en *MM*

Partiendo de una amplia comprensión del concepto de heterolingüismo, nos damos cuenta de que la polifonía de voces se representa en más niveles de los anteriormente citados. Tal y como veremos en este apartado, la polifonía también se representa a

través de relaciones transtextuales que inciden expresamente sobre la representación de la memoria en la novela que analizamos.

Resumimos, a continuación, las cinco relaciones transtextuales que describe G. Genette (1988; 2001) para, seguidamente, centrarnos en aquellas relaciones transtextuales que mejor representan la polifonía de voces y la relación que esta diversidad guarda con el relato memorístico en la obra *MM*. En concreto, nos centraremos en la paratextualidad y la hipertextualidad, puesto que son las transtextualidades que mejor representan la importancia de estas en relación al ejercicio memorístico en *MM*.

La transtextualidad, además de ser un aspecto de la textualidad, las diferentes formas que adquiere son tipos de texto divididos en grados e importancias diferentes (Genette, 1989, p. 18).

La intertextualidad es un tipo de relación transtextual en el que existe la copresencia de dos o más textos. La forma más explícita y literal sería la cita<sup>14</sup>; el plagio sería «una copia no declarada pero literal» (*idem*, p. 10); menos explícita y literal sería la alusión.

En cuanto a la metatextualidad: «es la relación –generalmente denominada «comentario»– que une un texto a otro texto que habla de él sin citarlo (convocarlo), e incluso, en el límite, sin nombrarlo» (*idem*, p. 13); por ejemplo, el comentario y la relación crítica.

La architextualidad resulta ser la transcendencia textual más abstracta e implícita, pues

se trata de una relación completamente muda que, como máximo, articula una mención paratextual (títulos, [...] o, más generalmente, subtítulos: la indicación Novela, Relato, Poemas, etc., que acompaña al título en la cubierta del libro), de pura pertenencia taxonómica (*Loc.cit.*).

La paratextualidad, por su parte, consiste en la relación que guarda el texto con los paratextos, tal y como dice Genette:

título, subtítulo, intertítulos, prefacios, epílogos, advertencias, prólogos, etc.; notas al margen, a pie de página, finales; epígrafes; ilustraciones; fajas, sobrecubierta, y muchos otros tipos de señales accesorias, autógrafas o alógrafas, que procuran un entorno (variable) al texto y a veces un comentario oficial u oficioso (*idem*, p. 11).

La hipertextualidad (Genette, 1989, pp. 490-497) es la última transcendencia textual a la que hace referencia Genette. Tal y como veremos, esta relación transtextual es la más importante de todas, junto con la paratextualidad, a la hora de describir y

14 Véanse los ejemplos citados en el apartado «El heterolingüismo en *MM*».

comprender la profunda relación existente entre *MM* y *El tambor de hojalata*<sup>15</sup>. Es por ello que le hemos dedicado todo un apartado al estudio de estas dos transcendencias.

En la hipertextualidad, la relación transtextual casi siempre deviene de otra ficción o de otro suceso no ficcional. En esencia está la idea de conexión entre un trabajo y otro, en aquellas ocasiones en las que no hablamos de comentarios. Esa derivación, cuando un metatexto habla de otro, puede ser descriptiva o intelectual. Si no, puede aparecer de tal manera que el texto B (el hipertexto) no dice nada sobre el texto A (el hipotexto), pero de tal forma que sería imposible su existencia sin el texto A; es decir, la transformación.

Dependiendo del nivel de relación que implique la transformación, existen dos tipos de derivación: la transformación simple o indirecta –aquella que corresponde a transponer la acción a otra época y coordenadas– y la imitación –ésta entraña una transformación indirecta más compleja: la del género–.

Estas derivaciones pueden llevar a cabo tres funciones –intenciones o efectos–: la lúdica, la satírica o la seria.

Tabla 2. Prácticas hipertextuales

Régimen Relación	Lúdico	Satírico	Serio
Transformación	Parodia	Travestimiento	Transposición
Imitación	<i>Pastiche</i>	Imitación satírica, <i>charge</i>	Imitación seria, <i>forgerie</i>

La profunda digresión teórica que ofrece Genette sobre la hipertextualidad en el libro *Palimpsestos*<sup>16</sup> nos da buena cuenta de la importancia que tiene esta transcendencia textual dentro de la compleja red de relaciones entre hipertextos e hipotextos. Además de ello, el teórico francés subraya el valor que tiene la ambigüedad de la hipertextualidad, todo ello para argumentar la supremacía de este tipo de transtextualidad (1989, cap. LXXX).

Como muestra de dicho valor, menciona dos características o ideas principales que surgen en este tipo de relación transtextual. Por un lado, a menudo, la elaboración de un trabajo a partir de elementos anteriores le añade complejidad al resultado, de manera que se obtienen resultados más significativos que los objetos creados *ex profeso*; por otro lado, Genette subraya el carácter lúdico que tiene el hipertexto, pues no existe, según el autor, hipertextualidad que escape del todo del campo lúdico. La búsqueda que se le ofrece al lector y el esfuerzo reflexivo son las acciones principales que participan

15 En adelante *TH*.

16 «es de ella y sólo de ella [la hipertextualidad] de la que vamos a ocuparnos directamente en este trabajo» (1989, p. 14).

en ese juego: «El hipertexto es una mezcla indefinible, e imprevisible en el detalle, de seriedad y de juego (de lúcido y lúdico), de producción intelectual y de divertimento» (Genette, 1989, p. 496).

*MM* fue la primera novela vasca en abordar el relato de la memoria desde un eje centrado en la polifonía de voces y sus diversas manifestaciones. Tal y como adelantábamos en el apartado anterior, el heterolingüismo formaba parte de la realidad socio-cultural de la época y su relación con la institucionalización del campo literario vasco fue fundamental. La presencia del heterolingüismo en *MM* y la de las relaciones transtextuales –la de la hipertextualidad entre *MM* y *TH* junto con las relaciones transtextuales, tal y como veremos– nos dan buena cuenta de la fase en la que se encontraba el ejercicio memorístico en la literatura vasca en los años 80; de sus carencias y debilidades.

En la transposición, existen dos categorías principales en las que se incide en el significado del hipotexto: la formal y la que corresponde al tema. El objetivo de la transposición formal no es incidir en el significado; por el contrario, en la transposición que afecta al tema, el objetivo resulta ser expresamente el cambio de significado. Este último tipo de transposición es, precisamente, la transcendencia textual más interesante entre *MM* y *TH*, puesto que está estrechamente relacionada con el ejercicio memorístico que se pretende visibilizar en este artículo.

La diégesis en *MM* está cambiada, puesto que las coordenadas espacio-temporales en las que se sitúa *TH* son diferentes. Este cambio de coordenadas responde a la adecuación de la narración al entorno socio-geográfico del lector de *MM*, la sociedad vasca. Además, en esa transdiégesis, la acción está cambiada, ya que la transposición diegética conlleva ciertas transposiciones pragmáticas (Genette, 1989, p. 378). No obstante, al no haber cambios en la caracterización general del personaje principal de la obra *TH*, Óskar Matzerath Bronsky, la transformación que encontramos en *MM* es mixta.

La acción en los capítulos «Boga» y «Harma-tiro-pum» se sitúa en Nueva York y la de «Dobla eta fini», en un mundo imaginado. Asimismo, la historia transcurre a finales del siglo XX –además de recordar las cartas de entre 1972 y 1973, han pasado, por los menos, trece años desde que Iñaki las escribiera (*MM*, p. 464)–. Sin embargo, y aunque las coordenadas temporal y espaciales estén cambiadas, la identidad del Óskar que encontramos en el hipotexto se mantiene. Más concretamente, tres son los puntos en los que se puede observar que en *MM* el personaje sigue siendo de carácter picaresco, tal y como ocurría en *TH*.

Por un lado, es la sociedad la que ha empujado al personaje a desarrollar su personalidad: en *MM* se le reconoce el carácter literario –Óskar «sale», literalmente, del libro (*MM*, p. 165)–, siendo Günter Grass el que ha creado el personaje Óskar que se recupera en *MM*. Por otro lado, es un personaje transgresor: tal y como da a entender el propio Óskar en *MM*, podría haber llegado a ser una persona si hubiera cedido a las leyes de la existencia y la propia biología (*MM*, p. 171), pero no quería –añade Óskar que

es por ello por lo que se dedica exclusivamente a tocar el tambor incesantemente-. La misma naturaleza transgresora que manifestaba Óskar en *TH* se refleja en *MM*, pues se niega nuevamente, intencionadamente, a crecer (*MM*, pp. 182-183). Por último, cabe destacar el carácter *half-outsider* del personaje: Óskar describe en *MM* el mundo como una realidad en la que se carece de libertad, donde la mayor cualidad del ser humano es intentar ser libre, pues es esto lo único que le da grandeza a su insignificante existencia (*MM*, p. 415). Por lo tanto, los tres rasgos relacionados con el carácter picaresco del hipotexto *TH* –la personalidad derivada de la sociedad, el carácter transgresor y el de *half-outsider*– se adecuan a las coordenadas de la realidad vasca de los años 80.

No obstante, existe otra transcendencia textual entre *MM* y *TH* en la que se manifiesta la importancia que tenía la necesidad de contar, y re-contar en la década de los 80 en la comunidad vasca. Tal y como veremos a continuación, no solo los paratextos relacionados con el hipotexto *TH*, sino los epígrafes circundantes de otros hipotextos están relacionados con la idea de re-contar y el ejercicio memorístico al que hacemos referencia en este artículo.

Entre los paratextos, son los epígrafes aquellos que muestran con mayor intensidad la relación transtextual con *TH*. En cuanto a la forma, todos los epígrafes están escritos en cursiva y entrecomillados, además de mencionar los nombres de los autores del hipotexto.

En lo que a la ubicación se refiere, los epígrafes están situados de manera sistemática. Por una parte, se sitúan al comienzo de cada capítulo, formando grupos de epígrafes que los preceden; por otra parte, existen dos grupos situados al comienzo y al final del hipertexto. Tal y como explica Genette, todos los emplazamientos son importantes, puesto que a menudo determinan y concretan la funcionalidad del hipotexto (2001, p. 127). En el caso que nos concierne, de los grupos semánticos formados por los diversos epígrafes, nos interesan aquellos que comparten espacio con los de *TH* e inciden en la idea de la re-memoración.

Al comienzo del capítulo<sup>17</sup> «Boga» (*MM*, p. 159) se inserta un epígrafe de *TH* junto a un párrafo de la obra *Psicoanálisis, Literatura, Crítica* de A. Clancier<sup>18</sup>:

Si no tuviera mi tambor, que, tratado con paciencia y habilidad, me va dictando todos los pormenores necesarios para verter al papel lo esencial, y si no contara además con la autorización del establecimiento para tocarlo de tres a cuatro horas diarias, sería yo ahora un pobre hombre sin abuelos conocidos (*TH*, capítulo «Bajo la balsa», p. 28)<sup>19</sup>.

17 Este es el orden de los capítulos: «Baga», «Biga», «Higa», «Laga», «Boga», «Sega», «Zahi», «Zohi», «Bele», «Harma-tiro-pum» y «Dobla eta fini».

18 Todos los epígrafes se están redactados en euskera en *MM*. Aquí mostramos las traducciones al castellano de las mismas (salvo en las ocasiones que no han podido identificarse).

19 Todos los paratextos aparecen en cursiva, en el hipertexto.

El poeta hace como el niño que juega; se crea un mundo imaginario que se toma muy en serio, es decir, le dota de grandes cantidades de afecto, distinguiéndolo netamente de la realidad (Freud, in Clancier, 1979, p. 43)<sup>20</sup>.

El espacio que comparten estos epígrafes expone una relación en la que los son complementarios entre sí: en palabras de Óskar, el tambor es la herramienta para acercarse al pasado y para conectar con los ancestros, acercarse a ellos o entenderlos. De tal forma, se sirve de esa herramienta para afrontar el pasado, releerlo, entenderlo y poder seguir adelante.

El poeta de Clancier convierte el mundo creado a partir del juego en una realidad seria, y es precisamente el Óskar de *MM* el que hace suya esa realidad; el mismo Óskar que «sale» del libro para recordar y contar las cartas de los presos Joe Harresky y Austin Harrison.

Encabezando el capítulo «Harma-tiro-pum» (*MM*, p. 369) nos encontramos con dos epígrafes de *TH*:

No era sino la preocupación por la continuidad de mi trabajo con el tambor la que me hacía servirme de mis cuerdas vocales en forma tan consciente de mi misión. (Capítulo «Vidrio, vidrio, vidrio roto», p. 73)

Sí, Bruno, voy a tratar de dictar a la hojalata un próximo capítulo en voz más baja, aunque precisamente el tema pida a gritos una orquesta voraz y atronadora (Capítulo «Niobe», p. 218).

Estos dos textos cohabitan con epígrafes de las obras *Ene Jesus* (R. Saizarbitoria), *El oficio de vivir* (C. Pavese), *Psicoanálisis y lenguajes literarios. Teoría y práctica* (J. Le Galliot) que recoge Mannoni e *El caballero inexistente* (I. Calvino).

Todavía no es el momento. El carrillón no ha señalado todavía la hora y el tiempo no ha terminado todavía<sup>21</sup> (Saizarbitoria, 1994, p. 31).

Moviéndome en torno a una informe situación sugerente, gimoteo para mí mismo una idea, encarnada en un ritmo abierto, siempre el mismo (Pavese, 2014, p. 31).

Idazteko desioa ilunkiago baina beti da desioari buruz idazteko desioa –azken finean: desio ezinezkoari buruz idazteko desio ezinezkoa (A. Mannoni, Jean Le Galliot-en libururik)<sup>22</sup>.

---

20 En *MM*, no se especifican las páginas; con lo cual, hemos buscado en los hipotextos y señalado la ubicación de los fragmentos añadidos en el hipertexto a partir de la edición que hemos conseguido en cada caso.

21 Traducción de las autoras.

22 No hemos podido encontrar el hipotexto y, por ello, introducimos la traducción que el mismo Arrieta da en *MM*.

Quizá la madre abadesa no haya elegido mal esta penitencia mía: de vez en cuando advierto que la pluma ha empezado a correr por la hoja como sola, y yo le corro detrás. Es hacia la verdad hacia donde corremos, la pluma y yo, la verdad que espero siempre que me salga al encuentro, del fondo de una página en blanco, y que podré alcanzar sólo cuando a rasgueos de pluma haya conseguido enterrar todas las desidias, las insatisfacciones, el rencor que estoy pagando aquí encerrada (Calvino, 1996, p. 85).

En este grupo, la escritura se refleja como una misión y se vuelve a insistir en la necesidad de contar: la misión del tamborrero es la de acometer la tarea que viene de la mano del deseo de escribir el tiempo no acabado.

Por lo tanto, en los dos capítulos mencionados emergen las reflexiones sobre la necesidad de contar. El orden en el que se emplazan los epígrafes de *TH* no es gratuito, puesto que, además de mantener el orden de origen del hipotexto, el segundo grupo lo abren y cierran los epígrafes de *TH*: comienza subrayando la importancia que tiene la misión de Óskar –la de contar– y termina con el emprendimiento de dicha misión. No obstante, Óskar no es el personaje que se encargará de contar en *MM*, sino que será el personaje clave que ayudará el ejercicio de relatar.

Lo epígrafes ubicados antes de que comience o una vez terminado el hipertexto condicionan la lectura del texto al completo. Cinco preceden el texto principal (*MM*, pp. 5-6): *Nobelaren joera berriak* de J.M. Lasagabaster, *El rodaballo* de G. Grass, *Psicoanálisis, Literatura, Crítica* de A. Clancier, *El lobo estepario* de H. Hesse y el ya citado *Psychanalyse et langages littéraires* de J. Le Galliot.

El escritor es descendiente de su tiempo y la escritura es la forma de compromiso para con la realidad y las adversidades de su tiempo. No obstante, ese compromiso es la práctica creativa de la libertad, no la consecuencia de una imposición. Puesto que es creación, la literatura traspasa la realidad y es suya la cara crítica para con la realidad (Lasagabaster, 1982, p. 24).

Egiten dut, lagunok. Denbora konprimitua idazten dut. Denari buruz idazten dut, beste gauza batzu, besteren batzuk estalitakoak, beste batzuren aldamenen dauden edo daudela diruditen bitartean; ohartu gabeko zerbaitek, jadanik ez dagoela dirudienak, oraindik ergelki dirauen bitartean eta, hala ere, izkutatua egonik, bakar-dadean hertsirik ohi derauntsan bitartean: beldurra, esate baterako (Grass, 1980, *El rodaballo*)<sup>23</sup>.

El novelista moderno tiende a «separar por la auto-observación su yo en yos parciales, lo que le lleva a personificar mediante diversos héroes las corrientes que chocan en su vida psíquica» (Freud, in Clancier, 1979, p. 44).

23 No hemos podido encontrar el hipotexto y, por ello, introducimos la traducción que el mismo Arrieta da en *MM*.

Y es que, claro, el pecho, el cuerpo no es nunca más que uno; pero las almas que viven dentro no son dos, ni cinco, sino innumerables; el hombre es una cebolla de cien telas, un tejido compuesto de muchos hilos (Hesse, 1977, p. 64).

Para el lector, en efecto, la obra literaria es algo real que es preciso afrontar. Su especificidad reside en el hecho de ser profundamente subjetivo, ya que contiene las marcas del autor y de su deseo. Resulta de esto que, por lo menos en un primer tiempo, la acción de afrontar ese real subjetivo va a tener un carácter coercitivo. Pero, en la medida en que el lector pueda ejercer a su vez su subjetividad por medio del simple juego de la práctica de la lectura, y deslizar su propio deseo en el texto del otro, la coerción inicial va a terminar experimentándose como el ejercicio de una libertad (Galliot, 2001, 192-193).

[...] la literatura no tiene que perder su fuerza crítica, si bien es cierto que es una tontería pensar que se pueda llevar a cabo mediante la novela una revolución social y política (Lasagabaster, 1982, 27).

Un epígrafe de la obra *El caballero inexistente* de Italo Calvino cierra el hipertexto *MM* (p. 469):

La página tiene su bondad sólo cuando la vuelves y está detrás la vida que empuja y descompone todas las hojas del libro. (...) Corro, Rambaldo. Ni siquiera me despido de la abadesa. Ya me conocen y saben que tras peleas y abrazos y engaños regreso siempre a este claustro. Pero ahora será distinto... Será...

Del contar en pasado, y del presente que me guiaba la mano en los trozos agitados, he aquí, oh, futuro, que he subido a la silla de tu caballo. ¿Qué nuevos estandartes alzas a mi encuentro desde los gallardetes de las torres de ciudades aún no fundadas? ¿Qué humos de devastación en los castillos y los jardines que amaba? ¿Qué imprevistas edades de oro preparas, tú, mal domeñado, tú, precursor de tesoros pagados a caro precio, tú, mi reino por conquistar, futuro...? (1996, pp. 134-135).

Aunque no preceda o cierre el hipertexto epígrafe alguno de *TH*, estos últimos epígrafes mencionados condicionan la lectura completa de la obra. Existe una diferencia notoria entre estos epígrafes y los que están ubicados al comienzo de los capítulos, puesto que los primeros resultan ser aquellos que condicionan la lectura completa de la obra *MM*. Si reparamos a su contenido, concluimos que uno de los compromisos más importantes de la literatura es la de (re-)contar. Concretamente, hacer siempre crítica iluminando los puntos oscuros y observando los iluminados, puesto que lo individualmente vivido puede ser el comienzo de una observación colectiva tanto como un empujón para aferrarse al futuro.

De las funciones transtextuales que describe Genette (2001, p. 133-136), es la segunda la que identificamos a partir de los ejemplos previamente dados: hacer un comentario sobre el texto especificando o subrayando indirectamente el significado del mismo. No obstante, en el caso que nos atañe, la diversidad en cuanto a la



procedencia o al contenido de los epígrafes dificulta la lectura conjunta de la obra y produce, en cierta medida, una lectura enigmática. Es por ello que, seguidamente, completamos lo descrito sobre los paratextos con la transcendencia textual que guarda *MM* con *TH* a partir de la figura de Óskar Matzerath Bronsky y la idea de re-memoración.

Arrieta presenta en *MM* un ejercicio mnemotécnico amplio y general junto al relato del mismo. Para ser exactos, a partir de la narración de las cartas entre 1972 y 1973, se rememoran y narran los últimos años del franquismo. Si bien es cierto que el relato se articula gracias a la polifonía de voces recién descrita, cabe destacar aquí aquella que encabeza Óskar Matzerath Bronsky, el personaje principal de *TH*.

La particularidad de este personaje en *MM*, en relación al motivo del ejercicio de re-contar y re-relatar, en concreto, reside en que existe una competitividad entre este personaje y aquellos que también forman parte del coro de voces que cuentan y rememoran los pasajes en *MM*. Es concretamente Óskar quien vive de tal manera el ejercicio memorístico, puesto que se refiere a las demás voces narradoras como «competidores fantasmagóricos» (*MM*, p. 410).

Existe, de hecho, una divergencia fundamental que conviene especificar, puesto que la función de Óskar en esta novela es la de ejercer de ayudante en el proceso mismo de recordar: la función principal de Óskar no es la de contar, sino la de ayudar a recordar. Es con esta función específica con la que la relación transtextual entre *TH* y *MM* cobra, a nuestro modo de entender el ejercicio memorístico, una dimensión especialmente interesante. La ayuda que Óskar brinda a los demás narradores y actantes de la novela resulta imprescindible tanto para recordar el pasado como para desatar los personajes de ataduras y poder repararle al futuro en libertad –en la medida en la que puede hacerse conscientemente–. Esa transtextualidad está estrechamente relacionada con la necesidad de recordar y contar para, a partir de ese punto de inflexión en la conciencia de los hechos, poder hacerle frente al pasado traumático. Es decir, en *MM* encontramos un intento de repaso en el tiempo que nos recuerda a aquel que reflejó G. Grass con Óskar en *TH*: el relato del pasado cruel.

Con todo, al contrario que en 1959, el personaje de Arrieta ejerce de asistente en el ejercicio de contar, incidiendo en la idea de que ha venido a ayudar, no a hacer el trabajo de los demás (*MM*, p. 175). Cabe destacar, además, que ese ejercicio es llevado a cabo por medio de diferentes recursos, tal y como refleja la función del tambor, instrumento usado en favor del ejercicio memorístico. En *TH* Óskar hacía su trabajo; ahora, en *MM*, su objetivo es que otros lleven a cabo ese mismo trabajo (*MM*, p. 404).

Gracias a esa transcendencia textual entre *TH* y *MM*, y con la relación que se establece entre el personaje del hipotexto y el del hipertexto, este último se acerca a una tradición más afianzada. Una tradición en la que se ha llevado cabo, o se está llevando a cabo, el trabajo de recordar y contar. Esa es la tradición que ejerce de guía y referente en *MM*. Sin embargo, el adoptar este personaje no conlleva cambios en el carácter principal de Óskar; al contrario, se confirman tanto el carácter esencial como

las características picarescas generales reflejadas en el hipotexto. Gracias a estas características mantenidas en el hipertexto Arrieta acercó una nueva voz, desconocida hasta entonces, en la literatura vasca.

Por lo tanto, los dos textos se sitúan en la misma iniciativa; aquélla en la que se establece una tradición más amplia en la que se opta por sacar a la superficie las vivencias de coordenadas, lugares y tiempos, diferentes. En lo que respecta al hipertexto que analizamos en este artículo, *TH* resulta ser el hipotexto precursor, dentro de esa tradición amplia en la que convergen estos dos textos. En las dos obras es palpable la importancia que cobra el acto de contar, siendo este acto el eje fundamental. Por un lado, Óskar, en 1959, relata la experiencia y la realidad vividas por toda una generación; por otro lado, en *MM*, es el personaje que viene a prestar ayuda a toda una generación vasca en el doble esfuerzo de recordar y contar (*MM*, pp. 413-414).

Resumiendo, la literatura menor que hace suya la literatura universal no se asemeja a esta última, y por ello es necesario buscar, traducir y calcar las técnicas recogidas en la literatura universal. En cualquier caso, las voces universales no están aún traducidas, y han de hacerse visibles los narradores y las lenguas extranjeras para hacer visible la importación cultural. *MM* es la obra vasca en la que se transforma la experiencia que había tenido Óskar en *TH*. Aunque situados en momentos y lugares diferentes, las realidades que guardaban dichas coordenadas tenían necesidades parecidas.

## 5. CONCLUSIONES

En la obra que hemos analizado cabe destacar la importancia del relato memorístico y la memoria, y debemos subrayar que la alteridad es uno de los fundamentos para ese relato, representado en el caso que nos ocupa tanto por la multiplicidad de lenguas como la multiplicidad de textos a los que se hace referencia.

El heterolingüismo o multiplicidad de diversas lenguas representada en *MM* se trata, a nuestro parecer, de un mecanismo de representación de cuestionamientos, angustias y frustraciones producidas por la hibricidad cultural y lingüística de la época; en este caso, al igual que indica Dakroub en su artículo sobre el heterolingüismo de Maluf, publicado en red (2014), el plurilingüismo sobrepasa las reivindicaciones lingüísticas para llegar a las reivindicaciones culturales e identitarias. Y es que según Lawson-Hellu (2003, p. 311; *apud* Dakroub, 2014), el heterolingüismo permite no solo identificar el diálogo de las lenguas en el texto, sino revelar, mediante la intencionalidad del autor, el potencial discursivo de ese diálogo. En términos de Bourdieu, se trata de revelar el juego de poder o las relaciones de fuerzas inscritas en el texto.

Pues bien, en *MM*, en lo que se refiere al espacio y el tiempo de las cartas que datan de los años 70, la representación heterolingüística revela las características sociolingüísticas del entorno, las relaciones lengua dominada y dominante y las relaciones del autor para con las lenguas concretas. En lo que se refiere a la metahistoria, el heterolingüismo da cuenta del posicionamiento del autor en el campo de la literatura y en el subcampo de

la traducción literaria, así como de sus lecturas y referentes literarios. El autor, pionero en un campo literario en lengua minorizada en proceso de normalización lingüística, en un campo en vías de autonomizarse, ansía poder escribir en su lengua textos literarios al igual que sucede en la literatura universal, pero duda constantemente, además revisa los discursos para con la lengua de sus coetáneos. Todo ello no es sino el reflejo del *habitus* del autor, y lo interpretamos aquí como un ejercicio memorístico. Tal y como escribe Anjel Lertxundi, autor coetáneo de Joxe Agustin Arrieta, «El escritor que opta por una lengua hereda la historia de la comunidad que habla en esa lengua, pero hereda también lo que esa comunidad calla (necesita lo que ha recibido en herencia para expresar sobre todo lo que calla)» (2016, p. 156). En este caso, Arrieta no puede sino transmitir mediante las voces de literatura universal lo que calla su comunidad (por carecer, a causa de la censura, entre otros mecanismos, de textos literarios que pudiesen contener el mensaje que el autor quisiera trasladar). Por lo tanto, Arrieta recurre a la traducción de diversas voces de la literatura universal para el ejercicio mnemotécnico.

La relación transtextual descrita entre *MM* y *TH* tiene una función de vital importancia: acercar al personaje que canalizará, mediante el acto de recordar y relatar, la crisis sufrida por un pueblo. Con la polifonía de voces y adhiriéndose junto a uno de los relatos de la tradición universal, sitúa la reconsideración de los años vividos que se hace en *MM* en el camino del recuerdo y la memoria. Esa transcendencia textual se manifiesta, sobre todo, mediante los paratextos y la adecuación hipertextual; mediante epígrafes y la transposición, sucesivamente. La importancia de esas relaciones es doble: los epígrafes dirigen la lectura hacia la necesidad de recordar y contar, y la transposición, por su parte, adapta el carácter del personaje perteneciente a la tradición universal a las necesidades de la literatura vasca. El ejercicio mnemotécnico se lleva a cabo gracias a la actuación de Óskar Matzerath Bronsky, personaje recuperado de la novela *TH* de Günter Grass. La singularidad de este personaje se centra, en *MM*, en actuar como director de orquesta de las diferentes voces que componen el relato memorístico. De tal forma, si bien es cierto que Óskar mantiene las principales características picarescas del texto de origen, su función está transformada: la rememoración no parte del personaje, tal y como ocurría en *TH*, sino que resulta ser el personaje clave que guía el acto colectivo –la polifonía de voces– de rememorar.

La recuperación de este personaje coincide y es coherente al uso que hizo Arrieta con respecto a los demás niveles de heterolingüismo, puesto que responde a las necesidades que supeditaban, entonces, el campo literario vasco; el heterolingüismo poliforme corresponde tanto a la necesidad de dignificar el campo construido en base a la normalización de la lengua vasca, minorizada, como a las diversas dificultades técnicas a las que debían enfrentarse los profesionales del campo en cuestión. En ese contexto, el último objetivo de Óskar sería lograr la liberación mediante el re-relatar de toda una generación. Esto posicionaba al nuevo Óskar dentro de una tradición más afianza de lo que estaba el propio campo de la literatura vasca.

No obstante, las relaciones transtextuales asociadas a la rememoración del pasado y su relato son diversas –hemos analizado los epígrafes y la transposición–, puesto que los paratextos analizados inciden en la misma idea: la idea de recordar y mirar el pasado para poder sanar las heridas individuales y colectivas y seguir adelante. Este nivel trans-

textual tiene una doble importancia: los epígrafes dirigen la lectura hacia la rememoración y la necesidad de contar, y la transposición, por su parte, adapta el personaje Óskar de la tradición universal a las necesidades que tenía la comunidad vasca en los años 80.

Detrás de la diversidad de voces reside la multiplicidad paralela concerniente al recuerdo del pasado, la necesidad de recordar y, sobre todo, de la reflexión del acto de relatar, si bien es cierto que la multiplicidad de voces hace patente la imposibilidad de una sola voz en el momento en el que se encontraba la rememoración en la literatura vasca.

## 6. REFERENCIAS

- Ardanza, J. A., Gurrutxaga, L. & Lasagabaster, J. M. (prs.). (1989). *Congreso de literatura (hacia la literatura vasca): Actas del II Congreso Mundial Vasco*. Madrid: Castalia.
- Arrieta, J. A. (1987). *Manu militari*. San Sebastián: Elkar.
- Arrieta, J. A. (2013). Entrevista a Joxe Agustín Arrieta: encuesta sobre el hábitus traductológico. Inédita.
- Bourdieu, P. (1991). Le Champ littéraire. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 89, 3-46.
- Bourdieu, P. & Wacquan, T. L. (1992). *Reponses: pour une sociologie reflexive*. Editions du Seuil: París.
- Calvino, I. (1996 [1959]). *El caballero inexistente*. Madrid: Siruela.
- Clancier, A. (1979). *Psicoanálisis, Literatura, Crítica*. Madrid: Cátedra.
- Dakroun, F. (2014). L'Orient d'Amin Maalouf. Dialogisme et hétérolinguisme dans les romans d'Amin Maalouf. Recuperado de: <https://amaalouf.hypotheses.org/415>
- Galliot, J. Le (2001 [1977]). *Psicoanálisis y lenguajes literarios. Teoría y práctica*. Recuperado de: <http://pdfhumanidades.com/sites/default/files/apuntes/Jean%20le%20Galliot%20-%20Psicoan%C3%A1lisis%20y%20Lenguajes%20Literarios.pdf>
- Gandara, A. (2015). *Euskal ondare kulturalaren moldatzea (1960-1990), egungo kultur sistemaren oinarri. Baliabide eta forma sinbolikoak*. Universidad del País Vasco, Archivo Digital Docencia Investigación.
- Gandara, A. (2016). *Latorrizko danborra vs Manu militari: transtestualitatea hizpide*. In G. Aurrekoetxea, J. M. Makazaga & P. Salaberri (eds.), *Hire bordatxoan: Txipi Ormaetxea omenduz* (pp. 107-120). Bilbao: Servicio Editorial de la UPV/EHU.
- Genette, G. (1989 [1982]). *Palimpsestos: La literatura en segundo grado*. Madrid: Taurus.
- Genette, G. (2001 [1987]). *Umbrales*. México: Siglo XXI.
- Grass, G. (1999 [1959]). *El tambor de hojalata*. Madrid: Grupo Santillana.
- Grass, G. (1980 [1977]). *El rodaballo*. Madrid: Alfaguara.
- Grutman, R. (2009). Le virage social dans les études sur la traduction, une rupture sur fond de continuité. In A. Glinoe (dir.), *Texte, revue de critique et de théorie littéraire – Carrefours de la sociocritique* (pp. 45-46, 135-152).
- Hesse, H. (1977 [1955]). *El lobo estepario*. Madrid: Alianza.

- Ibarluzea, M. (2017). *Itzulpengintzaren errepresentazioak euskal literatura garaikidean: eremuaren autonomizazioa, literatur historiografiak eta itzultzaileak fikzioan*. Universidad del País Vasco, Archivo Digital Docencia Investigación (se publicará en 2018).
- Ibarluzea, M. & Olaziregi, M. J. (2016). Autonomización y funciones del subcampo de la traducción literaria vasca contemporánea: una aproximación sociológica. *Pasavento*, IV(2), 293-313. Recuperado de: [http://www.pasavento.com/pdf/02Ibarluzea\\_Olaziregi.pdf](http://www.pasavento.com/pdf/02Ibarluzea_Olaziregi.pdf)
- Jaka, A. (2012). *Itzulpenari buruzko gogoeta eta itzulpen-praktika Joseba Sarrionandiaren lanetan*. Euskaltzaindia: Bilbao.
- Kortazar, J. (2000). *Euskal Literatura XX. Mendean*. Zaragoza: Prames.
- Lasagabaster, J. M. (1982). Nobelaren joera berriak. *Jakin*, 25, 7-36.
- Lertxundi, A. (2016). Si dentro de cien años. In A. Lertxundi (ed.), *Demagun ehun urte barru* (pp. 151-165). Donostia: EIZIE & DSS2016.
- Noel Aziz Hanna, P. & Sélaf, L. (2017). Introduction. In P. Noel Aziz Hanna, & L. Sélaf (eds.), *The Poetics of Multilingualism - La poétique du plurilinguisme* (pp. 1-6). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Olaziregi, M. J. (2000). Un siglo de novela en euskera. In P. Urkizu (ed.), *Historia de la literatura vasca* (pp. 504-585). Madrid: Uned Ediciones.
- Pavese, C. (2014 [1952]). *El oficio de vivir*. Barcelona: Seix Barral.
- Piegay-gros, N. (1996). *Introduction à l'Intertextualité*, Paris: Dunot.
- Richard, C. & Kasparian, S. (2014). Formes et fonctions des alternances de langues dans les romans contemporains hétérolingues au Canada: analyse assistée par Spinx. *Revue de l'Université de Moncton*, 45(1), 127-148. Recuperado de: <http://www.umoncton.ca/umcm-ladt/node/389>
- Saizarbitoria, R. (1994 [1976]). *Ene Jesus*. San Sebastián: Erein.
- Suchet, M. (2009). La traduction, une éthique de la rénonciation. *Nouvelle revue d'esthétique*, 2009/1(3), 31-35.
- Suchet, M. (2014). *L'Imaginaire hétérolingue, Ce que nous apprennent les textes à la croisée des langues*. Paris: Classiques Garnier.
- Vizcarra, F. (2002). Premisas y conceptos básicos en la sociología de Pierre Bourdieu. *Estudios sobre las Culturas Contemporáneas*, VIII(16), 55-68. Recuperado de: <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=31601604>

# Jean Barbier-en *Piarres* XX. mendearen lehen erdiko euskal eleberrigintzan

---

*Piarres*, de Jean Barbier, en la narrativa en lengua vasca de la primera mitad del siglo XX

---

Jean Barbier's *Piarres* in the first half of the 20<sup>th</sup> century basque narrative

Ana M. TOLEDO  
Deustuko Unibertsitatea & Euskaltzaindia  
atoledo@deusto.es

Jasotze data: 05/02/2018. Behin-behineko onartze data: 14/02/2018. Behin betiko onartze data: 26/03/2018.

## LABURPENA

Jean Barbierren *Piarres I* (1926) eta *Piarres II* (1929) idazlanak aztertzen dira, XX. mendearen lehen erdiko euskal eleberrigintzan kokatuz. XIX. mendearen amaieratik, mende erdi luzean argitaratutako eleberrri guztiak bat datoz erabilitako langaiak eratzeko moduan, baita adierazitako mundu-ikuskeran ere, baina Barbierrek badakar ezezagun zen osagairik: dela, aldi horretan gerrako ibilerez jardun zuen lehen eta azken eleberrigilea izatea, dela elkarren hizkuntza ulertzen ez zuten pertsonaiak borrokaren alderdi berdinean jartzea, dela herrikide eta kanpotarren artean muga berriak jartzea edo gizakia Jainkoak gobernatzen duela nabarmendu izana.

**Gako hitzak:** etnologia; etxea; Gerra Handia; inbaditzaileak; eleaniztasuna.

## RESUMEN

Se analizan las obras *Piarres I* (1926) y *Piarres II* en el marco de la narrativa en lengua vasca generada en la primera mitad del siglo XX. Las novelas publicadas desde finales del siglo XIX hasta los comienzos de la segunda mitad coinciden en el modo de conformar los materiales utilizados y en la cosmovisión expuesta, pero Barbier, introduce también elementos que ningún otro había incorporado, sea la inclusión de sucesos de una guerra, o de soldados que combaten a las órdenes de mandos que desconocían su lengua, sea el establecimiento de nuevas fronteras entre compatriotas y foráneos, o la particularidad de subrayar que es Dios quien determina cada acto de la vida del ser humano.

**Palabras clave:** etnología; casa; I Guerra Mundial; invasores; plurilingüismo.

## ABSTRACT

Jean Barbier's *Piarres I* (1926) and *Piarres II* (1929) are analysed, placing them in the first half of the 20<sup>th</sup> century narrative. From the end of the 19<sup>th</sup> century, all the novels published in more than half a century coincide with the way of forming used materials and in the indicated way of viewing the world, but Barbier brings things that were unknown, for example, that he was the first and the last novelist who wrote about war those days, that he put in the same side of the fight characters that did not speak the same language, establishing to the nation and abroad new borders or underlining that the humans are ruled by God.

**Keywords:** ethnology; home; World War I; invaders; multilingual.

1. FORMA ETA LANGAI EZAGUNAK: ÑABARDURAK. 2. GERRA LANGAIEN OSAGAI. 3. ETNOLOGIA ETA KRONIKA ETXEA GORDE ALDARRIKATZEKO. 4. ERREALITATE LINGUISTIKOAREN ISLAPENA. ELEBAKARRAK ETXE ELEANITZEAN. 5. JAINKOAREN NAHIAK GOBERNATUTAKO ETXEA. 6. ONDORIO GISA. 7. ERREFERENTZIAK.

Euskal literaturari buruzko historiek eta kritikek eleberraren sailean kokatu izan duten Jean Barbierren *Piarres I* (1926) eta *Piarres II* (1929) liburukietan, beste osagai batzuekin batera, Gerra Handiaren (1914-1918) berri ematen da.

Malguetan malguena den eleberria generoak ez du eragozpenik izan elkarren artean antz handirik ez zeukaten kontakizunak barneratzeko. Horregatik, ez da harrigarri, azkenean, «genero mugagabe» legez «mugatzera» iritsi izana (Robert, 1973).

Genero mugagabe honetara bildu da Barbierren idazlana. Zinez, egun generoaren auzia planteatzeak ez du zentzurik, ez bakarrik prezeptiben garaia aspaldi amaitu zelako, baita literatur generoen arteko mugak hausten dituen idazlana ohiko ere bihurtu delako. Generoa aipatu bada, Barbierrek sorkaria argitaratu eta laster, P. Lafitte-k luzatutako epaiarengatik izan da: «c'est un corpus d'ethnologie basque» (1933, 35 or.). Ez zuen arrazoi-faltarik Lafittek: baserri giroko ohiturak eta tradizioak agertzen ditu. Alabaina, besterik ere gehitzen du: Gerra Handiaren kronika edo deitu ahal izango litzatekeena.

Kronika egitea oso berea izan du eleberriak; eleberri errealistak, kasu, garaikide zuen gizartearen kronika jaso zuen. Hainbestearino, non Balzac-ek, adibidez, bere egunetako gizarte frantsesaren idazkari lanetan ari zela irizten zion (Aguiar e Silva, 1975, 187 or.). Begien bistan zeukan gizartean atzematen zuena adierazten ari zen. Orduko egunkariak ere, gizarteko gorabeherak jakinaraziko zituzten, ez ordea, Balzac-en moduan. Batak, kazetariak eta, besteak, eleberrigileak, gizarte berbera aurrean bazuten ere, kronika euskarri idatzira eramateko tankerak desberdintzen zituen. Langaia partekatzen zituzten, ez horrela, langaiok testuan egikaritzeko era eta, ondorioz, ezta har-tzailearengan eragin nahi zituzten efektuak ere.



Barbierren idazlanera etorrita, Gerra Handiaren kronikari heldu izana aitor da-kiokeen arren, langintza hau ez zuen bideratu ez kazetariaren, ez historialariaren, ezta eleberrigilearen ikuspuntutik ere, gaineratuko nuke, kazetariaren, historialariaren nahiz eleberrigilearen berbaldien nolakotasunetik urruntzen delako. Kazetariari bere orainaldiko zerbaitez ari den berriak batzea, laburbiltzea, hierarkizatzea eta argitaratzea badagokio eta, historialariari, oroimenean gordetzea merezi duten iragandako gertaerak azaltzea, beste eginkizun batez arduratzen da eleberrigilea: kronika polise-mikoa taxutzeaz. Bestela esan, eleberrigileari arrotzak zaizkio kazetariak eta historialariak ezagutarazitakoek premiazko lituzketen zenbait ezaugarri: berbaldi hauek, eleberrigilearenak ez bezala, zehaztasuna eta zorrozatasuna dituzte oinarri. Mugatuak izatea ezinbesteko duten kazetari eta historialariaren jardunaren ondoan, zehaztugabea da eleberrigilearena.

Eleberrigileak landutako testuak «hutsuneak» ditu irakurleak irakurtzean «bete» ditzan. Bere gogara «hutsuneak» «betez» (Iser, 1989, 133-148 orr.) doan irakurlearen irakurketa bide bizitza hartzen duen testua da. Irakurri bitartean irekia eta mugagabea da, irakurlearen irakurketak «ixten» duen arte. Hartzaile bakoitzak bere gisara bereganatzea dezakeen testua da (Meregalli, 1989). Hala gerta dadin testuak esanahi askotarikoa izatea derrigorrezko. Horregatik, adiera anitzekoa bihurtzen doan hizkera-moldeaz baliatzeagatik, hain zuzen, zehaztasuna eta zorrozatasuna gune dutenetatik bereizten da. Kazetariaren edo historialariaren kronikari data, gertalekua, gertari horien egile eta abarren izendapenean doitasuna galdegiten bazaie, beste eskakizunen bat du eleberrigileak. Beraz, Barbier kronikagilea aztertzean, ez da behatuko gorde zuen zorrozatasun-maila, alderdi askoko testua osatzera eginiko ekarria baino.

Ondorioak aurreratuz: kazetariaren eta historialaren berbaldiek nahitaezko duten zehaztasun eta zorrozatasuna alde batera utzita, baina, aldi berean, adiera bakarrekoa den kontakizuna onduz, eleberritik ere aldentzen den idazlana gauzatzen du Barbierrek. «Hutsune»rik gabeko testua burutzera jo zuen. Irakurketetara zabalik legokeenaren orde, nola jaso ezartzen duena. Mezu jakina helarazi nahi du: etxea gorde. «Etxea» euskal etxea da. Euskal etxe hori, etxeko bizilagunen, elizaren eta arbasoen egoitza den hilerriaren gain eraikitzen da. *Piarres I* eta *II*ko Piarres pertsonaia nagusiaz kontalariak dioenez,

Oihanaldean sortua, Oihanaldean biziko zen beraz eta Oihanaldean hilen, Jainkoak nahiko zuelarik. (...).

Oihanaldean bethi hola gelditzen, *elizaren*, *etxearen* eta *hilerrien* gainean bermatuko da<sup>1</sup>.

1 Azterketarako edizio eskuragarriago batera jo da: Sanchez, R. (arg.), 1992, 148 or. Testu-aipamenetako letra etzanak ediziokoak dira. Aurrerantzean ere, irizpide berbera jarraituko da: edizioak letra moldeaz egin erabilerari estu-estu eutsi.

Oihanalde izen berezidun landetxearekin irudikatzen du euskal etxeak izan beharko lukeena. Etxe horren segida ziurtatzen duen bizilagunak, etxeaz bestalde, eliza eta hilerria ditu harroin<sup>2</sup>. Horra hor oinordekoaren zimentarrien izaera.

Euskal etxe hau etxe handiago batean kokatzen da: Frantzia. Alemanak indarrez Frantziatz jabetzen direnean, ezinbesteko da menperatzera datozei aurre egitea dauzkaten zutarriek bere horretan iraun dezaten.

Oihanalde da Barbierren kontakizuneko ardatza, *Piarres Iekoa ez ezik* (Apestéguy, 1926, 611 or.), baita *Ilkoa* ere. Gerra piztean, etxea defendatzera joatea zegokiola uste zuten Piarresek eta bukatzean, Goñarekin ezkondata,

xutik berriz bazagoken *Etxea!*

Jainkoak hola manaturik, bertze Piarres eta Goña ttiki batzu ethorriko ziren, (...). Kattalin emagin xaharrak eremanen zituen bathaiatzera (...) eta, beren aldian, xutik atxikiko zuten hek ere *Etxe hura bera...*<sup>3</sup>

Eredu bat baldin badago eta ereduak iraganean, orainean eta etorkizunean berdin jarrai dezala nahi bada, prozesu baten berri ematea baztertzen da, egon dagoena ibili dabilenari aurka jartzen zaiolako. Piarresek lau urte luze igaro arren gerran, higitze fisikoa baino ez da: psikologikoki geldirik dago. Etxea atxikitzeak darama gerrara. Piarres gudu-zelaietara laguntzen duen kontalariak gertaera eta eszenatoki lazgarriak agertu izanagatik, «onen» eta «gaiztoen» arteko borroka da: etxea beretu duten alemanak bota nahian diharduten frantses agintari militar eta soldadu zintzoak, soldadu euskaldunak zintzoetan zintzoenak eta ausartenetan ausartenak direlarik.

Gatazka ezabatzeak, matazarik ez harilkatzeak, adiera bakarrekoa den testua maitzeak... eleberritik urrunarazten du eta, gerraz egin kronikan, nahiz datak eta gertalekuak aipatu, zehaztasuna eta zorroztasuna berbaldia taxutzeko irizpide ez izateak, kazetaritzatik eta historiatik. Azkenean, etnologia eta Gerra Handiko pasadizoak elikagai, testu hibrido bat moldatzen du, asmo jakinarekin: etxe eredugarriaren zuta-beak bistaratu eta, edozein zirkunstantzietan, baita gogorrenetan ere, gorde beharra azpimarratu.

XX. mendearen lehen erdiko euskal eleberrigintzan, bada jazoeren kontakizuna lehenesten duenik, baina ohituretara arreta bildutakoak gainditzen du. Edonola ere, bata zein bestea gailendu, eleberriok bat datoz kontatutako istorioak testuan egikaritzeko

2 Lehenago ere jakinarazita zeuzkan benetako euskaldunaren zutarri horiek, baita oraingoan isiltzen duen bat gehitua ere. *Supazter sokoan* (1924) idazlanari egin aitzinsolasean dioenez, «Eta zerk egiten du Eskualduna zinezko Eskualdun? *Elizak, Etxeak, Hil-Herriak, Mintzairak*. Horietan datza Eskualdun arima guzia». Valencia, E. (arg.), 1987, 38 or.

3 Azterketan erabilitako edizioa: Loidi, A. (arg.), 1996, 216 or. Ik. lehen liburukiari egin oharra.

moduan. Langaiei forma emateko eran barik, langaietan beraietan daude aldeak. Forma ematean, ereduak erakustea dute xede. Ereduaren balore-sistemako funtsezko osagai da kristau-sinesmen sendoa.

Egia da kristau-sinesmenak apaizak diren egileengan eragiten duela hitz-jariorik handiena eta laikoetan urriena. Apaizen artean Barbierrena izan zen ugariena. Bestaldean, laikoak leudeke, hala nola, J. M. Etxeita<sup>4</sup>. Zernahi gisaz, ez dago eleberririk helburu moralizatzaileari ihes egiten dionik.

Barbierren idazlanok euskal eleberrigintza argitaratuak hasitako ildoan jarraitzen dute, dela baliatutako ekaietan, dela ekaiok testura eroateko lantegian. Bere ñabardurak erantsiz, haatik. Ñabardura horien artean aipa daitezke, matazarik ahulena ehotzea, arlo erlijiosoari tokirik zabalena eskaintzea, guztiek landa giroa goretsia bazuten ere, goraipamen horri, ordura arte egotzi gabeko motiboren bat emendatzea, gerra-eremuko ibileren kontalari bakarra izatea... Honela bada, bere berezitasunak ditu.

Dagoeneko etnologia hornigai izana bazuen ere euskal eleberrigintzak, bada nobedaderen bat erabilitako kontuetan: etnologiari gerraren kronika batu izana. Gerraren gorabeherei tartea irekitzeak euskal eleberrigintzak planteatu gabe zituen auziei heltzea edo, ordurako ezaguna zenen bat testuinguru oso desberdinean kokatzea ere ekarriko du. Hala, lehenbiziko aldiz aurkezten da komunitate politiko mailako lokarria hizkuntza-komunitatearenari nagusitzen. Batak bestearen hizkuntza ez jakiteagatik, elkar ulertzen ez zuten pertsonaiak ez ziren ezezagunak euskal eleberrigintzan, bai horratik, kokalekua: gudu-zelaiaren alderdi berdinean, etxe bera defendatzen ari ziren.

Besterik ere, batu zion etnologia iturri izana zuten eleberriek ondutakoari.

## 1. FORMA ETA LANGAI EZAGUNAK: ÑABARDURAK

Baserri edo arrantzale giroko ohitura eta bizimoduaz ziharduen eleberririk bazen euskal literaturan. D. Agirreren *Kresalan* (1906) eta *Garoan* (1912) atzeman daiteke etnologiaren esku hartzerik, gutxieneko mataza bat eraikitzeari uko egin barik, ordea. Hona matazaren moldea: pertsonaia nagusiei nahigaberen bat sortuko zaie, edo zehatzago, pertsonaia nagusiei nahigaberen bat sorraraziko diete; izan ere, pertsonaia nagusiok ereduagarriak izaki, ez dute gabeziarik; bigarren mailako pertsonaia bakan batzuetan, aldiz, badira grina edo ahuleziaren bat dutenak eta ahuleziok pertsonaia ereduagarriarengana iritsiko dira, nahiz eta hau inoiz ez ailegatu modu arazotsuan bizi-tzera eragin dioten nahigabea.

4 Ik. *Josecho* (1909) eta *Jaioterri Maitia* (1910). Sariak eta zigorrak banatuz portaerak arautzen ditu, baina pertsonaien sinesmen eta praktika erlijiosoen berririk jaso gabe.

Barbier ereduak ez dena ia deuseztera gerturatu izanagatik, matazaren bat bilbatzeari begira emankortasunen bat izan zezakeen baliabide hau, zein bestelakoak, baztertzen ditu eta, ondorioz, etnologia biluzgorririk geratzen da *Piarres I* eta *IIn*. Piarresek, pertsonaia nagusiak, ez du gatazkarik, ezta horrelakorik ekarriko dion bigarren mailako pertsonaiarik ere. Gerrak, etxetik, senditik eta gustuko zuen neskarengandik urrundu izanak noiz edo noiz oroimin apur bat pizten badio ere, garapenerako zeukan gaitasuna, jakinarazte hutsarekin bukatzen da. Gerra, berriz, besteek hasi dute eta bera gudu-zelaian dago etxea, sendia, neska, herria eta Frantzia babesteko. Gerizatu egin behar dituela diotsa bere balore-sistemak. Balore-sistemak agindutakoa betetzen ari da bataila-eremuan eta bertako bizipenek ez dute ukitzen gerraurreko balore-sistema eta nortasuna.

Gerra hotsak entzunaz bat Piarresen Oihanalde landetxeko atea jo zuen Agustin beratarren gonbit buru berotzaileak –ihes egin eta mugaz bestaldeko beratarren baserrian laneratu– horixe lortzen du; ez besterik: une batez kaskoa berotu. Erantzun irmoaren ostean, behin betikoz amaitzen da bat etortze faltak mataza harilkatzen laguntzeko zuen birtualtasuna. Mataza ehotzen joateko birtualtasunak saihestuz, Oihanaldeko bizilagunak eta, batez ere, bertako oinordeko den Piarres pertsonaia nagusia «nola dagoen», «nola bizi den» azaltzea jomuga, ez da baliatzen ordu arteko euskal eleberrigintzak etekintsu izana zuen bitartekoaz: «ahuleziaren» bat, grinaren bat du(t)en bigarren mailako pertsonaiaren bat(zu)k itxuratu, pertsonaia nagusi erdugarriak bere «egoteko modua», «bizitzeko modua», balore-sistema erakuts zezan. Aitzinetiko eleberrigintzan ahula bazen mataza, are gehiago indargabetzen du Barbierrek *Piarres I* eta *IIn*. Mataza makaldu ahala etnologia sendotzen da: bazen etnologiarik iraganeko ohiturazko eleberrigintzan, mataza ñimiño batera bildua, haatik; orain, hori ere ez.

Bizi izandakoaren harira eginaz doazen pertsonaiak barik, egonean dauden egindako pertsonaiak, jada aurkeztuak zituen, nola ohiturez, hala beste edozein langaiz, hornitutako euskal eleberririk. Egia esan, bigarren mailako pertsonaia baten nahiek edo sentipenek sor dezakete aldaketaren bat, baina, sekula ere ez, adierazitako bilakaera baten emaitza legez. Bat-batean mamitua, mirariaren erresumatik gizatiarretetik baino hurbilago dagoen aldaketa da: jazoeraren batek argi egin izanaren fruitu. San Pablo zalditik erori zenean bezala.

Pertsonaia nagusiei dagokienez, euskara, euskal ohitura eta fede katolikoari atxikimenduak ezaugarritzen ditu. Hiru oinarri horien gain eraikitako balore-sistemako euskarrietako bat denboraldi batez alde batera uzten duen pertsonaia nagusi bakarra dago: R. M. Azkueren *Ardi galduako* (1918) Medel Olazarreta. Dena den, protestante bihurtzean galdutakoa berraurkituko du. Barbierrek ere, gainontzeko eleberrigileen norabidea hartuko du, idazlanaren izenburura eramanez nabarmentzen duen Piarres, lau urtez gerra bizileku izan eta gero, joan aurretik zituen bereizgarri berdinekin itzultzeak erakusten duenez. Gerrako bizipenek ez dute inolako eraginik Piarresen nortasunean.

Halere, nobedaderen batzuk aitortu behar zaizkio Barbierri. Horietako bat, ordu arte euskal eleberririk estu-estu zaindua zuen *decorum*etik aldentzea. Esaterako, Agirrek,

*decorumaren* izenean, Tramana eta Brix pertsonaiek esandako hitz zatarrak isiltzen ditu *Kresalan*. Behin edo behin iragartzen du, hauen berriktarekin jarraitzea bertan behera lagatzen duela, hitzen zatarkeriaren maila areagotzen zihoalako. Barbierrek, ostera, ez du eragozpenik izan gerran tokitu eta, horko txikizio eta sarraskiez aritze-ko. Erretorika klasikoak agindutako *decorumaren* arabera, pertsonaiaren portaerak «egokia» eta «behar bezalakoa» izatea nahitaezkoa du eta ikuslearen sentikortasuna mindu edo iraindu dezaketen errealitatearen alderdi arruntenak ezin irudika daitezke. Gehienbat, sexuari, indarkeriari edo heriotzari buruzko eszenak ezkutatzea eskatzen du. Jakina da tragedia klasiko grekoan heriotzak «hegalen artean» gertatu behar zutela, ezkutuan, hartzaileak ikus ez zitzaizkan.

Barbierrek ez zuen saihestu frontea *Piarres II*n eta erretorika klasikoak «behar bezalako»tzat onartuko ez zituzkeen eszenek agerrera egiten dute. Alderdi guztietatik oinaze-sortzaile izanik, gerra-eremua ez da ereduazko lekua: janaria falta ez denean, hondatutakoa edo janzina ematen dietelako<sup>5</sup>; aurreragokoa den zereginen batek hildakoak lurperatzea ere oztopa dezakeelako<sup>6</sup>; adiskideak eta ezagunak ez ezik, norberak ere arriskua noiznahi lagun duelako, zeinahi unetan zaurituta edo hilotz gera daiteke-elako... Piarresen bizitoki berriko nondik norakoak jasotzeak, halabeharrez zekarkion Barbierrri triskantzari eta giro suntsitzaileari tartea irekitzea. Piarres etsaia bota nahian zebilen bitartean honen jaioterrian, edo jaiotetxe zuen Oihanalden gelditutakoenen gauzak kontatzea zuen aukera bakarra. Senpereko eta Oihanaldeko albisteei jaramon eginaz segitu zuen, gerra alboratu gabe, ordea.

Ausarta izan zela ere gainera daiteke, euskal eleberrigileak gerra-egoeretatik ihes egi-tea hobetsi baitzuen, XX. mendearen lehen erdian zehar. Horren lekuko beste euskaldun batzuk pairaturiko gerrak, nola gerra karlistak, hala Gerra Zibila (1936-1939). Istorioa gerra egunetara daraman eleberririk ez da falta, nahiz gerra karlisten garaira gibelatzen den J. Eizagirrereren *Ekaitzpean* (1948), edo Gerra Zibilaren sasoiari kokatzen diren Mendi-Lautak izenpetutako *Loretxo* (1937) eta J. A. Irazustaren *Bizia garratza da* (1950). Alabaina, *Ekaitzpeanen*, gerrateko aztarnen bat baino ez; izan ere, Aritzondo baserrian babestu duten gudu-zelaian zauritutako gaztearen eta bertako alabaren arteko harremana du ardatz: kontaera ez da tokitzen bataila-eremuan, Aritzondon

5 «noizpeit azkenean agertu ziren erreximenduko karroak. Ogi zerbeit ekartzen zuten, haizkoraz hautsi behar baitzen, batere hartarik jatekotz... Haragi bat aldiz! Haragia ere zenez, ageri ez baitzuen gehiago. Dena usteldura! Zortzi egun hartako haragia, bero hek guziek mutziturik, kasik hezurerraino usteldua!

Bere zathia eskuraturik, haren jaterat Piarres abiatu zelarik, bihotzak huts egin zion! Firrindilaka arthiki zuen usteldura hura guzia, eta ogi-mokor bat ahoan zehatu beharrez hasi zen. Joanes Garaztarra, hura, ixilixila, bazterrera burua itzulirik, haragi izigarriari lothua zen...

Bainan eskarnio guti gosearekin. Zonbeit egun ez oraino jatekorik ez zen deus kasik agertu, (...). Eta lau egunen buruan, berriz itzuli zen Piarres bere haragi usteldua arthiki zuen tokira. Eta, goxara, hantxet, bi begiak hetsirik jan zuen... lau egun lehenago bazterrerat botatu zuen izigarrikeria hura bera, *bar-meta bat baizik ez baitzen gehiago...*» (II, 32-33 orr.).

6 «Hilabeteak eta hilabeteak han behar ginen egon, urriaren 12ko, urtharrilaren ondarreko gudueta erori soldadoen kapota urdinak eta galtza gorriak beren barneko gorphutzez husten ari zirela, egun guziez gehiago, gure gathe eta alhanbren aintzinean...

(...). Heientzat ez zen izanen ez kurutzerik hobiaren gainean, ez eta ere... hobirik» (II, 76 or.).

baizik, eta gerrateko gorabeheretara gabe, maitasun-istorio batera biltzen du arreta. Ildo beretik dator *Loretxo*. Yon pertsonaia gerrara joan eta, hemengo jokamoldeak kontakizunaren korapiloa askatzeko erabakigarri izanagatik, kontalariak hitzik ere ez, noiz eta, alde batekoek eta bestekoek jarraitutako portaeretan oinarrituko duenean beste auzi baten konponketa. Yonen alderdikoak Loretxoren gurasoenekoak baino zuzenago aritu direlako, hauek aurretik begi onez ikusten ez zuten ezkontza baimentzen dute: Yon eta beren alabaren artekoa.

Gerra aitzakia hutsa da maitasun kontuak bideratzeko; ez besterik. Irazustaren *Bizia garratza* dan ere, gerra-esparrutik at garatzen da kontakizuna. Gerra dela eta, Bordelen Coloniara ateratzen den itsasontzira igo ziren bi pertsonaien istorioa kontatzen du, gerrak erbesteratu dituen pertsonaien bizitza. Etenak eragindako efektuak ditu kontakizun eta ez gerrakoak.

Testuinguru honetan azpimarragarria da Barbierrek *Piarres* soldadua bide, Gerra Handiaren kronikari heldu izana, egotzi dakizkiokeen ahulezia guztiekin bada ere. Eta kronika horretan ez zuen saihestu erakusgai ikaragarriak testura ekartzea, dela, dagoeneko aipatu diren elikatze-moduaz, lurperatu gabeko hilotzen itxuraz<sup>7</sup>, dela bizitza-egoeraz<sup>8</sup> diharduten pasarte gordinak.

Ustekabeak barik, kausalitateak ezartzen du euskal eleberrigintzako istorioen gertalekua. Hiriko bizimodua erdeinagarriztat daukatenez, aipa dezaketen arren, ezin izan kontatutakoaren gune. Ahotan hartzen dutenean, xede jakina betetzen du: zabal kontatzen den baserri edo arrantzale giroari aurka jarriz, ereduzkotzat jotzen duten landa-eremua oraindik gehiago nabarmentzeko bitarteko dute.

Hobesten eta zabaldu gura duten balore-sistema kolokan jar dezakeelako arbuizaten dute hiria. Eredugarria dena bistaratzea jomuga dutenez, ezin pertsonaia nagusi kaletar batez baliatu, ezta kontatutakoa kalean tokitu ere. Soka berdinari eusten dio Barbierrek Oihanalde hautatzean *Piarres* pertsonaia nagusiarentzat eta hiritarrei buruzko aipamenak izen bereziz izendatzera iristen ez den zenbait pertsonaiaren jarrera eta asmo gaitzesgarrietara mugatzean.

7 «Toki ustel hartan, han hemenka, aspaldi-aspaldi han erori frantses soldado batzuen gorputzek iduri zuten mihise zikin batzuen tartetik harrotzen ari zirela. Urtzen baizik ez ziren ari eta mikotzen, egun guzietz gehiago. (...), eta *Piarres*, luzaz meta ilhunerri beha egonik, othoitz baten erraiten ari zen, han eroriak eta bethi ezin-ehortziak zauden lagunentzat» (II, 134 or.).

8 «Ai! Sommeko lohiak, hamaseieko negu borthitzean, izaiten ahal den toki ustelenean. Ai! gauazko guardia ezin-erranezkoak, itsaso bat bezala alderdi guzietarik heldu zen basa higuinaren erdian, zangoak ubeltzen eta hormatzen ari zitzaizkotela orenetik orenera!

Lohi higuina, hastiala, okaztagarria, haxoinetarik eta galtzeri goiti, gerruntzean, bulharretan barna, lephoraino igaiten zena, hotz-hotza eta ixil-ixila, alimaleko apho itsusi bat bezala! Ez zen, lohiarentzat, ez gazterik, ez zaharrik, ez aintzindaririk. *Oro bardin* lohi zikinaren aintzinean, herioaren aintzinean bezala; (...) bethi, zauri itsusiena baino itsusiagoa; hotza, horma puska bat bezala, erhotzeko ere baitzen azkenean!

Kanoi-peza batek luze-luzea etzanarazi zituen ondoan, altxatzen ziren, izigarriak egiazki, lohia zariotela, lohi eginak zangoetarik eta kaskoraino» (II, 129-130 orr.).

Hegoko eleberrigintzarentzat bezala, baserriko biziera eredugarriaren aurrean, galbidea zekarren kaleak. Ohitura gaiztoak ikasteko ingurune aproposa zen. Ikusi besterik ez dago, nola prozesioko senpertarrak «Tantum ergo» kantatzen ari zirenean, «karrosa batean Baionatik edo Miarritzetik ethorririk, (...) huna sei zazpi gizon gazte, hasten direla kantuz hek ere eskarnioka eta hirriz, elgarri keinuka» (I, 134-135 orr.) zebiltzan. Hegoko eleberrigintzak atzeman gabeko gaitzik ere gehitu zion hiriari Barbierrek, gosea ekiditeko ezgai den barrutia izatea, hain justu:

ezen, zorigaitz hiriari, lan-sari handiaren gose eta egarriz, bas-herritarrak oro, edo gehienak, hiri hartara jaitsiko direlarik! Harenak egin du egun hartan; eta noizpeit beraz, *gosea ez jitekotz*, noizpeit, beharko du hiritarrak berak bere lehenagoko mendi-alhorrerat itzuli (I, 148 or.).

Ohitura txarrei, gosea pairatzeko arriskua emendatzen dio: behar primario bat aseztea eragoz dezakeen esparruarekin ere uztartzen du hiria. Ez Barbierren idazlanok bakarrik, gainera. Geroago, J. P. Iratchet-ek *Antton* (1946) kontakizunean lotura berbera egin zuen. Hiriaren lilurapean, Anttoni emana zion ezkontza-hitza hausten duen Marixanek, zigor latza jasanez bukatuko du: berarekin ezkondu nahi zuenari janaria eskatuz, hiriak miseria gorrira eraman duelako.

Mundu hiritarra mespretxatzeak eta landatarra goresteak batzen ditu Hego eta Iparreko eleberriak, mespretxu berria erantsiz honek. Iparrean, Barbierrek aurkeztutako hiria-gosea harremana, haatik, Iratchetena baino sakonagoa da; zeren eta, lehenak hiritarrak mehatxatzen dituen zorigaitz bezala ez ezik, hauek etxaguntzara heda dezaketen kalte moduan dakusa. Hirian, gosea nozi dezaketen herritarrez bestalde, baserrien inbaditzaileak ere bizi dira, jauregi ederrak eraiki nahian etxeok erosi nahi dituztenak, Piarresen aitak Oihanalde saltzeko jasotzen duen eskaintzak frogatzen duenez (I, 69 or.). Hortaz, badira goseak harrapa ditzakeen hiritarrak, baina, baita etxaldeko bizibidea irauliz, berau ezaba dezaketenak ere. Hiriak heriotza dakar: gosea itzurtzeko noizbait lehenagoko basetxera itzuli beharko du kaletarrak; landa eremuko etxea jauretze bihurtzeko beretzen duenak, iraganean zuen ezinbesteko egin-kizuna kentzen dio: bizimodua ateratzeko zeuzkaten lurrez desjabetzen ditu bertako bizilagunak.

Zeinahi egoeretatik uxatu gura du gosea Barbierrek, orobat gerrak sorraraz dezakeenetik:

Betirisantz ez zen agertu behar behin ere Olhaso kasko hetan... (II, 53 or.).

Ipar eta Hegoko eleberrigintzak bat datoz erudian. Euskara, fede katolikoa eta euskal ohiturak ditu harroin ereduazko balore-sistemak. Langai batzuk ala bestelakoak erabili, mataza sendoagoa ala ahulagoa osatu, balore-sistema horretako euskarri jakinen bat gehiago ala gutxiago nabarmendu, pertsonaia eredugarriek ezaugarri berberak dituzte. Baserri giroa du gotorleku balore-sistema horrek. Pertsonaia eredugarriak zimentarri horiek dituen bizimoldea erakusten eta goraiatzten daude testuan.

Barbierrek *Piarres I* eta *II*n adierazitako mundu-ikuskeraren oso errotuta dago euskal kontakizunean. J. Perez de Lazarragaren (ca. 1547-1605) artzain kontakizunaren salbuespenarekin, hizkuntzak eta, batik bat, kristau-sinesmenak erakarria zuten hitz lauaren barrutia mugak poliki-poliki zabaltzen hastean, arlo profanoagoan barneratu arren, kristau-fedeak funtsezko tokia betetzen segitu zuen.

Esate baterako, autua testu-tipo egokia zen zerbait irakasten jarraitzeko. Euskaraz moldatutako lehen elkarrizketan, *Peru Abarkan* [1802]<sup>9</sup>, azaleratutako mundu-ikuskeraren luzapena bermatzen ari da Barbier, ordu arte beste belaunaldi batzuetakoekin egin eta, geroago ere, egingo duten legez. Horrela, iraunkortasun handikoa ez ezik, XX. mendearen bigarren erdi arte lehiakiderik gabekoa izango da: euskal eleberrigintzak mundu-ikuskerara bakarria adieraziko du. Ipar-Hegoen artean erabateko adostasuna, Barbierren *Piarres I* eta *II*ren ondotik burututako Iratcheten *Anttonek* berresten duenez.

Ingurumari honetan, deigarri gertatzen da nola eredu hutsak diren pertsonaia nagusiak eratu dituzten zenbait egilek ez duten eragozpenik izan ezarritako ordenaren manuren bat hauts ezaten. Jada J. A. Mogelen *Peru Abarkan* ezusteko jazoeraren bat hautematen zen, Peru eredu Maisu Juan justiziari kontu ematetik libratzen zuela ikustean. Topagune izan zuten tabernan Maisu Juanek eragindako kalteen lekuko izana zen Peruk, salaketa baztertzeaz bestalde, justizia eske datorren txinelaren atxiloketa-agindua ekiditen laguntzen du. Mogelek Peru ereduari justiziaz trufatzen lagatzen dio; Barbierrek *Piarres* ereduari, mugazainez.

Berez *Piarres* ez da mugazainekin norgehiagokan sartzen den lehen pertsonaia, Ganix, J. B. Daskonagerren *Les échos du Pas de Rolandeko* (1868) pertsonaia nagusia aitzindu baitzitzaion. Halere, euskaratu ostean *Atheka gaitzeko oihartzunak* (1870) izenburupean argitaratutako eleberriko Ganix ez da *Piarres*en anaia bikia. Daskonagerrek kontrabandista ospetsu izandako pertsona historiko baten eginkariak ezagutaraztea zuen helburu, Barbierrek, aitzitik, euskaldun eredugarri batenak. Gainera, Ganixek ez bezala, ikasbide doktrinalez jositako testu bat zuen bizileku euskaldun eredugarriak. Ereduetan eredu den Barbierren pertsonaia nagusia indarrean dagoen legeari jaramonik egin barik ibiltzeak, elizkoietan elizkoiena den *Piarres* kontrabandoaren alde azaltzeak, benetan sortzen du harridura. Ez soilki horrek, baita Jaungoikoaren laugarren manamendua zintzo asko gordetzen duenak, hain justu, gai horretan eta, horretan baino ez, amaren esana aintzakotzat ez hartzeak ere. Gaxuxak, semea bezain ereduak den amak, bere alderditik, ez dio eskatzen kontrabandoa uztea iruzurra delako, legea begiratzen ez duelako, baizik eta atxilotu dezaketelako. Atxiloketak sendiari ekarriko liokeen ahalkeaz da beldur Gaxuxa. Ordura arte agertutako arrazoiek semea ez dutela konbentzitu atzematean eta ez entzunarena egingo duela igartzean, goragoko *auctoritas* batera joko du amak, «jaun erretorak nola ez zaitu bada kontrabanda madarikatu hortarik oraino gibelatua?» (I, 29 or.). *Piarres*en erantzuna, berriz,

9 Nahiz eta 1881erarte ez argitaratu, garaiko euskaltzaleen artean ezaguna zen eskuz egindako kopiei esker.



Jaun erretoarak barkatzen dauku kontrabandan ibili garenean, bainan ez dauku erranen, ez dezaguke erran kontrabandan ibil gaitezen. (...). Bertzalde, gure etxe-lanetan nahiago gintuzke harek ere, zuk bezala, ama, zeren, askotan etxeko segida galtzen duen kontrabandixt batek baino gehiagok (I, 29 or.).

Atxiloketa eta honen ondorioak kezkatzen dute Gaxuxa; «segidak» oinordekoa, etxearen segidak. Biak ere, etxea, sendia dute gogoan. Hain kristau zuzena den Piarresek, bekatua dela aitortzen du eta, horrenbestez, erretoarearen barkamen-beharra daukala, baina, nonbait, aitorten bakoitzaren ostean erretoareak jar zekiokkeen penitentzia betetzearekin aski zuen. Legearekin leial jokatzeko asmo izpirik ez du erakusten, behintzat. Horra hor, obeditzen eta osoki errespetatzen dituen bi autoritateetatik urrunarazten duen gauza bakarra. Zer gertatzen da? Kontrabandoa ere «ohiturazkoa» dela, eta isil-gordeka baino ez dela urraketa?

Kontrabandoa onartzeko Piarresek azaldutako zioak ere badu mamirik:

Eta gero, Eskual-Herrian ez zen lehenago kontrabandarik, zeren ez zen *muga-harri-rik*. Zertako eman dituzte muga horiek Dantxariako edo Irungo zubieri hurbil? Eskualduna ez othe da *berez bere* ibili behar Eskual-Herri guziko mendietan? Gure lehenagoko zuzenatarik, hori bederen ez othe ginuen begiratu behar, hori bederen ez othe zaukuten utzi behar hego-aldeetik edo iphar-aldeetik guri nausitu erresumek? (I, 29 or.).

Mugarririk egon behar ez lukeen arren, dago. Hortaz, debekatuta dago kontrabandoa. Mugarria soberan dagoela uste duen Piarresek eta, uste horretan oinarrituz kontrabandoa zuzitzen duen pertsonaiak, ziurtasunak baino ez dituen pertsonaia tinkoak, gai soila du besteren irizietara irekita. Kontu bakarra dauka goragoko autoritate batek argitzea eskertuko lukeena: Frantziari atxikimendua gorde, euskal mendi guztietako jabe euskalduna izanaz:

Ez naiz batere Frantses-Herriatik zeiaritu beharrez ari, ama, zeren maitexko dutan Frantses-Herri handia. Bainan, behin ere ez baitiot aiphatu, ongi jakin nahia nindake, jaun erretoarak zer othe dion hortaz? Kastillara batre gabe, eskualdun mendi guztietako zuzenen jabe eskualduna! Hoi hoi loria, ama! (I, 29-30 or.).

Kontrabandoan jarduteaz desenkusatzeko esanak esan Piarresek, etxea Oihanalde du, herria Senpere, Euskal Herria Ipar aldekoa eta Herri Handia Frantzia.

Laburbilduz, Mogelen *Peru Abarkak* adierazitako ikuskerari eusten dio Barbierrek, aurretiko eleberrigileen kokagunean finkatuz. Piarresek balore-sistema jakina zutarri, atsegin du bere bizimodua, nola pilotaz edo mus karta-jokoaz gozatzen, hala kontrabandoan edo elizak antolatutako elizkizun guztietan parte hartzen. Balore-sistema eta bizimoldea bistaratzen ari dela, gerrak atea joko du, nahiz eta eginbeharra garbi daukan Piarres ez asaldatu. Gerrak dirauen lau urteetan gutxitan itzuliko bada ere, dabilzan lekuetara herriko albisteak heltzen zaizkie. Albisteok eta herriratzeko ematen dizkioten baimenak baliatzen dira senpenterrek gerraren nondik norakoei begira dardela jakinarazteaz gain, lehen liburukian jaso gabeko zenbait ohitura gehitzeko, dela

soroetako harrak uxatzeko egiten duten zeremonia, dela senpertainek bizitzako iraganbide desberdinetarako, heriotza, zein ezkontza-eskari eta ezteietarako, dauzkaten protokoloak. Lehen liburukiaren alor etnologikoa bigarrenarekin osatzen da. Gerrak ez dakar etenik ez horretan, ezta Piarresengan ere: lehen nola orain, alderdi zuzenean. Gerrak egoera gogaikarriak sortu izanagatik, ez ditu arazotsu bihurtzen: dagokion eginkizuna betetzen jarduteak sendotzen du. Lehenagoko bizieraren iraupena bermatzeak eskatutakoari erantzuten ari zaio. Garaipena eskuratzean lortuko du.

## 2. GERRA LANGAIEN OSAGAI

Kronikarik ez dago *Piarres Iean*, gutxienez, «Gerla! Gerla!» izenburua daraman XVI. kapitulu arte: lehen liburukiaren azkena. Bigarrenengan ere, askorik ez dagoela ondorioztatu daiteke, kontuan izanik Piarresek urteak igaro zituela Marne, Verdun, Somme, Champagne eta abarretan. «Hitz batez, berrogoi-ta-hamar bat orrialde ditu eskas *Piarres liburua bigarrenak*, gerlako zer guzieren mirail izaiteko osoki» zioen J. Etcheparek argitaratu zen urtean, 1929an, *Gure Herrian* (Charriton, 1984, 362 or.), «gerla izigarri hartako ipizta eta iturburuak», «erresumen arteko hisiak» (361 or.) eta abar ez aztertu izana, eta «siska handiak egin izan ziren eskualdetako berriak laburzkiegi» (362 or.) adieraztea salatuz<sup>10</sup>.

Ez du arrazoi-faltarik Etcheparek; izan ere, pertsonaia nagusiaren gerrako gorabeherak segitzea erabakitzen duen une beretik gerraren kronika egiteko aukera aparta zeukan Barbierrek. Ildo honetara mugatzeak, *Piarres Iean* harilkatutakoarekin haustek, babestu nahi zutena erakusten jarraitzea galarazten zion eta bestela jokatu zuen: gorde beharrezkotzat daukatena ez da desagertzen eta toki narratiboa betez doa, borrokan arreza zehatzagoa jartzeari eskaini zekiokoen tartea xahutuz.

Gerraren iturburuak, bataila-eremuak eta bertako gertaerak xehe-xehe araka zitzakeen, baita jazoera horiek gizabanakoarengan sorraraz zitzaketan sentimenduak eta besterik ere, baina beste langai batzuk eranstea lehenetsiz, aurreneko liburukiarekiko harremana estutzen du.

Gerra Handia amaitu zen urtean argitaratu zen Azkueren *Ardi galdua* zela eta, hone-lan mintzatu zen P. Lhande:

Aussi ne faut-il chercher dans ce roman ni intrigue tont soit peu complexe, ni analyses sentimentales. Peut-être, même, l'auteur eut-il réussi à faire une oeuvre plus populaire s'il n'eût pas abordé un sujet qui demande précisément une étude profonde des sentiments les plus cachés; je veux dire, la conversion d'une âme (1919, 194-195 orr.).

10 *Gure Herrian* «Eritzi eta kitzika» sailean ez ezik, beste nonbait ere jardun zuen Etcheparek *Piarres Itri* buruz: urte berean aldizkari horretan bertan emanaldika kaleratzen hasi zen «Beribilez»-en. Oraingoan, balioespen orokorrak eginaz, zeinahi idazlek bere idazlanarekin lortu nahi lukeen onurarik estimatuena iragartzen dio, irautea, hain zuzen: «Badirauke luzaz gutartean Barbier kartsuaren orhoitzapenak». Kerejeta, M. J. (arg.), 1987, 178 or.

Antza denez, garaiko gaitza da. Lhandek *Ardi galduan* atzemandakoa *Piarres I* eta *II*ra heda daiteke: esan bezala, ez dago, ez intriga konplexurik, ez sinplerik, ezta pertsonaian sakontzerik ere. Azkuek pertsonaia gogoetetan barneratzeko moduko gaia erabili bazuen –fedea katolikoa galdua zuen Medel Olazarretak fede hori berreskuratzea– baita Barbierrek ere, gerrarako deiak gudu-zelaiz gudu-zelai ibiltzea eskatuko dioenean Piarresi. Haatik, batean zein bestean, gatazka deuseztatzen da, pertsonaiaren bat-bateko konbertitzeari esker lehenbizikoan, egitekoa derrigortzat jotzetik ernetako eroapen itzela bide, bigarrenean. Gerra-toki desberdinetako pasadizo batzuen berri emateko eta, batez ere, egoeraren eskakizunen gaineko uste irmoak zenbaterainoko kemena duen azaltzeko bitarteko hutsa du Piarres Barbierrek.

Gakoa, azkenean, eratu duen pertsonaia nagusian dago. Piarres pertsonaia, hain da pertsonaia ziurra, hain da erantzunak dituen pertsonaia eta zalantza zer den ez dakiena, hain da esanekoa (kontrabandoaren kontuan izan ezik) eta errebeldia ukiturik gabea, gerrako basakeria eta gizagabetasuna ere naturaltasunez eta barrenak astintzen ez zaizkiola –barrenak irakin gabe– pairatzeko gauza dela.

Gerra Handiak konfrontazioaren erdi-erdian kokatzen baditu ere, ez Piarresek, ezta bere inguruan dabilzan soldadu euskaldunek ere, bizi dute modu gatazkatsuan arazoa, euskarri duten balore-sistemari esker. Balore-sistemaren oinarri sendoak, bizipenen eragin oro baliogabetzen du: daukan indarrak egokitu zaizkien baldintza zailak menperatzeko gaitasuna du. Balore-sistemaren aginduetara daude eta gerta ala gerta ez dute auzitan jarriko, ez gerrak kausatutako biziera anker eta arriskutsuak, ez beren ohiko hizkuntza agintarian ahotsean ez entzuteak, ezta beste ezertxok ere. Gizatasuna kendu zaien pertsonaiak dira: hala jokatzeko dute behintzat. Aitaren etxea eraso dutenei aurre egitera joan dira eta, nahiz eginbide horretan, edo bizitzako edozeinetan, Jainkoaren nahia betetzen dela sinesten dute, ezbairik gabe. Jainkoaren gogoak gobernatzen dituela dioten pertsonaiak moldatzen ditu Barbierrek. Horregatik, hain zuzen, ingurune gordina bizileku duten soldadu euskaldunak, esku artean duten lantegian akitu arte saiatur, Jainkoaren borondateari makurtzen zaizkio.

Bistakoa da Piarresek gerran igarotako lau urteak berrogeita hamar orrialdetara biltzeko nahitaezko duela laburpena eta elipsia erabiltzea. Kontatzen dituen gorabeherak laburpena eta, batik bat, elipsia baliatuz taxututako zoruan altxatzen ditu. Behin batean gertaturikoa, beste batean jazotakoa... Hautatutako pasadizo hauetan maiz jotzen du denboraren ardatza zehaztera: eguna, ordua, iraupena: «Urtharrilaren ondarrean, 25, 26, eta 27an, fur-furian berriz ere athera zitzaizoten etsaia» (II, 73 or.); «Hogoita hiruan, goizeko bederatzi orenetan, manu bat heldu zaiote orori: *Baionnettes au Canon*» (II, 15 or.) kainoi alemanak gainean zituztelako; «Eta maiatzaren 4ean beraz, arratsaldeko lau oren beretan, (...) gehiago oraino errabiatu ziren gure kanoiak (...). Eta gero, bostak eta erdietan, (...).

Sei orenetan, luzeago oraino egin zen gure sua» (II, 141 or.).

Xehetasunok gudu-zelaian bizi izandako une erabakigarrietara ez ezik, uneok ailegatu aurretik ere hedatzen ditu, hala nola Verduneko bataila-eremura abiatzean, datak

pilatzen dituenen: «aphirilaren 21ean» (II, 112 or.), «maiatzaren 6an. Eta, hamabortz egunez gero» (II, 112 or.), «Hogoiean, (...) bazoazin orai Verdunerat, 21ean eta 22ean han» (II, 112 or.). Herioaren erresuma izango denez Verdun, ataritik bertatik hasten da iragartzen agertoki beldurgarrian sartzeaz daudela.

Alabaina, denbora-marken eransketa ez da atxikitzen egoera larria edo gain-gainean daukatela adierazteari. Ez da gerraz aritzeko gordetzen den baliabidea, ohiko bizimoduko pasarteetara ere zabaltzen baita. Esaterako, Oihanaldeko sendiak «Arratsaldean, bi orenak irian» (II, 106 or.) ikusi zuten erretorea etxera zetorkiela. Kontalariak ordu beteko solasaldia izan zutela gaineratu ostean, bisitariak adeitasunezko ikustaldiaz haratagokoa dakarrela jakinarazi eta, zereginari heltzera bideratuko dira.

Denbora-markak gerraren kronikan metatu izanagatik, ezin ondoriozta daiteke, ohikotasuna eta gerrak eragindakoa bereizteko bitarteko izan dituenik.

Gerra Handiaz ziharduenean historiara lerratzen zen aldetik, leku-denbora mailako argibideak gehitzea eskakizun ere bazituela esan daiteke, pertsonaia nagusiaren «erremenduen» ibilerak egiazkoak zirelako. Hala ere, ez zuen behar besteko zorroztasunarekin burutu historialari lana, ez bakarrik, Etcheparek ohartarazi bezala, motz geratu izanagatik, baita denbora-markak osatu gabe uzteagatik ere: hilabetea, eguna, ordua zehaztu zituen, urtea, ordea, bakanka baino ez, lau urtez luzatu zenean gatazka.

Inoiz laburpenera jo arren, «Eta, bizkitartean, aboztuaren 30etik eta buruilaren zazpigarren eguneraino, hola iraun zuten gure gizon dohakabeek» (II, 28 or.), elipsia nagusitzen da. Elipsiaren oparotasunaren gain eraikitzen den kronika da. Behin edo behin, elipsia esplizitua bada ere –«Egunak, asteak, hilabeteak ere gero joan behar ziren holaxet» (II, 46 or.)– ukaezinezko moduan inplizituak gailentzen dira, jauzika doalako kontagarriztat dituen gauzen artean: «Orhoitzeko egun hetarik batez, arratsalde erditan» (II, 22 or.) jazotakoa; «Buruilaren 8a zen, unhadurak oro kolpez ahantzi behar ziren eguna» (II, 29 or.), pauso bakar bat atzera egiterik ez zeukatenekoa; soldaduei lehen eskutitza ailegatu zitzaizen egunekoa, Piarresi dagokionez, Senperen abuztuaren 22an (urterik gabe) datatutako arreba Mariek igorritakoa; «Arratsalde batez» Piarresek arbolan zeuden bi aleman hil zituenekoa (II, 44-45 orr.); urriaren 4an kapilauak emandako meza (II, 62-63 orr.); euskaldunen meza (II, 69-70 orr.)...

Barbierrek ez zuen helburu gerraren kronikagile izatea, baizik eta zein bizimolde eta balore-sistemaren izenean aurre egin zioten etsaiari azaltzea. Lau urteko nondik norakoen berriak aukeratutako pasadizo batzuetara mugatu dituenak, ez du aurrezten berbaldirik Piarres «permisioneren» batekin Senpereratzen denean. Nahiz eta egun gutxi batzuen salbuespenarekin, gerran iragandako aldia izan, etxeratzeko baimena eskuratzen duenean, hemengo zereginak gerratekoak baino xehetasun gehiagoz hornitzen ditu, dela kantatzen dituen bertsoak testuan jasotzeak, dela erretoreak har kaltegarriak soroetarik uxatzeko erabilitako erritua txertatzeak (II, 107 or.) edo, herriratzu gero, «Biharamunean, bortz orenetako elizarat jo zuen jaun erretorari kofesatzeko eta haren solas bihotz-altxagarrien hartzeko» (II, 103 or.) eta «Arratsaldean gero, hilen bezperak akabatzearekin, Senpere guzia bi lerrotan bazoan hil-herrietara, bethiko proesionea

egin beharrez» (II, 104 or.), jadanik ondo jakina zen Piarresen elizkoitasunaren ezau-garriarekin temati segitzeak, erakusten dutenez.

Gaxuxa gaixotzean ere, Piarresekin batera Senpereratzen da kontalaria. Sendagilea deitzetik «oren bat» (II, 150 or.) itxaron zutela zertzelada emendatuko du. «Etxek-andre Baten Hiltzea» izenburupean kapitulu oso bat hartuko du Gaxuxaren gaixotzeak, heriotzak eta ondorengo hileta-elizkizunak: egoera hauetan betetzen zuten protokoloa ezagutarazten du. Piarres etxeratzen den bakoitzean berriro tradizioei heltzeak agerian uzten du *Piarres IIk*, *Piarres I* osatzea duela eginkizun nagusi, heriotzaren inguruan ohikoa den eginbideak, zein etxe baten jarraitutasuna bermatzera datozen urratsak finkatuz, ezkontza-eskariari eta ezteiei dagozkien formalitateak jakinaraziz. Alor hone-tan senpenterrek daukaten ohiturez aritzea, agidanez, gutxitxo izan eta, Nafarroa Be-heretan zenbaitetan egiten diren «etxe-sartze» handiak gehitzen ditu (II, 202-203 orr.).

Oihanaldeko etxeoandrea zen Gaxuxaren heriotzak, segida abian jartzea eskatzen zuen: ezkontza-eskari eta ezteien antolatzeke eraz jarduteko parada aproposa. Horiek eta gero iritsiko da etxearen iraupena ziurtatuko duen oinordeko berria.

Azkenean, mataza bat ehotzea baztertuz, Piarres pertsonaia dela medio, XX. mendea-ren bigarren hamarkadan senpenterrek zeramaten bizimoldea du gai Barbierrek. Bizimolde honek 1914-1918 urteen artean jasan zuen aldaketaz ere arduratzen da. Batzuk, gudu-zelaian nozitu zuten, besteak, Senperen bertan, guztiak erasanaz, jakina, baita Senperen gelditutakoak ere, Barbierrek gogoratzen duenez:

Ortegungu guzietz gero, *Gerlako Mezara* biltzen ziren etxeke doloratuak oro. Etxe bat ez zen, norbeit meza hartara igorriko ez zuenik. Hiru-hogoi, lau-hogoi, ehun komunioe-taraino bethi (II, 51 or.).

Etxea gorde mezua igortzea jomuga, zaindu behar dutenaren nolakotasuna bistarazteko tresna bihurtzen ditu bi liburukiak.

Bai ohiko biziera, bai gerrakoa, adierazteko erakuskari batzuetara jotzen du. Ez ba-tean, ez bestean, dago egunerokotasunik, bereizitako kontu batzuk baino: soroetatik harrak uxatzeko erretoreak egindako zeremonia; ihesari lotu zitzaion Goienbide lande-txeke jabeari gertaturikoa; frantsesez ez zekien soldadu garaztarrari jazotakoa; eliz festa desberdinetan ospatzen diren elizkizunak; behin batean kontrabandoan egindakoa... Esaten duenean ez ezik, esateko moduan ere, erakuskariak pilatzen ditu. Adibidez, Piarresi igortzen dioten lehen gutuna bere osotasunean jasotzen da. Hitzez-hitz ematen du kontalariak (II, 35-39 orr.), baita Piarresek idatzitako erantzuna ere (II, 41-43 orr.). Erakuskari bat da. Aurrerantzean ere gutunak ailegatuko zaizkien arren, tankera desberdinez baliatuz agerraraziko ditu herritik bidalitako albistek.

Erakuskari hauen bidez, indarrean dagoen ordena zehazten du eta hala jarraitzearen alde egiten: betirako izan bedi. Beraz, euskal etxeari dagoen-dagoenean eutsi behar zaio, ordena hori iraultzera datozenen aurka borrokatuz, nahiz hiritarrak izan, edo euskal etxeak kokaleku duen Frantzia etxea inbaditu duten alemanak.

Berez, Barbierren azken muga ez da Gerra Handiaren kronika egitea, baizik eta euskal etxetzat daukana belaunaldiz belaunaldi berdin-berdin atxiki behar dela irakastea. Helburua betetzeko euskal etxeko bizilagunen balore-sistema eta ohiturak azaldu zituen, baita hauek ezabatzeko asmoz sartu zaizkien hiritar eta alemani nola aurre egin zieten ere. Bada alderik bi etsai hauen erasoek eragindako hitz-jarioaren neurrietan, izan ere, ez ziren maila berekoak, baina biak salatu zituen eta aurkeztutako euskal etxea kosta ahala kosta babestu beharra azpimarratu.

### 3. ETNOLOGIA ETA KRONIKA ETXEA GORDE ALDARRIKATZEKO

Gerra Handiaren hasieraren mendeurrenarekin batera mende erdia egin zuen Gabriel Arestiren *Harri eta Herrik* (1964). Arestik ere, «Aitaren etxea defendatuko dut» zioen *Harri eta Herrin*. Maila ideologikoan elkarrengandik zeharo urrun ibilitakoak bat etorri ziren «aitaren etxea» defendatzean, etxearen harroinen izaera partekatu ez izanagatik.

Aitaren etxea jagoteak darama Piarres gerrara. Abiatu aurretxoan saihesteko aukera bikaina eskaini ziotenean, itxurak gorde barik, uko egin zion. Bat-batean, ordu arte ezezaguna zen pertsonaiak Oihanalde bisitatzen du: Agustin beratarrak. Hona Piarresi luzatzen dion gonbita:

Ez nauzue behar bada, ni ezagutzen. Bainan, nik ezagutzen dut Piarres. (...). Gerla izigarri bat hastera doa. Galbideak oro utzirik, nahi duzu nerekilan ethorri?... Zu bezalako gizon gaztearentzat bada toki gure etxean! Berrehun pezeta zureak dituzketzu, hilabete guzietan (I, 179 or.).

Oihanaldeko sukaldean ziren guztiak asaldatu zituen proposamenari, gisa honetan erantzuten dio Piarresek:

Zertarat ethorria zira gaur, deus nehork galdatu gabe? Ala laido egiten zaioten gizonetarik batentzat daukazu Piarres Oihanaldekoa?... Ez, jauna, ez! Eskualdun lurra ez dut nahi galdu (I, 180 or.).

Agustin beratarrak beraiekin euskal lurrean segituko lukeela argudiatzean, «Ez ordean gurea» (sic) (I, 180 or.) ihardetsiko dio Piarresek. Amnistia bati esker urte batzuetara itzultzea izango lukeela eranstean dioenean, Piarresek, berriz,

Hobenduna da amiztiaren behartzen. Amiztiarik gabe nahi ditut (...) ene aita-ama gaixoak lagundu Oihanaldeko eliz-hilherrietarat, eta amiztiarik gabe, egun batez, nahi naiz etzan nihaurek zaindu eliz-hilherri horietan... Anhartean, zuhaurekin eta zuhaurentzat atxikazu zure diru madarikatu guzia. Nere lagunaren odolaz gorritua ikus niro bethi. Ez dut nahi! (I, 180 or.).

Piarresen ama Gaxuxaren iritziz, «Eta, zuk, Piarres, jakin zazu hila nahiago zaitugula zure aitak eta zure amak, ezen ez eta bethikotz *desohoratu!*» (I, 180 or.).

Gaxuxa ez da horrela pentsatzen duen senpertar bakarra. Senperera aurreneko senperraren heriotzaren berria iritsi zenean, kontalariak, lehenbiziko aldiz, gerra-eremua laga eta, Senpereko albisteak helaraziko dizkio Piarresi. Horien artean, senpertar batek Senpereko erretoreari aitortutakoa: «Jaun erretora, hila dela nahiago dut aditu, ezen ez eta mugaz bertzalderat iragana» (II, 49 or.).

Kontalariak argi utzi nahi du senperraren artean hedatuen dagoen ikuspegia: etxea defendatu. Baita heriotza badakar ere. Eramankorragotzat jotzen dute heriotza, mugaz bestaldera ihes egitea baino.

Bada beste testigantzarik ere, ihesa gaitzetsiz, gerrara joatearen alde egiten duenik. Esaterako, «Aldudeko gerlarien bestan, 1919ko agorrilaren 2an, Etchepare medikuak egin mintzaldia»n adierazitako balorazioak:

Mihian dut *Baigorriko* herritik duela bortz urte xutitu *gazteria* ederra. Muga hurran izan gatik, bat etzen gelditu Parisetik jin hel-oihu saminari gor. A! zoin gogotik zoazin oro gudurat! (Charritton, 1992, 233 or.).

Edo,

Baigorriaren kar bera *Urepeldarrek*, aitzin hartarat helduz geroz. Muga hurbil izan gatik –Baigorri baino hurbilago oraino– hanitzek nahiago ukan zuten beren odola ixuri, eginbideari uko egin baino (234 or.).

Edo,

Zer esanen dut *Bankarrez*, (...) Muga hurbil zen bizkitartean hemendik ere, bainan sorterriaren amodioak hetsia zakoten, mendiak baino goragoko zedarri batez. Euskaldun garbi eta frantses egiazko, etzizaizkon joan bertzalderat (235 or.).

«Gerlarien ohoretan» antolatutako hitzaldi batekoak izateak lagunduko zuen baina, hiru leku desberdinetan dio «muga hurbil izan arren» gerrarako deiari men egin ziotela.

Lau urtera, Alduden zen hizlari Etchepare. 1923ko maiatzaren 13an ospatutako «Gerlako oroitmen aldudarrena» ekitaldian lehengo ustea berresten du:

Izendatiak izan diren hameka gizonak, gure artian bizi ziren (...). Buruzagien deia-darra aditu bezain laster, abiatu ziren halere, bertze aldudar andana batekin (...). Erakuspen eder, urrats miragarri, egiazko gizon egintza! Eta orobat bertze nihungo frantsesena baino merezimenduz handiagoa. Alabainan ihes joateko, muga ondo ondoan zuten: Frantzian gerla, Espainian bakia; hemen griñarik baizik ez eta, bertzeen meneko, beti lanjerrian; hortxe, mendiez bertzaldian, libertatia, deskantsia, irabazpidia, familiaren, noiztenka bederen, nahiz ixilka, ikusteko zoriona. Bainan ez: ihes egiteko xederik gogorat ere ez zitzaien jin (257 or.).

Etxea, herria eta Frantzia ditu «xixpa» hartzeko motibo Piarresek:

Eta Piarresek *badaki* orai zertako den, gaur, xixpa bat eskuan, han, Iguzki-aldeko hiri muthur batean. Frantses-Herriaren mokor bat, mokor ttiki bat zaintzen du harek ere, han, harmetan. Ehun milaka, bertze soldado batzu baziren, non-nahi bertze lur-mokor batzu gerizatzen zituztela hala hala. Eta *Frantzia, Herri Handia, lur-mokor hetaz guzietaz egina zen*. Lur-mokor hetarik bat zen Eskual-Herria, Eskual Herrian Senpereko herria.

Lur-mokor hetan, heien gainean altxatuak, han ziren haren gibelean, aintzinean, ezker, eskuin, orotan, herriak, etxeak, elizak, hil-herriak. Herri hetan, etxe hetan zauden... aita-amak, haurrideak, haurrak, hil gaixoak. Eta, hil eta bizi, hek guziek bakean bizi nahi zuten eta lo egin deskantsuan (II, 11-12 orr.).

Arreba Mariek Piarresi bidalitako lehen gutunean, hitzez-hitz ematen den horretan, arrebak bat egiten du Frantzia menperatu dutenen aurka borrokatzeko Piarresek zituen arrazoiekin:

Jainko horrek berak nahi zuen joan zintezten; Frantzia gerizatu behar zen, eta Frantzia gerizatuz, gerizaturen duzue gutarik bakotxaren herria. Ezen, gure herria zer da, baizen eta *xoko* bat Frantzian? Eta Herriaren amodioa zer da, baizen eta *xoko* horrentzat Jainkoak berak gure bihotzean eman duen kilika edo asikia? (II, 37 orr.).

Bestela jokatu duena arbuiatzen duela ere gaineratzen dio: «Begi onez ez diozoke beha eginbide horri ukho egin dionari» (II, 37 orr.).

Etxea defendatzea Jainkoaren nahia zelako edo, zeregina alboratu duenak zigorra jasoko du. Hala gertatzen zaie Goienbidekoei, Mariek Piarresi igorritako eskutitzak dioenez,

Behazu, Piarres, Goienbidean gerthatu zaiotenari. Mugaz bertz-alderat joan da Baxtixa, bere ama xaharra, bere andrea, bere hiru haurrak hemen utzirik, geroxago horiekin orekin uraz-haindirat, Ameriketarat joaiteko. Hamar egun gabe, haur gaixoetarik bat hil izan da; eta haren ehorts-egunean, aita dohakabea ez zen han, bere lagunaren aldean, gorputz ttikiaren hil-herrietarat segitzeko... Ezkilak *dan, dan, dan* ari, eta mugarri hurbil, bixkar batean, nigarrez ikusi omen dute aita ihes-tiarra!...

Eta, orai hiru egun, Goienbideko andre gaixoa bere bi hurrekin joan da, bere aldian, Espainiarat buruz, eta (...) atzo *erori* da Goienbidea (II, 37-38 orr.).

Piarres «xispa» soinean duela aurkeztu aurretik ere, kontalariak jakinarazia zuen, berak moldatutako pertsonaiek etxea (I, 65, 66 orr.), herria eta Frantzia (I, 29 or.) maite zituztela.

Azken batez, Jainkoa eta etxea ditu ardatz Barbierrek *Piarres I* eta *II*n, Piarres Oihanaldeko oinordekoa ezaugarritzean. Oinordekoaren bizimoldea azaltzeko ohikoaz eta ezohikoaz baliatzen da. Ohikoa da lana, egokitzen denean kontrabandoa egitea,



aisialdi orduetako pilota eta musa, elizak iragarritako elizkizunetan parte hartzea... Ohikotasun horretara zenbait egintza berezi ailegatuko dira: gerra, amaren heriotza, ezkontza. Horiek dira behin bakarrik jazoko zaizkionak, urtea joan eta urtea etorri errepikatzen den egitarautik aterako dutenak. Ohiko bizimodutik idokitzen dutenean, egoera berriari aurre eginaz, berriro lehenera itzultzea du jomuga. Gerrara etxea defendatzen, gerizatzen doa. Amaren heriotzaren ostean, Goñarekin ezkontzen denean, «xutik berriro etxea» dio kontalariak. Etxearen jarraitutasuna Piarresen ahotsean behin eta berriz entzuteak ere, funtsezko duela agerrarazten du.

Lehen partearen agindupean jorratzen da bigarrena, aurreneko liburukiak ezarritako eskakizunei erantzunez doa bigarrena. Gerrako gorabeherak berrogeita hamar orrialdetara mugatzen omen ditu: horrek berorrek salatzen du Barbierrek ez zuela xede nagusi gerraren kronika egitea. Gerra Handia Ipar Euskal Herriko bizilagunek jasan zuten gertari oso lazarria izanik, oraindik oso eraginbera zegoen oroitzapen kolektiboan: triskantza hark sorrarazitako oinazea gainditzeko artean gertuegi zeukaten. Oroitzapen kolektiboan barreneraino sartuta zegoen bizipen basatia gogoraziz, euskaldunak etxea gordetzearen premiaz ondo jabetuta zeudela ezagutarazten du. Gerraz kontatutako pasadizoez, etxea jagoteak eskatutako ahaleginak zenbaterainokoak izan ziren helarazteaz bestalde, Jainkoaren nahia bete zela nabarmentzea dute helburu.

#### 4. ERREALITATE LINGUISTIKOAREN ISLAPENA. ELEBAKARRAK ETXE ELEANITZEAN

Esan den moduan, XX. mendearen bigarren erdi arteko eleberrigile guztiek, jokabideak arautzeko bitarteko bihurtu zuten eleberria, euskaldunaren portaera eredu-garria bistaratzeko leku. Piarres elizaren, etxearen eta hilerriaren gainean bermatzen bada eta Barbierrek *Supazter sokoani* gehitu zion aitzinsolasean benetako euskalduna elizak, etxeak, hilerriak eta mintzairak egiten dutela badio, Hegoa begiratu, hilerria kendu eta, osterantzekoak berdin-berdin daude indarrean. Hegoan, euskaldunak izan beharko lukeena erakustera bideratu ziren eleberrigileek euskara, euskal ohiturak eta fede katolikoa zituzten zutarri zinezko euskalduna finkatzeko. Hitz batean, gurasoengandik, aurrekoengandik iritsitakoak bere horretan iraun dezala. Aipatu adierazleekiko harremanak jartzen du pertsonaia goresteko ala arbuiatzeko irizpidea.

Euskarari dagokionez, hizkera-mailak bereizten direnean, beti erregistrorik landuena kontalariarena da, hurrengo, pertsonaia nagusiarena. Errealitate linguistikoren bat izaltzeko, bigarren mailako pertsonaiaren bati egozten diote eginbidea.

Euskararen errealitate linguistikoaren ezaugarri da euskalki, azpieuskalki eta aldaeretan banaturik bizitzea eta ahoskeran kontrakzioak egitea. Zenbait kontakizunek eremu geografiko errealean tokitu dituzte kontatutako istorioak eta bada pertsonaiaren jatorri edo kokaguneko hizkeraren lekukotasunen bat jaso duenik. Agirreren *Garoan*, kasu, Aloña mendian garatzen da istorioa, nahiz eta ilusio erreferentziala sortzeko

asmorik ez zuen izan, esparru geografiko erreala horretan hitz egiten den euskalkiaren aldaera gipuzkeragatik ordezkatu izanak egiaztatzen duenez. Alabaina, ez zuen etsi gertalekuko hizkera errearen arrastoren bat laga barik. Zabaletako familia haur jaio berria bataiatzeko Oñatira jaisteaz baliatzen da oñatiarren ahotsera hauen hizkerako formak eramateko: «landare *berrixa aldozue?* (1981, 73 or.), «gizon gordiña *zagoz*, (73 or.), «Zer izen ipiñi bihar *xaué?* (74 or.). Edo, Zabaleta baserriko Joanes artzainaren biloba Martin mitinlari agertzen denean Eibarren, honen aurreko hizkera, ekitaldiaren herrikoarengatik aldatzen du<sup>11</sup>.

Barbierrek ere eremu geografiko erreala hautatzen du, baita errealtate linguistikoko aztarnen bat uztea ere. Agirrerren *Garoan* bezala, bigarren mailako pertsonaia baten berbetan mamituko da: Piarresen lagunik handiena den soldadu garaztarraren mintzuran Garaziko euskararen zenbait berezitasun txertatuko ditu.

Arestian baieztatu denez, euskararekiko atxikimendu-maila ere pertsonaiaren ebaluazio-irizpide da. Berriro, Agirrerren aipamena derrigorrezko. *Kresalan* badira zenbait pertsonaia «Bedar txarrak» metaforapean batzen dituenak. Arranondoko belar txarrak dira. Batzuk euskararik ez dakitelako, besteren batek euskara mesprezatzen duelako, gaztelania dute komunikazio-tresna, kontalariak kontakizuna euskaldunentzat egin izanagatik, euskaraturik ematea erabakitzen badu ere. Belar txarrak dira ereduizkotzat daukan balore-sistema hausten dutelako eta, preseski, horiek dira Arranondon gaztelaniaren alde egiten dutenak.

Agirre eleberrigileak hainbestearaino du euskara euskaldunak beharko lukeen balore-sistemako osagai, non sinesgarritasunik gabeko egoerak aurkeztera iristen den. *Auñemendiko Loreako* (1898) Riktrudis frankoen duke zen Adalbaldorekin ezkontzean, Ostrabentora lekualdatzen da; frankoen herrira, alegia. Erbesteratu dela onartzen duen Riktrudis euskaldun eredugarriak euskaraz bizi izaten jarraitu nahi eta, kontalariak dioenez, euskara darabil erbestean:

Riktrudisek, bere atsakabeak (sic) errezago eruateagaitik, eta biotzak alan eskatuten eutsalako, Euskalerrri txiki bat egin eban Ostrabenton.«Erbeste» ipiñi eutsan etxe-ari izena, zerren, lurra gizonentzat erbetea dan legez, erbetea zan Riktrudisentzat prankotarren erria. Baiña guztiz ondo ta Euskaldun bizi zan. Euskeraz itz egiten zan beti Erbesten, euskeraz arren, euskeraz erestu, Euskalerrriko ipuiñak esan, euskaldun ekanduakaz bizi, euskaldunen gisara iantzi... (1966, II, 120 or.).

11 «Langilliak: Euskalerrrixan jaixo naiz, baña euskaldun izatiak ez nau batere arrotzen. (...). Euskalerrri guztia, Eibar izan ezik, abadien mendian dago, ta nik eztot iñon mendian egon gura». Villasante, L. (arg.), 1981, 291-292 orr.

*Garoon*, gatazka linguistikoa irudikatzea ez zuen alboratu: Zabaletara Gabonak igarotzera etorri zirenean pertsonaia nagusiaren seme gazteena zen Juan Andres eta euskaldunak ez ziren honen emazte galiziarra eta semea, kode linguistikoa partekatzen ez zutenak sukalde berean elkar ezin ulertuz<sup>12</sup> kokatu zituen.

Gaztelaniaz mintzatzen diren Euskal Herriko pertsonaiak hobesten duen balore-sistematik aldentzen diren pertsonaia legez ezaugarritzen baditu Agirrek Hegoan, Iparreran jarrera berbera atzeman daiteke, Barbierren aurretik ez ezik, baita ostean ere. Egia da Daskonagerrek frantsesez idatzi zuela *Les échos du Pas de Roland* eta besteek euskaratutakoa dela, egilea gain-gainean zutela, ordea. Horregatik, egileari berari egotzi dakioke euskaraz *Atheka gaitzeko oihartzunak* izenburupean argitaratutako kontakizunean, Ganixen aurka dabilzantzat eta arrotz zaizkionentzat frantsesa gorde izanaren erantzukizuna.

*Piarres II*ren ondotik, *Anttonen*, Marixan Anttonen usteetatik urrutiraten denean, Anttonen balore-sistema urratzen duenean, haren ahotsera frantses gaiztoa darama Iratchetek. Euskara frantsesarengatik ordezteaz bestalde, zuzen beretu ez duen hiztun moduan nortzen du.

*Piarres II*n ez zuen berdin jokatu Barbierrek<sup>13</sup>. Taxutu zituen pertsonaiek euskaraz baino ez dute egiten, gerrara joan behar dutenei hizkuntza-testuingurua aldatzen zaien arte. Ingurumari linguistiko berrian, pertsonaiak baliatu hizkuntzari eutsi zion. Agintari militarrentzat soilik frantsesa (besteak beste, II, 177-178 orr.), soldadu euskaldunentzat frantsesa zeharo baztertu barik (besteak beste, II, 59, 66, 188 orr.), gehienbat euskara eta, azkenik, frantsesaren arrastorik ez zuen soldadu euskaldunik ere bazela ezagutarazi zuen (II, 83 or.). Barbierrek hizkuntza-errealitatea islatzen du, errealitate horren alderdiren batek eragin zitzakeen arriskuak aztertzea saihestuz. Agerikoa denez, frantsesik ez zekien soldadu euskalduna baldintza zailtan zegoen: agintari militarrek frantses hutsa darabilte eta agintari horietakoren batek behintzat etxe bereko duten hizkuntzari ez dio ongi etorririk adeitsuena ematen: «Hé, là! qu'est-ce que vous

12 «Iñondik iñora ezin ulertu zuten alkar Ana Josepak eta bere Galiziko errañak.

–Baneukan zuek ezagutzeko gogoia– esaten zion arrek.

–*No le entiendo a V. una palabra* –erantzuten zuan besteak.

–Esne *sopak* jango alditu mutillak? Urdai azpikoa jarriko aldizuet?

–*Lo mismo que si me hablara V. gringo. Jesús qué lenguaje!*

–Etzaite aserratu, emakumea.

–¿*Qué dice tu madre, Juan?*», 190 or.

13 Eginiko baieztapena berretsiz, azalpen bat. Labur samarra den Iratcheten *Antton* kontakizuneko Anttoni hainbat pasadizo bizitzea suertatzen zaio: etxea erre, indiano bihurtu, II. Mundu Gerran (1939-1945) alemani aurre egitea... baina, kontalariaren berbaldian lekuri handiena hartzen duena Antton eta Marixanen arteko harremana da eta, honen barnean, Marixanek hirian izan duen eraldaketa. *Piarres I* eta *II*k etxea jagotea badute gune, *Anttonek* hiriak dakartzan galerak. Geroago Iratchetek jasoko duen ikuskera, bi liburukiok jendarteratu baino lehen, jada adierazita zeukan Barbierrek, *Supazter sokoan* idazlanarentzat moldatutako hitzaurreak erakusten duenez: «bereziki neskatxa batzu, urthe pare bat edo gehiago hirian egonik, herrirat ethorri eta, *frantsesez* –beren ustez– hasten zauzkularik! Zer *frantsesa*, heiena! Ez frantses, ez kaskoin, ez portuges! Nik ez dakit nongo mintza-moldea duten hura... Ez bethi Frantziakoa!», 39 or. *Piarres I* eta *II*n, haatik, besterik zuen ardatz.

dites dans votre diable de basque?» (II, 72 or.). Antzeko zerbait zioen *Garoako* Juan Andresen emazte galiziarrek: «–Lo mismo que si me hablara V. gringo. Jesús qué lenguaje!».

Esan beharrik ere ez: batak bestearen hizkuntza ezezaguna izateak sorraraz ditzakeen arazoak ez dira parekoak baserriko sukaldean eta gudu-zelaian. Sukaldeko solaskideek itzultzailea izateaz gainera –Zabaletako seme Juan Andres moldatzen da gaztelania-ekin– ahaidetasunak lotzen ditu. Oso bestelakoa da gudu-zelaiko agintari militar –soldadu harremana. E. Bidegainek ohartarazi duenez, «euskaldun anitz frantsesa ez jakiteagatik hil ziren, aginduak ez zituztelako ulertzen» (2008). Barbierren kronikan frantsesik ez zekien soldadu bakarra aipatu eta, gabezia hori bistaratzean, gatazka ekiditen da. Izen bereziarekin izendatzen ez den garaztar batek egin balentriaren ondoren, komandanteak deitu eta, galdetu zion:

D'où êtes-vous, mon brave?

Bustintziarrak frantses tuntik ez jakin! (II, 83 or.).

Barbierrek bideratutako irtenbidea ez tizat eta, aldi berean, lazgarritzat jo daiteke, nahiz eta, euskaldunak noraino barneratu zuen gerra azpimarratzeko lagungarri izan. Oztopoa agerraraztean, itzultzaile-lanaz arduratuko den pertsonaia hantxe bertan:

Eskualdun aphez-gai bat gomenantarenganat mezulari hain xuxen orduan suertaturik, haren medioz jakin zituen aintzindariak berriak oro, eta uste ez zituenak ere bai. (...). Eta bost haurren aita zen, nehor ez zela gauza horri ohartu, eta berak ere deusik ez zakiela hura altxatuz geroztik eginikako legeez! (II, 84 or.).

Garaztarraren zirkunstantzia pertsonalak helaraztean, komandantearen zintzotasuna, erabatekoa:

Ta place n'est pas ici, mon garçon... Des soldats comme toi, j'en voudrais beaucoup. Mais un père de cinq enfants n'a pas le droit de se faire casser la figure... Pour l'instant, je vais te faire évacuer à l'arrière, et nous verrons ensuite à régler ton dossier. J'aurai du reste à le grossir de quelques lignes bien méritées (II, 84 or.).

Ustekabeko gertaera bat tarteko, tupustean, berebiziko oparia garaztarrarentzat, kode linguistikoa partekatzen ez dutenak elkarren berri izateko apaizgai elebidunaz gain, legea betetzeko prest dagoen komandantea eta, horrela, ez tietan ez tiena den emaitza: etxera itzuli. Baina, ez ote gogorra etxean behar zuena, ezjakinean, gudu-eremura eroan izana? Nola ezagutuko zituen beretu gabeko hizkuntza batean idatzitako legeak? Nori zegokion jakinaraztea? Nola ulertuko zituen agintari militarren aginduak? Garaztarrak etxeratzea pozik hartu zuela gaineratze hutsarekin amaitzen du Barbierrek pasadizoaren kontakizuna. Iruzkin eta gogoeta franko egiten dituenak elebakartasunak sortutako traba arakatzea baztertzen du: ez dago arazorik, elebakartasuna ez da gatazka-eragile. Euskaldun elebakarrak euskararik ez zekitenen esanetara egon zirenen testigantza baino ez. Kontakizunera ekarritako erakuskariaren arabera, komunikazio-eragozpenak

gaindi daitezke eta, bidenabar, euskaldunen adorea eta agintari militar frantsesen presutasuna nabarmentzeko balio izan dio.

Esan bezala, bi aldetakoek, Ipar eta Hegokoek, balore-sistema berbera hobetsi dute Barbierren aurretik, zein ostean. Bidegainek «Euskaldunak frantsestu zituen gerla»tzat (2008)<sup>14</sup> jo du Gerra Handia. Hemen behatutakoaren arabera, Lehen Mundu Gerraren hasiera urrun zela –*Atheka gaitzeko oihartzunak* (1870)– eta bukaeratik mende laurden luzea eta gero –*Antton* (1946)– frantsesa ez dute atzematzen Barbierrek *Piarres IIn* aurkeztu bezain etxeko<sup>15</sup>.

Erdaraz baliatzen diren pertsonaiak arrotzutakotzat dauzkate Daskonagerrek, Agirrek edo Iratchetek. Komunikazio-hizkuntza gaztelania duten «Bedar txarrak» arrotzak dira *Kresalako* arranondotarrentzat, baita *Garoako* Zabaletako seme Juan Andresen emazte Dionisia eta horien seme Juanito ere, ahaide euskaldunentzat. Orobat, *Atheka gaitzeko oihartzunak* kontakizuneko Ganixentzat frantsesa darabiltenak eta hizkuntzaz aldatzen duen *Anttoneko* Marixan Anttonentzat. Aitzitik, frantsesez soilik mintzatzen diren agintari militarrek ez zaizkio arrotzak Barbierri<sup>16</sup>.

Agintari militar horiek ezin izan zitezkeen arrotzak Barbierrentzat, eusten ari diren etxeko bizilagunek hizkuntza desberdinak hitz egiten dituztelako. *Garoako* Juan Andres jaioterritik Gaztelara bideratzean, atzerriratu izana leporatzen dio kontalariak. *Auñemendiko Loreako* Riktrudisentzat frankoen herria erbestea bazen ere, ez Senpereko Piarresentzat Frantzia. Senpertarrek alemaniarren aurka borrokatzeko gudu-zelaia bizitoki dutenean, ez daude atzerrian, beren etxea gerizatzen baizik. Kontalariak jakinarazia zuen, «Eta *Frantzia, Herri Handia, lur-mokor hetaz guzietaz egina zen*. Lur-mokor hetarik bat zen Eskual-Herria, Eskual Herrian Senpereko herria» (II, 11 or.).

Horiek horrela, argi uzten du Barbierrek bata bestearen hizkuntza ezagutzen ez duten etxeko bizilagun direla. Elebakardunek ere eleanitza den etxea dute bizileku.

14 Bidegainek «*Eskualduna* astekariak Mundu Gerraz zabaldu zuen mezua» ikertzen du *Lehen Mundu Gerra «Eskualduna» astekarian* (2013) azterlanean. Hitzaurrean bertan dio, «Eragin handia izan zuen ere euskaldunak frantsesteko bidean», 26 or.

15 Iratcheten *Anttonen* frantsesa ez *Piarres IIn* bezain etxeko, bai horratik, Frantzia babestea. Etxea erretzen zaienean galerei aurre egiten Amerikak lagun diezaieketela eta, bertaratzea eskatzen dio aitak Anttoni. 1937ko urriaren hogeian sartu zen ugazaba amerikararen etxean. Irabazi onak ditu, amak 1939ko ekainean idatzitako eskutitzean jakinarazitakoagatik, aurreikusitako egonaldia aurreratu behar duen arte: «etxerat jin behar duk. (...) Ene pentsatzeko moldean, ixtant bat goiti beheti, gerla segurra duk». Urkizu, P. (arg.), 1990, 40 or. Bigarren Mundu Gerra hastear da eta, amarentzat, «Eta ez bahiz jiten, desertor hiz. Nik ondarrekoa egina diat eta ez diat ene familiat desertorrik ikhusi nahi», 40 or. Barbierrek hobesten dituen pertsonaiek Lehen Mundu Gerraren egunetan aditzera emandako ikuspegi bera azaleratzen du Iratchetek Bigarrenean.

16 *Piarres I eta II* baino lehen plazaratu zuen *Supazter sokoanen*, benetako euskaldunaren harroinak elizan, etxean, hilerrian eta mintzairan jarri zituen Barbierrek. Alabaina, jarraian honakoa erantsi zuen: «Begira... Elizan, Etxean, Hil-Herrietan hartu guzia: sinheste, errespetu, Jainkoaren beldur eta amodio. Horietarik deusik ez erain sekulan arrotzaren aintzinean eta haren beldurrez», 30 or. Nahiz eta puntu eta apartearen ostean, «Bainan, begira oroz gainetik gure *mintzaira*, Eskuara» gaineratu, arrotzaren aintzinean gorde behar direnetatik alagatzen du.

## 5. JAINKOAREN NAHIAK GOBERNATUTAKO ETXEA

Aipatu denez, apaizek taxututako kontakizunetan bada fedea eragindako berbaldirik, baina Barbierren neurrietara iritsi barik, bai oparotasunaren ikuspuntutik, bai gizakiaren menpekotasuna azken muturreraino eramatearen alderditik ere: gizakia Jainkoaren erabakien esku dagoen izakia da.

Jainko zale dira Piarres pertsonaia nagusia eta, eskuarki, euskaldun guztiak: «Jainkoa! Bethi Jainkoa! Orotan ere den bezala, orotan ikusten zuen eta maitatzen gure Piarresek (...). Eskualdunak odolean du hoi, eta Piarres zinez eskualduna zen» (I, 116 or.). Era berean, «Eskual-Herriaren bihotza beraz... *eliza*» (I, 128 or.) erantsi eta, euskaldun guztiak zeruan kokatzen ditu: «ezen, euskaldunik ez diteke zeruan baizik» (I, 128 or.). Euskaldun izaeraren bereizgarri da, ez kontakizunaren orainaldian bakarrik, betidanik baino: «eta eskerrak bihurtu ziozkaten biek... eskualdun Etxeak bethitik begiratzen dituen Jainko handiari» (II, 216 or.). Hala izanik, Piarresen eta, oro har, euskaldunen kristau-fedea-erekiko atxikimendua erakusten duten lekukotasunak ugariak dira. Lekukotasun horiei kontalariak emendatutako iruzkin anitzak batzen zaizkie. Gisa honetan, euskaldunak kristau-fedeaekin duen lotura zenbaterainokoa den irudikatzeaz bestalde, fede hori nola ulertzen duen ere agerrarazten du. Ez zebilen oker Etchepare honakoa egotzi zionean:

Baditake hanitzek beltzuri eginen dakoten oraino *Barbieri*, hil ondoaz bai eta elizako zerez arduregi eta nasaikiegi delakotz heien iduripenerat mintzatu. Aitortuko dut apez euskaldun gehienen itzala dela hori, luma, populuaren argitzea gatik, erien artean dutenean hartzen: akitu ondoan irakurle gaizoa, kexarazten dauzute eta batzutan higuintzen. Ohartzeko lukete, erligioneaz, han-hemenka eta laburzki baizik ez dela behar liburu batean, nola astekari edo egunkarietan, hitz egin: halako hitzak, guziz indarrekin delarik igorria, gibelondo hobia baiterakar buru bihotzetan, elasturiak baino (Charritton, 1984, 362-363. orr.).

Hutsik egiten ez duten bi erakundeak Eliza eta *Eskualduna* aldizkaria dira. Horra, kristau euskalduna gobernatzeko aginpidea dutenak:

Piarresek bazakien zer egin bozkatzeko heieri buruz. *Eskualdun* astekariak errana zion nor ziren heien aintzinerat agertzen ziren bi gizonak, eta gizon hetarik zein behar zuen hautatu eskualdun girixtinoak (I, 140 or.).

Norbere burua eraentzeko bi iturri baino ez, banaketa jakinarekin: bizitza zibila eta erlijiosoa.

Euskaldunak, azken batez, bi etxe ditu, bata aldi baterakoa, bestea, berriz, betikorakoa. Etxeak aterpea, babeslekua, segurtasuna sinbolizatzen du (Pérez-Rioja, 1980, 115 or.). Denboraldi baterako, horratik. Babesleku horri segida emanaz, beste etxera igarotzea lortu behar da. Euskal etxeko bizilagunek izan duten eta duten balore-sistema gordetzeak sarrera bermatuko die.

Beste etxea eliza da. Hau joandakoen eta bizi direnen topaleku da:

Herriaren arima herritarren arimek egiten dutela baitiote, *Eskual-Herriaren arima* han dabil hegaldaka, gure eliza zaharretan, eskualdun egiazko guzien arimak harat bethi biltzen ohi direnaz geroz. Zerua eta lurra, Jainko handia eta gizon ez-deusa, aingeruak eta sainduak, hilak eta biziak, han elgarretaratzen dire, etxe batean etxe hartako burhasoak eta haurrak oro bezala (I, 128 or.).

Amaidun den bizitzan ere, guztia Jainkoaren esku dago Piarresentzat; uneoro Haren borondatea betetzen denaz ziurtasun osoa dauka. Behin, aurrerago emazte izango duen Goñaren «othoitzak eta *medaila* baliatu zaizkit jada, obuza puska edo bala tiki batek zakuaren gainetik ene zapatak ereman dazkidatarik! (II, 41 or.) dio; hurrengoan, sua eta kea bazter guztiei zeriela, «Jinkuak eta Ama-Birjinak beira gitzaztela! Bestenaz!» (II, 144 or.) eskatuko du. «Jainkoak oro zeramazkala orhoiturik, eta haren nahia ez balinbazen, ile bat ez zitziola ereriko gogoan harturik, ikare ilhun itsusirik ez zuen bere baitan sumatzen» (II, 44 or.) bete-bete sinesten du. Eta, obus bat ondo-ondotik sartu eta, hogeita hamabost gizonetatik hamabi harrapatzean, lasterka zihoala, «Eskerrak zor izanen ditiagu berriz ere Jainkoari! Hori zerbeit bazian hatik! (II, 61 or.) oihukatu zuen. Edo, hildako senpertar batzuen izenak izendatu eta gogoratu ostean, «Hots, muthikoak, gaineko Nausiak hola nahi zian engoitik!» (II, 80 or.) gehituko du. Gerran zein ohiko bizieran gizakiaren ibilera Jainkoak ezartzen du. Baita ohiko bizimoduan ere, erretoreak soroetako harrak uxatzeko egindako zeremoniaren eraginkortasunak frogatzen duenez: «Jaun erretora, jaun erretora, badoazi; behazu hunat...» (II, 107 or.) adieraziko du Piarresen arreba Mariek.

Barbier etnologoak bere kontakizuna jendeztatzen duten pertsonaietara sorgina ere ekartzen du. Sorgin kristaua, noski. Dena den, badaezpada, Barbier apaiza sineskeria ororen arriskua saihesteaz ere arduratzen da.

*Piarres* Iean aurkeztua zuen Maria Zaharrak elurrak zoko guztiak zurituta zeuzkan gau batean jo zuen Oihanaldeko atea. Beranduegi ez ote den etxera itzultzeko gainera-tzen diotenean, Maria Zaharraren ihardespena,

Zer munta du, eta noren beldur behar naiz? Sorginen?... Bakharrak baitut ikusirik nere bizian aireko horietarik, intha guzietan, eta bethi gauaz!... Ez dute nere gainean ahalik! Sorgina ez naiza nihaur? (I, 86 or.).

Gaxuxaren heriotza dela eta, dator berriro Oihanaldera. Hona bere otoitza Gaxuxaren gorpu aurrean:

Jainko onak bere lorian harturen zaitu, (...). *Lehenagoko euskaldunek hola egiten ohi zutela*, ongi nahiko zuen xirio xorta bat ixuri Oihanaldeko andre maitearen gorphutzairen gainera, *gorphutz hura gogor geldi zadien eta oso kaxaren barnean...* Bainan ez zen hartarat atrebitu; eta, ongi othoitz eginik, atheratu zen, galdeginez hatik «hautara bat ile-orratz eman zezaten kaxaren barnean... *Bazakiela harek zertako...*» (II, 160 or.).

Barbierrek, jakina, ez du ahantziko ile-orratzarekin gertatutakoa ezagutaraztea: «Arratsean, bere soineko ederrenekin kaxan eman zen hil maitea, eta *ile-orratzik gabe batere*» (II, 161 or.).

Argi eta garbi, aztikeria guztiak deuseztatu gura dituen Barbier elizgizona gailentzen zaio etnologoari. Elizaren errituek helburua eskuratzeko duten ahalmena bistaratzeaz bestalde, beste jatorri batekoak ezabatzea gomendatzen du, zeren eta gizakia Jainkoak gobernatzen du.

Gizakiaren gaineko erabateko aginpidea Jainkoak baldin badu, ez da makala aginte horren oniritzia izatea. Kontakizun den gerran Jainkoa Frantziarekin dago:

O Jainkoa, Jainko zaintzalea, / Frantses Herriaren kontsolatzalea, / Hel! hel! gure gerizatzailea. / Hel, hel othoi, etsaien xehatzalea!

Alemana, JAINKO ZAHARRAREKIN / Pozoin traidore guziekin; / Jin dadila... nahi duenarekin! / Zer zauku?... Jauna da gurekin! (II, 52 or.).

Piarresen arreba Marierentzat ere, Jainkoak nahi zuen Frantziaren alde borrokatzera joan zedin.

Jainkoa Frantziarekin bada, Haren gogoa da gorde dezatela. Horregatik edo, gerra ekiditeko muga igarotzen duena berehala zigortzen da, Goienbideko nagusiaren ihesaren eskarmentutik ikas daitekeenez: ordudanik zoritxarra lagun, ezbeharraren atzetik.

Seguruena benetako gertari batez dihardu, besteak beste, izen bereziaren jabe egin dituelako. Nolanahi ere, egiazko ala asmazioaren fruitu izateak ez du aldatzen xedatu zaion eginkizuna: Jainkoaren borondatea da euskaldun soldaduek Frantziarekin konprometitzea gaztigua indartu. Frantzia gerizatzean, beren etxea, bizileku duten etxea bera, babesten ari dira.

Fikzioaren denboraren iraupena laburra izanik ere, zeinahi eleberrigile behartuta dago berbaldira eroango dituen kontuak aukeratzera. Leku egin ala baztertu ariketarekin hasitako baheketari, bereizitakoa moldatzeko era batzen zaio. Burubide erabakigarriak mezuak geruzatzen dituztelako: nabarmentzen denetik osagarrizko betelan mailakora. Barbierri dagokionez, zeharo tolesgabeki bete zuen zeregina; izan ere, aski da begiratzea nola ahots desberdinak baliatuz iritzi berbera azaltzen duen edo adiera partekatzen duten gertaerak kontatzen dituen, beheragoko mailan kokatutakoak errepikatzen ez dituenen. Iragarritako bi baliabideak erabiltzen ditu iteratzeko mugaz bestalderako ihesaren gaian eta, horietakoren bat beste batzuetan, dela hiritarren portaera okerra pasadizo batean baino gehiagotan jasotzen duenean, dela euskaldun soldaduak gerrara joatea Jainkoaren nahia izan zela kontalariaren, Piarresen, Marie-ren... mintzurretan, frantsesik ez zekien soldadu bakarrari behingo batean jazotakoa jakinarazi eta kito egin zuenean. Azkenean, irakurleari irakurketa ezartzen dio, kontakizuna itxuratzean, nola hartu ere finkatu izanagatik: irakurketa bakarrekoa den testua gauzatzen du.

Hegotik eta, ia mende erdi geroago izan arren, bada oso bestelako ikuskerarik eta, ondorioz, besterik azpimarratzen duenik. Gorka Knörr abeslariak «Azken agurraren



negarra» (1975) abestiko ahapaldi bakoitzaren ondotik kantatzeko ondutako leloa lelu: «Morts pour la Patrie, / morts pour la Patrie, / eskuara baizik etzakiten haiek, / morts pour la Patrie».

Barbierrentzat, ordea, Jainkoaren nahiari erantzun zioten eta uste hori duenarentzat, Jainkoarekiko esanekotasunera makurtu eta Haren aginduak onartzea baizik ez dauka gizakiak.

Eliza katolikoak Jainkoari jarri dizkion ezaugarrietan orojakiletasuna, noranahikotasuna, ahalguztiduntasuna, ontasuna, errukitasuna eta abar aurki daitezke. Nolokotasun hauen artean elkarrekin uztartzen zailenak ahalguztiduntasuna eta errukitasuna izan daitezke, batak bihozgabetasunera eta, besteak, bihozberatasunera igortzen duten aldetik.

Behin edo behin Jainko errukigarria, penitentziagileaz urrikaltzen den Jainkoa agerarazten du:

Jaun erretorak hala galdeturik, herri guziak barur egin zuen ortziraile batez, eta kurrutzearen-bide bat egin zen (...). Egun hartan berean, gerlako azken gudueri buruz, eritasun tzarrari buruz, Ama Birjinaren iduri eder batentzat behar zen diru guzia nasaiki bildu zen. (...). Eta –ez zenez miraikulua– *arrats hartan berean gelditu zen izurrite ikaragarria*, senpertar bihi bat ez baitzen gripatik joan orduz-geroztik, auzo herrietan oraino nigarrez ari zirelarik... (II, 180-181 orr.).

Alabaina, zalantzarik gabe, Jainko ahalguztiduna nagusitzen da. Inolako autonomia ez duen izakia da gizakia, Jainko guztiahaldunak gobernatzen duen txotxongiloa: den bezala ahalguztiduna izanik bere esku dago gizaki bakoitzaren bizitzaren norabidea: obusak edo tiroak nor jo eta nor libratu erabakitzen duen, sariak eta zigorrak banatzen dituen Izaki Gorena. Nahiz eta erabakion eustazpiak ezezagun izan gizakiak, ezbeharra, zoritxarra, hobesten den balore-sistema urratu duenen batek jasaten badu, Jainkoak xedatutako zigorrari egozten zaio. Piarres, Jainkoak hala nahita, onik atera eta, bere xedea lortu zuen, Oihanalde etxeari segida ematea, hain justu. Haatik, Barbierrek ez du argitzen zergatik Jainkoaren borondateak bestela jokatu zuen beste askorekin.

## 6. ONDORIO GISA

Mende erdi luzean, euskal eleberria argitaratzen hasten den XIX. mendearen hondarretik XX.aren lehen erdia gaintitu arte, ez da kontatu istorio bakar bat ere, ikasbide gabekorik. Denek izan dute jomuga euskaldunaren portaera arautzea. Portaera-arautze jardunean etxearekiko lotura bihurtzen du gune Barbierrek. Etxea gorde. Horra hor, bi liburukien arteko lokarria. Arrotzaren inbasioetatik landetxea gerizatu, dela jauregi ederrarengatik ordezkatu nahi duen hiritarretik, dela alemaniarrengandik. Kanpotarra saihestuz, aurrekoek helarazitako baloreak bere horretan iraungo dute. Etxea oinarrien gain eraikitzen da: seme-alabek gurasoek utzitako ondarea dute euskarri: sinesmen,

ohitura, balore... Jasotako ondarea babestea eta hurrengoei transmititzea da belaunaldi bakoitzaren erantzukizuna. Urtearen egutegiak dakartzan zereginak lehenagokoek erakutsi moduan burutu, bizitzako iraganbideak gurasoak igaro bezala iragan (ezkontza, heriotza...), ezagututakoa berdin mantentzeko. Horregatik etxea inbaditu duten atzerritarrak jaurti behar dituzte, hauek indarrean dagoena baliogabetuko dutelako. Etxearen jarraitutasuna hautsiko dute. Heriotzak hauts bihurtu dituenen eta hauen ondorengoen arteko segida etengo dute, ez bakarrik beste arbaso batzuk izateagatik, baita beste sinesmen, ohitura, baloreen arabera bizitzeagatik ere.

Etxea eraikuntza bat da. Eraikuntza horretan bizi da familia. Odolekoa den familia eta politikoa dena. Bi familiak zaintzea dagokie, familia politikoaren hizkuntza ezezaguna izatearen gaineratik, nahiz eta familiarteko guztiek komunikazio-tresna ez partekatzeak ondorio garratzak eragin, gudu-zelako hizkuntza ez dakiten kideen heriotzariskua emendatzean. Bata bestearen kode linguistikoa deskodetzeko gauza ez izan arren, ez dira kanpotar. Familia politikoarekin bat egitea komunikazio-tresna berdina daukatenen artean babesteari lehenesten zaio. Ez soilik lehenetsi, baizik eta, bestela jokatzeko duena, gaitzetsi.

Azken batez, indarrean dagoen ordenaren iraupena aldarrikatzen da. Gobernatzen dituen ordenan aldaketaren bat sorraz dezakeenari aurre egiten zaio: erosiz edo indarkeria erabiliz, etxeaz jabetzera datorrenari. Etxean agintari gorenena Jainkoa da, Honen eskuetan baitago banakoaren etorkizuna: Jainkoaren nahia betetzen da nonahi eta noiznahi beti.

Corpus etnologikoak hobesten den bizimodu eta balore-sistema agertzen du. Etnologiari kronika gehitzen zaio, corpus etnologikoan azaldutakoa eusteko familia politikoarekin batera egindakoa aditzera emateko. Berez, kronika deitutakoa Gerra Handiko pasadizo batzuk kontatzera mugatzen bada ere, eskuratu duten ondarearekiko duten atxikimendua erakusteko bitarteko da. Kronikak, arrotza etxetik botatzeak eskatutako ahaleginaren berri gaingiroki azaltzen du, baina kostu handiak izan zituela jakinaraziz. Ahalegin hori corpus etnologikoan bildutakoaren iraupena bermatzeko izan zen.

## 7. ERREFERENTZIAK

- Agirre, D. (1898). *Auñemendiko Lorea*. Bilbo: Euskalzalaren moldagintza. Erabilitako edizioa: 1966. *Auñemendi-ko Lorea / La Flor del Pirineo*. II. Donostia: Auñamendi, 2. argitalpena.
- Agirre, D. (1906). *Kresala*. Durango: Florentino Elosu.
- Agirre, D. (1912). *Garoa*. Durango: Florentino Elosu. Erabilitako edizioa: Villasante, L. (arg.), 1981. *Garoa*. Oñati: Arantzazuko Frantziskotar Argitaldaria, 5. argitalpena.
- Aguiar e Silva, V. M. de. (1975). *Teoría de la literatura*. Madrid: Editorial Gredos.
- Apestéguy, L. (1926). *Piarres* roman Euskarién par Jean Barbier. *Gure Herria*, 609-613 orr.

- Aresti, G. (1964). *Harri eta Herri*. Zarautz: Itxaropena.
- Azkue, R. M. (1918). *Ardi galdua*. Bilbo: Jesusen Biotzaren elaztegia.
- Barbier, J. (1924). *Supazter sokoan*. Baiona: A. Foltzer. Erabilitako edizioa: Valencia Tirapu, E. (arg.), 1987. *Supazter sokoan*. Zarautz: Itxaropena.
- Barbier, J. (1926). *Piarres I*. Baiona: S. Sordes. Erabilitako edizioa: Sanchez, R. (arg.), 1992. *Piarres I*, Bilbo: Ibaizabal.
- Barbier, J. (1929). *Piarres II*. Baiona: S. Sordes. Erabilitako edizioa: Loidi, A. (arg.), 1996. *Piarres II*, Donostia: Mensajero.
- Bidegain, E. (2008). Euskaldunak frantsestu zituen gerla. *Berria*. Azaroaren 11a.
- Bidegain, E. (2013). *Lehen Mundu Gerra «Eskualduna» astekarian*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- Charritton, P. (1984). *Jean Etchepare mirikuaren (1877-1935) idazlanak. I Euskal Gaiak*. Donostia: Elkar.
- Charritton, P. (1992). *Jean Etchepare mirikuaren idazlanak. IV Kazetaritza (B). (1916-1935)*. Donostia: Elkar.
- Daskonagerre, J. B. (1870). *Atheka-gaitzeko oihartzunak*. Baiona: Vve Lamaignère.
- Eizagirre'tar, J. (1948). *Ekaitzpean. Ipuin berri*. Buenos Aires: Editorial Ekin.
- Etchepare, J. (1929). Beribilez. *Gure Herria*, 5-6, 425-438, 531-544 orr. Erabilitako edizioa: Kerejeta, M. J. (arg.), 1987. *Beribilez*, Zarautz: Itxaropena.
- Etxeita, J. M. (1909). *Josecho*. Durango: Florentino Elosu.
- Etxeita, J. M. (1910). *Jaioterri Maitia*. Erabilitako edizioa: Sarriugarte, I. (arg.), 1988. Bilbo: Labayru Ikastegia, Caja de Ahorros Vizcaína.
- Iratchet, J. P. (1946). Antton. *Herria*. Erabilitako edizioa: Urkizu, P. (arg.), 1990. *Antton*, Donostia: Etor.
- Irazusta'tar, J. A. (1950). *Bizia garratza da...* Buenos Aires: Editorial Ekin.
- Iser, W. (1989). La estructura apelativa de los textos. Warning, R. (arg.), *Estética de la Recepción* (133-148 orr.). Madrid: Visor.
- Knörr, G. (1975). «Azken agurraren negarra». *Nik Nahi Dudana* diskoa.
- Lafitte, P. (1933). *Parmi les compositeurs de cantiques basques: M. le chanoine Gratien Adéma (1828-1907), M. L'abbé Jean Barbier (1875-1931): conférence donnée au grand Séminaire de Bayonne le 2 Mars 1933 sous la présidence de monseigneur Lasserre*. Bayonne: Imprimerie de la Presse.
- Lhande, P. (1919). Chronique de littérature basque. *RIEV*, 10, 190-200 orr.
- Mendi-Lauta. (1937). Loretzo. *Eguna*, II-14, II-18, II-21, II-27, III-3, III-6, III-7, III-11, III-16, III-20, III-21.
- Meregalli, F. (1989). *La literatura desde el punto de vista del receptor*. Amsterdam: Editions Rodopi.
- Mogel, J. A. (1881). *El doctor Peru Abarca, catedrático de la lengua bascongada en la universidad de Basarte ó Diálogos entre un rústico solitario bascongado y un barbero callejero llamado Maisu Juan*. Durango: Julian de Elizalde.
- Pérez-Rioja, J. A. (1980). *Diccionario de símbolos y mitos*. Madrid: Editorial Tecnos.
- Robert, M. (1973). *Novela de los orígenes y orígenes de la novela*. Madrid: Taurus Ediciones.

**ERRESEINAK**  
**RESEÑAS**  
**REVIEWS**





### Esteve Materraren *Do(c)trina Christiana* (1617 & 1623). Edizioa eta azterketa

Dorota Krajewska, Eneko Zuloaga, Ekaitz Santazilia,  
Borja Ariztimuño, Oxel Uribe-Etxebarria, Urtzi Reguero  
Bilbo: Euskaltzaindia & UPV/EHU, 2017, 318 orr.  
ISBN: 978-84-946477-5-8

Hala euskal testuez, eta haien historiaz, den mendre-  
neko jakin-mina dutenek, nola euskararen diakonia eta  
haren aldakortasuna gogoetagai dutenek, orok, begitarte  
onez eskuratuko dute, bazela jakinagatik, egun arte ezin  
ikusizkoa zuten Esteve Materraren *Do(c)trina Christia-  
naren* 1617ko lehen argitalpena, berriki Euskaltzaindiak  
eta Euskal Herriko Unibertsitateak liburu gisa arras eder-

ki plazaratu dutena, egileek, bidenabar 1623ko bigarren argitalpenaren edizioa ere  
egiten, eta bi testuak elkarren artean konparatzen zituztela. Halakoei, eta bereziki,  
ene gisa, urteetan aitzinatuxeak direnei, are agradatukoago zaie liburua, edizio eta  
azterketa lanak (baita 1617ko argitalpenaren ale bakarraren Kopenhageko Erret Bi-  
bliotekan deskubritu izana bera ere) euskal hizkuntzalari gazte batzuei zor zaizkie-  
la ohartzearekin. Alabaina sei lagun gazteren izen-deiturak agertzen dira egileen ler-  
roan, denak *Aziti Bibia* deitu hizkuntzalarien eta filologoen ikerketa elkartekoak. Berri  
pozgarria, beraz, alderdi askotarik, edizio honek argia ikustea.

Edizioa, bestalde, ereduak dela erran daiteke, esperantza izatekoa baita hemendik  
aitzina holako lanei lotuko zaizkienak –diren gazteak edo ez hain gazteak– eredu horri  
ahal bezainbat jarraikitzaera bermatuko direla. Atalka ikus dezagun nola antolatua den  
liburua: 1) testuinguru historikoa eta autorea; 2) obrak izandako argitalpen eta aleak  
eta bi argitalpenen arteko konparaketa; 3) edizio-irizpideak; 4) eta 5) bi argitalpenen  
testuak; 6) Hizkuntza azterketa; 7) hiztegia eta adizkitegia.

## 1. EDIZIOAK

Bost urteren aldearekin egin ziren lehenbiziko bi argitalpenen edizio bereziak bata  
bestearen ondotik eskainiak dira (39-64. or. 1617koa, 65-127. or. 1623koa). 1617koa,  
gainera, facsimilean ere emana da liburuaren hondarrean, eranskin gisa edo (281-318.  
or.). Eskertzekoa da egiazki, ustekabeko irakurraldiak gertatzen direnean, baliagarri  
baitzaio irakurleari jatorrizko testu inprimatura jo ahal izatea. Adibide gisa, batere  
garrantzirik gabekoa baina bere xumean argigarria den I. de Guilantenaren 1616ko  
aprobazioa aipa daiteke. Hartan examinatzaileak aprobazioa non egin duen argitzeko,  
*Issatsun* egina duela erraten da edizio testuan<sup>1</sup>. Hitzak ez baitu oharrik, irakurleak

<sup>1</sup> *Itsasun* hitzean, lehen argitalpenak frikaria bi s luzerekin (ff) adierazten du; eta afrikatua <tʃ> digrafema-  
ren bidez (Iffatʃun) (282. or.), inprimatzaileak trukaketa egitean, afrikatuaren digrafemako t eta s luzea  
nahasirik hain segur (tʃsff).

faksimilera joz, 1617ko testuak *Issatsun* dioela segurta dezake, eta gisa horretan suma, inprimatze errakuntza baten ondorioz, frikariaren eta afrikatuaren digrafemak bata bestearen lekuan ezarriak izan direla; bestalde, nola ondoko argitalpenaren testuaren edizioan hitzak beste itxura bat baitu (*Issatsun*), 1623ko testuan ere horrela datekeela ondorioztatzen ahal du, kasu horretan, haatik, segurtabiderik ez duelarik, 1623ko argitalpenaren testuaren facsimilerik ez baitu (ene ustez, orri kopuruen kontuaz landa, onik baizik ez zion ekarriko liburuari facsimile hori ere sartu balitz hartan, testu hura bestea baino eskura errazagoa izanagatik, ez baita halere hain aise kausitzen<sup>2</sup>.

Egoki eta garbiki ekarriak dira bi testuak, aurretik edizio irizpideak xeheki azaldu ondoan (34-37. or.). Testuen arteko aldeak, edizioan berean orri bazterreko oharretan agertuak izanagatik, egileek azpikapitulu berezi batean agerian ematen dituzte, argitalpenen arteko konparaketa sistematikoa eginez, eta ondorioak bildurik (28-38. or.).

## 2. TESTUINGURUA

Argitalpenaren atarian, «Testuinguru historikoa eta autorea» izeneko kapitulu batean, egileek garaiko testuinguru soziolinguistikoaz informazio beharrena ematen dute. Bi aleen deskripzioa (izariak, estalkia, ur markak...) zehazki eta argiki aztertuak dira.

Holako ekoizpen bereziak zer gisaz euskarari egin ziren ulertzeko, baita euskararen historian izan zuten eraginaren izartzeko ere, katiximek berez doakien historia kontuan hartzekoa da. Filologia baino gehiago, historia eta, oroz gainetik, Elizaren eta herri hezkuntzaren historia hunkitzen duen puntu honi buruz, egia erran, kausitu ditugu atariko kapitulu honetan ahulgunerik nabariarik. Deus guti erraten zaigu XVII. mendea arte Euskal Herrian, edo Lapurdiko elizbarrutian, giristinoen doktrina nola irakatsi zen erakusteko. Ez da harritzekoa, gai hori historialariek, nik uste, merezi zuen bezainbat ez baitute landu eta ikertu. Frantzian ere, oro har, halaxe gertatu da nahiz katiximaren irakaskuntzaren kultur eragina populuko jendeak baitan orain ororentzat argi den:

En créant des écoles où l'écriture, la lecture et l'enseignement du catéchisme s'effectuent en langue vernaculaire, les Eglises réformées et catholique ont été à l'origine d'un mouvement culturel pour le peuple sans précédent, qui marque d'une empreinte durable toute l'époque moderne (Molinario, 2013: 61).

Katiximen kasuan, alderdi historikoak zerikusituzena du testuekin berekin, zeren Europa guzian, bereziki Frantziako eta Espainiako erresumetan mendez mende, bereziki XVI. mendearen erditsutik hara indartuz joan den erlijio hezkundearen ondorio dira katiximak, Materrarena barne, eta guziz arrazoizkoa da liburua erdarazko zenbait doktrinaren egokitzapena izan zela pentsatzea. Frantziako testuingurua kontuan

<sup>2</sup> Kasu horretan ere ale bakarra gelditzen zaigu Ingalaterran, *Bodleian Library* delakoan; halere, edizio bat franko berria badugu: Materre, E. [1623] 2008. *Dotrina Christiana*. Bilbo-Derio: Labayru Ikastegia.

harturik, bada hor ikerketa gai bat, ahantzi gabe, haatik, Trentoko kontzilioko katixima ezin baztertzeko erreferentzia izan behar zela<sup>3</sup>.

### 3. ALEAK

Materraren dotrinak bi argitalpen baino gehiago izan zituen. Autoreek zehazki azaltzen digute noizkoak izan ziren ondorengo argitalpenak, stemma ere eginik (27. or.), haien erlazioen erakusteko. Lehenaren eta bigarrenaren arteko aldeak bereziki aipatzen eta azaltzen dira liburuan, bigarren argitalpena luzeagoa baita eta bestela osatua. Horri dagokionez, interesgarria da, Materrak berak, bigarren argitalpenean egin diren aldaketak aipatzean (*iracurçailleari* egin abisuan, 69-69. or.), lehen argitalpenari eginikako kritikak gozotan izan zituela eta kontuan hartu zituela:

Nola bethiere aprendiz eta ikas-behar baicara, eta gaitz baita obra baten alde guztiz juben nehorc ecin arbuya deçaqueyen beçala eguitea, beha egotu naiz ea cer erraiten çuten iendec nic cēbait urthute duela efçuiribatu nuen Guirifinoaren Dotrinaz, eta ediren dut ecen batçuen artean hartçaz cebilan solhafa, eta erraiten cena cela Dotrina eta Dotrinaren declaratioa ez elkarrequin, baiña beregainqui eta bereciqui bi partetan ibeni behar cirela. Bada halaco hrl atfeguín eguiteagatic, eta renoni ere ez tela gaizquia-go idurituric bereci ditut elkar ganic, eta eguin bi parte.

### 4. AUTOREA

Eskertzekoak dira Materraren biografiaz ematen diren informazioak, asko, nire us-tez, ezezagunak. Deituratik beretik hasten dira: orain arte, *Materre* zen autorearen deitura, editoreek azpimarratzen duten bezala. Hargatik, 1617ko argitalpenak argiki erakusten du euskaraz bederen *Materra* zela erabiltzen zen forma, bai berak, bai aprobazio emailek horrela idazten baitute haren deitura.<sup>4</sup> Edizio honek, bestalde, informazio berri batzu ekartzen ditu, Materraren euskalduntzeaz. Bagenekien, jadanik, euskara Saran ikasia zuela, 1623ko argitalpenean ere *euskaldunei* egin oharrean erranik baitago. Orain badakigu, ikasi bazuen, eta Saran ikasi, Etxauz apezpikuak erranik egin zuela. Honela dio 1617an apezpikuari egiten dion eskaintzan:

Eta arraçoñaren eta çucenaren arauaz-ere ene euscarac bere lehenbicico agurra eta eçagutça çuri eguin behar cerautçun, ceren nic hitzcuntça hunetan daquidan guztia çuri çor bai-terautçut: çure errana gatic, çuc esporçaturic, bihotz emanic, eta are egoiteco lekhua-ere çuc cerorrec Saraco herria seiñalaturic, daquidana han ikhassi bai-tut. <9>

3 Trentoko Kontzilioko Katixima hori (1566koa) apaizentzat egina zen bereziki, eta haren edukia ez dagokio Materraren idazlanari. Hurbilago da, dudarik batere gabe, Bellarminoren katixima, baina bi idazlanak konparatzen direnean, argi da, halaber, Materraren lana ez dela haren itzulpen hertsia.

4 Ez dirudi frantsesez edo latinez *Materra* forma erabiltzen zuten. Bigarren argitalpenean, apezpikuari frantsesez eginikako eskaintza izenpetzean «F.E. Materre» ezartzen du berak. Hala egiten dute, Oyharard Bikario jeneralak bere latinezko baimenean, eta frantziskotar probintziako ministroak ere bere aprobazioan.



Eta hala, baldin ene enseiu hunec ohoreric edo laudorioric batere mereci ba-du, çuri dagotçu guehiena eta principalena, *ceren çu içan bait-çara hunen cimendua eta ithurburua* [40. or. azpimarra, nirea].

Oiharard Bikario jeneralaren umorezko hitzen arabera, laster ikasi zuen euskara Materrak, hamar edo hamabi hilabetez<sup>5</sup>:

Està mira & si vehar vt sic æs quo aram vallim vada, verri qui da fit æs & amar edo amau hi lauet æs i cassia: non dic adit cera hem manda edo æs quo ara icas te quo e re is da tela, edo oro rem crea sale ac spiritu eder e tona hem manda colla icas sale verari. Vi ac ære sines te quo dira, as quæna sines te quo ago [43. or.].

Materraren lana lapurteraz idatzi lehenbiziko liburua dela arrazoiz erraten ohi baita, ohargarria da liburua, oraingo hitzetan, euskaldun berri batek egina izana. Badirudi gainera prediku alkitik ere zabaltzen zuela doktrina; hala aditzera ematen dute, eskaintza hitzeko erran zenbaitek: «Eta et-çait iduri asco dela cadiratic predicatuz probetchu egitea eta erakustea, baiña are uste dut esquiribuz-ere behar dela enseiatu eta trabailatu» (41. or.).

## 5. ERREFERENTZIAK

Molinario, J. (2013). *Le catéchisme, une invention moderne : de Luther à Benoit XVI*. Paris: Bayard.

Beñat Oyharçabal  
CNRS-IKER UMR 5478  
b.oyharcabal@yahoo.fr

5 Hitz latinezko euskara bitxi horren irakurketa errazten dute editoreek euskal hitzetan emanik: «Ezta mira-etsi behar [h]utsik eskoaran balin bada; berriki da fitez et[a][h]amar edo [h]amabi hilabetez ikasia, nondik aditzera eman da edo eskoara ikasteko e[r]reix datela, edo ororen krezaleak [e]spiritu eder et[a] ona eman dakola ikaszale berari. Biak ere sinesteko dira, azkena sinestekoago».

# Idazlanak aurkezteko arauak

Idazlan argitaragabeak onartuko dira, Foru Komunitateko bi hizkuntza ofizialetako edozeinetan idatziak, euskaraz edo gaztelaniaz, baita frantsesez edo ingelesez idatziak ere.

Soilik onartuko dira euskarri digitalean igorritako jatorrizkoak. Ondoko helbide elektronikora igorri beharko dira: fontes@navarra.es. Halaber, jatorrizkoak igorri ahal izanen dira, betiere euskarri digitalean, ondoko posta helbidera:

Argitalpen Bulegoa Kultura, Kirol eta Gazteria Departamentua Navarrería kalea, 39 31001 Iruña	Negociado de Publicaciones Departamento de Cultura, Deporte y Juventud Calle Navarrería, 39 31001 Pamplona
--------------------------------------------------------------------------------------------------------	---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

Jatorrizkoak hartzeko azken eguna urteko lehen zenbakirako, martxoaren 30a izanen da, eta bigarren zenbakirako, irailaren 15a. Jatorrizkoak epe horretatik aitzina aurkezten badira, ondoko zenbakian argitaratuko dira.

Ondoko artxiboak igorriko dira:

1) Word edo LibreOffice artxibo berezi bat, eta bertan:

- Artikuluaren egilearen izena, harremanetarako posta helbidea, helbide elektronikoa eta telefono zenbakia.
- Filiazio instituzional edo profesionala, hala badagokio, adieraziz zein kargu betetzen duen eta/edo zein erakunderi loturik dagoen, siglarik erabili gabe.
- Lanaren izenburua, lana idatzirik dagoen hizkuntzan, eta itzulpena ingelesera.
- Argazki eta irudien zerrenda, beren oinekin, zenbakituak, hurrenez hurren, artikuluan duten ordenaren arabera. Horrekin batera, taula eta grafikoen zerrenda bat beren goiburuekin, zenbakituak, hurrenez hurren, artikuluan duten ordenaren arabera.
- Esker emateak, proiektuak edo bestelako finantzabideak, interes gatazkak.

2) Artikuluaren testua, hau ere Word edo LibreOffice formatuan. Bertan adieraziko da irudi, taula eta grafiko guztien kokapena, egileak egoki irizten dion tokian eta dagozkien argazki oinekin, elementu horiek testuan txertatu gabe. Aldizkariak bere gain hartzen du kokapen hori aldatzeko eskubidea, make-tazio arazoei erantzuna emateko. Testuak anonimoa izan behar du. Ez da paratuko egiletza identifikatu dezakeen erreferentziarik.

3) Artxibo bat testuan azaltzen den irudi bakoitzeko, behar bezala identifikatuak, hurrenez hurren zenbakituta. Testuan izan behar duten kokapena zehazteko orduan zenbakitze bera erabiliko da. Irudi artxiboak .tiff edo .jpg formatuetan aurkeztuko dira, gutxieneko erresoluzioa 300 ppp. dutela. Irudi guztietan adieraziko da zein den jatorria, berdin egilearena bada zein kanpo iturri batetik jaso bada. Kasu honetan, jatorria eta erabiltzeko baimena adieraziko dira.

4) Excel artxibo bakar bat taula guztiendako. Taula edo grafiko bakoitza kalkulu orri berezi batean adieraziko da, hurrenez hurren zenbakituta. Zenbakitze bera erabiliko da testuko kokapena zehazteko.

## Testuaren egitura

Artikuluak ordena metodologiko bati segitu behar dio, informazioari tratamendu eraginkorra eman ahal dakion dokumentazio-zentroetan, eta bete behar ditu ISO arauak eta UNESCOrenak:

- Izenburua. Lanaren edukiarekin bat etorri beharko du modu esplizituan; gehienez ere hamabi hitzeko luzera izanen du.
- Sarrera, bertan zehazturik ikerketaren gaia, gai hori zertan den, xedeak eta informaziorako erabilitako materiala.

- Erdiko atalak. Testuaren gorputza, ikerlana garatzen duena; aipuak eta oharrak hortxe paratuko dira.
- Hondar atalak. Ondorioak eta emaitzak, bibliografia eta, halakorik bada, eranskinak.

Artikuluaren goiburuan izenburua joanen da, artikuluaren hizkuntza berean eta ingelesez, artikuluaren gainerakoak duen letra mota berarekin. Inolaz ere ez da dokumentu honetan adieraziko egilearen izena. Aparteko dokumentu batean joanen da.

Artikulu bakoitzak laburpen edo *abstract* bat izanen du euskaraz eta/edo gaztelaniaz eta ingelesez; laburpen bat izanen da, gehienez ere 700 karakterekoa, tarteak barne, paragrafo bakarrean, eta bertan jasoko dira lanaren xedea, erabilitako metodologia eta atera diren ondorioak, modu laburrean.

Halaber, gako hitzak ere adieraziko dira, gehienez ere bost, hizkuntza beretan, datu basean identifikazioa errazteko asmoz.

Tartekiak edo kapituluaren goiburuak zenbaki arabiarrekin zenbakituko dira. Sarrerak izenburu bat badu goiburuan, hau ere zenbakituko da. Hiru goiburu mailatara arte onetsiko dira.

### Testuaren formatua

Artikuluko testua ondoko arauetara egokituko da:

- Jatorrizkoak gehienez ere 78.000 karaktere izanen ditu, tarteak barne, hor sartzen direlarik oharrak, koadroak, grafikoa, bibliografia eta eranskinak. Ez dira hor barne hartuko laburpen guztiak, gako hitzak eta beste hizkuntza batzuetako izenburuak.
- Times New Roman letra motan idatziko dira, 12 izaria erabilirik eta 1,5eko lerroartearekin.
- Beste hizkuntza batean idatziriko hitz solteak kurtsibaz azalduko dira, baita metalinguistikoki erabilitako terminoak ere. Halaber, kurtsibaz idatziko dira liburuen izenburuak eta aldizkariaren izenak. Baztertu eginen da letra lodien eta azpimarren erabilera.
- Testuen transkripzioetan, laburrak badira (bost lerro baino gutxiago), latindar komatxoak eta letra biribila erabiliko dira. Luzeak badira, aparte ezarriko dira, komatxorik gabe, lerro koskatuetan, eta testu orokorrekoan baino izari txikiagoan (10 puntu). Gangarrak (‘’) erabiliko dira hitz bakanen adiera edo itzulpenetarako.
- Oharren deiak goi-indizeetan goraturiko zenbakien bidez eta parentesirik gabe adieraziko dira. Orri oinetan ezarriko dira, inoiz ere ez testu bukaeran, 10 izariko Times New Roman letra motarekin eta 1,5eko lerroartearekin. Zenbakitze arabiarrekin zenbakituko dira, hurrenez hurren.
- Letra larriak erabiliko dira, hizkuntza bakoitzaren arauen arabera, horretarako nor diren erakundeen irizpide edo gomendioei jarraikiz. Hitz osoak letra larriekin soilik erabiliko dira akronimoen kasuan. Hasierako letra larria erabiliko da izen berezietan, erakunde edo korporazio izenetan, ez ordea izen arruntetarako: errege, konde, aita santu, katedrala, apezpiku...

### Erreferentzia bibliografikoak

APA arauak jarraituko dira erreferentzia bibliografikoetarako. Hona hemen oinarritzko arau batzuk. Xehetasun handiagoetarako, kontsultatu:

[http://culturanavarra.es/uploads/files/NORMAS\\_APA.pdf](http://culturanavarra.es/uploads/files/NORMAS_APA.pdf)

Testu barruko erreferentzia bibliografikoak:

- Erreferentzia bibliografiko hutsak testu barruan jarriko dira, inoiz ere ez orri oinean. Egilea-urtea sistemari jarraituko diote: egilearen lehen deitura (erreferentzia zerrendan bi deiturak azalduko dira; lan berean aipaturiko bi egile edo gehiagok deitura bera badute, testuan aipatuko dira deiturarekin eta izenaren inzialekin. Inizialak gibelean joanen dira, eta deituratik bereizteko koma erabiliko da), argitaratze urtea eta orrialde zenbakiak, komez berezia, dena parentesi artean (Hualde, 1995, 13-15. orr.). Egilearen izena testuaren parte bada, parentesian urtea eta orriak adieraziko dira. Aipu berean hainbat testu aipatzen direnean, puntu eta komarekin banatuko dira.
- Egile eta urte bereko argitalpen bat baino gehiago aipatzen denean, letra xeheak gehituko dira, hurrenez hurreneko ordena alfabetikoan, espaziorik gabe: (2016a, 2016b).

- Hiru egile baino gehiagoko aipu motetarako, kontsultatu webguneko arauak. Artikuluaren bukarako zerrenda bibliografikoan egile guztiak aipatuko dira.

Erreferentzia zerrenda:

- Testuan espresuki aipaturiko erreferentzia bibliografiko guztiak eta soilik testuan berariaz ageri direnak sartuko dira testuaren bukaeran. Bi baldintza hauek betetzen ez dituzten erreferentzia guztiak baztertu egingen dira.
- Erreferentziak alfabetikoki zerrendatuko dira, egilearen deituren arabera edo, kasua bada, lehen egilea, izenaren inzialak eta egiletza bakoitzaren barnean, ordena kronologikoaren arabera. Egiletza eta urte bereko argitalpen bat baino gehiago aipatzen denean, letra xeheak gehituko dira, hurrenez hurreneko ordena alfabetikoan, urtearen ondotik.
- Erreferentzia bibliografikoak ondoko arauetara egokituko dira:
  - Egilearen deitura letra xeheekin joanen da, salbu eta deitura bakoitzaren inziala. Horren ondotik izenaren inzialak joanen dira letra larriz eta puntua azkenik. Egile bat baino gehiago dagoenean, egileak komekin banatuko dira, salbu eta azkena, aurrez «&» zeinuarekin joanen baita. Jarraian urtea idatziko da parentesi artean eta puntua itxierako parentesiaren ondotik.
  - Liburuak honela aipatuko dira: izenburua kurtsibaz, puntua (.), argitalpenaren tokia, bi puntu (: ) eta argitaletxea.  
Egilea, A. (urtea). *Izenburua*. Tokia: Argitaletxea.
  - Liburu bateko kapitulua horrela aipatuko da:  
Egilea, A. A. & Egilea, B. B. (urtea). Kapituluaren izenburua. A. Argitaratzailea, B. Argitaratzailea & C. Argitaratzailea (arg.), *Liburuaren izenburua* (xxx-xxx orr.). Tokia: Argitaletxea.
  - Egiletzarik gabeko kapitulua, izenburua egilearen posizioa aurreratzen da:  
Izenburua. (urtea). A. Argitaratzailea (arg.), *Liburuaren izenburua* (xx. arg., xx. alea, xxx-xxx orr.). Tokia: Argitaletxea.
  - Aldizkarietako artikuluak honela aipatuko dira: izenburua letra biribilez eta komatxorik gabe, puntua (.), aldizkariaren izena kurtsibaz, jarraian koma eta liburukia zenbaki arabiarrekin eta kurtsiban, koma (,) eta artikulu guztiko orriak edo soilik aipurako erabilitakoak.  
Egilea, A. A., Egilea, B. B. & Egilea, C. C. (urtea). Artikuluaren izenburua. *Argitalpenaren izenburua*, xx, orr-orr.
  - Argitalpen elektronikoaren erreferentziak paperezko argitalpenetako antzekoak izanen dira. URLa honela adieraziko da:  
Egilea, A. A. (urtea). Artikuluaren izenburua. *Argitalpenaren izenburua*, xx, orr- orr. <http://www.xxxxxxxxhelbidetikberreskuratua>.
  - Ez dira adieraziko berreskuratze datak, ez bada iturriaren materiala denborarekin aldatu daitekeelako.
  - DOI bat esleitu bazaio argitalpenari, honek URLa ordeztu du.  
Egilea, A. A. (urtea). Artikuluaren izenburua. *Argitalpenaren izenburua*, xx, orr- orr. doi: xx.xxxxxxxx
- «Doi» identifikatzailea (*digital object identifier*) soilik idatziko da argitalpenari loturiko identifikazio hori egon badagoenean.

**Artikulua eta argitalpena onartzeko prozesua**

Behin jatorrizkoa jaso ondoren, erredakzio kontseiluak erabakiko du lana baztertu edo onartuko den aztertzeke, gehienez ere astebeteko epean. Aztertzeke onartua bada, bi kanpo ebaluatzailek emanen zaie. Horiek, gehienez ere hilabete eta erdiko epean erabakiko dute artikulua:

Onartua den: bi aztertzaileek «argitaragarri» edo «iradokitako hobekuntzekin argitaragarri» dela irizten badiote.

Baztertua den: a) bi aztertzaileek «ez argitaragarri» dela irizten badiote edo b) aztertzaile batek ez argitaragarri dela irizten badio eta besteak bigarren bertsioa berriz ere aztertua izan dadin eskatzen badu.

Onartze bidean: a) bi aztertzaileek eskatzen badute bigarren bertsioa aztertua izan dadila. b) aztertzaile batek artikuluari argitaragarri edo iradokitako hobekuntzekin argitaragarri dela irizten badio eta besteak uste badu baztertu egin behar dela edo eskatzen badu bigarren bertsioa aztertua izan dadila. Kasu honetan artikula hirugarren aztertzaile bati igorriko zaio. Aztertzaile honek uste badu lana argitaragarria edo iradokitako hobekuntzekin argitaragarria dela, lana onartuko da. Baztergarritzat badu, lana baztertuko da. Bigarren bertsioa aztertu dadila eskatzen badu, hala egingen da.

Edozein delarik ere egileak kasua hartutako erabakiaren jakinarazpena jasoko du. Salbu eta lehen kasuan, artikulua egileari itzuliko zaio, ebaluatzaileek iradokitako aldaketak egin ditzan edo, kontrako kasuan, argitaratzeari uko egin diezaion.

Behin betiko onespeneraren ondotik, egileei lehen inprimaketa-proben sorta bat igorriko zaie, zuzenketa egin dezaten. Oroz gain, inprimategiko akatsen zuzenketa izanen da, edo gramatika arloko aldaketak; izan ere, egileek bidalitako idazlanak behin betiko testuak izan beharko dira. Argitalpenak ez atzeratzeko, zuzenketak gehienez ere hamar egunean jasotzen ez badira, Vianako Printzea Erakundeko Argitalpen Bulegoak egingen ditu zuzenketak, horien gainean inolako erantzukizunik izan gabe.

Argitaletxeak beretako gordeko du idazlanak aldizkariak berezko dituen arau zientifiko eta tipografikoetara egokitzeko ahalmena, baita egileei artikulua berregiteko eskatzeko ahalmena, ebaluatzaileei segitu beharrez, edo testuak, oharra eta irudiak aldatzeko ahalmena ere.

Artikulua onartu dela jakinarazten zaionetik bost eguneko epea iraganda egileak ez badu bere desadostasuna adierazi, ulertuko da testua paperean zein digitalki argitaratzeko esangabeko baimena ematen duela. Egileak onartzen du, argitaratzeko arau gisa, Nafarroako Gobernuak artikulua erreproduzitu ahal izatea, osorik nahiz partez, baita haren digitalizazioa ere, haren egokitzapena edo itzulpena barne, beharrezkoa izanez gero. Halaber, onartzen du jendeari artikulua berri ematea komunikazio globaleko sareetan eta beste euskarri digitaletan, argitalpenaren kopia digitalizatua eskura jarritz Nafarroako Gobernuaren webguneetan edo harekin ikusteko duten beste erakunde batzuen, zabalkunde eta ikerketa erabileretarako, ez bestetarako. Artikuluak *open access* zigiluarekin eta Creative Commons lizentziarekin dibulгатuko dira (by-nc-nd: aitorpena, ez komertziala, ondoriozko lanik gabea).

Argitalpenaren ondotik, artikulua argitaratzen den aldizkariaren ale bat utziko da egile bakoitzaren eskutan, baita haren pdf bat ere.

Idazlan bat argitaratzeko bidaltzeak berekin dakar baldintza hauen guztien esangabeko onarpena, egilearen aldetik. Nolanahi ere, egileek bete beharko dute egiletzaren, jardunbide egokien eta eskubideak lagatzearen inprimakia. Inprimaki hori webgunetik jaitsi daiteke, artikulua argitaratu aurretik:

[http://culturavarra.es/uploads/files/egiletza\\_aitorpena.doc](http://culturavarra.es/uploads/files/egiletza_aitorpena.doc)

# Normas para la presentación de originales

Se admitirán trabajos inéditos redactados en cualquiera de las dos lenguas oficiales de la Comunidad Foral, castellano y euskera, así como en francés e inglés.

Solo se aceptarán originales remitidos en formato digital, que se harán llegar a través de la siguiente dirección electrónica: fontes@navarra.es. Podrán asimismo enviarse los originales, siempre en soporte digital, a la siguiente dirección postal:

Argitalpen Bulegoa Kultura, Kirol eta Gazteria Departamentua Navarrería kalea, 39 31001 Iruña	Negociado de Publicaciones Departamento de Cultura, Deporte y Juventud Calle Navarrería, 39 31001 Pamplona
--------------------------------------------------------------------------------------------------------	---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

Las fechas límite de recepción de originales serán el 30 de marzo para el primer número del año y el 15 de septiembre para el segundo. Si se presentan originales después de esas fechas, se tendrán en consideración para el número siguiente.

Los envíos incluirán los siguientes archivos:

- 1) Un archivo Word o LibreOffice diferenciado en el que se hará constar:
  - El nombre del autor o autora del artículo, dirección postal de contacto, correo electrónico y teléfono.
  - En su caso, filiación institucional o profesional, haciendo constar el cargo que desempeña y/o institución a la que esté vinculado o vinculada, sin utilizar siglas.
  - Título del trabajo en la lengua en la que esté redactado y su traducción al inglés.
  - Listado de fotografías y figuras con sus pies, numeradas correlativamente según su orden de aparición en el artículo, así como un listado de tablas y gráficos con sus encabezados, numerados correlativamente según su orden de aparición en el artículo.
  - Agradecimientos, proyectos u otros medios de financiación, conflictos de intereses.
- 2) El texto del artículo, igualmente en formato Word o LibreOffice, en el que se señalará la ubicación de todas las imágenes, tablas y gráficos en el lugar que el autor o autora estime oportuno y con sus respectivos pies de foto, sin insertar dichos elementos en el texto. La revista se reserva el derecho de modificar su ubicación en atención a los problemas de maquetación. El texto debe ser anónimo. Se evitarán las referencias que puedan identificar la autoría.
- 3) Un archivo por cada una de las imágenes que aparezcan en el texto, debidamente identificados según numeración correlativa. Se utilizará la misma numeración al marcar su ubicación en el texto. Los archivos de imagen se presentarán en formato tiff o jpg con una resolución mínima de 300 ppp. En todas las imágenes se hará constar su procedencia, tanto si es del autor o autora como si ha sido tomada de una fuente externa. En este caso, se hará constar la procedencia y la autorización para su utilización.
- 4) Un único archivo Excel para todas las tablas, donde cada tabla o gráfico figurará en una hoja de cálculo diferenciada, numerado correlativamente. Se utilizará la misma numeración al marcar su ubicación en el texto.

## Estructura del texto

El artículo debe seguir un orden metodológico con el fin de contribuir eficazmente al tratamiento de la información en los centros de documentación, y las normas de la UNESCO y la ISO:

- Título. Debe responder de manera explícita al contenido del trabajo, su extensión no debe sobrepasar las doce palabras.
- Introducción, donde se defina el tema investigado, estado de la cuestión, objetivos y material de información utilizado.

- Partes centrales. Cuerpo del texto donde se desarrolla la investigación y donde deben situarse las citas y notas.
- Partes finales. Conclusiones y resultados, bibliografía y, en su caso, apéndices.

El artículo irá encabezado por el título en la lengua en la que esté redactado y en inglés, con el mismo tipo de letra que el resto del artículo. En ningún caso se hará constar en este documento el nombre de su autor o autora, que irá en un documento aparte.

Cada artículo vendrá precedido de un resumen o *abstract* en castellano y/o euskera y en inglés, que consistirá en un resumen de no más de 700 caracteres con espacios, en un solo párrafo, donde se recoja el objetivo del trabajo, la metodología empleada y de forma sucinta las conclusiones principales a las que se haya llegado.

Se harán constar también las palabras clave, con un máximo de cinco, en los mismos idiomas, a fin de facilitar su identificación en las bases de datos.

Los ladillos o encabezados de capítulos irán numerados con números arábigos. Si se encabeza la introducción con un título, este irá también numerado. Se aceptarán hasta tres niveles de encabezados.

#### Formato del texto

El texto del artículo se ajustará a las siguientes normas:

- El original contendrá un máximo de 78.000 caracteres con espacios, incluyendo notas, cuadros, gráficos, bibliografía y anexos, y excluidos todos los resúmenes, las palabras clave y los títulos en otros idiomas.
- Estará escrito en tipo de letra Times New Roman de cuerpo 12, con espacio interlineal de 1,5.
- Las palabras sueltas escritas en otra lengua aparecerán en cursiva, así como los términos utilizados metalingüísticamente. También irán en cursiva los títulos de libros y los nombres de revistas. El uso de negrita y el subrayado quedan excluidos.
- En las transcripciones de textos, si son breves (menos de cinco líneas), se pondrán comillas latinas y redonda. Si son largas se pondrán aparte, sin comillas, en líneas entradas o sangradas y en cuerpo menor que el del texto general (10 puntos). Se utilizarán las comillas simples ( ' ' ) para acepciones o traducciones de términos aislados.
- Las llamadas de las notas se indicarán con números volados en superíndice y sin paréntesis. Se colocarán a pie de página, nunca al final del texto, en letra tipo Times New Roman de cuerpo 10 y espacio interlineal de 1,5. Estarán numeradas de forma correlativa con numeración arábica.
- El uso de mayúsculas se realizará atendiendo a las normas de cada lengua según dictamen o recomendación de las instituciones acreditadas para ello. El uso de palabras completas con mayúsculas se circunscribirá exclusivamente a los acrónimos. Se empleará inicial mayúscula en nombres propios, instituciones o corporaciones, nunca para los nombres comunes: rey, conde, papa, catedral, obispo...

#### Referencias bibliográficas

Se seguirán las normas APA para las referencias bibliográficas. Ofrecemos aquí unas normas básicas. Para mayor detalle, consultar:

[http://culturanavarra.es/uploads/files/NORMAS\\_APA.pdf](http://culturanavarra.es/uploads/files/NORMAS_APA.pdf)

Referencias bibliográficas dentro del texto:

- Las referencias exclusivamente bibliográficas se colocarán dentro del texto, nunca en nota a pie de página, y seguirán el sistema de autor-fecha: primer apellido del autor o autora (en la lista de referencias aparecerán los dos apellidos; si dos o más autores citados en el mismo trabajo tienen el mismo apellido, se citarán en el texto con el apellido y las iniciales de su nombre puestas y separadas del apellido por una coma), año de publicación y números de página, separados por comas, todo entre paréntesis (Hualde, 1995, pp. 13-15). Si el nombre del autor es parte del texto, en el paréntesis se indican el año y las páginas. Cuando se citen varios textos dentro de una misma cita se separarán con punto y coma.

- Cuando se cite más de una publicación con la misma autoría y año, se añadirán letras minúsculas en orden alfabético correlativo a continuación del año, sin espacio: (2016a, 2016b).
- Para tipos de cita con más de tres autores, consultar las normas en el sitio web. En la relación bibliográfica al final del artículo se reseñarán todos los autores.

Lista de referencias:

- Se incluirán al final del texto todas las referencias bibliográficas citadas de forma expresa en el texto y solamente las referencias bibliográficas citadas de forma expresa en el texto. Todas las referencias que no cumplan estas dos condiciones serán eliminadas.
- Las referencias irán ordenadas alfabéticamente según los apellidos del autor o, en su caso, primer autor, seguido de las iniciales del nombre, y dentro de cada autoría por orden cronológico. Cuando se cite más de una publicación de la misma autoría y año, se añadirán letras minúsculas en orden alfabético correlativo a continuación del año.
- Las referencias bibliográficas se ajustarán a las siguientes normas:
  - El apellido del autor deberá figurar en minúsculas, salvo la inicial de cada apellido, seguido de la inicial o iniciales del nombre con mayúscula y seguida de punto. Cuando haya más de un autor, los diversos autores se separarán por coma, excepto el último, que irá precedido del signo «&». A continuación se anotará el año entre paréntesis y punto tras el paréntesis de cierre.
  - Los libros se citarán de la siguiente manera: título en cursiva, punto (.), lugar de la edición, dos puntos (:) y editorial.  
Autor, A. A. (año). *Título*. Lugar: Editorial.
  - El capítulo dentro de un libro se citará de la siguiente manera:  
Autor, A. A. & Autor, B. B. (año). Título del capítulo. En A. Editor, B. Editor & C. Editor (eds.), *Título del libro* (pp. xxx-xxx). Lugar: Editorial.
  - Capítulo sin autoría, el título se adelanta a la posición del autor:  
Título. (año). En A. Editor (ed.), *Título del libro* (xx ed., vol. xx, pp. xxx-xxx). Lugar: Editorial.
  - Los artículos de las revistas se citarán de la siguiente manera: título en redonda sin comillas, punto (.), nombre de la revista en cursiva, seguido de coma y del tomo en números arábigos y en cursiva, coma (,) y páginas de todo el artículo o solo las utilizadas para la cita.  
Autor, A. A., Autor, B. B. & Autor, C. C. (año). Título del artículo. *Título de la publicación*, xx, pp-pp.
  - Las referencias a publicaciones electrónicas serán similares a las de publicaciones en papel, haciendo constar el URL de la siguiente manera:  
Autor, A. A. (año). Título del artículo. *Título de la publicación*, xx, pp-pp. Recuperado de <http://www.xxxxxxxxxx>
  - No se incluirán fechas de recuperación, a menos que el material de la fuente pueda cambiar con el tiempo.
  - Si se ha asignado un DOI a la publicación, este reemplaza al URL.  
Autor, A. A. (año). Título del artículo. *Título de la publicación*, xx, pp-pp. doi: xx.xxxxxxxxxx
- El identificador «doi» (*digital object identifier*), se consignará únicamente en los casos en los que exista esa identificación asociada a la publicación.

**Proceso de aceptación del artículo y publicación**

Una vez recibido el original, el consejo de redacción determinará si el trabajo debe ser rechazado o es aceptado para su revisión, en un plazo máximo de una semana. En caso de ser aceptado para su revisión, se remitirá a dos evaluadores externos, que dictaminarán, en el plazo máximo de un mes y medio, si el artículo es:

Aceptado: si ambos revisores lo califican como «publicable» o «publicable con las mejoras sugeridas».



Rechazado: a) Si ambos revisores lo consideran «no publicable» o b) Si un revisor lo considera no publicable y el otro solicita que se envíe la segunda versión de nuevo a revisión.

En vías de aceptación: a) Si ambos revisores solicitan que la segunda versión sea enviada a revisión. b) Si un revisor considera el artículo publicable o publicable con las mejoras sugeridas, y el otro lo considera rechazado o solicita que la segunda versión se envíe a revisión. En este caso el artículo se enviará a un tercer revisor. Si este revisor considera el trabajo publicable o publicable con las mejoras sugeridas, el trabajo será aceptado. Si lo considera rechazado, el artículo será rechazado. Si solicita que la segunda versión sea enviada a revisión, así se hará.

En todos los casos el autor o autora recibirá notificación de la resolución tomada. Salvo en el primer caso, el artículo será devuelto al autor o autora para que realice los cambios sugeridos por los evaluadores o, en caso contrario, desista de su publicación.

Tras la admisión definitiva, se enviará a los autores un juego de las primeras pruebas de imprenta para su correspondiente corrección. Estas correcciones consistirán exclusivamente en corrección de erratas de imprenta o cambios de tipo gramatical, ya que los originales enviados por los autores son textos definitivos. Para evitar retrasos en las publicaciones, si en un máximo de diez días no se reciben las correcciones, el Negociado de Publicaciones de la Institución Príncipe de Viana procederá a su corrección, declinando toda responsabilidad.

La editorial se reserva la facultad de adaptar los originales a las normas científicas y tipográficas propias de las revistas, y de pedir a los autores rehacer los artículos para seguir las instrucciones de los evaluadores, o de modificar los textos, notas e ilustraciones.

Si en el plazo de cinco días tras la comunicación de la aceptación del artículo el autor no expresa su disconformidad, se entenderá que otorga su autorización tácitamente a la publicación del texto, tanto en papel como digitalmente. El autor acepta, como norma de publicación, que el Gobierno de Navarra pueda reproducir el artículo de forma total o parcial, así como su digitalización, incluyendo su adaptación o traducción si es necesario. Así mismo, acepta la comunicación al público del artículo en redes de comunicación global y otros soportes digitales, poniendo la copia digitalizada de la publicación a disposición en las páginas web de Gobierno de Navarra o de otras entidades relacionadas con ella para usos exclusivamente divulgativos e investigadores. Los artículos se divulgarán con el sello *open access* y una licencia Creative Commons (by-nc-nd: reconocimiento, no comercial, sin obra derivada).

Tras la publicación, se entregará a cada autor un ejemplar de la revista en la que se publica el artículo y un pdf del mismo.

El envío de un original para su publicación implica la aceptación tácita por parte del autor de todas estas condiciones. Esto no obstante, los autores deberán rellenar el formulario de autoría, buenas prácticas y cesión de derechos que pueden descargar en la página web, con carácter previo a la publicación del artículo:

[http://culturana Navarra.es/uploads/files/autoría\\_ cesión.doc](http://culturana Navarra.es/uploads/files/autoría_ cesión.doc)

## Rules for the submission of originals

Unpublished texts written in either of the two official languages of Navarre, Spanish or Basque, French or English may be submitted.

Only originals sent in digital format will be accepted. These may be sent to the following email address: [fontes@navarra.es](mailto:fontes@navarra.es). Or, in digital form, to the following postal address:

Argitalpen Bulegoa Kultura, Kirol eta Gazteria Departamentua Navarrería kalea, 39 31001 Iruña	Negociado de Publicaciones Departamento de Cultura, Deporte y Juventud Calle Navarrería, 39 31001 Pamplona
--------------------------------------------------------------------------------------------------------	---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

The deadlines for the receipt of originals are 30 March, for the first issue of the year, and 15 September, for the second. Originals submitted after these dates will be considered for the next issue.

Submissions should include the following files:

- 1) A separate Word or LibreOffice file containing:
  - The name of the author of the article, contact postal address, email and telephone number.
  - Where appropriate, the author's institutional or professional affiliation, stating the position held and/or the institution to which he/she belongs, without using abbreviations.
  - Title of the text in the language in which it is written and its English translation.
  - List of photographs and figures, together with captions, numbered consecutively in the order in which they appear in the article, and a list of tables and graphs, together with headings, numbered consecutively in the order in which they appear in the article.
  - Acknowledgements, projects or other means of funding, conflicts of interest.
- 2) The text of the article, also in Word or LibreOffice, indicating the locations at which the author considers that the images, tables and graphs should appear, together with their relevant captions, without inserting these elements in the text. The journal reserves the right to modify these locations in order to solve layout issues. The text must be anonymous. All references which may identify the author must be avoided.
- 3) A file for each of the images appearing in the text, duly identified by consecutive numbering. The same numbering should be used to mark their location in the text. Image files must be submitted in .tiff or .jpg format with a minimum resolution of 300 dpi. The sources of all images, both those created by the author and those obtained from external sources, must be stated. In the case of images obtained from external sources, their exact origin and proof of authorisation for their use must be given.
- 4) A single Excel file containing all the tables and graphs, each on a separate, consecutively numbered spreadsheet. The same numbering should be used to mark their location in the text.

### Structure of the text

The article should follow a methodological order so as to contribute effectively to the processing of information in documentation centres, and UNESCO and ISO standards:

- Title, referring explicitly to the contents of the text and no longer than twelve words.
- Introduction, defining the subject under study, state of the art, objectives and information resources used.
- Body of the text, developing the main points of the article and containing the quotations and footnotes.
- Results and conclusions, reference list and, where appropriate, appendices.

The article should be headed with the title in the language in which it is written and in English in the same font as the rest of the article. Under no circumstances should this document contain the name of the author, which will be indicated in a separate document.

Each article must be preceded by an abstract in Spanish and/or Basque and English, which will consist of a summary of no more than 700 characters with spaces in a single paragraph, explaining the objective of the work, the methodology employed and, succinctly, the main conclusions reached.

The keywords (maximum of five) must also be listed in the same languages to facilitate identification of the article in databases.

Sub-headings and chapter headings must be numbered with Arabic numerals. If the introduction is headed with a title, then this must also be numbered. Up to three levels of headings may be used.

### Format of the text

The text of the article must conform to the following rules:

- The original should contain a maximum of 78,000 characters with spaces, including footnotes, tables, graphs, reference list and appendices, and not including the abstracts, keywords and titles in other languages.
- It must be written in Times New Roman, 12 pt, and be 1.5-spaced.
- Single words written in other languages and terms used metalinguistically should be italicised. The titles of books and journals should also be italicised. No part of the text should be in bold or underlined.
- Short quotations (less than five lines) should be in regular type and inside outward-pointing double angle brackets « ». Longer quotations should be inset in a smaller font than the rest of the text (10 points) without quotation marks. The meanings or translations of isolated terms should be in single quotation marks ( ‘ ‘ ).
- Footnotes should be indicated in the text by superscript numbers without parentheses. Footnotes should appear at the bottom of the relevant page, not at the end of the text, in Times New Roman, 10 pt, 1.5-spaced. They must be numbered consecutively with Arabic numerals.
- Capitalisation should be used in compliance with the rules of each language according to the opinion or recommendation of the relevant official institutions. The use of capital letters for entire words should be limited exclusively to acronyms. Initial capital letters should be used for proper nouns, institutions and corporations, never for common nouns: king, count, pope, cathedral, bishop, etc.

### References

The APA style should be used to cite sources. A few basic rules are outlined here. For further information, please consult

[http://culturanavarra.es/uploads/files/NORMAS\\_APA.pdf](http://culturanavarra.es/uploads/files/NORMAS_APA.pdf)

References within the text:

- Bibliographic references should be credited in the text, not in footnotes, according to the author-date system: author's first surname (both surnames should appear in the reference list; if two or more authors cited in the same work share the same surname, they should be cited in the text with the surname followed by a comma and the initials of their first names), year of publication and page numbers, separated by commas and all within parentheses (Hualde, 1995, p. 13-15). If the author's name forms part of the text, then the year and the page numbers should appear afterwards in parentheses. When citing various texts within the same citation, these should be separated by semicolons.
- When citing more than one publication by the same author published in the same year, consecutive lower-case letters should be added to the year, with no space: (2016a, 2016b).
- For citations with more than three authors, consult the rules on the website. All the authors should be listed in the reference list at the end of the article.

Reference list:

- All the references expressly cited in the text must be listed at the end of the text and all the references listed must be expressly cited within the text. All references which do not meet these two conditions should be removed.
- The references should be ordered alphabetically by the surnames of the author or, where appropriate, those of the first author, followed by the initials of his/her first names. References to the same author should be ordered chronologically. When citing more than one publication by the same author published in the same year, consecutive lower-case letters should be added to the year.
- The references should comply with the following rules:
  - Only the first letter of the authors' surnames should be capitalised. The surnames should be followed by a comma and then the initial or initials of the authors' first name/s in capitals, each followed by a full stop. When there is more than one author, the different authors should be separated by commas, except the last one, which should be preceded by an «&». This should be followed by the year in parentheses and a full stop after the closing parenthesis.
  - Books should be listed as follows: title in italics, full stop (.), place of publication, colon (:), and publisher.  
Author, A. A. (year). *Title*. Place: Publisher.
  - Chapters within books should be listed as follows:  
Author, A. A. & Author, B. B. (year). Title of the chapter. In A. Editor, B. Editor & C. Editor (eds.), *Title of the book* (pp. xxx-xxx). Place: Publisher.
  - Book chapter in a multivolume anthology:  
Author, A. A. (year). Title of the chapter. In Editor, B. B. (ed. of the anthology), *Title of the anthology: vol. x. Title of the volume* (pp. xxx-xxx). doi: xxxxxxxx.
  - When a chapter is not attributed to an author, the title takes the position of the author:  
Title. (year). In A. Editor (ed.), *Title of the book* (xx ed., vol. xx, pp. xxx-xxx). Place: Publisher.
  - Articles from journals should be listed as follows: title non-italicised without quotation marks, full stop (.), name of the journal in italics, followed by a comma and the issue in italicised Arabic numerals, comma (,) and all the pages of the article or just those cited.  
Author, A. A., Author, B. B. & Author, C. C. (year). Title of the article. *Title of the publication*, xx, pp-pp.
  - References to electronic publications should be as for print publications, stating the URL as follows:  
Author, A. A. (year). Title of the article. *Title of the publication*, xx, pp-pp. Retrieved from <http://www.xxxxxxxx>
  - Do not include the date of retrieval unless the source material is likely to change over time.
  - If a DOI has been assigned to the publication, this replaces the URL.  
Author, A. A. (year). Title of the article. *Title of the publication*, xx, pp-pp. doi: xx.xxxxxxxx
- DOIs (*digital object identifiers*) are only used for publications to which one has been assigned.

**Article acceptance and publication process**

Upon receipt of the original, the editorial board will determine whether the work should be rejected or accepted for review within a maximum period of one week. If it is accepted for review, it will be sent to two external reviewers who will decide, within a maximum period of one month and a half, if the article should be:

Accepted: if both reviewers qualify it as «publishable» or «publishable with the suggested improvements».

Rejected: a) If both reviewers consider it «unpublishable», or b) If one reviewer considers it unpublishable and the other asks that the second version be sent again for review.

In the process of being accepted: a) If both reviewers ask that the second version be sent for review. b) If one reviewer considers the article publishable or publishable with the suggested improvements, and the other considers that it should be rejected or asks that the second version be sent for review. In this case, the article is sent to a third reviewer. If this reviewer considers the work publishable or publishable with the suggested improvements, the article will be accepted. If he/she considers that it should be rejected, the article will be rejected. If he/she asks that the second version be sent for review, then it will be sent.

In all cases, the author will receive notification of the decision taken. Except in the first case, the article will be returned to the author so that he/she can make the changes suggested by the reviewers or withdraw it from publication.

After final acceptance, the authors will be sent a set of the first proofs for correction. Given that the originals sent by the authors are the definitive texts, these corrections will consist solely of correcting misprints or making grammatical changes. If the corrections are not received in a maximum period of ten days, the Príncipe de Viana Publications Office will proceed to correct the proofs in order to avoid delays in publication, accepting no liability.

The publisher reserves the right to adapt the originals to the scientific and typographical rules for journals, and to ask the authors to rework the articles in order to comply with the instructions of the reviewers or to edit the texts, footnotes and/or illustrations.

If within five days following notification of acceptance of the article, the author does not express his/her disagreement, then it shall be understood that he/she implicitly grants his/her authorisation to publish the text, both in print and digital form. The author accepts, as a condition of publication, that the Government of Navarre may reproduce the article in whole or in part, digitise it, adapt it or translate it if necessary. Likewise, he/she accepts that the article may be published on global communication networks and other digital media, making the digitized version of the publication available on the websites of the Government of Navarre or other entities related to it exclusively for informational and research purposes. The articles will be published *open access* with a Creative Commons licence (by-nc-nd: attribution, non-commercial, no derivatives).

Following publication, each author will receive a copy of the journal in which the article is published and a PDF version.

Sending an original for publication implies implicit acceptance by the author of all these conditions. Nevertheless, the authors must fill out the authorship, good practices and transfer of rights form which can be downloaded from the website prior to the publication of the article:

<http://culturavarra.es/uploads/files/authorship-rights.docx>